

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LI

Sa. 199

Nisan 1987

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 8 7

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

Cumhurbaşkanı Sayın Kenan Evren'in "Bulgaristan ve Türkler" Konulu Konferanstaki Konuşması (13 Şubat 1987)	
GÜNBATI, DR. CAHİT: Yeniden İşlenen Bir Kültepe Tableti (Kt. g/t 42+z/t II) (5 Resimle birlikte)	1
———: Re-examination of the Kültepe Tablet (Kt. g/t 42+z/t II) (Summary)	9
ERKUT, DR. SEDAT: Hititçe <i>Huḫurtalla</i> Ve Onun Sümerce Karşılığı Hakkında	11
BLOEDOW, E. F.: Mycenaean Fishing in Troubled Waters	15
GÜLENSOY, DOÇ. DR. TUNCER: Altan Topçi III.	19
AYYUBİ, DR. N. AKMAL: Contributions of Muslim Turks to Geography ...	67
DELİLBAŞI, DOÇ. DR. MELEK: Selânik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması (4 belge ile birlikte)	75
———: Abstract	102
BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: 1527 Anadolu İsyanı Hakkında yayınlanmamış Bir Rapor (1 belge ile birlikte)	107
ÜNAL, DR. M. ALİ: 1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput	119
TUNCER, DR. HÜNER: Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaret-nâmesi (1132-33 H./1720-21 M.)	131
AKGÜNDÜZ, YRD. DOÇ. DR. AHMET: 1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'-i İrtikâb Kanunnamesi (12 belge ile birlikte)	153
KORAY, ENVER: Sultan Abdülazîz'e Karşı Girişilen Bir Suikast Olayı ve Hüseyin Vasfi Paşa	193
BALTALI, DR. KEMAL: 1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması	205
SONYEL, SÂLAHİ. R.: Albay T.E. Lawrence, Haşimi Araplarını Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Ayaklanmaları için Nasıl Aldattı. İngiliz Gizli Belgelerine göre. (7 belge ile birlikte)	231
———: How Colonel T.E. Lawrence Deceived the Hashemite Arabs to revolt against the Ottoman Empire. In the Light of Secret British Documents	256
TANSEL, A. FEVZİYE: Memleketimizde Gençler İçin Kurulan İlk Dernekler, Gazete ve Dergiler (1913-1920)	281
DURU, PROF. DR. REFAİK: Kuruçay Höyüğü Kazıları 1985 Çalışma Raporu (18 resimle birlikte)	305
SÜER, AYDIN: Gelibolu'da Ruslar (12 resimle birlikte)	315

Konferanslar:

GÜRÜN, KÂMURAN: Türk - Yunan Başbakanlarının 1974 Haziran Toplantısı	357
ARDIÇ, KÂMURAN: Atatürk'ün Tarım ve Orman Sevgisi ve Tarım Alanındaki Gelişmeler	367

Çeviriler:

ÖZTÜRK, DOÇ. DR. MÜRSEL: Tarih-i Beyhak. Mîrzâ Muhammed Hân Kazvîni	407
---	-----

**CUMHURBAŞKANI SAYIN KENAN EVREN'İN
“BULGARİSTAN VE TÜRKLER”
KONULU KONFERANSTAKİ KONUŞMASI**

13 ŞUBAT 1987

CUMHURBAŞKANI SAYIN KENAN EVREN'İN
“BULGARİSTAN VE TÜRKLER”
KONULU KONFERANSTAKİ KONUŞMASI

13 ŞUBAT 1987

Değerli konuklar,

Bulgaristan Türklerinin durumunu dile getiren konuşmacıları dikkatle dinledik. Bu gibi konuşmalar, konferanslar Türkiye'nin muhtelif şehirlerinde yapılmaktadır.

Tarihî hakikatleri saptırmak mümkün değildir. Çünkü elde birçok belgeler vardır. Bu belgeleri ortadan kaldırmak mümkün değildir. Ben bunlar üzerinde konuşacak değilim; ama çok yakın bir tarihte geçen bir olayı anlatarak Bulgaristan'daki Türklerin “Türkleştirilmiş Bulgarlar” olmadığını bizzat Bulgar Devlet Başkanı'nın ağzından dinlediğimi sizlere aktarmak istiyorum. Biliyorsunuz, 1982 yılında Bulgaristan'ı ziyaret ettim. Bu ziyaret sırasında Bulgar Cumhurbaşkanı ve ilgililerle konuşmalarda bulunduk. Bu arada Bulgaristan'daki Türklerin durumunu da dile getirdik. O tarihlerde Bulgaristan'da yaşayan Türk asıllıların olduğunu, isimlerinin değiştirilmek istendiğini ve bazı baskılarla karşı karşıya bulunduklarını söylediğim zaman, Bulgar Cumhurbaşkanı “Bu mümkün değildir, zira bizim rejimimiz buna müsait değildir. Bizde milliyetçilik yoktur; bunu söyleyenler yalan söylüyorlar. Ben burada yaşayan Türklerden memnunuz, zira Bulgar asıllılar nüfusu çoğaltmamakta, Türk asıllılar ise nüfusu çoğaltmaktadır” demişti. Bu da gösteriyor ki, bir devletin başı, orada yaşayan azınlıkların Türk asıllı olduğunu kabul ediyor. Ben kendisine “Evet, belki devlet olarak sizler böyle bir şeyi tasvip etmiyorsunuz, ama alt kademelikler, bürokratlar bunu yapabilirler, ben bunun araştırılmasını rica ediyorum” dediğim zaman, “Hay hay, bunu araştıracağım” diye söz vermişti. Yine bu konuşmam esnasında bana “Buradaki Türklerin, Türkiye'ye göçünü arzu ediyor musunuz?” diye bir soru sordu. “Bunu şunun için soruyorum” dedi, “1968 senesinde on senelik bir göç anlaşması yaptık. Bu göç anlaşması 1978 senesinde son buldu. O tarihten beri göç yapılmıyor. Binaenaleyh o tarihten sonra yani 1978'de mevcut hükümetin başkanına orada sormuştum, ‘göçün devamını arzu ediyormusunuz’ diye. ‘Hayır’ demişti. Ondan sonra gelen hükümetin başkanına sordum, o da

‘hayır’ dedi. Şimdi size soruyorum, göçü istiyor musunuz?” Ben de o tarihte böyle büyük bir göç anlaşması yapmaya taraftar değildim. Ancak kendisine “Vaktiyle Türkiye ile yapılan göç anlaşmasında, Türkiye’ye göç edenlerin arasında parçalanmış aileler var. Bir kısmı gelmiş, bir kısmı gelmemiş, annesi gelmiş, çocuğu kalmış, çocuğu gelmiş, annesi kalmış veya teyzesi kalmış, akrabaları kalmış. Bunların birleşmesinde insanî bakımdan büyük yarar var. Bunların miktarını bilemiyorum, ama bunlar birleştirilirse bu gibi pürüzler de ortadan kalkar ve dostluğumuz daha da pekişir” demiştim. Eğer Bulgaristan’da yaşayan Türk asıllılar Türk asıllı olmayıp da Türkleştirilmiş veya Müslümanlaştırılmış Bulgar asıllılar olsaydı, Bulgaristan’ın Devlet Başkanı bana, bu suali sormak lüzumunu hissetmeyecekti. Buna göre orada yaşayan Türk asıllıların Türk asıllı olmayıp da Türkleştirilmiş Bulgarlar olduğuna kimseyi inandırmak mümkün değildir. Biz inanmadığımız gibi, dünya da inanmamıştır. Kendileri de inanmamıştır. Kendileri inanmış olsalardı, bana bu suali sormazlardı.

Biraz önce sayın konuşmacı Hasan Eren Bulgarcada yedi bine yakın Türkçe kelimelerin olduğunu ifade etti. Ben zamanında Cumhurbaşkanı’na “Bunları değiştirmediniz mi?” diye sorduğumda da, “Evet, çok uğraştık, ama muvaffak olamadık, çünkü halk buna öyle alışmış ki değiştirmiyor” dedi. Misal de verdi; “çeşme meydanı”, “duvar”, “kapı”, “pencere”, “dolma”, “kahve” gibi birçok isimler saydı. “Bunlar öyle mal olmuş ki beş yüz sene içinde, bunları söküp atamıyoruz” dedi. Bunu inkâr etmeye gerek yok, hele asrımızda buna hiç gerek yok. Çünkü artık dünya ırkçılığı kabul etmemektedir. Kaldı ki bunların içinde sosyalist ülkeler en başta gelir, ırkçılığı kabul etmez, milliyetçiliği, koyu milliyetçiliği kabul etmez. Ama sözde etmez. Kitaplarında öyledir, ama uygulamalarda görüyoruz ki pekâlâ ırkçılık yapabilmektedirler. Eğer böyle yapılmamış olsaydı, belki de Türk ve Bulgar münasebetleri çok daha iyi bir yola girecek ve aramızdaki bu çekişmeler bu safhaya gelmeyecekti. Bunun bir zaman gelecek halledileceğine inanıyorum. Çünkü bütün dünyadaki ülkeler de bunun doğru bir hareket olmadığına inanmaktadırlar. Yeter ki biz bunu bütün dünyaya anlatabilelim. Zira Bulgaristan’dan muhtelif ülkelere gönderilen ekipler, gazeteciler, yazarlar ve devletin görevlendirdiği kişiler, o ülkelerde ve bilhassa Müslüman ülkelerde, orada yaşayan ve Türk asıllı olarak bilinenlerin aslında Türk olmadığına, Osmanlı İmparatorluğu zamanında Müslümanlaştırılmış Bulgarlar olduğuna inandırmışlardır. Bunun böyle olmadığını biz gittiğimiz yerlerde devlet adamlarına izah ediyoruz. Ama o ülkelerin halkına anlatabilmek için bizim çok daha fazla çalışmamız,

birçok eserler meydana getirmemiz ve oranın basınında bunları zaman zaman o halka duyurmamız gerektiğini ben burada ifade etmek istiyorum. Binaenaleyh bizim yazarlarımıza, bilim adamlarımıza bu konuda görevler düşüyor. Eğer bunun üzerine düşmezsek, daha fazla düşünler kendi iddialarında haklı çıkabilirler.

Bu konferansı hazırlayanlara burada sizler namına da, kendi namıma da teşekkür ediyorum, hepinize sevgiler sunuyorum.

A SPEECH GIVEN BY HIS EXCELLENCY
PRESIDENT KENAN EVREN
TO A CONFERENCE ENTITLED
“BULGARIA AND THE TURKS”

FEBRUARY 13th, 1987

Esteemed Guests,

We have listened carefully to the speakers dwelling upon the position of the Bulgarian Turks. Similar talks and conferences are taking place in various Turkish cities.

It is not possible to falsify historical facts because of the existence of many documents in hand. These documents cannot be removed from the scene. I am not going to talk about these, but I would like to relate to you, by narrating an event that took place in the recent past, how I heard from the Bulgarian Head of State himself that the Bulgarian Turks were not “Turkified Bulgarians”. As you know I visited Bulgaria in 1982. During this visit we had talks with the Bulgarian President and with officials. We commented at that time on the situation of the Turks in Bulgaria. When I told him that these were people of Turkish origin living in Bulgaria at that time, that it had been decided to change their names and that they were exposed to various pressures, the Bulgarian President said “This is not possible because it is not compatible with our regime. There is no nationalism in our country, those who claim this are not speaking the truth. I am happy with the ethnic Turks who live here, because Bulgarians are not adding to the population whereas the Turks are”. These words show that the Head of the State accepts that the minority living there are of Turkish origin. When I said to him “Yes, as a state may be you do not approve of such things, but lower ranking officials and bureaucrats may do. And I request that you investigate this matter.” He gave his word by saying, “Certainly I’ll look into this”. During the same conversation he asked me, “Do you wish the Turks living here to emigrate to Turkey? I am asking you this” he continued “because in 1968 we signed a ten year Emigration Treaty. This treaty expired in 1978. There has been no emigration since then. After that date in 1978, that is, I made a point of asking the head of government there, ‘Do you

wish this emigration to continue?" he replied 'No', I asked the same question of the next head of state; he also said, 'No'. I am now asking you if you desire this emigration." I also, at that time, was not in favor of such a comprehensive emigration treaty. However I said to him, "Under the emigration treaty made with Turkey at that time there are some families among the Turkish migrants which have been broken up, one part of a family could come the remainder could not. A mother could come but her child was left behind or the child came and the mother or aunt or the relatives remained. There is a great need on humanitarian grounds for their unification. I don't know their numbers but if they could become united this kind of problem will disappear and our friendship will be strengthened." If the Turks who live in Bulgaria were not of Turkish origin but Turkified or Islamized Bulgarians the Bulgarian Head of State would not have felt the need to ask me this question. Accordingly it is not possible to make anyone believe that the Turks living there are not ethnic Turks at all but Turkified Bulgarians. Just as we don't believe it, the world doesn't believe it either. Even they don't believe it. If they had believed it, the head of state wouldn't asked this question.

A moment ago the esteemed speaker, Hasan Eren, pointed out that there are almost seven thousand Turkish words in the Bulgarian language. At that time I asked the President, "Haven't you changed these?" "Yes", he said, "We have tried very hard but we haven't succeeded, because the people are so accustomed to them that they don't want to change". He even supplied me with examples; "fountain square", "wall", "door", "window", "dolma", "coffee", he said and he enumerated lots of other words. "They have become so ingrained that we have not been able to get rid of them for five hundred years", he said. There is no reason to deny this; especially in our century there is absolutely no need. That's because the nations of the world do not accept racism. Moreover among these the socialist countries hold the head; they don't accept racism and they don't accept nationalism, fanatic nationalism, I mean. But it is only in theory that they don't, it is so in their books but in practice, as we see, they are perfectly capable of racist actions.

If things haven't been done in this way, may be Turkish and Bulgarian relations would be on a better footing and the struggles between us would not have reached this phase. I believe this problem will be solved in time because all the countries of the world believe that, this is not a correct action. Suffice that we take care to explain the facts to the

entire world, this is necessary because teams, journalists, writers and persons commissioned by the state who were sent by Bulgaria to various countries have spread the belief in these countries, and especially in the Islamic countries, that the people living there (Bulgaria) are known as ethnic Turks are in reality not Turks at all but Bulgarian Islamized during the time of the Ottoman Empire. We always explain to the statesman of the countries we visit that this is not so. However I would like to express you my belief that in order to explain to the population of these countries we have to work harder, produce many books and reports and work through their press from time to time to present these views to their people. Therefore there are, duties befalling our scientists and writers in this respect. If we don't pursue this seriously those who do maybe able to get their own thesis accepted.

I would like here to thank, on your behalf and on my own behalf, those who have organized this conference, my best wishes to you all.

B E L L E T E N

Cilt: LI

Nisan 1987

Sayı: 199

YENİDEN İŞLENEN BİR KÜLTEPE TABLETİ

(Kt.g/t 42 + z/t 11)

Dr. CAHİT GÜNBATTI

Yazımıza konu olan tabletin ¹ ilk parçası (g/t 42), diğer iki tabletle (g/t 35, 36) birlikte, Kültepe kazılarının 1955 döneminde, höyükte açığa çıkarılan Waršama Sarayında bulunmuşlardır. Buluntu yerleri ve g/t 35'in bir kraldan ötekine yazılmış bir mektup olması dolayısıyla, o tarihlerde kazı heyetinde yer alan meslek adamlarının dikkatleri hemen bu tabletler üzerinde toplanmıştır. Konusu bakımından bugüne kadar Kültepe'de ele geçmiş binlerce tablet arasında başka bir benzerine rastlanmayan bu mektubu hocamız Prof. Kemal Balkan neşretmiştir ². Diğer iki tableti de (g/t 36, 42), bunlardan bir yıl sonra aynı yerde bulunmuş olan bir başka tabletle (h/t 330) birlikte hocamız Prof. Emin Bilgiç, Anatolia VIII (1965)'de "Kültepe Höyüğünde Çıkan Üç Tablet" başlığı altında ayrıntılı olarak yayınlamıştır.

Her iki yerde de kazı başkanı Sayın Prof. Tahsin Özgüç'e atfen, tabletlerin höyükte bulundukları yer ve bazı arkeolojik delillere dayanarak, Karum'a göre ait olabilecekleri tabaka hakkında bilgi verilmiştir ³.

Burada işlediğimiz metin ve g/t 36, adı geçen sayın müelliflerce "şahıs ve işçi listeleri" olarak tanımlanmışlardır ⁴.

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde korunan Kültepe tabletleri üzerinde yaptığımız join çalışmaları sırasında, kırık ve noksan olan g/t

¹ Ölçüleri: 10x6,3x2,9 cm.; açık kahverengi hamurlu ve sarımtırak astarlı.

² Mama Kralı Anun-Hirbi'nin Kaniş Kralı Waršama'ya Gönderdiği Mektup (Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII/31), Ankara, 1957.

³ K. Balkan, Mektup (1957), s. 3-4; E. Bilgiç, Anatolia VIII (1965), s. 127.

⁴ K. Balkan, Mektup, s. 3; E. Bilgiç, Anatolia VIII, s. 126.

42'nin 16 yıl sonraki kazılarda ortaya çıkmış olan ve metnin ilk 9, son 3 satırını ihtiva eden diğer parçasını da (z/t 11) tesbit etmiştik. Fakat ne yazık ki, g/t 42 parçasının ön yüzündeki kırık ve noksanlara ilaveten, yeni parçadaki yer yer silikler ve arka yüzde, iki parçanın birleşme kısmındaki geniş kırık sebebiyle de, büyükçe bir yer yine eksik kalmıştır (res. 1-4).

z/t 11'de Kültepe metinlerinde ilk defa karşılaştığımız şahıs ve yer adları ile, bir unvan geçmesi dolayısıyla bu tabletin yeniden ele alınmasının faydalı olacağı görüşündeyiz.

Diğer taraftan, elde binlerce yazılı belge bulunmasına rağmen, Eski Asur Ticaret Kolonileri devrinde Anadolu'nun siyasi durumu ve varlığından haberdar olduğumuz irili ufaklı devlet veya beyliklerin idari yapıları hakkında bilgilerimiz çok sınırlıdır. Bunun sebebi söz konusu belgelerin muhtevaları ile doğrudan ilgilidir. Çünkü, Eski Asurca yazılmış ve çoğu Kültepe'de bulunmuş olan tabletlerin büyük bir kısmı, birbirine benzer ve kalıplaşmış ifadelerle kaleme alınmış birtakım ticari belgelerden ibarettir. Böyle olunca, işlediğimiz tabletle benzerlerinin konu bakımından önemli olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zira, meslek isimlerinin idari teşkilatlanma ile yakından ilgili olduğu bir gerçektir. Bu bakımdan, idari ve toplumdaki sosyal tabakalaşmayı yansıtan belgeler üzerinde çok daha dikkatle durularak, yapılacak isabetli yorumlarla bazı neticeler elde edilmesi mecburiyeti doğmaktadır.

Burada, incelediğimiz bu tabletin bir parçasını daha önce kendileri neşrettikleri halde, metnin bütün olarak tarafımızdan yayınına müsaade eden; Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Kültepe tabletlerinin neşri için teşkil ettikleri heyete şahsımı da dâhil etme lûtfunda bulunarak, diğer heyet üyesi arkadaşlarıma olduğu gibi bana da geniş bir çalışma imkânı sağlayan sayın hocam Prof. Emin Bilgiç'e teşekkürlerimi sunmayı bir görev sayıyorum.

Metnin transkripsiyon ve tercümesi:

- Öy. 15 qá-qá-da-tum
i-na Du-ru-du-ru-wa Ha-du-du
ur-ki Ha-pu-wa-šu 2 qá-qá-da-tum
ur-ki/ I-kâ-ri-im [GAL sí-k]i-tim
5. 5 qá-qá-da-tum i-n[a a-lim]^{KI}
Ar-ma-ma-na / Ni-ki-l[i-it]

- ú-ša-pì-sú-nu / 3 qá-qá-da-tum
 ur-ki / GAL a-bu-lá-tim
 6 qá-qá-da-tum i-na a-lim^{KI}
 10. Ma-ší-kà [.]-šu
 Pè-ru-wa A-ḥu-[x]-[ša GAL ri-i]-e-im
 i-na Kà-ni-iš [ŠA]
 i-na a-lim^{KI} [YA]
 6 qá-qá-da-tu[m i-na a-lim^{KI}]
 15. Ḥa-pu-uš-n[a x qá-qá-da-tum]
 ša Ḥi-lá-x[
 i-na Ḥa-[x-x-x x qá-qá-da-tum]
 ša Ni-ki-l[i-it i-na a-lim^{KI}]
 Pá-al-
 20. A-du-d[u ú x qá-qá-da-tum]
 ša Ḥa-a[l-ki-a-šu i-na a-lim^{KI}]
 Ḥa-ar-ḥa-[ra-an x qá-qá-da-tum]
 ur-ki / Lu-u[r-mì-a]
 Ar-sé-na-aḥ-š[u i-na a-lim^{KI}]
 25. Ša-lá-ḥa-šu-wa [x qá-qá-da-t]um
 Ken. ša GAL ri-i-e-im
 i-na a-lim^{KI}/ Kà-sé-na
 Ay. 2 qá-qá-da-tum ša Ḥu-lá
 i-na a-lim^{KI} Tí-ni-pì-a
 30. 5 qá-qá-da-tum i-na a-lim^{KI}
 Ḥa-ar-dí-mì-kà / 3 qá-qá-da-tum
 i-na a-lim^{KI} / Ki-pì-ta
 Ki-kàr-šé-en ú 3 šú-ḥa-ru-šu
 i-na Kà-ni-iš / 15 qá-qá-da-t[um]
 35. ur-ki Ḥa-al-ki-a-šu
 GAL ḥu-ur-ša-tim
 2 qá-qá-da-tum i-na a-lim^{KI(l)}
 Ḥa-pu-uš-na ur-ki Lá-ma-[x]
 2 qá-qá-d[a-tu]m i-na a-[lim^{KI}]
 40. Pè-ru-[wa ur-ki ŠA]
 3 q[á-qá-da-tu]m ša [Ḥa-l[x-x]
 u[r-ki X-x-] [ša]-at-kà-a
 [1 ur-dum] ur-ki A-ra-šu
 1 ur-dum ur-ki GAL ša-qí-e

1) 15 kişi Duruduruwa (şehirin)de(dirler). Hādudu 3) Hapuwaş'nun emrinde(dir). 2 kişi 4) [rabi sikk]itum (?) (olan) İkkarum'un emrinde(dirler). 5) 5 kişi 6) Armamana 5) [şehirin]de(dirler). 6) Nikkil[it] 7) onları şevketmekte. 3 kişi 8) şehir kapıları âmirinin emrinde(dirler). 9) 6 kişi 10) Maşıka 9) şehrinde(dirler). 11) [Çoban]lar [başının (adamları)] (?) 10) [. . . .] şu, 11) Peruwa, Ağu... [x] 12) Kaniş'te(dirler). [ŞA] 13) [YA] şehrinde(dir). 14) 6 kiş[i] 15) Hapušn[a] 14) [şehirinde(dirler)] 16) Hıla[x]'nın 15) [x adamı] 17) Ha [. . .] (şehirin)de(dirler). 18) Nikkil[it]'in 17) [x adamı] 19) Pal [. . .] 18) [şehirinde(dirler)]. 20) Adud[u ve] 21) Ha[lkiašu]'nın 20) [x adamı] 22) Harḥa[ran] 21) [şehirinde(dirler)]. 22)[x kişi] 23) Lu[rmia]'nın emrinde(dirler). 24) Arsenahš[u] 25) Šalaḥašuwa 24) [şehirinde(dir)]. 26) Çobanlar başının 25) [x adamı] 27) Kasena şehrinde(dir). 28) Hula'nın 2 adamı 29) Tinipa şehrinde(dir). 30) 5 kişi 31) Hardimika 30) şehrinde(dirler). 31) 3 kişi 32) Kipita şehrinde(dirler). 33) Kikaršen ve 3 uşağı 34) Kaniş'te(dirler). 15 kiş[i] 36) depolar âmiri 35) Halkiašu'nun emrinde(dirler). 37) 2 kişi 38) Hapušna 37) şehrinde 38) Lama[x]'nın emrinde(dirler). 39) 2 ki[ş]i 40) Peru[wa] 39) şe[hrin]de 40) [X'in emrinde (dirler)]. 41) [Hal [. . .]'nın 3 a[damı] 42) [. . .] [šaltka'nın em[rinde(dirler)]. 43) [1 köle] Araššu'nun emrinde(dir). 44) 1 köle sâkiler başının emrinde (dir.)

Filolojik açıklamalar:

a) Gerekli kelimeler hakkında izahlar:

St. 1 v.d. : qaqqadātum. qaqqadum “baş, sermaye” kelimesinin iki çoğul şeklinden birisi olan qaqqaqātum'un “kişi” anlamı için bk. E. Bilgiç, *Anatolia VIII*, s. 140; von Soden, *AHw*, s. 900^a.

St. 3 v.d.: urki. (w)arki “arkasında, sonra, sonradan” kelimesinin diğer bir varyantıdır. Sonraki devir metinlerinde alāku “gitmek” kelimesi ile birlikte “birisinin hizmetinde olmak” anlamında kullanılmıştır⁵. Metnimiz ve aynı yazılışla geçtiği g/t 36,6, urki'nin Kapadokya tabletlerinde de bu anlamda kullanılmış olduğu hakkındaki iki örnektir.

St. 7: Önceden farklı değerlendirdiğimiz ušappit/t-şunu (šapāt/tu “sevketmek”, “tanzim etmek”) okunuşunu K. Hecker'in ikazı üzerine yazdık.

St. 33: šuhārum hakkında *Anatolia VIII*, s. 141-142'de geniş bilgi verilmiştir.

⁵ Bk. W. von Soden, *AHw*, s. 1468^b.

St. 43-44: urdum. İR veya IR ideogramı ile de yazılan wardum “köle” kelimesinin (yukarıdaki urki/(w)arki örneğinde olduğu gibi) daha seyrek rastlanan bir yazılış şeklidir ⁶.

b) Şahıs ve yer adları:

St. 2: Duruduruwa. Kültepe metinlerinde ilk defa burada rastladığımız bu yer adı, Bilgiç, AfO XV, s. 13’de örnekleri verilen hece tekrarı ile teşkil edilmiş yer adları grubuna sokulmalıdır.

Bu şehir Hititçe iki Boğazköy metninde (KUB VI 45 II 62; KUB VI 46 III 29) geçen Duruwaduruwa ⁷ ile aynı yer olmalıdır. Burada, tekrar halinde birincisi wa hecesinin (eğer unutulmadı ise) telaffuz bakımından kolaylık için atılması söz konusu olabilir ⁸.

Hadudu. Kapadokya metinlerinde birçok örneği bulunan, hece tekrarı ile meydana getirilmiş şahıs adlarından ⁹. Kök bakımından Hadu ve Haduwa adları (Stephens, PNC, s. 39) ile karşılaştırılabilir.

St. 3: Hapuwašu. Metinlerimizde Ha-pu-a-šu yazılışıyla da geçen bu şahıs adı ¹⁰, Bilgiç, AfO XV, s. 3’de -ašu elemanını ihtiva eden isimler arasında gösterilmiştir. (Krş. Anatolia VIII, s. 133.). Garelli, Hititçe happu “sığınak” ve aššu “iyi” unsurlarına ayırmaktadır (AC, s. 142).

St. 4: I-kà-ri-im. Bildiğimize göre, ikkarum “çifçi” kelimesi şahıs adı olarak ¹¹ Kültepe’de ilk defa burada geçmektedir.

St. 6: Armamana. Bu yer adı ile de ilk defa karşılaşırız. Armamana, Hitit metinlerinde geçen ve Hititçe arma “ay” kelimesi ile teşkil edilmiş olan Armani ve Armatana gibi yer adları ¹² ile karşılaştırılabilir (Bilindiği üzere, Hititçe metinlerde arma elemanı taşıyan birçok tefor isim de bulunmaktadır ¹³).

⁶ K. Balkan, Mektup, s. 24; von Soden, AHW, s. 1464^b-1465.

⁷ Bk. H. Ertem, Dizin (1973), s. 28; G. F. del Monte-J. Tischler, Die Orts-und Gewässernamen hethitischen Texte (1978), s. 445.

⁸ Tabletimizi gören K. Hecker, bu yer adını Duruduru olarak almakta ve -wa hecesini “ve” olarak değerlendirmektedir.

⁹ Bazı örnekler için bk. E. Bilgiç, AfO XV (1951), s. 6.

¹⁰ F. J. Stephens, PNC (1928), s. 39’daki yerlere metnimizden başka g/t 36,4; h/t 330, 12 ve a/k 483 b, 4, a, 2, 6 da ilâve edilmelidir.

¹¹ Kelimenin şahıs adı olarak kullanıldığı hakkında bk. CAD, I-J, s. 52^b.

¹² Bk. H. Ertem, Dizin, s. 16-17; G. F. del Monte-J. Tischler, Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, s. 38.

¹³ Bk. E. Laroche, Les Noms (1966), Nr. 131-142, s. 290. Ayrıca bk. E. Laroche, Les Hiéroglyphes Hittites (1960), s. 103; P. Garelli, AC (1963), s. 136.

Yine Hititçe metinlerde, (Amana, Halimana, Parmanna, Şarmana ve Tummana gibi ¹⁴)-mana elemanı üzerine biten yer adları da vardır.

Ni-ki-l[i-it] . St. 18'de de geçen bu şahıs adı için bk. Anatolia VIII, s. 134.

St. 10-42: Tabletın neşredilen parçasını teşkil eden bu satırlarda geçen şahıs ve yer adları üzerinde etraflı olarak durulduğu için, aşağıdaki dördü dışında bunları yeniden ele almıyoruz.

St. 20: Adudu ¹⁵. Yine hece tekrarı ile yapılmış tanıdığımız şahıs adlarından (Stephens, PNC, s. 9). Garelli hipokoristik isimler arasında saymaktadır (AC, s. 128).

St. 22: Harḫa[ran] . Bilgiç kelimeyi, geçtiği iki metin yerine dayanarak şahıs adı olarak almış ve AfO XV, s. 6'da bazı örneklerini verdiği, bir hecenin tekrarı suretiyle meydana getirilmiş isimlerden olduğunu kaydetmiştir (Anatolia VIII, s. 134).

Biz cümlelerin gelişine göre, (21. satırı "ina alim^{K1}" şeklinde tamamladığımız için) Harḫaran'ı yer adı olarak aldık. Eğer 21. satırın tamamlanması isabetli ise, g/t 36, 13'deki Waršama (metinde yer adı), metnimizin 40. satırında geçen Peruwa ¹⁶ (Anatolia VIII, s. 137) ve Ank. 14-1-80 ¹⁷, 4'deki Zubana ¹⁸ örnekleri gibi, Harḫaran da hem şahıs, hem de yer adı olarak kullanılan kelimelerden olmalıdır. Ancak burada, Harḫaran yerine bir başka şehir adının da yazılı olabileceğinin ihtimal dışı olmadığını söylemeliyiz. Kapadokya metinlerinden, kelimenin başlangıç hecelerine göre herhangi bir şehir tanımıyoruz. Fakat tabletimizdeki yer adlarından bazılarının Hitit metinlerinde de geçtiğini göz önünde bulundurarak, biz de Garelli gibi (AC, s. 158), kelimenin Harḫarna ¹⁹ Hitit şehir adı ile ilgili olabileceğini düşünüyoruz.

¹⁴ Bk. H. Ertem, Dizin, s. 9, 37, 108, 123, 146.

¹⁵ Krş. E. Bilgiç, Anatolia VIII, s. 130.

¹⁶ Şahıs adı olarak geçtiği bazı metin yerleri için bk. F.J. Stephens, PNC, s. 26.

¹⁷ İçinde tableti bulunan bu zarf, bir diğer açılmamış zarf (Ank. 14-2-80) ve tabletle (Ank. 14-3-80) birlikte, 1980 yılında Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi tarafından satın alınmıştır. Bu grup, Cumhuriyetin 60. yılı münâsebetiyle, D.T.C. Fakültesince çıkarılacak "Anma Kitabı"nda neşredilmek üzere tarafımızdan işlenmiştir. Maalesef, bugüne kadar kitabın basım işi gerçekleştirilmemiştir.

¹⁸ Metinde şahıs adı (Ušwana'nın oğlu) olarak geçmektedir.

Yer adı olarak geçtiği metin yerleri için bk. E. Bilgiç, AfO XV, s. 35.

¹⁹ Bk. H. Ertem, Dizin, s. 42.

St. 32: Kipitta. Bilgiç bütün yer ve şahıs adlarının tek tek tahlilini yaptığı halde, gözünden kaçtığından olacak, bu yer ismi üzerinde durmamıştır. -ta sufiksi taşıyan yerler (AfO XV, s. 10-11) arasında sokabileceğimiz Kipitta, bir Hitit metninde (KBo XII 53 Vs I 16)²⁰ [Ki]-pí-it-ta, neşredilmemiş a/k 1435, 2'de ise Ki-pì-tá yazılışları ile geçmektedir.

St. 38: Lá-ma-[x]. Bu şahıs adı, Kültepe metinlerinde birçöl kere geçen Lamassi veya Lamaša isimlerinden (Stephens, PNC, s. 55) birisi olabilir.

St. 43: Araššu. İlk defa metnimizde geçen bu şahıs adı, ara-²¹ elemanı ile teşkil edilmiş isimlere²² yeni bir örnektir.

c) Unvanlar:

Metnimizin neşredilmiş kısmında bulunan rabi re'im "çobanlar başı" (St. 11,26) ve rabi huršātim "depolar âmiri" (St. 36) dışında, aşağıdaki unvanlar da geçmektedir:

St. 4:5. satırda yeni bir cümlecik başladığı için, Ikkarum şahıs adından sonra gelen kelimenin bu şahsın unvanı olduğunu düşündük. Bitiş hecelerine ve silik kısımda iki işaretlik yer bulunmasına dayanarak, kelimeyi GAL sikkitim olarak okumayı uygun bulduk.

rabi'li unvanların en tanınanlarından olan ve GAL sí-kà-tim şeklinde de yazılan rabi sikkitim askerî bir rütbe olarak alındığı gibi²³, maden ticaretini denetleyen yüksek dereceli bir memur olarak da tanımlanmaktadır²⁴. Asur'da da kullanılan bu unvanın sikkatum "çivi" kelimesi ile olan ilgisini şimdilik tayin edemiyoruz.

St. 8: rabi abullātim. İlk defa metnimizde rastladığımız bu unvanı, abullum "şehir kapısı" kelimesine göre, "şehir kapıları âmiri" şeklinde tercüme ediyoruz²⁵.

²⁰ Bk. H. Ertem, Dizin, s. 75.

²¹ Anlamı hakkında bk. J. Tischler, HEG (1979), s. 50.

²² E. Bilgiç, AfO XV, s. 4; E. Laroche, Les Noms, Nr. 113-118.

²³ Bk. E. Bilgiç, DTCFD VI/5 (1948), s. 507; L.L. Orlin, ACC (1970), s. 78.

²⁴ Bk. P. Garelli, AC, s. 217; W. von Soden, AHW, s. 1042^a.

²⁵ Bu unvan Mezopotamya'da geç devir metinlerinde Sumerce olarak yazılan LÚ. KÁ. GAL ve bilhassa LÚ. GAL. KÁ. GAL ile karşılaştırılmalıdır (CAD A/I, s. 88; AHW, s.938^a).

Bu kişilerin, şehir kapılarında güvenliği sağlayan görevlilerin şefi olmaları yanında; şehre giren ve çıkan ticarî malların kontrolundan da sorumlu oldukları düşünülebilir.

St. 44: rabi šāqē . šāqûm “içiren” kelimesi ile teşkil edilmiş olan bu memuriyet “sâkiler başı” olarak tercüme edilmektedir ²⁶.

Metinden çıkan bazı idarî neticeler:

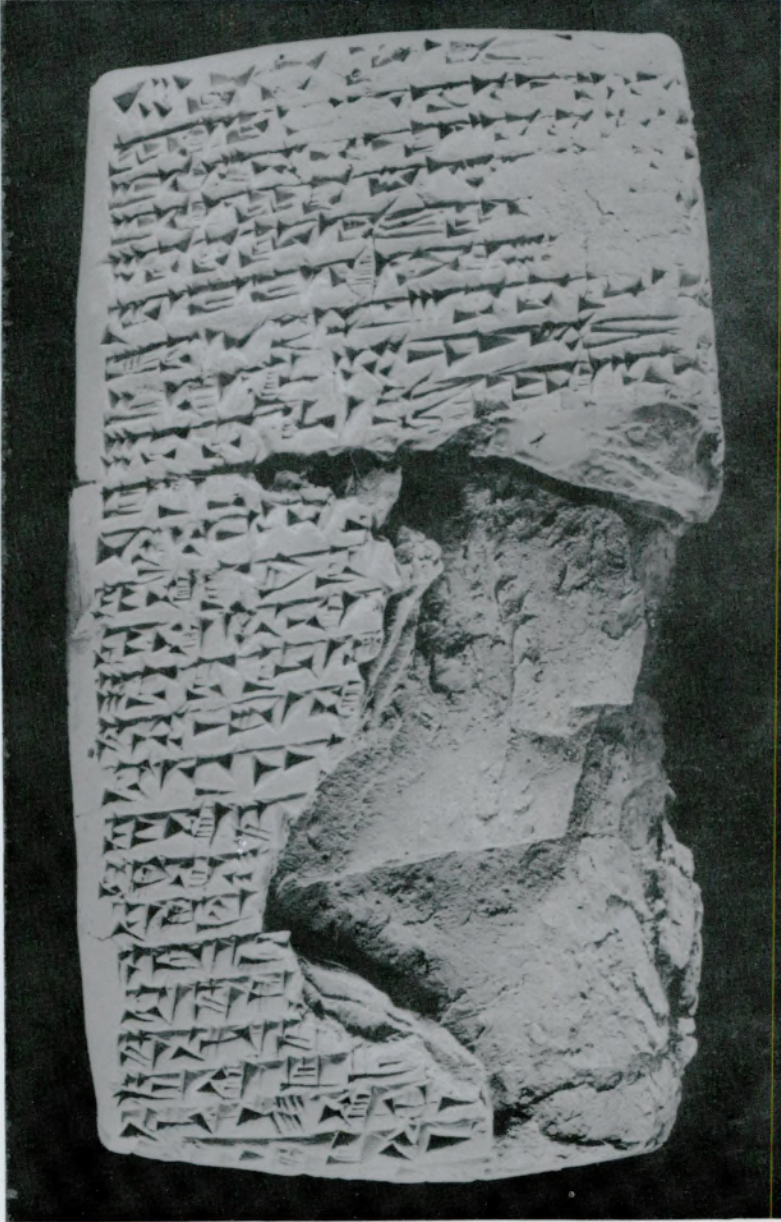
Metnimizin önemi, başlangıçta da belirttiğimiz gibi, Kültepe'deki idarî belge kısırlığından ileri gelmektedir. Bu tablet, bazılarının unvanları da belirtilen ve birer kamu görevlisi oldukları anlaşılan kişilerin emrinde bulunan adamlarla, bunların dağılmış oldukları çeşitli şehirlerin isimlerinin yazıldığı bir çeşit kayıt listesi veya emre adam tahsisi belgesidir. Burada önemli olan bu tahsis işinin doğrudan Kaniş sarayından yapılmasıdır.

Unvanların veya mesleklerin çeşitliği, idarî teşkilatlanmanın ve aynı zamanda ekonomik faaliyetlerin ölçülerini yansıtmaları bakımından dikkate değerdir. Bunlar bize, daha tarihî devirlerin başlangıcında, Anadolu'da merkezîyetçi ve iyi organize olmuş bir devletle karşı karşıya olduğumuzun şimdilik kapalı delillerini vermektedir.

Öte yandan, Kapadokya metinlerinde rastladığımız ve bugün sayıları 35 civarında bulunan rabi'li unvanlardan pek çoğunun Mezopotamya'da da kullanılması, Mezopotamya-Anadolu arasındaki canlı ticarî ilişkinin saray teşkilatlarına varıncaya kadar, iki ülkenin birbirlerini derinden etkilediğinin bir diğer işaretidir.

İleride, eldeki henüz işlenmemiş olan binlerce tabletin değerlendirilmesi ile, bu konuda daha geniş ve sağlam bilgiler elde edileceğinden şüphe etmiyoruz.

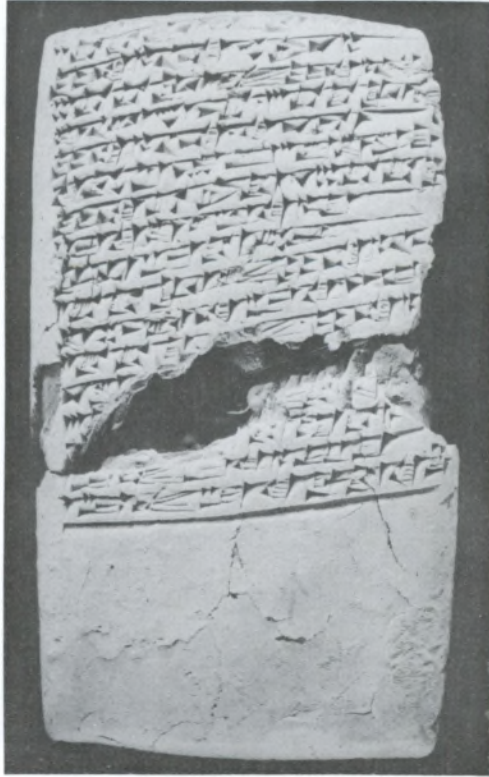
²⁶ P. Garelli, AC, s. 216; W.von Soden, AHW, s. 1182^a.

Res. 1 - Kt. g/t 42 + z/t 11, önyüz

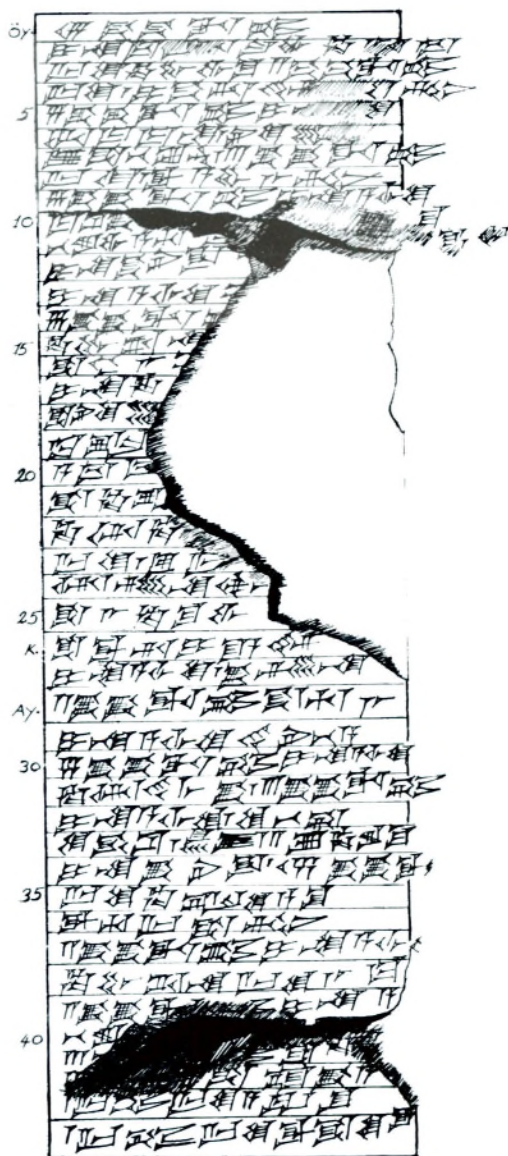
Res. 2 - Kt. g/t 42 + z/t 11, alt kenar

Res. 3 - Kt. g/t 42 + z/t 11, arka yüz

Res. 4 - Kt. g/t 42 + z/t 11, sol kenar

RE-EXAMINATION OF THE KÜLTEPE TABLET

(Kt. g/t 42+z/t 11)

(SUMMARY)

The first fragment (g/t 42) of the tablet (Kt. g/t 42+z/t 11), which is to be the subject of study here was found in the palace of Waršama during the excavations of 1955 at Kültepe. This fragment together with the other two tablets (g/t 36, h/t 330), found also at the same place, was published by E. Bilgiç in the *Anatolia VIII* (1965) under the title "Kültepe Hüyükünde Çıkan Üç Tablet".

I recognized the second missing part of the fragment (z/t 11), which had been found during the excavations of 1972, while I was occupied in the work of joining the fragments of the Kültepe tablets at Ankara Museum of the Anatolian Civilizations. I think that it would be of great use to re-examine the tablet as a whole, since it also contains the names of persons, places and a certain title all of which we meet first in the texts of Cappadocia.

Although the number of the tablets we possess are substantial, yet our knowledge of the administrative structure and institutions of the states, either big or small, of which the existence and political activities in Anatolia during the period of Old Assyrian Colonies we know to some extent, is poor, due to the fact that their contents are mainly commercial.

The shortage of official documents in this field involves us to in far, as far as possible, certain ideas from their right interpretations.

This tablet, containing the names of men under certain magistrates, as understood, the titles of some of whom have been given and containing also the names of towns where these civil servants were sent to, is a kind of official document of, either registration, or distribution of civil servants to magistrates. What is of the highest importance to us here is the fact that this distribution of men was made directly from the palace of Kaniš.

It is remarkable that it shows us a large variety of jobs and the extent of the administrative arrangement and economic activities. These as

a whole, give us, though not solid, yet some evidence that at the beginning of historical ages in Anatolia there was a state well organized for central governing.

I do not hesitate to say that, a wider and solid knowledge will be gained in some near future through the examination of thousands of other tablets in hand, not yet published and scrutinized.

HİTİTÇE *huhurtalla*- VE ONUN SUMERCE KARŞILIĞI HAKKINDA

Dr. SEDAT ERKUT

I

Çivi yazılı Boğazköy belgelerinde geçen, bir vücut uzvu olan ^{UZU}*huhur-ti*- için ilk olarak Sayce, RA 24 (1927), s. 123-126'da yayınlanan "The Names of the Parts of the Body in Hittite" adlı makalesinde soru işaretiyle "throat" (=boğaz, gırtlak) anlamını vermiştir ¹. Friedrich sözlüğünde aynı şekilde göstermiştir ². 1957'de Alp tarafından Anatolia II'de yayınlanan "Zu den Körperteilnamen im Hethitischen" adlı geniş çalışmada Sayce'in fikrine karşı bu kelime için "Lufthröhre" (=soluk borusu) anlamını haklı nedenlere dayanarak vermektedir ³. Friedrich bunu bir soru işaretiyle sözlüğünün 2. ekinde vermiştir ⁴. Daha sonra yine Friedrich sözlüğünün 3. ekinde Otten'dan aldığını belirterek *huhurti*- için kesin olarak "Kehle" (=boğaz, gırtlak) anlamını vermiştir ⁵.

Bu arada Sayce ve Otten'in fikirleri doğrultusunda *huhurti*- için "boğaz" yada "gırtlak" anlamını benimseyen araştırmacılar şunlardır:

H. G. Güterbock, Or. NS. (1956), s. 129 : "gorge"

H. Hoffner, RHA 80 (1957), s. 88 : "throat"

H. Berman, The Stem Formation of Hittite Nouns and Adjectives, (1972) s. 14 : "throat"

Söz konusu sözcüğün çok nadir geçen diğer bir yazılışı *huhahharti*' dir.

¹ A. H. Sayce, RA 24 (1927), s. 124.

² J. Friedrich, HW – Hethitisches Wörterbuch, 1952, s. 71.

³ S. Alp, Anatolia II (1957), s. 14 vd.

⁴ J. Friedrich, HW Erg. 2., 1961, s. 13.

⁵ J. Friedrich, HW Erg. 3., 1966, s. 15.

huḫurti-'nin KUB VII 1 III 3 vd.'da "ağız, dil, *huḫurti*-, yemek borusu" sırasıyla geçmesi ⁶ bilim adamlarının "boğaz, gırtlak" fikrinde ısrarlarına neden olmuştur. Ancak Alp'in fikri göz önünde tutulursa ağız ve dil-den sonra gelen iki şeyden biri yemek borusu diğeri *huḫurti*-, yani "soluk borusu" olmalıdır.

Kelimemiz muhtemelen onomatopoik bir yapıya sahiptir. Gerçekten de insan ağzından biraz sık soluk alırsa söz konusu kelimenin fonetiğine uyan bir ses çıkartmaktadır.

Çiviyazılı Boğazköy belgelerinde sadece üç, Ugarit metinlerinde bir defa geçen *huḫurtalla*- yukarıda sözünü ettiğimiz *huḫurti*-'den *-ala-* son ekiyle türetilmiş nomina instrumenti'dir. Aslında bu ek ile nomina actoris türetilmektedir ⁷ ancak kontext'e göre nomina instrumenti olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

huḫurti-'nin "boğaz, gırtlak" olduğunu savunan bilim adamları doğal olarak *huḫurtalla*- için de "necklace" (=gerdanlık) anlamını kullanıyorlar ⁸. Ancak Hititçede "gerdanlık" konkret'ini karşılayan, vücut uzvu adı olan "*kuttar*-" (=boyun)dan türetilmiş "*kuttanalli*-" (=gerdanlık) bulunmaktadır ⁹.

huḫurtalla-, Boğazköy'den yayınlanmamış ¹⁰ bir envanter metni olan Bo 2853 I²9' da altından, KBo XVIII 170 4'// (KUB XLII 43 öy. 5'-10') da altından, KUB XLII 69 öy. 20'de (metin kırık olduğu için neden yapıldığı belli değildir) geçmektedir. Bu yerler envanter metni niteliğinde olduğundan objenin ne olduğu anlaşılamamaktadır. Ugarit'ten ¹¹ RS 25. 421 öy. 24'te "GI!. DUR₅-aš-ma-aš *hu-uḫ-hur-ta-al-la-a/š*" şeklinde geçmektedir. Laroche, SL, 85, 444; CAD 16, 203, şipattu maddesini göstererek GI. DUR₅-aš için "bir cins kamyş?" demektedir ¹². İlk sözcüğün analizini

⁶ S. Alp, a.g.e., s. 14 vd.

⁷ J. Friedrich, Hethitisches Elementarbuch, I. Teil, 1960, s. 39; H. Kronasser, Etymologie der hethitischen Sprache, Band I, 1966, s. 176.

⁸ J. Friedrich, Corolla Linguistica, Fs. F. Sommer, 1955, s. 46; H. Hoffner, RHA 80 (1957), s. 61; E. Laroche, UGRITICA V (1968), s. 777; H. Berman, The Stem Formation of Hittite Nouns and Adjectives, 1972, s. 122; S. Koşak, Hittite inventory texts (CTH 241-250), 1982, s. 215.

⁹ Bkz. J. Friedrich, HW, s. 121; S. Alp, a.g.e., s. 16 vd.

¹⁰ Metnin Mainz arşivindeki transkripsiyonunu kullanmama izin veren Prof. H. Otten'a kopyayı görmemi sağlayan Dr. C. Karasu'ya teşekkür ederim.

¹¹ E. Laroche, UGARITICA V (1968), s. 773.

yapmak gerekirse; bilindiği gibi *-ma-* “fakat” anlamına gelen enklitik partikel, *-aš* Nom. c. Sg. enklitik personal pronomen’dır. Bu durumda söz konusu objenin kamıştan yapıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Laroche bu metin yerinde *huhurtalla-* için “pandantif” karşılığını kullanmaktadır ¹³. Filolojik ve arkeolojik verileri göz önünde tutarak Hititlerin “su kamışından” gerdanlık yada pandantif yapacak ve takacak kadar primitiv oldukları kanısında değiliz. KUB XV 23 öy.’de kelimemiz değişik şekilde ve *gllossenkeil* ile yazılmaktadır. İlgili metin yeri şöyledir:

14. . . *KI-LU-LU* GUŠKIN

15. *hu-ua-aḥ-hu-ua-ar-ta-al-la* [

16. *DÜ-mi*

14. . . altın(dan) baş çelengi ¹⁴

15. *huuḫḫuuḫartalla* [

16. yapacağım.

Friedrich bu metin yerini “Altın çelenkten gerdanlık” olarak çevirmektedir ¹⁵. Fakat bizce böyle çevirmenin zorlayıcı bir nedeni yoktur, “Borudan altın baş çelengi” olarak çevrilebilir.

huhurtalla-’nın arkeolojik karşılığı olabilecek, 2. bin yılına ait pek çok boru şeklinde malzeme mevcuttur. En belirgin örnek olarak Alacahöyük II. mimari tabakasında bulunan boru (Al.c. 342) ¹⁶ gösterilebilir.

II

Çiviyazılı metinlerde geçen genel anlamda “boru” olarak adlandırılan ¹⁷ *GIŠ/URUDU* *PISĀN*’ın bilinen, Hititçe fonetik komplementleri ile yazılışları şunlardır:

¹³ E. Laroche, a.g.e., s. 775.

¹⁴ *KİLİLÜ—GİLİM—ḫaršalli* “(başa) takılan çelenk, diadem” için bkz. A. Ünal, Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni, (KUB XXII 70—Bo 2011), 1983, s. 82.

¹⁵ Corolla Linguistica, s. 46.

¹⁶ H. Z. Koşay, T.T.K Tarafından Yapılan Alacahöyük Kazısı, 1937-1939’daki çalışmalar ve keşiflere ait ilk rapor, 1951, s. 22, Lev. LV (Hafir tarafından bu boruya “sifon” adı verilmektedir).

¹⁷ J. Friedrich, HW, s. 289.

Sg. N.	^{GIS} PISÂN- <i>aš</i>	KUB XXXIII 54, 10
Sg. A.	PISÂN- <i>an</i>	H.G. § 22 ¹⁸
Sg. D.-L.	^{GIS} PISÂN- <i>li</i>	KUB XX 24 III 3

H. Kronasser bir yanlış okuma sonucu KUB XXIX 4 III 22'nin ilk sözcüğünü Sg. Abl. "^{GIS}PISÂN-*pa-az*" olarak transkribe etmiş¹⁹, Friedrich bunu aynı şekilde sözlüğüne almıştır²⁰. Kronasser sözcüğü *-(a)pa+az* şeklin analiz etmiş *-pa-* gövdeli olduğunu belirtmiştir²¹. Fakat H. Otten, StBoT 17 s. 17'de Kronasser tarafından PISÂN olarak okunan işaretin aslında "*dup*" işareti olduğunu ortaya koymuş ve dolayısıyla sözü edilen yerin "^{GIS}*dup-pa-az*" olarak okunması gerektiğini göstermiştir. Böylece I. kısımda idantifiye etmeye çalıştığımız *huhurtalla-* 'ya PISÂN'ın komplementlerinin isim gövdesi olarak uygunluğunu önleyecek tek fiolojik zorluk da ortadan kalmış bulunuyor. H. Otten'da PISÂN'ın Hititçesinin *-l-* gövdeli olduğunu belirterek savımızı kuvvetlendirmektedir²².

SONUÇ

huhurtalla- 'nın bilinen tüm çiviyazılı belgelerde sadece dört defa geçmesi indentifikasyonu güçlendirmekle beraber, yukarıda sözünü ettiğimiz bizce geçerli nedenlerle, aksini düşündürecek bir metin yeri çıkmadığı takdirde Hititçe "*huhurtalla-*"=Sumerce "PISÂN"—Türkçe "boru" eşitliğine inanıyoruz.

¹⁸ J. Friedrich, Die hethitischen Gesetze, 1959, s. 66, Talef II § 22.

¹⁹ H. Kronasser, Die Umsiedelung der schwarzen Gottheit: das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (Des Ulippi), 1963, s. 22, 53.

²⁰ J. Friedrich, HW Erg. 3., s. 41.

²¹ H. Kronasser, Die Umsiedelung der schwarzen Gottheit: das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi), 1963 s. 53.

²² H. Otten, Die Überlieferungen des Telipinu-Mythus, 1942, MVAG 46. Band, 1. Heft, s. 26, 73.

MYCENAEAN FISHING IN TROUBLED WATERS

EDMUND F. BLOEDOW

In recent years the Trojan War has continued to figure in the forefront of debate. One of the crucial questions still at issue is whether there was indeed a War at all. For the 'believers', the results of the American excavations between 1932 and 1938 and the authority of Carl Blegen did much to bolster their position. On one question, however, the Cincinnati Expedition did not seem to shed decisive light —the motivation for the War, although the results of those investigations have been exploited to this end in various ways. It is the object of this brief discussions to examine more closely one such attempt.

In a recent study of the archaeological evidence which sought to investigate the possibility and extent of commercial and demographic inter-relations between the Aegean and Anatolia, the thesis was advanced in connection with Troy that, despite the very considerable amount of Mycenaean pottery discovered there, this cannot be taken as an indication of a Mycenaean settlement; nor, although it was Troy's position that led the Mycenaeans thither, was it commerce that constituted the attraction —but fish¹. According to this theory, the Mycenaean fleet will have sailed to the Hellespont each summer, set up camp in the Troad, and from that base proceeded to catch and dry fish. Even the pottery can be made to square with this view, namely the high proportion of open shapes in the Mycenaean ware, types less frequently exported. Most important, however, this theory 'has interesting repercussions concerning the possible causes of the Trojan War'².

This is indeed a novel and attractive idea, but on what evidence does it rest? Semple, in a study published about half a century ago pointed out that, when the rivers along the Mediterranean coast dry up in May and June, mackerel and tunny migrate to the Black Sea, where

¹ Ch. Mee, "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millennium B.C.", *AS* 28, 1978, 121-155.

² *Ibid.*, 148.

they spawn, and then return again between August and October³. These the Mycenaeans, as well as the Trojans, will have caught with nets in the narrows of either the Hellespont or the Bosporus —or both. That there was a fishing industry in antiquity, is 'well attested' (Aristotle, *Hist. Anim.* VIII 12-13). Most important, however, 'there can be no doubt that the prehistoric Trojans were active fishermen', the reason being that 'tunny bones occur in every settlement'⁴.

Does the evidence thus interpreted in fact suffice to support the idea of the Mycenaeans being enticed chiefly by this factor, and, secondly, does it support the notion that the Trojan War may have had its roots in rivalry over 'fishing rights'?

To take the Mycenaeans first, unfortunately the bone material discovered by Schliemann during the excavations at Mycenae and Tiryns has never been published, indeed it probably was never kept. Nor does there appear to be anything in the Linear B tablets that would point in the direction suggested. Consequently, it is impossible, on the basis of the archaeological evidence from the Mycenaean homeland, to demonstrate that fishing was in any way a factor in motivation that took the Mycenaeans to the Troad.

A possible clue, however, could be the degree to which the Trojans may have depended on tunny (and mackerel) for their food supply. If the quantities of such bones were sufficiently high, a reasonably good case could be made out for something like a 'tunny war'. As Mee argues, tunny bones were found in 'every settlement'. The fundamental question, however, concerns the actual quantities that were discovered. In addition, there are other factors which need to be taken into account.

To begin with the latter, no mackerel bones have been identified, not even tentatively. Secondly, the identification of *Thunnus* never seems to be entirely certain, but is usually identified as 'probably' or 'possibly' or '*thunnus* (?)'⁵

³ E. Semple, *The Geography of the Mediterranean Region —Its Relation to Ancient History*, London 1932, 214.

⁴ Ch. Mee, *AS* 28, 1978, 148.

⁵ The animal bones from Troy were studied by N.-G. GEJVALL (cf. C.W. Blegen, C.G. Boulter, J.L. Caskey, M. Rawson and J. Sperling, *Troy. General Introduction, First and Second Settlements*, Vol. I, 1, Princeton, N.J., 1950, 17, 18).

But even if, for the sake of argument, we accept the identification of *Thunnus*, what of the question of quantities? Unfortunately, Blegen and his colleagues never give the precise number of bones discovered. On the other hand, they usually do give the proportionate quantities. From this emerges that possible *Thunnus* ranks low, compared with the other species. In those instances, e.g., where quantities are indicated 'in order of frequency', the following pattern emerges (excluding shells):

Phase	No of species cited	Position of <i>Thunnus</i>
Troy Ie	6	Last
Troy Ij	7	Sixth
Troy II	8	Last
Troy III	12 (Square E6)	Ninth
	10 (Street 308)	Eighth
	14 (House 300)	Eleventh
Troy V	10	Ninth
Troy VI	11	Tenth ⁶

This pattern is further accentuated when we consider the areas where *Thunnus* was found in relation to those where it was not found, and these two in relation to the total number of areas excavated. Taking the specific areas excavated for which finds are separately listed and discussed, we obtain the following breakdown:

⁶ It is worth noting that in Troy III (Street 309, Square E6), *Thunnus* seems to be less frequent than such species as *Testudo*, *Lepus* and *Felis*; in Street 308, less frequent than *Testudo* and *Lepus*, and standing midway between these and *Felis* and *Capreolus*; in Room 300, it stands after *Lepus*, *Testudo*, *Canis* and *Castor* (C.W. Blegen, J.L. Caskey and M. Rawson, *Troy. The Third, Fourth and Fifth Settlements*, Vol. II, 1, Princeton, N.J., 1951, 38, 46, 68).

Phase	No. of areas reporting finds	No. of areas reporting bones	<i>Thunnus</i>
Troy I	46	16	2
Troy II	40	19	1
Troy III	11	9	3
Troy IV	38	13	0
Troy V	12	8	1
Troy VI	66	32	1 (?)
Troy VII	42	10	0

Given the fact that Troy VII is the phase contemporary with the period in which the Trojan War has chiefly been dated⁷, the circumstances in this phase are particularly apt. Here, all the bones which have been reported fall in VIIa, but what emerges as crucial is that no *Thunnus* at all are reported for VIIa.

What follows from the above, is that there do not appear to be any grounds to conclude that tunny formed part of the vital interests of the Trojans. In addition, Homer never seems to use either θύννος or σκόμβρος in connection with either the Achaeans or the Trojans, although these terms, together with their cognates, are found not infrequently elsewhere in Greek literature.

In view of this, one may conclude that neither the archaeological nor the literary evidence supports the idea of the Mycenaeans being lured to the Hellespont chiefly to engage in fishing, much less that the Trojan War was essentially, or in any sense, a fish war⁸.

⁷ That is, by those who have accepted that there was in fact a Trojan War.

⁸ The above is but one in a number of attempts to explain the motivation behind the Trojan War as due to 'economic' factors. This is indeed a very plausible cause, but the question cannot be discussed here. The whole subject of the Trojan War will be treated in a broadlybased forthcoming study.

ALTAN TOPÇI

— III —

(97-126. paragraflar; şahıs adları indeksi; kavim, kabile, boy, soy, oymak adları indeksi; madde adları indeksi; notlarda açıklanan Moğolca (Moğolca ~ Türkçe) kelimeler)

Doç. Dr. TUNCER GÜLENSOY

“Moğolların Gizli Tarihi” adlı eserden sonra en önemli Moğol tarihi olan *Altan Topçı*, XIII. yüzyıl Moğol tarihini ve Moğollar hakkında efsanevi şecereden başlayarak Ögedei zamanına kadarki en eski bilgileri içine almaktadır.

Altan Topçı, Türkiye’de ilk defa tarafımızdan ele alınmış, Moğolca aslı ve R.C. Bowden’in İngilizce tercümesi karşılaştırılarak Türkçeye tercüme edilmiştir.

Eserin 1-21. paragrafları, “BELLETEN”in 152. sayısında; 22-96. paragrafları da yine “BELLETEN”in 196. sayısında yayınlanmıştır. 152. sayıda *Altan Topçı* ve nüshaları hakkında geniş bilgi verilmiş; ayrıca, eserin Moğol yazısıyla yazılmış ilk 8 sayfası ile metnin transkripsiyonu yapılmış ilk 5 paragrafı örnek olarak gösterilmiştir.

Bu bölümde ele alınan 97-126 paragraflar, Moğolların birbirleriyle yaptıkları mücadeleleri kronolojik olarak nakletmektedir.

Bu bölümün sonunda, ayrıca, eserin tamamında (1-126. paragraflarda) geçen şahıs, kavim, kabile, boy, soy, oymak, yer ve madde adları, paragraflara göre verilmiş ve gerektiğinde açıklamalar yapılmıştır. Eser bu bölümle tamamlanmış olmaktadır.

(97-126. paragraflar)

97 Bolku Cinong büyüdüktan sonra, Kutuğ-tu (Sigüsi), Sikir [Siker] adlı kızını ona takdim etti. Ondan sonra, Bayan Möngke Bolku Cinong Kağan ¹ *Domuz yılında*¹ büyük tahta oturdu. Mandukuli Kağan (ve) Bolku Cinong, ² Altı Tümen'i idâre ettiler². Ondan sonra, Mandukuli Kağan'a Kongkulai iftira edici kelimeler kullanarak şöyle dedi: "Genç kardeşiniz Bolku Cinong, sizin Yeke Kabar-tu Cöngger'inizi alacağını söylüyor." Bu sözlere Mandukuli Kağan inanmadı. Dedi ki: "Kongkulai'nin sözlerini araştırmak için kardeşim Bolku Cinong'a bir haberci göndereceğim." Kongkulai Kağan'la iftira eder şekilde konuştu (ve) hemen bolku Cinong'a şöyle dedi: "Ağabeyiniz, Kağan size eşit olduğunu söyleyerek, hakkınızda kötü niyet besliyor. Eğer sözlerinin yalan olduğunu düşünürseniz, araştırma yapmak için haberci yolluyor. Sonra öğrenebilirsiniz." Ondan sonra, Mandukuli Kağan konuyu çözmek için iki haberci gönderdi. Cinong bu habercileri görünce, önceki tahrik edici kelimelere inandı (ve) yanlış bir şekilde

98 onları onayladı. Şöyle dedi: "Kötü niyeti olduğu doğru." Cinong Kağan'ın bu habercileriyle iyi konuşmadı. Bu iki haberci Kağan'a geldiler (ve) ona şöyle dediler: "Kardeşiniz Cinong bizimle iyi konuşmadı." Kağan düşündü: "Eğer böyleyse, bana karşı kötü niyeti olduğu doğrudur. Benim de sıhhatim iyi değil. Neslimden kimse yok. Ben öldükten sonra, Hatunun, gelinlerim (ve) bütün halkım onun olacak. Daha şimdiden bu derece şiddetli, fazla arzularının olması kötü." (Bunları söyledikten sonra), kızdı. Kağan kuvvetlerini toplarken, Cinong bunu öğrenince, kaçıp ablası Buğgural Günci'ye geldi. Günci bunu Bigirsen [Begersen/Bigersen]'den saklayarak, iki oğlu Nemekü Çuyang (ve) Bağabai'ye şöyle dedi: "Bigirsen'le, aldatarak konuşacağım." Bigirsen Tayisi'ye aldatici bir şekilde sordu: "Eğer semtime gelirse, Tayisi, sana verecek miyim?" Bigirsen cevap verdi: "Eğer onu senin yanında görürsem, onun etini yiyecek, kanını içeceğim." Saçını karıştırarak, ¹ burunun ucu ¹ nu sarartarak (ve) tehditler savurarak gitti. Bigirsen Tayisi ava gitti; Nemekü Çuyang (ve) Bağabai dışarı çıkmadılar. Sonra,

(97) ¹ Muhtemelen 1467.

²⁻² Moğ. *cirğ uğan tümen-i tobtılan yabun atala*.

(98) ¹⁻¹ Moğ. *ķabar-un üçüür*.

99 Cinong'u gönderdiler. Bigirsen Tayisi avlanırken bunu öğrendi (ve) bir adam göndererek Güngci'yi sordu: ¹“Ayağına köstek vurulmuş açık kestane rengi at ¹ nerede?” Günci dedi ki: “Senin soy²una düşman³lığım var mı? Akraba⁴ (ve) dost⁵larına kıskançlık duyuyor muyum? ayağına köstek vurulmuş açık kestane rengi at tekrar topraklarına döndü.” Bigirsen avlanmayı bittirdikten sonra, Günci iki çocuğunu gönderdi (ve) şöyle dedi: “Ben kendim ondan önce öleceğim (ve) onu görmeyeceğim: Senin haleflerine mâni olacak olan yaşayan insanları göstermiştim.” Bolku Cinong, Kutakan-tu Deresütei diye adlandırılan arazide yerleşti (ve) Siker Tayıku'dan Dayan Kağan'ı evlât edindi. Dayan Kağan'ı, Balakaçcin [Balağcin/Balağaçcin]'li Bağai diye adlandırılan (bir) adama verdi. Ondan sonra, Oirad'lı İsmail [İsmayıl/İsamal/Smal] Tayisi bir akın yaptı (ve) Siker Tayıku'yu aldı. Bu İsmal Tayisi ona acıyordu. Bolku Cinong (ve) Burbuğ'lu Kaçağai Bolotai kaçıyorlardı. Yüngsiyebü⁶ kenar⁷larındaki halka gelerek, Cinong, çölde kalarak, Bolotai'yi soruşturmak üzere yolladı. Bolotai'nin abla⁸sı onunla karşılaştı. Erkek kardeşini yakaladı (ve) onun gitmesine müsaade etmedi. Cinong susamıştı (ve) tahammül edemiyordu.

(99) ¹⁻¹ Moğ. *çidür-tü sirgöl mori*.

² *eligen*.

³ *uğ*.

⁴ *amarag*, bkz. § 48/3.

⁵ *uruğ*.

Uyg. *uruğ* “Same, Korn, Saat, Nachkomme”, OT. *uruğ* “Körner”, Çağ., Tar. *uruk* “Samen”, Çağ., Doğu-Tü. *uruğ*, Kom. *uruh*, *uruk* “Nachkommenschaft”, Blk. *rü*, Krç. *rü*, *ru* “Sippschaft”, Kaz. *örü*, *rü* “Geschlecht”, Soy. *uruğ* “Kind”, Yak. *urü*, *rü* “rodnya”, Çuv. *vörö* “Same”, Kzk. *ur-gun* “Wachstum”; Kmk., Blk., Krç. *urluk*, Çuv. *vörlöh*, Kaz. *örlök* < Tü. > Moğ. KWb. 451 *uruğ* “die Verwandten mütterlicherseits” < *ur-gu* “schlagen” [EWT. 516 a]. ayrıca bkz. ET. *uruğ*: 1. Nesil, kuşak, soy, torunlar; 2. Tohum, ekin. [EUTS. 266-267].

⁶ Yer adı.

⁷ *cağa*.

Uyg. *yaka* “Kragen”, “Oberhaupt, Autorität, OT., Çağ. Osm. *yaka* “Kragen”, Ufer”, Sarı-Uyg. *yahka*; Oyr. *yakka* “Kragen”, Ufer”, Krm. *yağa*, Krç. *cağa* “Grenze, Rand”, Şor. *çağa*, Çuv. *şox*^D, *şusa* “Kragen”, Yak. *sağa* (Tü. > Moğ. (KWb. 463) *cağa* “Rand, Grenze, Pelzkragen” > Yak. *cağa*).

~ Tung., Lam. *nākam* “Hals”

~ Kore. *myek* “neck, throat”

~ Fin. *nika-ma* “Wirbel”, Mac. *nyak* “Nacken” (UAW 21). [EWT. 180 a].

⁸ *egeçi*.

Kalm. *ektşi* “ältere schwester” ~ *eg*[∂] *tşi* id., Çağ. *egeçi* Kom, *egeci* “tante” [KWb. 118 b].

100 Bir oba¹ya indi (ve) kıımız² içiyordu; ³evlenmemiş (bir) kız³ Cinong'un bindiği beyaz-açık kahverengi altına, (işli) brokar cüppesine (ve) ⁴altın kemer⁴ine gıpta ediyordu. Cinong atla gittikten sonra, o kız suyun kenarında birçok adam gördü, onlara gitti (ve) şöyle dedi: "Son derece imrenilecek bir adam gitti." Yüngsiyebü'nün beş otoğ⁵undan Keriye (ve) Çağan; Temür, Möngke (ve) Kara Batai, hepsi onu takip ettiler (ve) Cinong'a: "Sen ne tip bir adamsın?" diye sordular. Cinong: "(Bir) seyyah⁵¹!" dedi. (Onlar): "Altın kemerini ver!" dediler. O, kemerini vermedi. Yüngsiyebü'lü (bu) kaddın (ve) adamlar, Bayan Möngke Bolku Cinong'un (atının) gem⁶ini tuttular (ve) onu öldürdüler. Pars⁷ yılında (1470) öldü. (Bu), Yüngsiyebü'nün bir suçu olarak bilindi.

Dayan Kağan'ı kötü bir şekilde getirirlerken Tanggud'lu Tülegeri'nin 7 oğlu, Temür Kığağ (ve) kardeşleri geldi; Bayai'ye yalvararak şöyle dedi: "Bu çocuğu iyi (bir) adama verin. Eğer vermezseniz, onu bana verin." Ondan sonra Temür Kığağ (ve) kardeşleri, 7 kişi olarak, iyi kızıl atları sürüp geldiler (ve) onu alıp götürdüler.

101 ¹Dayan Kağan mide hastalığından rahatsızdı. Bu hasta yeri, Temür Kığağ'ın karısı, dokuz yeni doğum yapmış devenin sütüyle, üç gümüş kap boşalınca kadar ovdu. Bu tedavi ile yedi kısım hastalık gitti (ve) iyi oldu¹. Dayan Kağan'ın bir ızdırabı buydu, Bundan sonra, Tanggud'lu Temür Kığağ, Dayan Kağan'ı Sayın Kıtun'un ellerine getirdi. Mandukai Sayın

(100) ¹ *ayıl*, bkz. § 96/1.

² *ayırağ*, bkz. § 24/1.

³⁻³ Moğ. *beye-tü ökin*.

⁴ *büse*.

⁵ *çığulçın*.

⁶ *çulbur* [*çilbur*].

⁷ *baras*, bkz. § 15/8, 41/10; krş. *bars*. § 22/5, 28/3.

(101) ¹⁻¹ Moğ. Dayan Kağan bataki ebeçin *boluğsan* acığu. Tere ebeçin-i Temür Kığağ-un eme inu. yisün tomi çağan *temegen-i sün*-iyer ğurban mönggün *ayağa* çoğura-tala ilin *emlebe* tere *emlegen-dür* camağ metü doluğan *keseg* ebeçin unacu sayın *bol/bai*.

Moğ. *bol*—Tü. ol- [EUTS. 47].

Moğ. *temegen*, bkz. § 70/5.

Moğ. *sün*—Tü. *süt* [EUTS. 215].

Moğ. *ayağ a*, bkz. § 36/2.

Moğ. *emle*—Tü. *emle*—"tedavi etmek" (> Moğ. KWb. 121).

Moğ. *keseg*—Tü. *kes*, *kesek* "kesik, parça" [DLT. 114, 391].

Katun ² daha önce ²ki Kan'ların intikamını hatırlayarak sefere çıktı. ³Yaya asker³lerini (ve) ⁴öküzlü asker⁴lerini yola çıkardı (ve) üç gün üç gece sonra süvari⁵leriyle yola çıktı.

Sayın Mandukai Katun, zarafetle sadağ⁶ını taktıktan, dağılan saçlarına bir düzen verdikten sonra, Dayan Kağan'ı (bir) kutunun içine yerleştirdi (ve) yola çıktı. Kesigter'li Alayitung'un gösterdiği yolu takip etti. Dörben Oirad'a saldırdığı zaman, Sayın Katun'un miğferi düştü. Oirad'lı (bir) adam onu gördü: "Kraliçenin miğferi yok, bir başkasını getirin!" diyerek, kendi miğferini kraliçeye

102 verdi. Kraliçe (miğferi) aldı (ve onu) savurarak ilerlemelerini sağladı. (böylece) Dörben Tümed Oirad'ı yendi. (Onlara) Tes Bürtü [Burtu]'de saldırdı (ve onlar) hatlarını Tegetüne'ye çektiler. (Sonunda) kraliçe onları tamamen, kökünden yok etti. Altı Tümen halkının Oirad'ın tek hâkimiyetine girmesini sağladı. Ondan sonra, Korçin'li Noyan Bolod Ong, Sayın Katun'a: "Sizin yerinize ateşinizi (ben) yakacağım (ve) otlaklarınızı göstereceğim." dedi. Sayın Katun cevap verdi (dedi ki): "Kaşar'ın soyundan gelen siz, Kağan'ın sâhip olduğu şeyleri tüketecek misiniz? Kaşar'ın soyundan gelen sizin, mâlik olduğunuz şeyleri biz tüketecek miyiz? Dikmemem gereken bir çadır kanadınız var. Üzerinde yürümemem gereken bir kapı eşiğiniz var. Kağan'ımın soyundan biri oldukça sana gelmeyeceğim."

Bundan sonra, Alağçigud'lu Satai Doğulang: "Gerçekten iyi!" diye cevap verdi. Bundan sonra, Korlad'lı Mendü Örlög'ün karısı Cigan¹ [Çikan/

²⁻² erten, bkz. § 56/12.

³⁻³ Moğ. *yabağ an çireg* [çerig].

⁴⁻⁴ Moğ. *üker-tü çerig*.

üker için bkz. § 49/2.

çerig için bkz. § 66/3.

⁵ Moğ. *mori-tu çerig*.

⁶ *sağadağ*.

Çağ. *sağdak* "Köcher", Tar. *sağidak*, Sarı-Uyg. *sağadak*, *sağatak*, *Kürdak*. *satak* "Bogen", Kkır., Soy. *sādak*, Blk., Krç. *Sadak* "Pfeil", Oyr. *Sadak* "Bogen mit allem Schiessgerät", Çağ., Sağ. *sadak* "Scheide", Yak. *Sādah*, *Sātaḥ* "lık, kolçan" (Rus. Vasm. 2:569 *Saadak*, *Sauğak*, *sağaudak*) < Moğ. (KWb. 317) *sağa-dağ* "Bogen und Pfeile", "Köcher". [EWT. 393 a].

⁷ *malaga*.

(102) ¹ *çığan* için krş.

ET. *çığan* "arm", KB. *çığay* "arm, elend", Uyg. (Gab.) *çığay*, *çığan*, OT., Çağ. *çığan*, *çığay*, IM., AH. *çığan* "fakir", "bahil, çingene" (> Mac. Gab. 307 *çigány* "Zigeuner") [EWT. 107 b].

Çakan]-ağa [aka]'ya önceki gibi aynı sözleri sordu: Cığan-ağa şöyle cevap verdi:” (Eğer) Kassar'ın soyuna gideceksen karanlık² (bir) yolun başına gideceksin. Bütün halkından ayrılacak (ve) Kātun (→Kraliçe) ünvanını kaybedeceksin. Kağan'ın

103 soyuna gidersen, Kaṅ-Tengri tarafından iyi muamele göreceksin. Bütün halkını idâre edeceksin (ve) Kātun ünvanını meşhur yapacaksın. Orta derecede (bir) adama gidersen, beyaz (bir) yol çizeceksin (ve) Çakar [Çağar]'ın Tümenini idâre edeceksin; rakipsiz ismi meşhur edeceksin.” Çığan-ağa bu sözleri söyledi. Sayın Kātun Çığan-ağa'nın sözlerini tasdik ederek, Satai Doğulang'ın sözlerinin kötü olduğunu söyleyerek, başına sıcak su döktü. Sayın Mandukai Kātun şöyle dedi: “Benim Kağanımın soyunun küçük olduğunu, bütün halkın hakansız olduğunu (ve) ben kraliçenin de dul olduğunu söyleyerek, Kassar Abağai'nin soyu benim canımı sıktı.” Böyle söyleyerek Dayan Kağan'ın üç pençeli bot giymesini sağladı.

Alağçigud'lu Ünige'nin oğlu Alağ¹, (bir) şişe²den içki³ içti (ve) Menggen İraqu vasıtasıyla takdis edilmiş kraliçeye⁴ kurban döktü⁴. (Bu) durumu şöyle izah etti: “(Ben), kara atın renginin⁵ fark edilmediği⁵ (bir) yerdeki gelin⁶ gibi hareket ediyorum. Kağan'ın soyuna ad verdiğim için, Kassar Abağai'nin soyu dedi ki: ‘Sizi alacağım!’ (ve) ben Kağan'ın çadırının önüne geldim. Alacalı⁶ (olan) atın renginin fark edilmediği bir yerdeki gelin gibi hareket ediyorum. Senin

104 soyun az olduğu için, (diğer taraftan?) Abağa¹ dedi ki: “Seni alacağım (ve) korku² dolu hayat³ımı terk ederek⁴ altın çadır⁴ın önüne geldim.

² kara, bkz. § 22/9.

(103) ¹ alağ, bkz. § 72/2.

² longko. Kalm. lonho “Flasche, glas”; Moğ. lonku < Çin. [KWb. 252b].

³ araki, bkz. § 36/4.

⁴ Moğ. saçuli saçugulcu.

Krş. ET. saçig “kurbanlık olarak saçılan herhangi bir şey, bir kurban türü” [EUTS. 192].

⁵ tanikdaqu,

Kalm. tanha, taniha “kennen, erkennen”; Moğ. tani-; Tü. tanı- [KWb. 378b].

⁶ alağ, bkz. § 72/2.

(104) ¹ Moğ. Abağa = Amca.

² Ayıku.

³ amin.

⁴ Moğ. altan ordun.

altan için bkz. § 26/1.

ordu(n) için bkz. § 47/2.

Ürkek² hayatımı terk ediyorum. Kızaran yüzün yok oldu. (Eğer) senin⁵ büyük geniş kapı⁵n küçük⁶tür, senin⁷ büyük azametli kapı eşiği⁷n dar⁸dır dersem, Noyan Bolod Ong'a giderim; senin⁹ at tuzağı⁹n uzun¹⁰dur, senin¹¹ yabancı at yakalama kemendi¹¹n geniş¹²tir. Beni¹³ tuzağa düşür¹³, yakala. Eğer senin soyunun küçük olduğunu söyleyip onu hakîr görürse (ve) beni eş olarak al¹⁴ırsa, Noyan Bolod Ong'a tuzak kur (ve) yakala. Etrafını hizmetçilerin (ve) kölelerin çevrelediği (bir) prens¹⁵ doğmuş. Eğer Emperyal¹⁵ oğlunun öldüğünü söylersek, ¹⁶kara vücudu ¹⁶mu vererek Noyan Bolod ile evlenirsem omuzlarım (ve) uyluklarım ayrılınsın.

Kutsal Bey'im Ere Boğda'dan (bir) oğlan doğdu. (Eğer) oğlan Bey'in öldüğünü söyleyerek (Nalan Bolod ile) evlenirsen, kendimi vererek senden önce kırılayım. (Ben) Esi [Ekei] Kātun'um."

Bu doğru sözler ile Esi Kātun'un önünde ricasını arzetti. Bundan sonra aynı Esi Kātun'dan bir inayet için dilekte bulundu: "(Eğer) benim bu sözlerimi kabul ediyorsan, annem Esi Kātun, ¹⁷sol tarafımda 7 oğlum, sağında bir kızım

105 olmasını sağla¹⁷. (Eğer) bu sözlerime göre bana 7 oğlan garanti edersen, ben de yedisine birden "Bolod" adını vereceğim." (Böyle) ¹dua ederek ¹dışarı çıktı. Kraliçenin bu sözlerini duyan Noyan Bolod Ong, daha önce söylediklerini sona erdirdi. Tangğud'lu Ayin Temür adında (bir) adamın yedi yaşındayken Kılugur nehrine düşen Dayan Kağan'ı suya dalıp kurtardığı söylenir.

⁵⁻⁵ Moğ. *yeke egüden*.
yeke için bkz. § 25/6.

⁶ *künggen*.

⁷⁻⁷ Moğ. *yeke bosoga*.

⁸ *narın*.

⁹⁻⁹ Moğ. *eçiküle urğ a*.

¹⁰ *urtu* — Tü. *uzun*. [Moğ. *r* ~ Tü. *z*]

¹¹⁻¹¹ *kubi*.

¹² *ağ uu*.

¹³⁻¹³ *urğ ala—*

¹⁴ *ab—*

¹⁵ *kan köbegün*.

¹⁶⁻¹⁶ *kara beye*.

¹⁷⁻¹⁷ Moğ. *dotuga-du engger-dür inu dolugan köbegün törögül. gadağa-du engger-dür min-u gagşa ökin törögül gecü*.

(105) ¹⁻¹ *calbaricu*.

krş. ET. *yalvar*— "Yalvarmak, dilemek, istemek. niyaz etmek" [EUTS. 283].

Ondan sonra, Batu Möngke Dayan Kağan'ın onyedinci yılında Mandukai Sayın Katun kendisinin onunla birleşmesini sağladı (ve) aynı yıl Domuz yılında onu hanlık tahtına oturttu. Yapılan o duadan sonra Mandukai Sayın Katun'un 7 oğlu (ve bir) kızı oldu. Törü Bolod (ile) Ulus Bolod ikiz²di. Arsu Bolod (ile) Barsu Bolod ikizdi. Ondan sonra Sayın Katun, Oçir [Wçir/Oçar] Bolod (ve) Alcu [Alçu] Bolod'a dokuz aylık hâmile iken, Oirad'a saldırdı. O hâdisede, Sayın Katun, kayıp, attan düştü. Balagçin'li Bayan Böke (ve) Asud'lu Batu Bolod Böke, Kraliçeyi Mirağan'ın iyi konur³ atı üzerine kaldırdılar. Bu arada Baragud Otoğ'lu Sayın Sayıkan, Kraliçeyi korudu. Balagçin'li [Balgaçin'li] Bayan Böke (ve) Asud'lu [Nasud'lu] Batu

106 Bolod Böke, Kraliçenin atını sürüp gitmesini sağladılar. Bir ay sonra ikizler Oçir [Oçar/Wçir] Bolod [Bolad] (ve) Alcu [Alçu] Bolod doğdu. Ondan sonra ¹Al Buğura'nın doğmuş olduğu söylenir. Ondan sonra yedisinin de her birine "Bolod" ismini verdi. Uriangkan'lı Kutuğu Sigüsü'nin ²kız torunu ²Samur³ Tayıku [Teyikeü]'dan Kira Sança (ve) Kira Bolod doğdu. Diğer kraliçesi Küsi [Küüsi]'den ise Garadai [Geretü/Girudi/Garudi] (ve) Çing [Tayıcı] doğdu. Dayan Kağan'ın 11 oğlu oldu. Ondan sonra güneye doğru hareket ederek⁴ Çağan Ger-tei⁴ yöresine yerleşti. Erkigüd [Eregüd/Erkegüd/Erküd]'den öncüler gönder⁶di. Çin ordusunun yaklaştığını gördüler (ve) Kağan'a bildirdiler. Tekrar Erkigüd'lü Küdeng [Küdüng] (ve) Bubus'u öncüler olarak gönderdi. Ordunun onları Köke Kotan'dan karşılamak üzere geldiğini gördüler. Küdeng (ve) Bubus Kağan'a mümkün olduğu kadar hızlı geldiler. Biri onları çadırın arkasından uyandır⁷di. Diğeri bağlı olan atları çözüp getir-

² koyar tegüs.

tegüs, bkz. § 2, not 18: *Tegüs Sayın* "Kusursuz İyi" Kalm, *tögös* "vollständig, vollkommen, durchaus, bis zu ende"; Moğ. *tegüs, tögüs*; ET. *töke-ti* "ganz, vollständig", Çağ. *töküz* "vollständig". [KWb.406 a].

³ kongur, krş. § 6/13: *konğor*.

(106) ¹⁻¹ Moğ. *Al Buğura* = Kızıl erkek deve...
buğura için bkz. § 13/1.

²⁻² Moğ. *açı ökin*.

³ samur

Osm., Krm. *samur* "Zobel", *su samuru* "Fischoter", Osm. *semur* "Zobel zobelfell" (> Bulg. TE 151 *samur*, Rus. *samur* "Wildeber").

< Fars. *sam(m)ür* /EW.T. 400 a].

aynca krş. Kalm. *bulğan* "Zobel"; Moğ. *bulagan*; > Tar., Çağ., Tib. [KWb. 60a].

⁴⁻⁴ = Beyaz çadırli.

⁵ *karagül*, bkz. § 40/2.

⁶ Moğ. *ğarğa* = Tü. *gönder*—

⁷ Moğ. *seregül*— Tü. *uyandır*—

di. Kağan (ve) kraliçenin ata binip Mayın [Manca] ova⁸sı yoluyla kaçmalarını sağladılar. Gelin Çağagşın Katun, sincap⁹ derisinden gecelikle kaçtı. O Çağagşing Bigiçi [Bigici/Kai Bigiçi],

107 ¹yüz yıllık¹ Tayıku olarak biliniyordu. Ondan sonra Kerülen'de yerleşti. Dayan Kağan, Mongğolcin'in üzerine zoraki bir yürüyüşe geçti. Türgen nehrinin sığılg²ının yanı³nda ⁴geceyi geçir⁴di. Mongğolcin bunu haber aldı (ve) ordusunu harekete geçirerek geldi. Türgen nehrinde karşılaştılar. Mongğolcin'den Dalad'lı Bağatur Nökürkei [Engkürkei/Nökürekei], boru⁵ları doğu⁶ya (ve) batı⁷ya (doğru) öttürerek onlara saldırdı. Kağan'ın ordusu ⁸korku içinde kaçıştı⁸. Bunlar korku içinde Türgen nehrinde kaçarlarken, Kağan tarafından sürülen Bağarin'in ⁹beyaz karınlı soluk sarı renkli at⁹ı ¹⁰çamura saplan¹⁰dı (ve) düştü. Başlıg¹¹ının tepe¹²si çamura saplandı (ve) ayağa kalkamadı. Besüd [Besed] lü Toğon dedi ki: ¹³"Beyaz işaretli soluk renkli iyi at¹³ çamura saplanmış (ve) düşmüş." Besüd'lü Çağan Mağu Çarai'yi çağırıp dedi ki: "Attan in!" İkisi de aynı anda indi (ve) Kağan'ın başlığının tepesini dışarı çektiler (ve atına) binip gitmesini sağladılar. Besüd'lü Toğon (ve) Mağu Çarai (ve) Kōrlad [Korlad/Korlaus]'lu Kāra Törüdür Kağan'a yardım ettiler. Dayan Kağan ¹⁴ata binip git¹⁴ti (ve) Mongğolcin'in ordusunu

⁸ *tala*.

Çağ. *tala* "Ebene, Steppe"; Kzk. *ay-dala* idi.. Çağ. *dala*, Yak. *tāla* "çistoe poli" < Moğ. (KWb. 375) *tala* "offene Steppe" [EWT. 458a].

Kalm. *talʰ*; Kırg. *tala*, Skrt. *talāh* od. *talam* "wüste, steppe" (KWb. 385).

⁹ *keremün*.

(107) ¹⁻¹ Moğ. *cagun nasutu*.

² *olom*.

³ Tü. *yanı* — Moğ. *degere*.

⁴⁻⁴ Tü. *geceyi geçir* — Moğ. *konu* —

⁵ *bürge*.

krş. DLT. *borguy* "üflenerek öttürülen boru" (III, 241).

⁶ *Baragun*, bkz. § 34/1.

⁷ *cegün*.

⁸ *ürgübei*.

⁹⁻⁹ Moğ. *çağan kuisü-tü kogo morin*.

¹⁰⁻¹⁰ Moğ. *sibarda* —

¹¹ *duğulgan*, bkz. § 66/8.

¹² *oroi*.

¹³⁻¹³ Moğ. *sayın kogo kalcin morin*.

¹⁴⁻¹⁴ Tü. *ata binip git* — Moğ. *morila* —

yen¹⁵di. Dayan Kağan, Türgen nehrinin kaynağ¹⁶ında atından indi (ve)¹⁷ ard kuvvet¹⁷lerini bekledi. Dayang Kağan Kesigten'li Noyantai Eçige'nin

108 kap¹larını kullanarak² çiy et² haşlarken, eti yere boşalttı (ve geri döndü. Bundan sonra, ordusunu Oirad'dan Uyiğud'lu İsmail [İsmayıl/Samal]'in üzerine yürüttü. Ordusunu, başına subaylarından

Korlad [Korlod]'lu Toğoçi [Toğaçi] Sigüsü;

Kağuçid [Kuuçid]'li Esen Tükel, Çağan Aman, Çübün Bağatur [Çibün Batır], Minggatu [Mingğan/Mingkatu] (ve) Arlud [Arlad] Moolan;

Kesigten'li Barçi, Ağlaķu [Aķalaķu], Labuğ (ve) Sigeçin;

Tatar'lı Tarķun [Dorķon] Kāra (ve) Sara [Sira] Batulad;

Kemçigüdü'lü Kōri Bayaķu [Bayaķu/Bayasu];

Korlod'lu Babāķai [Babaķai] Örlōg;

Taraçin [Tarayaçin]'li Bağasuğai/Bağasuķai/Basuķai (ve) Kōr [Kour/Kōni] Kābtağai;

Burbağ [Burbuğ]'lı Mōngke Belku [Balbu], Dōçigen [Dōçigin], Beki [Bibi], Ögedei, Aka, [Esen] Temür-yin Sigüse [Sigüsün] (ve) Minggatu;

Sarķud [Saraķud/Sarnag-ud]'lu Esentei [Asantai]'yi koyarak yola çıkardı.

O ordu gelirken, İsmal'in çadırının³ duman kapağı³nı kontrol eden Alağ isimli kadın, o ordunun gürültü⁴sünü duy⁵du (ve) İsmal'a dedi ki: "Yer titriyor, niçin?" O kadın, ⁶iyi (ve) beyaz alınlı koyu renk (bir) at⁶ çözdü (ve) İs-

¹⁵ Tü. yen — Moğ. daru—

¹⁶ ekin

Kalm. *ekn* "anfang; erstes, oberstes; ursprung; anfangs des flusses, quelle; hefe (beim brotbacken); gehirn (des kopfes); Moğ. *ekin* Ma. *feki* "gehirn" [KWb. 118 a-b].

¹⁷⁻¹⁷ Moğ. *kocam çireg*.

(108)

¹ *toğuga*.

bkz. Ölot. *toğ â tı* "der koch (auf reisen), der proviantanschaffer".

[*toğug açi* : Kh. *t'og ô* "kassel"; vgl. Kor. *tok* "a large jar"] (KWb. 397 a).

²⁻² *mika*.

³⁻³ *eçüke*.

⁴ *tübergen*.

⁵ *sonosu*—

⁶⁻⁶ Moğ. *sayın kaltar morin*.

mal Tayisi'nin binmesini sağladı. İsmal Tayisi, atına binmiş olarak o gürültü⁷yü araştırmaya gitti. Koralad⁸lı Tağaçi Sigüsi ile karşılaştı.

109 Toğöçi [Tokoçi/Tokoça] Sigüsi [Següsi/Ücecü], İsmal Tayisi'yi tanıdı¹ (ve onu) vurup öldürdü. İsmal Tayisi'nin Kolarai [Kolarai] isimli karısı²ni Toğöçi Sigüsi aldı. ³Göğüslük zırhı³nı Kağuçid⁴li Bağatur Minggatu aldı. Siker Tayıku [Teyikei]'ya yola çıkmasını söylediler. Ağla⁴yarak, dinlemedi. Toğöçi Sigüsi kız⁵dı (ve) dedi ki:

⁶"Kocan Cinong kötü mü idi?"⁶

⁷Oğlun Kağan kötü mü?"⁷

⁸Halkın Çakar(lar) kötü mü?"⁸

Niçin (bir) başka adam için ağlıyorsun?"

Böyle diyerek kılıcını çekti (ve) bir atın üzerine oturtup yola çıkmasını sağlayarak, alıp götürdü. Siker Tayıku'nun doğduğu Babutai (ve) Burani'ye götürdü. Dayan Kağan annesi Siker Tayıku'yla karşılaştığı zaman, Toğöçi Sigüsi dedi ki: "Seni kıskan⁹anı öldürdüm. Senden ¹⁰nefret ed¹⁰ene ¹¹boyun eğdir¹¹dim."

Ondan sonra, Siker Tayıku'nun Sira Mören üzerinde Sermeger [Sermeker/Sirmeger]'de öldüğü söylenir.

Oriad-Uyigud¹²lu Bigirsen Tayisi ziyâfet¹² için çorba hazırlıyordu. ¹³"Katarman yağı"ndan (yapılmış bir) çorba¹³yı, Bigirsen soğutup içiyordu.

- (109) ⁷ çimege.
¹ tamığag, bkz. § 103/5: tanı—
² aka (Notta eke kaydı da var.)
³⁻³ kuyag
⁴ uyi—
⁵ ağur—
⁶⁻⁶ Moğ. ere çin-u cinong mağu bulü.
⁷⁻⁷ Moğ. köbegün çin-u kağan mağu buyu.
⁸⁻⁸ Moğ. ulus çin-u çakar mağu bileü.
⁹ Tü. kıskan— = Moğ. ataga—
¹⁰⁻¹⁰ Tü. nefret et— = Moğ. ösiye—
¹² kırım, bkz. § 78/1.
¹³⁻¹³ Moğ. katarman-u tosu-tu silun.

Mangğolcin'li Töbsin'in oğlu Sayın Tülügegen [Tülügen], (onun tadına) susamıştı (ve) Bigirsen'den biraz çorba¹⁴ istedi.

110 Bigirsen soğutmakta olduğu çorbayı bir başka kab^{1a} koyarak, onu verdi. (Tülügegen) çorbanın sıcak² olduğunu bilmiyordu. (Çorbayı)³ içtiği zaman ağzı yandı³. Tülügegen içinden⁴ (şöyle) düşün⁵dü: "(Eğer dersem ki): 'ben bu sıcak çorbayı yut⁶acağım', yüreğim⁷ yan⁸acak. (Eğer dersem ki): '(Onu tükür⁹eceğim', utanç verici olacak.'" (Çorbayı)¹⁰ ağzında tutup soğuttu¹⁰. Damağ¹¹ının deri¹²si yüzülüp düştü. Tülügegen dedi ki: "Ölünceye kadar bu nefret¹³i unutamayacağım. ¹⁴Bir gün¹⁴ onun hakkında düşüneceğim."

O, bu kin¹³i düşünürken, Dayan Kağan, Çakar (ve) Tümed'i alıp bir araya getirerek, Bigirsen'e karşı yola çıkardı. Mongğolcin'li Canggi Temür Ağlakui [Akalakui/Akalaku]’ye bilgi almasını söyledi. Canggi Temür Ağlakui’nin ne yaptığını sordu. Canggi Temür Ağlakui dedi ki: "Heyhat! Benim bu zavallı¹⁵ vücudum barış¹⁶ içindeyken bir düşman¹⁷ var; sıhhat¹⁸ içindeyken hastalık¹⁹ var."

¹⁴ Moğ. *silu(n)* = çorba.

Çağ. *şilen* "öffentliche Festlichkeit". *şölen* "für das gemeine Volk bereitete Speise", Doğu Tü. *şilen* "die für die Soldaten abgekochten Speiserationen", *şölle* "ein Gericht aus Fleisch und Fett."

< Moğ. (KWb. 371) *silün*, Kalm. *şülñ* "Bouillon, Suppe" [EWT. 446 b-447 a].

(110) ¹ *ayağan*, bkz. § 36/2.

² *kalagan*.

³⁻⁵ Moğ. *uguçağsan-dur aman inu kalabai*.

⁴ *datora-ban*.

⁵ Moğ. *sana* — Tü. *düşün* —

⁶ *calgim*.

⁷ *cirüken*, krş. ET. *yürek* [EUTS. 307] : Tü. *y-* ~ Moğ. *c-*

⁸ Tü. *yan* — Moğ. *tüle* —

krş. ET. *tügne* — "yanmak" [EUTS. 256].

ayrıca bkz. DLT.: *ütirmek* "(kıl) ütölemek" (III, 252); *ütmek* "(kıl) yakmak, ütnek" (I, 171); *ütölmek* "yanmak, (kıl) ütölenmek" (I, 193).

⁹ Tü. *tükür* — Moğ. *garğa* —

¹⁰⁻¹⁰ Moğ. *aman-dağan uguçig sağar körgebei*.

¹¹ *langlai*.

¹² *arasun*.

¹³ *ösiyen*.

¹⁴⁻¹⁴ Moğ. *nigen çağ-tur*.

¹⁵ *mağ*.

¹⁶ *engke*.

¹⁷ *dayisun*.

¹⁸ *eregül*.

¹⁹ *ebçin*.

Bigirsen Tayisi bazı içki²⁰leri gümüş bir kabın içine dökerek Cangı Temür Ağlaķui'ye verdi. Cangı Temür Ağlaķui içkileri içiyordu (ve) dedi ki: "Bu benim içmemin (bir) hatıra²¹sı". Gümüş kabı elbisenin altına saklayarak dışarı çıktı. Cangı

111 Temür dışarı çıktıktan sonra, Bigirsen Tayisi: "Cangı Temür¹ hangi rastgele sözleri söyledi¹?" diye sordu. Talihini kâhin²e danıştı. (Kâhinin falı) ³kara öküz³ün boynuz⁴undaki nokta⁵da ortaya çıktı. "Benim talih⁶im kötü⁷!", diyerek, ordusunu topladı. Bu tarafta askerî birliklerin (çıkardığı) toz⁸u gördü (ve) oğlu Nemekü Çuyang [Nemeküçug/Nemkü Çuyang]'a ne olduğunu sordu. Nemekü Çuyang: ⁹"Sizin bir çok beygirinizin tozu olmalı⁹!" diye cevap verdi.

Kağan geldi (ve ona) ¹⁰hücum etti¹⁰. Bigirsen kaçtı¹¹. Onu gördüler (ve) tâkip ettiler. Tam ona yetişecekleri sırada giydiği başlığı¹² alıp, uşag¹³ının giymesini sağladı. (Böylece) onları aldatarak kaçtı. Tümed'li Töbsin'in oğlu Sayın Tülüģegen [Tülüģen] (ve) Kitad'un oğlu Ünügüçi [Ünengüçi] Yaķui Kuraģçı [Kuruģaķı/Kuraģaķı]: "¹⁴Başlıklı adam¹⁴ Bigirsen!" diyerek, (ona) yetişip çevresini sardılar. Bigirsen deģil, uşagıydı. (Uşaga) sordular: "Prens¹⁵in nerede?" Onu göstererek: "İşte orada, gidiyor!" dedi. Bigirsen'e

²⁰ araki/ariki; bkz. § 36/4.

²¹ geriyes.

(111) ¹⁻¹ Moğ. *keseg busug yambar üģe kelebe*.

² orkicu.

³⁻³ Moğ. *ķara üķer*.

⁴ eber

⁵ ücüküi.

⁶ tölģe.

Kalm. *tölģö* (veraltet) wahrsagerej, das wahrsagen mit knochen, würfeln, Pfeilen od. and. [Moğ. *töl-gü*, *tölģe* > Ury., Koyb., Sag. *tölģe* "kleiner bogen zum wahrsagen";² Tü. *tüģ* "traum", Kaz. *tölör*— "schlummern"] (KWb. 406 b).

⁷ maģu, krş. § 110, not 15.

⁸ toģusun.

⁹⁻⁹ Moğ. *olan aģta-yin ğin-u toģusun bui-ca ğebe*.

¹⁰ dobtolbai.

¹¹ dutaģabai

¹² duģulģa, bkz. § 66/8.

¹³ kōteci.

krş. ET. *kōteci* "güden, saklayan, koruyan" [EUTS. 124].

¹⁴⁻¹⁴ Moğ. *duģulģe-tu kümün*.

¹⁵ noyan, bkz. § 57/3.

yetiſip onu yakaladılar (ve) Kilcir [Kilçir/Kilçer]'in keder¹⁶i içinde onu öldürdüler. Denir ki, öldürüldüğü yerde tuz¹⁷ meydana gelmiş. Bigirsen Tayisi'nin oğlu Nemekü Çuyang, ¹⁸acı içinde ¹⁸dedi ki:

¹⁹“Doğmuş olanı yok ettiler;

Büyümüş olanı kazıp attılar; ¹⁹

112 ¹Dışarı çıkmış olanı ısırđılar,

Kara kafanı aşağı yatırdın.” ¹

İbarai [İbira] (Tayisi)'nin ²küçük kardeſi²i, Uriangkan'lı Bayan Tuğtu'nun kısırak³larını, ⁴terbiye edilmemiş (bir) kula beygir⁴ ile beraber bedelini ödemededen aldı (ve) bunun yerine o gelip sürüyü götürdü. İbarai'nin küçük kardeſi onu takip etti (ve) kılıç ile vuruſtular. (Bayan Tuğtu) öldü. Bu sebeple daha da fazla bedel⁵ ödenmiş oldu. Dayan Kağan'a Barağan Gurban Tümen'den Mongğolcin'li Ölcei'nin oğlu Onggurkai (ve) Ordos'tan Kalışağın'li Utağaçi Sabi, Çağan Ger'de, “Bu bedeli kontrol edin!” diyerek bir teklif sundular. Hayatlarının bağıſlanması dileyerek, haberci olarak geldiler (ve) dediler ki: “Bizim ülkemizi yönetin!”

Dayan Kağan yola çıkmadı. Oğlu Ulus Bayıku Abakaı'yi yolladı (ve) Kırıldolu Babakaı Örlög [Örlüğe]'ün ona eşlik etmesini sağladı. Bir haberci-yi, Ongkurkai'yi yanında tuttu. Diğer⁶ haberci Utağaçi [Utağçi] Şabi [Sabi], toplantıdaki insanların yanına döndü. Abakaı, Çağan Ger'e vardı. (Bir) ⁷adak adadı (ve) secde edip selâm verdi⁷. Abakaı ile giden yoldaſları⁸ Uyigud [Oyirud]'lu (bir) adama bir at için borç⁹lanmışlardı. Gelip kendi borcunu alacağını söyledi. Tartıſtular (ve) birbirleriyle döğüſtüler. Abakaı dedi ki: “Niçin benim arkadaşlarıma çatıyorsun?”

¹⁶ *töküm.*

¹⁷ *dabusu.*

¹⁸⁻¹⁸ *ğasıgu-tan.*

¹⁹⁻¹⁹ *Moğ. törögsen-i töngken bile,
urğuşan-ıyan ukum bile.*

(112) ¹⁻¹ *Moğ. ғаруған-ıян қасам биле
кеһтеби ғи ғесу келеби*

² *degü.*

³ *emlig kula.*

⁴⁻⁴ *acarga-tan-i kula.*

⁵ *yala.*

⁶ *nögüge.*

⁷⁻⁷ *takin mörgübe.*

⁸ *nöküd, bkz. § 30/1: nöker.*

⁹ *öri.*

113 Kızdı (ve) gidip o adamı öldürdü. Uygud'lu İbarai Tayisi (ve) Ordos'lu Legüsi Ağlaku [Akalaku] geldiler (ve) bu durumu gördüler. Kızdılar (ve) azarlayarak şöyle dediler: ¹“Bizim ülkemizi yöneteceğini söyleyerek geldi. Bizim kafalarımızı yöneteceğini söyleyerek mi geldi?”² Bu ayırımı yapabilecek bir insanın bundan sonra kime faydası olacak?”

Birlikler geldi (ve) karşılıklı savaştılar. Bağatur Kürisün atından indi (ve) iyi gri atını Abakai'ye vererek, (onun binip) kaçmasını sağladı. ²Ger-ün Noyad²: “Biz senin yanında öleceğiz!” dediler (ve) onu yalnız bırakmadılar. Abakai'ye Çağan Ger'i sığınak olarak verdiler. (Orada) katliâm oldu. Ger-ün Noyad'ları yendiler (ve Abakai'yi yakalayıp öldürdüler. Mongğolcin'li Kosoï Tabunang'ın karısı Dağulang Günci bunu işitip geldiğinde, onlar öldürülmüşlerdi. ³Günci, Mongğolcinlerin çadırlarını, yas alâmeti olarak söktürttü³.

Abakai'nin öldürüldüğünü duyan Kağan, ordusunu toplayarak geldi. Bütün subayları: “Elimizde tuttuğumuz Ongkurkai'yi öldürelim!” dediler. Kağan, o adamın arkasına oturmasını sağladı: “(Onlar) oğlum Abakai'yi öldürdüler. Senin kimin öldürüldü!” diye, şikâyetini Tanrı'ya yakardı.

114 Dedi ki: ¹“Akıp giden kanları (ve) yatıp kuruyan kemikleri Sen Tanrım (ve) sonra sen Kutsal Bey bilin¹!”

Barsu Bolod Cinong, büyük ablası Doğulang Günci ile birlikteydi. (Onlar yapılan) bu kötü işin korkusunda iken, Dayan Kağan'ın sefere çıktığını Barağun Tümen duydu. Oirad'lı İbarai Tayisi, Ordos'lu Legüsi (ve) Ağlaku Tümen'li Sayın Kosoï [Kosoï] (ve) Babakai Sigüs hepsi birbirlerine şöyle dediler: “Eğer (bir) atmaca², elde kontrol edilirken sahibine saldırırsa, onun kime faydası olur? Mongğolcin'e karşı tekrar kötü düşünelim!”

Büyük ablası Doğulang Günci, Cinong Barsu Bolod'un yedi adamı Ordos'dan Köbegüd'lü Temür Tayisi, Burbuğ'lu Elcige [Elcigen/Elçige] Örlög,

(113) ¹⁻¹ Moğ. *törü-yi bidan-i casaya gecü ireşem-ca terigün-i bidan casaya gecü iregsen bitüü.*

²⁻² “Sekiz Beyaz Çadır” (Naiman Çağan Ger)'in muhafızları.

³⁻³ Moğ. *Günci Moggolcin-u ger-i bökeliygecü belbesüregülbei.*

⁴⁻⁴ Moğ. *Abakai-yi koruguba gecü Kağan sonuscu çireg-iyen kuriyacu irebe.*

(114) ¹⁻¹ Moğ. *koçorku çısun-i ağıracu keblekü yasun-i tengri çi mede. ded ni bolosa ecen boğda çi mede gebe.*

² Moğ. *songkur sibagun.*

krş. § 22, not 6: *songkur sibagun.*

Daladtai'li Alağçı, Singkur'lu Tuğtu Bayıku (ve) Tabuğ Döçiyen, Balağçin'li Esen [Ese] Örlög [Öilög] (ve) Kõrlad'lı Tabuğu ile birlikte yolladı. O zor yolculuk³ta beşik⁴teki çocuğun erzağı tükendi (ve) onlar⁵ yabanî soğan⁵ları koparıp, çocuğa yedirerek onu beslediler. Bu sebeple çocuğa Kûmel⁵ dediler. Ona Mergen Kâra Cinong dendi. Oğlu

115 Abakai'yi öldürdükleri için Dayan Kağan ordusunu harekete geçirdi. Barağun Tümen bunu duydu (ve) onu karşılamak üzere bir ordu hareket ettirdi. Dalan Terigün'de karşılaştılar. Alağçıgud'lu Çağan Çağarin (ve) Ücümüçin'li Eltüngge [Eltengge] Bağısı, kehânetler görerek Kağan'a dediler ki: "İbarai'nin hayatı ateştir¹. (Eğer biri) ateşin üzerine su² atarsa iyi olacak." (Bir)³ ateş yak³tılar (ve) gümüş (bir) kabın içindeki suyu üzerine boşalttılar. Ongniğud [Ongnağud]'lu Tülügetei kâhin⁴ dedi ki: "Borcigin'in soy⁵undan bodur⁶, kırmızı bir adam çıkar; ⁷adamdan dönmüş bir kara adam⁷ (ve) kaplan⁸ gem⁹i olan bodur (bir) adam (eğer) düello yerine giderlerse, fethederler."

Korçin'li Ordağukai Noyan oğluna önderlik ederek, ¹⁰beyaz kula¹⁰ (bir) atla geldi. Güngörmüş¹¹ Tabun'lu Sayin Çakiça, ¹²halkları tanıyan¹² Mağu Minggan'lı Ulum [Ulus], ¹³keskin dilli¹³ Tatağalçin'li Bağa Sūkai, ¹⁴çok dilli¹⁴ Kereyid'li Ultu [Ulatu] (ve) ¹⁵iyi dilli¹⁵ Aldaçin'li Sayımağa(n) dedi ki: ¹⁶"Zaman öğle vakti olsun¹⁶." Barbuğ [Burbus]'lu Bayan Örmeger Dayan

³ yabudal.

⁴ ölögei.

⁵ kûmel.

(115) ¹⁻¹ Moğ. *amin gal bui*.

² *usun*, bkz. § 29/10.

³⁻³ Tü. *ateş yak* — Moğ. *gal tülü*—

⁴ *singsıçı*.

⁵ *töröl*, bkz. § 60/4: *töröbe*.

⁶ *dörbelcin*, krş. Tü. *törtkül* (KWb. 100 a).

⁷⁻⁷ *kümün-eçe boluğ san kâra kümün*.

⁸ *bars*, bkz. § 15/8, 41/10: *baras*; § 22/5, 28/3: *bars*.

⁹ *ciluga*.

¹⁰⁻¹⁰ *çağan kula*, bkz. § 41/4: *ula*.

¹¹ *çağ-i medegçi*, bkz. § 30/5: *çak*.

¹²⁻¹² *ulus-i medegçi*, bkz. § 25/6: *ulus*.

¹³⁻¹³ *baran keletü*.

¹⁴⁻¹⁴ *olan keletü*.

¹⁵⁻¹⁵ *sayin keletü*, bkz. § 1/21: *sayin*.

¹⁶⁻¹⁶ *çağ edüi edü boltuğai*.

Kağan'ın bayrağ¹⁷ını sakladı (ve) hile ile yerine Uriyangkan'ın bayrağını dikti. Ordağukai Noyan'ın oğlu Burkai, Tabun'lu Çakiça, Sayımağa'nın oğlu Bartung, bu üçü öldüler.

116 (Denir ki) Burkai Ong [Wang], Bağasun Tabunang (ve) Çakiça Nomun, bu üç adam kehâ²netler¹e uydular. Barağan Tümen²yay-anahtarı terkinde geldi². Bunun üzerine Dayan Kağan kara ordunun komutanı Oyirad'lı Següse'ye sordu: "Bu durumu kesinlikle bilecek misin?" Següse dedi ki: "Böyle (bir)³yay-anahtarı³na karşı boğa boynuzu iyidir."⁴Altmışbir boğa boynuzu durumu yaptılar⁴. Barağan Tümen, Kağan'ın bayrağı bu diyerek, Uriyangkan'ın bayrağına karşı savaştı. Ordağukai Ong, oğlu Burkai, Oriangkan'lı Bayakai Bağatur, Korçin'den Tabun'lu Sayın Çakiça Bağatur (ve) Tabun Otoğ Kalka'dan (bir) prens soyundan Bağasun Tabunang, (bu) beşi ordulara kumanda ettiler. Bunun üzerine Uriyangkan kaçtı. Tümed'in ordusu onları takibe gitti. Bunun üzerine onlar Kağan'ın kara bayrağını çıkarttılar (ve) açtılar. Tümed'i kırıp yendiler. Barağan Tümen'in bir çok askeri Kağan'ın (bu) kara bayrağı kendilerinin bayrağı diyerek yanlışlıkla geldiler (ve) öldürdüler. Bu

117 katliâm¹dan İbarai Tayisi kaçıp kurtuldu. Dayan Kağan, Barağan Ğurban Tümen'in idaresini aldı (ve) onları kendi güc²üne kattı. Çakiça Bağatur geri dönüp: "İçeri gireceğim!" dedi. Başlığını çıkardı (ve) içeri başı açık olarak girdi. İçeri girince Çakiça dedi ki: "Böyle (bir) hükümeti her gün böyle karşılamayacağım!"³Dörttnala geldi (ve) kılıcıyla dövüştü³. O kılıç dövüşünde Çakiça'nın baş⁴ını kötü yaraladılar. Çakiça atından düştü⁵. Yerde uzanan adam kendisini kaldırdı (ve) diğer taraftaki⁶ demir üzengi⁶li ada-

¹⁷ *tuğ*, bkz. § 37/3.

- (116) ¹ *singsin*, krş. § 115, not 4: *singsiçi*.
² Moğ. *nomun tülkigür bayırı gecü irebei*.
³ Moğ. *nomun tülkigür*.
⁴ Moğ. *ciran nigen buka-bar seçigür bayırı kibeı*.
(117) ¹ *alaldukui*.
² *erke*, bkz. § 25/6: *erk*.
³⁻³ Moğ. *gecü gücü çabçıldubai*.
⁴ *tolugai*.
⁵ *unabai*.
⁶⁻⁶ Moğ. *temür dörüge*.
temür için bkz. § 1/20.

mın ayağını bir vuruşta kesti. Uşağına gelerek sordu: ⁷“Hâkimiyet sahası ⁷ kimindir?” Uşağı dedi ki: “Saha bizimdir!” Çakiça: “Beni zaman mağlûb etti!” dedi (ve) öldü.

Ondan sonra, Dayan Kağan Barağun Ğurban Tümen'e yaptığı savaşta, kendisine savaş alanında yardımcı olanları “Darkan”⁸ yaptı. “Çakiça'nın soy⁹unun prensi olmasın!” diyerek, onları mükâfatlandırdı. “Oyirad'lı Sigüse (ve) Ağlağçı'nın soyu yedi nesil⁹ boyunca vergi¹⁰den muaf olsun!” diyerek, onları mükâfatlandırdı. Bağasun Tabunang'a Sayin Mandukai Katun'dan doğma tek kızını

118 verdi. Bundan sonra, Barağun Ğurban Tümen kendi aralarında savaştı. Ordos'lu Ağlaqu, Legüsi (ve) İbarai, bu üçü öldürüldü. Legüsi'yi Er-kigüd'lü Kelekei yakaladı (ve) onu öldürdü.

Kelekei Dayan Kağan'a dedi ki: ¹“Sizden nefret eden ¹ (Legüsi'yi) hakladım; ² sizin rakibiniz ² olan (Legüsi'yi) öldürdüm!” Bunun sonunda Kelekei'yi Dayan Kağan mükâfatlandırdı³. Sonra Mongğolcin'li Ğosoi Çi Tabunang (ve) Temürġen ⁴ teslim oldular⁴. Ğorçin'li Ordoğukai Ong dedi ki: “Barağun Ğurban Tümen'i bölelim (ve) alalım. Bizi tehdit etmiş olanlara bir işaret koyduk. Bütün kapılarımızda bizden nefret eden adamları görevlendirelim. (Eğer) bizden nefret eden herkesin gitmesine müsaade edersek, bizim önderliğimizin küçülmesine sebep oluruz. Doluğan⁵ Otoğ Ğaraçin'li bütün⁶ büyük Yüngsiyebü'leri bizim Doluğan Otoğ Ğorçin'le birleştir. Ordos'lu Nayman⁷ Otoğ ortada. (Onları) Nayman Otoğ Çakar'la birleştir. ⁸Arban koyar⁸ Tümed'i, Arban koyar Ğalka ile birleştir!”

Dayan Kağan, (Ordoğukai) Ong'un bu sözlerine göre hareket edemedi. Oğlu Barsu Bolod Cinong'u Barağun Ğurban Tümen'in başına oturttu.

⁷⁻⁷ Moğ. *törü tögöriğ*.

⁸ Moğ. *darkan*, bkz. § 24/6.

⁹ *üre*, bkz. § 41/6, 90/2.

¹⁰ *alba*.

(118) ¹⁻¹ Moğ. *ösiye-tü-yi çin-u*.

²⁻² Moğ. *atağa-tu-yi çin-u*.

³ *dargalaba*.

⁴⁻⁴ *orocu ögbe*.

⁵ Moğ. *doluğan* = yedi.

⁶ *düng*.

⁷ Moğ. *nayman* = sekiz.

⁸ Moğ. *arban koyar* = oniki.

119 Ordağukai Ong [Wang], atının başına vurarak şöyle dedi: “Onun halefleri acı çekerek ölecek!” (Denir ki) o hâdisede Korçin’li Ordağukai Ong, Ordos’lu Tayilatar [Tayiltai/Tayiltar]’ı ¹ (bir) gecelik oda ücretini vermediği için öldürdü¹. Kōngkulai [Kongkuli]’nin kendisine iftira ettiğini söyleyerek onun burnunu kesti (ve) öldürdü. Bu sözler herkes tarafından duyulacaktır. Dayan Kağan 44 yaşındayken öldü.

Dayan Kağan’ın ² büyük oğlu ² Törü Bolod, ³ hanlık tahtına oturamadan ³ (ve) ⁴ soyu olmadan ⁴ öldü. Küçük kardeşi Ulus Bolod hanlık tahtına oturamadan İbarai Tayisi’nin ellerinde öldü.

Ondan sonra, Bodi Alağ’ın küçük olduğunu söyleyerek, amca ⁵’sı ⁶ büyük hanlık tahtı ⁶’na oturdu.

Ondan sonra, Bodi Alağ, Cegün Gurban Tümen’i de alarak Nayman Çagan Ger’e gitti (ve) selâm vererek dedi ki: “Hanlık tahtına ben oturacağım.” Barsu Bolod Cinong’a dedi ki: “Ben gençken tahta usûlsüzce ⁷ oturdu-nuz. Şimdi beni eğilip selâmla. Eger selâmlamazsan, seninle savaşacağım.” Böylece onu kabaca azarladı. Bu sözler üzerine Barsu Bolod Cinong: Kağan haklıdır!” dedi, eğilip selâmladı. “Eğilip selâmlayacağım!” dedi.

120 (Bodi Alağ Kağan): “Eğer sen bunları söylüyorsan, yine de iyidir!” dedi (ve) Nayman Çagan Ger’i selâmlayarak büyük tahta oturdu.

Bundan sonra geri dönmek üzereyken, Alağ Kağan, Korçin Tümenli Bağatur Moloçi, gebe ¹, ² saman sarısı reng ²’inde (bir) kısrağ ³’la geldi (ve Bodi Alağ Kağan’a): “Geri gidip bu Barağun Tümen’in ön hatlarına bir saldırı yapalım!” dedi. Bu sözleri Bodi Alağ dinlemedi. Moloçi Bağatur kızdı (ve) dedi ki: “Sürecek sadece gebe (bir) kısrağım var. Geriye nasıl boş ellerle dönersin?”

(119) ¹⁻¹ Moğ. *konuğ ese ögbe gecü.*

²⁻² Moğ. *yeke köbegün.*

³⁻³ Moğ. *kan oro sağuğa edüi.*

⁴⁻⁴ *üre ügei.*

⁵ *abaka/abaga.*

⁶⁻⁶ Moğ. *yeke kagan oro(n).*

⁷ *yosun ügei.*

yosun için bkz. § 25/3, 48/5.

(120) ¹ *boğos.*

²⁻² *kulağçı, krş. § 41, not 4: kula.*

³ *gegü.*

⁴ *küriyen.*

Sigüsütei'nin oğlu Bolokai Ong, Tayisung Kağan'ın intikamı peşinde olarak geldi. Buğurultu Çibden'in oğulları Moloçi, Alçuçutai (ve) Aluri, bu üçü, sefer kazıkları çaktılar (ve) onları ele geçiremeyip geri döndü.

Ondan sonra, çit⁴in oraya kazık çaktılar (ve) yakalanmadılar. Ondan sonra "küliye ağacı" keserek geldi (ve) dedi ki: "Negü [Elkü/Enekü] Yadağu Ürgüne [Ügürgene/Ürgene]'yi keseceğim. Onon (nehrin)'deki Sakaçağan-du'nun büyük ada⁵sında karşılaştılar. Büyük tepe⁶ Bitari de büyük (bir) ⁷meşeyan muharebesi⁷ yaptılar. Esebürü'nin oğlu Ebüçei Bağatur dedi ki: ⁸"Yağız yer⁸ titre⁹yebilir;

121 ben Ebuçei [Ebeçei], esmer tenli olan, titremeyeceğim!" Atından indi (ve) bir ok atışıyla gözlerinden birini kaybetti. Düştüğü zaman adamın biri bağırsak'larını deşmek üzereydi. Bel²ine bağlı olan atı onu çekti. Ebüçei kalktı, o adamı (ve) atını, ikisini (de), ok atarak vurmaya başardı. Onu karşılayacak olan Tülügegen'in oğlu Mendü Darkan'ın atı ³Sayin Sağaral³'in bir ayağı ok vuruşuyla kırılmıştı. Altı üç ayakla büyük (bir) ağacın üzerinden atlamayı başardı.

Ordoğukai'nin oğlu Uyangku Bağatur, Mendü Darkan'a ⁴soluk cevaz rengi at⁴ını getirip verdi (ve) gelmesine müsaade etti. Qorçin Tatağalçin [Tatalağçin]'li Bayitu [Bayiu] (ve) Kereyid'li Bolai bir kadının (sırasıyla) küçük karesi⁵ (ve) koca⁶sı idi. Bağarangğud [Bağaring-ud]'lu Tögöli [Tögölei] (ve) Qoğulai kuzen⁷diler. ⁸Kuvvetlere önderlik eden bu dördü öldüler (ve) o hâdisede ele geçmediler⁸.

⁵ aral.

Uyg. aral "Dickicht", Çağ. aral "Insel", Şor. aral "Insel" < Moğ. (KWb. 14) aral "Insel", Bury. alar(> Yak. alar "lesok", Rus. alar) < (Ramst., JSFOu 32²:3) *paral [EWT. 23A].

⁶ kosiğun.

⁷⁻⁷ bayırı

⁸⁻⁸ boro gacar = yağız yer.

⁹ ködö-

(121) ¹ gedesün.

² büsen.

³⁻³ = İyi Gri.

⁴⁻⁴ sirğul morin.

⁵⁻⁵ degüü.

⁶ kürgen aka.

kürgen için bkz. § 12/14: kürke.

aka için bkz. § 4/8.

⁷ üyeleged.

⁸ Moğ. tede dörbegüle kosiğulacu ukübe. tegün-dür ese abtaba.

Ondan sonra, Mendü Darğan başta olmak üzere hareket etti (ve) Kara-yin Koroğan-u Tedüi Cida Çilağun'da savaş durumu aldı (ve) siper kazıkları dikti. Solongğud'lu Karağçin Tayibuçin'in soyundan Sağata'nın oğlu Sayin Tamağatu (ve) Aldaçin'li Sayin Kuçutai, kuvvetleri idare ediyorlardı. Cögötei [Cegütei/Nöküd-tei] Bağatur, büyük ağabeyi Kükültei Bağatur'a dedi ki: "İzin ver, ikimiz dışarı çıkalım.

122 Ben yirmi adam tarafından ele geçirilirim. İki adam mı beni ele geçirecek? Sen kal, ben dışarı çıkacağım."

Tamağatu'yu (bir) ¹ okla vurdu ¹. Sayin Kuçutai onunla göğüs göğüse döğüş etmeye gittiği zaman, Tamağatu kalktı (ve) Kököltei'nin "Borbi ²" [Boro/Borbai] kirişini kesip, onu öldürdü. Bundan sonra, onu almadan (ve) dokuz yüz (baş) at ³ alarak geri geldi. (O) yorgun olduğu zaman, Mendü Darğan yola çıktı (ve) Ügürgene [Ürgürgene] nehrinin yukarı tarafından dört nala at sürdü; Aluri Bağatur'u, Burkai'nin oğlu Arsaqu Buvima Ong'u seçerek onu öldürdü. Alçuğutai'yi atların arasına bağladı (ve) çekip gidiyordu. Alçuğutai dedi ki: ⁴ "Alçuğatai'nin eskimiş zehiri, Alağçigud tarafından etrafa saçılan zehirdir." ⁴ Alçuğutai'ye (bir) balta ⁵ ile vurup öldürdü.

Mendü Ong, Moloçi [Molocai]'yi (bir) atın üzerine bağladı (ve) Bodi Alağ Kağan'a geldi (ve) Sarkinağ'ın keder ⁶i içinde onu verdi. Onu öndürdüğünden Mendü Ong'u mükâfatlandırdı. İşte bu, "Kasar'ın soyu bu tek görevi Kağan'ın soyu için yerine getirdi." Sözüünü anlatmak isteğidir.

Ondan sonra, Bodi Alağ Kağan, Koyun yılının yedinci ayının onuncu gününde, Cutalang [Cutulung] Ünder [Ündür]'de öldü (1547).

Ondan sonra, Domuz yılında (1548) Darayisun(g) Küdeng Kağan büyük tahta oturdu. O Kağan'ın zamanında,

(122) ¹⁻¹ Moğ. *sumun-a qarubai*.

² C. Bawden bunu "Achilles" olarak çevirmektedir.

³ *aduğu(n)*.

⁴⁻⁴ Moğ. *Alçuğutai-yin üdelügsen kour-un alağçigud-un tarakasun koura gebe*.

⁵ *süke*.

Kalm, *sükü*, *sükü* ¹ "axt; auch männername", ² (G) "schraubenzieher". [Moğ. *süke*; Çağ. *sükü*; Tu. *sukā*, *suko* etc. id., Ma. *suhe* id.] (KWb. 340 a).

⁶ *töküm*.

123 ¹nizam yeniden düzenlenmiş (ve) insanlık anlayışı tesis edilmişti ¹. (Aynı zamanda) Altı Büyük Ulus'u yatıştırdı ². 38 yaşında, Yılan yılında öldü.

O Kağan'ın, Barsu Bolod Cinong'un oğlu, ilâhî kuvvetiyle meşhur Gegen Altan Kağan'ın zamanında ³Beş Rengin ³ (ve) ⁴Dört Yabancı Toprağın yüce insanları ⁴, babamız Kutsal Bey tarafından kurularak bir araya büyük acılar içinde getirilmiş; doktrinin ana prensibi Ögedei Kağan, Külüg Kağan (ve) Möngke Kağan zamanında konulmuş (ve) barış dolu hükümet (ile) muhteşem din Kubilgan Seçen Kağan tarafından kurulmuş (ve) saray ⁵lar, kasaba ⁶lar, kale ⁷ler (ve) şehirler ⁸, bir zamanlar onun tarafından inşa ettirilmiş.

Ondan sonra, Elbeg Kağan, Adai Kağan (ve) Tayisung Kağan'ın intikamı peşinde koşarak (ve) Ağbarçin Cinong'u bir suikast neticesi öldürdükleri için, bütün o eski düşmanları hatırlayarak, denir ki Oirad'lı (ve) Çinlilerle savaştı.

Sayın Altan Kağan, pişmanlıkla giderek, Andowa [Amdoya] ve Sirayığur halkını Tanggüt (ve) Tibet ⁹ ön hatlarının bu tarafındaki gücüne kattı (ve) üç kahraman ¹⁰

(1) Arig [(n) arwas] sangkarçin [Engkerçes/Sanggarçin/Sangkir] skeb [gebe/skip/kkib/çaşkiba] *,

(123) ¹⁻¹ Moğ. *törü töbsüdcü törögen nigedcü*.

² Moğ. *amurlıgılbai*

krş. ET. *amal* = *amıl* = *amul* = "sâkin, uslu, yavaş" [EUTS. 13]; *amırl*— "yatıştırmak, sâkinleşmek", *amırlıtur*— "Yatıştırmak, teskin etmek" [EUTS. 14];

DLT : *amırl*— ~ *amırt*— ~ *emrül*—(III, 427, 429), *amıl* (III, 131).

³⁻³ Moğ. *tabun öngge*.

⁴⁻⁴ Moğ. *dörben kari yeke ulus*.

⁵ *ordu*, bkz. § 47/2.

⁶ *karşı*.

krş. ET. *karşı* "saray" [EUTS. 169]; OT. *karşı* "Han sarayı, köşk (DLT. I, 255, 423; III, 374).

⁷ *kota*, bkz. § 50/2.

⁸ *balğad*, bkz. § 43/3.

⁹ *Töbed*.

Kzk. *töböt* "eine Art grosser Hunda", Yak. *töböt*.

— Moğ. (KWb. 417) *tübüd*, *tübed* "Tibet"

< ET. *töpöt* od. *tüpüt* "Tibet" [EWT. 492 B].

¹⁰ *bağatur*, bkz. § 88/4.

* *Arig Sans-rgyas rgya-skab*.

(2) Lolom [K̄alobom/Oğlobom] Çürçe [Çaruça/Çurça/Çuurça] **,

(3) Stgarang [Astağrining/İstağarang/İstağaring] Serentei [Sereng-ter]***'yi

124 yanına alarak, onlardan vergi aldı. Oyirad'a saldırdı (ve) Calaman Törü'yü öldürüp, bir kısım ¹ halkının başında bulunan ağabeyine boyun eğdirdi. Çin (—Kitad) ülkesine saldırdı (ve) kaleleri, şehirleri yok ettiği esnâda, Çinlilerin Dayiming Kağan'ı, korku içinde, ona vergi (ve) ganimet verdi (ve) Altan Kağan'a Süi [Süg] Wang ünvan ²ını verdi.

Ondan sonra, Casağ [Casağ-tu/Casağ-tu-tu] Tümen Kağan büyük tahta oturdu. ³Çok değerli din ³i sürdürdü (ve) ⁴eski düşman ⁴Çinlilerin ülkesine saldırılara devam etti. Çinlilere karşı (bir) sefer yaptı (ve) onlarla savaş alanında karşılaştığı zaman, Nanangir [Anggir/Nanangi/Alanggi]'i, kuvvetini kendisinininkine kattığını söyleyerek mükâfatlandırdı.

O Kağan'ın zamanında, aynı ⁶Altan Kağan, Toğuğan Temür Kağan zamanında kaybolan idâre (ve) yarıda kesilen doktrin hatırına Diyan [Dayan] kiya vasıtasıyla Boddhisattva Kuan Shih Yin'in ruhuna sahip olan ⁷ Kutuğ-tu Komsim Buwathi Satoyayın Kubilgan Damcin Mçamba Suwadnam Rjamso

** Slob-dpon ços-rje.

*** Stgarang c'e rin skab. (Sağang Seçen'in Urga elyazmazsında *Sanrtag Serinskab* şeklinde geçer.)

(124) ¹ bölüg, bkz. § 55/7.

² çola.

³⁻³ Moğ. erden-i saçın nom.

erdeni için bkz. § 36/1.

saçın için krş.

*seç-en: Çağ., Krm., Oyr. Tel. seçen "schönrednerisch, beredt",

Kkir. seçän, Soy. seçen (> Moğ. KWb. 428 seçen, seçen "scharfsinnig" "Scharfsinn", Yak. sä-sän "povestvovanie") [EWT. 407 a].

nom için bkz. § 3/3.

⁴⁻⁴ Moğ. erten-i ös.

erten için bkz. § 56/12: erte.

⁵ küçün, bkz. § 88/7.

⁶ mön.

⁷⁻⁷ Moğ. (Kutuktu) Komsin buwathi satoya-yin
[bhodi satowa-yin/Bodisatua-yin/Bodisong-yin]
kubilg an damcin [damçin/damçid] mçamba
[mcanba/canba/mçuba] suwadnam rcamso

ꠔutug-tu Dalai Blama⁷'yi Mançusiri ꠔutugtu (ve) Wçirabani⁸'nin ruhuna sâhip olan ⁹ꠔubilğan camtuu irçayinrung ꠔutugtu⁹'yu bir çok ¹⁰bilge kişi (ve) lamaların başına gelmek üzere dâvet etti (ve) muhteşem bir ilerleme temposu içine girmelerini sağladı.

125 Erketü Cuu Sikamuni Burķan'ın bir benzerinin mücevher¹den, altın (ve) gümüşten yapılmasını sağladı. Arası kesilen doktrine devam etti. (ve) yıkılan nizamı düzenledi; Beş Rengin (ve) Dört Yabancı Toprağın yüce insanlarının Seçen Kağan'ı kadar kutlandı. Casagtu Kağan Domuz yılında (1539) doğmuştı.

Ondan sonra, Buyan Seçen Kağan büyük tahta oturdu. ²Muhteşem dinlerini etrafa yaydı² (ve) eskiden³ Tayisung Kağan tarafından kaybedilmiş olan ¹altın mührü⁴ alarak, daha da barış dolu kurallarla yüce halkın tamamını iyice uzlaştırdı. Seçen [Seçin] Kağan zamanında, Gegen Altan Kağan'ın oğlu Sengge Temür Döğüreng Kağan'dı. Sümer Mergen Tayıcı'den ⁵Suyatnay Camso Dalai Blama ꠔubilğan⁵'in ruhunu almış olan bir oğlu oldu. İsmi ⁶Yuyantan [Yuwantan/Yöntün] rcamso [camso] idi. Dalai Blama'nın ruhu-

[sodham rcamso/sodnm camso] ꠔutug-tu

dalai blama [lama ekilen].

Bawden'de : *T'ams-çad mk'yen-pa bsod-nams rgya-mc'o Kutugtu Dalai Blama.*

⁸ Bawden'de : *Vajrapāni.*

⁹⁻⁹ Bawden'de : *C'am-mdo rje-drun, ꠔutugtu.*

¹⁰⁻¹⁰ *merged, mergen'in çoğulu*

Tel. *mārgā* "eine geschichte Hand habend geschicht", Tel. *pārgē*; Uyg., Trkm., Şor., Leb. *mārgān*, Tel. *mārgān* "Schütze", Kzk. *mergān*. Leb. *pārgān* id., Sag. *mergān* "schwer, gewaltig, stark", Soy. *mergen*, Hak. *mārgān*, *bārgān*, Çuv. **mar-Gan* (> Çer. OÇW *marġan* "genan (schussgerecht)"; Osty. TLO 127 *marġan*; Wog. TLW 138-9 *merkan*, Vog. Räs. FUF 19A: 84 *kal-mārgan* "Fischmöve"; Kam. Joki 228 *mergen* "weittragend, sicher") < Moğ. (KWb. 262) *mergen* "geschicht, Jäger" (> Lam. *mergen*) [EWT. 335 a].

(125) ¹ *erdeni*, bkz. § 36/1.

²⁻² Moğ. *erden-i saçın nom-i delgeregülcü.*

bkz. § 124, not 3.

³ *erten-ü*, bkz. § 56/12: *erte.*

⁴⁻⁴ Tü. *altın mühür* (damga) = Moğ. *altan tamaga.*

altan için bkz. § 1/15, 26/1.

tamaga için bkz. § 37/1.

⁵⁻⁵ Bawden'de : *Dalai Blama bsod-nams rgya-mc'o.*

⁶⁻⁶ Bawden'de : *Yon-t'an rgya-mc'o.*

nu almıştı. Doğumu Dayan Kağan'ın⁷ altın soy⁷undan idi. Şimdi, Moğol halkının içindeki güneş⁸ gibi, Çuyangkaba [Gçuwangkaba/Çuwangkaba]'nın⁹ doktrinini iyice yaydı. Buyan Seçin Kağan, 49 yaşında iken, Tavşan yılında (1603) öldü.

126 Oğlu Manggus [Mangkus/Mangkuğ] Mergen Tayisi hanlık tahtına oturmadan (Buyan Kağan) öldü. Sonra oğlu Lindan [Ligdan] Kutuğtu Kağan, 13 yaşındayken, Ejderhâ yılında (1604) büyük tahta oturdu. Dali Blama¹ ebedî toprak'lara göçtükten sonra, Dalai Blama'nın emriyle² Mayidari [Mangdari] Kutuğtu Nom-un Kağan Moğolların ülkesine sefer yaptı (ve) Dalai Blama'nın tahtına oturdu. Altı Büyük Halkın içinde yayılmış olan Çongkaba [Çuyangkaba]³'nin doktrin⁴ini daha da yaydı.

Ondan sonra, Mançusiri Kutuğtu, Moğolların topraklarına sefer yaptı (ve) bir daha aynı şekilde doktrinini güneş gibi yaydı.

Moğolların Kağan'larının yaptıkları işleri (ve) Kağan'ların menşelerinin özeti-ni belirten (ve) ALTAN TOPÇI denilen⁵ tarihî kayıtlar⁵ tamamlanmış oldu.

⁷⁻⁷ Moğ. *altan uruğ*.

altan için bkz. § 1/15, 26/1.

uruğ için bkz. § 99/5.

⁸ *naran*.

⁹ Bawden'de : *bCon-k'a-pa*.

(126)

¹⁻¹ Moğ. *möngke gacar*.

Möngke için bkz. § 81/4.

² Moğ. *carlig-tyar*.

carlig için bkz. § 25/3.

³ Bawden'de : *bCon-k'a-pa*, krş. § 125/9.

⁴ *sayin*, bkz. § 1/21.

⁵⁻⁵ *sudur*.

ŞAHİS ADLARI İNDEKSİ*

- Ababurki Tayidung 95
 Abaka 104
 Abakaai 112, 113, 115
 Abanai Çin Wang 6
 Abburki (Ababurki), Oirad'lı 72
 Abtara Seçen, Oirad'lı 72, 88
 Adai Kağan 6, 66, 68, 69, 70, 123
 Ağbarçin Cinong 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 92, 123
 Ağbolad (Ağabolad), Khorlad'lı 76
 Ağlaķu (Akalaku), Kesigten'li 108, 113
 Ağlaķu, Ordos'lu 118
 Aķa (Esen) Temür-yin Sigüse (Sigüsün), Burbağ'lı 108
 Akalaķu, bk. Ağlaķu, Kesigten'li
 Alağ, Alağçigud'lu Ünige'nin oğlu 103
 Alağ, kadın adı 108
 Alağçi, Daladtai'li 114, 117
 Alağ Temür, Oirad'lı 72
 Alağ Temür Cingsang, Oirad'dan Barağunğar'lı 88
 Al Altan, Kubilğan Seçen Kağan'ın kızı, Oran Çingküi'nin karısı 26
 Alanggi, bk. Nanangir
 Alayitung, Kesigten'li 101
 Al Buğura, Mandukai Sayin Katun'un yedi oğlundan sonuncusu 106
 Alçukutai, Buğurultu Çibden'in oğlu 120, 122
 Aliya "Nağaçı'nun lâkabı", bk. Eliye
 Altağan (Altaķan/Altağana/Antaķan), Çibden'in kızı 76
 Altai Katun, Çibden'in kızı 75
 Altan Bigiiçi, Esen Tayisi'nin kızı, Karğuçug Tayisi'nin karısı 82, 94, 95
 Altan Kayan 34
 Altan Korkoltai, Solongğud'lu Arin Kayan'ın karısı 26
 Altan Kürdü-tü Kağan 1/14
 Alung Gooa [MGT'nde: Alan-ħo'a] 7, 8
 Aluri, Buğurultu Çibden'in oğlu 120, 122
 Ananda, Rasâyana İdege-tü Kağan'ın oğlu 2
 Anggir, bk. Nananggir
 Arig [(n)arwas] Sangkarçin [Engkerçes/Sangğarçin/Sangkir] skep [skib/kkib/gebe/çaskiba] 123
 Arıgun İdege-tü Kağan 2, 3
 Arin Kayan, Solongğud'lu 26
 Arkasun Kurçi (Korçin/Kuurçi) 28, 29, 30, 32, 33, 34
 Arlud (Arlad) Moolan, Kağuçid'li 108
 Arsaķu Buyima Ong, Burķai'nin oğlu 122
 Arsalan Oğuçitu Kağan 2

* () içindeki isimler, farklı yazmalarda geçen şekillerdir. Rakamlar, paragrafları belirtir.

- Arsu Bolod, Mandukai Sayin Katun'un yedi oğlundan biri 105
 Aruğtai Tayisi, Toğugan Tayisi'nin oğlu 68, 70
 Asalai, bk. Eselei
 Asantai, bk. Esentei
 Asud'lu (Nasud'lu) Talbi Tabun ög (Tabanang/ Tabunung), Malu Yakatu'dan doğan çocuğun soyuna verilen ad 90
 Ayicamal Kağan 5
 Ayin Temür, Tanggud'lu 105
 Ayitulka Arbai sandali-tu Kağan 4
 Babakai (Babağai) Örlög (Örlüge), Korlad'lı 108, 112
 Babakai Sigüsi, Ağlaqu Tümen'li 114
 Bağabai, Buğural Günci'nin oğlu 98
 Bağai, Balğağçin'li 99
 Bağarin 107
 Bağasuğai (Bağasuğai/Bağasuğai/Basukai), Taraçin'li 108
 Bağa Sukai, Tarağalçin'li 115
 Bağasun Tabunang 116, 117
 Bağatur Kürisün 113
 Bağatur Minggatu, Kağuçud'li 109
 Bağatur Nökürtei (Engkürkei/Nökürekei) 107
 Bağatur Sigüsütei, Korçin'li 93
 Bağatud (Bağatud-tan) 69
 Bağbolad (Bağabolad/Bağabolad), Korlad'lı 76
 Barçi, Kesigten'li 108
 Barkucin Gooa Ağa (Ağa) [MGT.'nde: Barhucin-ho'a], Tümed'lerden Surutai Mergen'in karısı 7
 Barsu Bolod Cinong, Mandukai Sayin Katun'un yedi oğlundan biri 6, 105, 109, 114, 118, 119, 123
 Bartan Bağatur [MGT.'nde: Bartan Ba'atur] 10
 Batai Çağan 4
 Batu Bolod Böke, Asud'lu 105, 106
 Batula Çingsang, Kuukai Dayuu'nun oğlu 65, 67
 Batu Möngke Sayin Dağun Kağan 6, 105
 Bayai 100
 Bayakai Bağatur, Uriangkan'lı 116
 Bayan Böke, Balağçin'li 105
 Bayan Möngke Bolku Cinong Kağan 6, 97, 98, 99, 100
 Bayan Örmeger, Burbuğ'lu 92, 115
 Bayan Sartayar 34
 Bayantai Ankalaku (Akalaku/Ağalaku/Kalğaku), Sartağul'lu 96
 Bayan Tuğtu, Uringkan'lı 112
 Bayisangkor Doğsin [MGT.'nde: Baişingkor-dohşin], Mağa Töden'in oğlu 10
 Bayitu (Bayiu), Korçin Tatağalçin'li 121
 Begter (Bigter), Alung Gooa'nın erkeksiz doğurduğu üç çocuktan biri 8, 9, 10, 14, 15, 94
 Beki (Bibi), Burbağ'lı 108
 Belgetei, Alung Gooa'nın erkeksiz doğurduğu üç çocuktan biri 8, 14, 19, 20, 24, 25, 26, 44, 94
 Bibi, bk. Beki
 Bigiiçi, bk. Altan Bigiiçi
 Bigirsen (Bigersen/Begersen) Tayisi, Oirad'lı, Yeke Kabar-tu Cönggen'in babası 93, 98, 99, 109, 110, 111
 Bikir Bağatur, Kabiçi Külüg'ün oğlu 10
 Biligtü, Ukağatu Kağan'ın oğlu 56

- Biligtü Kağan 5
 Boddhisatva 1, 58, 59
 Boddhisatva Kuan Shih Yin 124
 Bodi Alağ Kağan, Batu Möngke
 Sayın Kağan'ın büyük oğlu 6,
 119, 120, 122
 Bodonçar (Bodonçor/Bodonçir),
 Alung Goa'nın erkeksiz doğur-
 duğu üç çocuktan biri 8, 9, 10
 Boğorçı, bk. Külüg Boğorçı
 Boğol (Boğol)-macin, uşak 38
 Bolai, Kereyid'li 121
 Bolbala (Bombalun/Bombolun),
 kadın adı 26
 Bolku Cinong, bk. Bayan Möngke
 Bolku Cinong Kağan
 Bolui Tayisi, Karaçin'li 96
 Boloğai Ong, Sigüsütei'nin oğlu 74,
 120
 Borçigidai Mergen 5
 Boroçu (Boroçi) 4
 Boroğçin Gooa, Torakalçin'in karı-
 sı 5
 Börte; Börte Ökin; Börte Kalcin;
 Börte Üçin, Dei Seçen'in kızı
 11, 19, 20, 30, 31, 44, 45
 Börte Çinoa 4, 39
 Bubus, Erkigüd'lü 106
 Buddha 1, 3, 21, 36, 37, 58
 Buğa Çağan (Çakan) Kağan, So-
 longgud'lu 28
 Buğural Günci, Bayan Möngke
 Bolku Cinong'un ablası 98, 99
 Buğurultu Çibden 120
 Buğa, Cüge'nin kardeşi 53, 54, 55
 Buğa Temür Çingsang
 Bukuci (Bukuçi) Salci, Dobun Mer-
 gen'in Alung Gooa'dan olan
 oğlu 7, 8
 Buğu (Buğu) Katagis (Katagi), Do-
 bun Mergen'in Alung Gooa'-
 dan olan oğlu 7, 8
 Bukun, Yüngsiyebü'li Sorson'un
 oğlu 89
 Burani Ging (Çin) Wang 7
 Burkai Ong (Wan), Ordağukai'nin
 oğlu 115, 116, 122
 Burkan Bağı 2
 Buyan Seçen Kağan 6, 125
 Buyan-tu Kağan 4/12, 5, 51
 Büri Böke 24
 Cabuğa, bk. Camuğa
 Cağun, bk. Cağuya
 Cağura, bk. Cağuya
 Cağuya (Cağun/Cağura), Cüü Kung-
 kuua Kağan'ın oğlu 61
 Calagai, Wangcun Kağan'ın kızı 27
 Calaman Törü
 Camuğa (Cabuğu), Tayiçigud'lu 35
 Canggi Temür Ağlakui (Akalakui/
 Akalakı), Mongğolcin'li 110, 111
 Cangyani Seçen Omitui 35
 Casağ (Casağ-tu/Casağ-tu-tu) Tü-
 men Kağan 124, 125
 Casin Tayıbu, Sünid'li 64
 Cayagatu Kağan 52
 Ciğan(Ciğan/Ciğan/Cağan)-ağa (-a-
 ka), Mendü Örlög'ün karısı
 102, 103
 Cingtai Kağan, Çinli 62, 86, 87,
 89, 90
 Cingtung (Cingtüng) Kağan 62
 Citing (Citung) Kağan 62
 Corig-tu Kağan 5, 62
 Cögötei (Cegütei/Nöküd-tei) Bağa-
 tur 121
 Cötei; Cötei-eke, Börte'nin annesi 20

- Cüge, Buka'nın kardeşi 53, 54, 55
 Cüü, Cürçid'li bir adamın oğlu 53
 Cüü (Cusu) Kung-kuua (Kungkuua/
 Kungkuwa) Kağan, Çinli 59,
 60, 61, 62
 Çağagçin Bigiçi (Bigici/Kai Bigiçi)
 106
 Çağalamai Mergen 33
 Çağan, Yüngsiyebü'lü 100
 Çağan Aman, Kağuçid'li 108
 Çağan Çağarin(g), Alağçıgud'lu 115
 Çağan Mağu Çarai, Besüd'lü 107
 Çağçağai Çağçin 33
 Çakar (Çağar) 103
 Çakiça Nomun 116
 Çambutvipa (Çambudiib) 21
 Çibden, Koralad'lı 75, 76, 77, 90
 Çibün Batır, bk. Çübün Bağatur
 Çiçin (Seçin/Seçen) Kağan, bk.
 Kubilğan Seçin Kağan
 Çilağun (Çlağun), Torkan-Sira'nın
 oğlu [MGT'nde: Çilao'un] 16,
 17
 Çiledü, Tayıçıgud'lu 11
 Çilger Böke 23
 Çimbai [MGT'nde: Çimbai] 16, 17
 Çing (Tayıçi), Dayan Kağan'ın oğ-
 lu 106
 Çinggis Kağan 5, 21, 45, 49, 59
 Çingkuua Kağan 62
 Çingsang 52
 Çongkaba (Çuyangkaba) 126
 Çorosbai Temür Çingsang, Tü-
 med'den Engküdü Oğ'lu Man-
 dukai Katun'un babası 93
 Çuyangkaba (Çuwangkaba/ Çu-
 wangkaba) 125
 Çübün Bağatur (Çibün Batır),
 Kağuçid'li 108
 Dalai Blama 6, 125, 126
 Dalai Sübin (Sübin) altan sandalı-
 tu Kağan 4
 Dalbağ (Dalbig/Delbeg) Kağan (ölm.
 1415) 5-6, 66
 Dalbig Kağan, bk. Dalbağ Kağan
 Darayisun(g) Küdeng Kağan 6, 122
 Daritai [MGT'nde: Daritai-otçıgin]
 11
 Dayan Kağan 99, 100, 101, 103,
 105, 107, 109, 110, 112, 114,
 115, 117, 118, 119, 125
 Dayiming Kağan 62, 124
 Dayuu, bk. Kuyukai Dayuu
 Dei Seçen 12, 13, 19, 20
 Delbeg Kağan, bk. Dalbağ Kağan
 Deli, bk. Dili
 Dili (Düli/Deli), Tayisung Kağan'ın
 üç oğlundan biri 76
 Divadad (Dawadad), Rasâyana İde-
 ge-tü Kağan'ın oğlu 2
 Diyan (Dayan) kiya 124
 Dobu Mergen, Duwa Soğur'un
 küçük erkek kardeşi 7
 Doğulang Günci, Mongğolcin'li Ko-
 sol Tabunang'ın karısı 113, 114
 Dorolong 35
 Döçigen (Döçigin), Burbağ'lı 108
 Duwa (Dün) Soğur (Soğur) 7
 Düli, bk. Dili
 Ebüçei Bağatur, Esebüri'nin oğlu
 120, 121
 Ecelegçi ces Kürdü-tü Kağan 1/18
 Elbeg Nigülesügçi Kağan 6, 62, 63,
 65, 123
 Elcigen (Elcige/Elçige) Örlög, Bur-
 buğ'lu 114
 Eliye (Aliya) "atmaca", Nağaçu'nun
 lâkabı 82

- Eltüngge (Eltengge) Bağı, Ücümüçin'li 115
 Ere Boğda 85, 104
 Ere Dordong, Bayan Sartayar'ın oğlu 34
 Erke Kõngor Tayici 6
 Erketü Cuu Sikamuni Burkan 125
 Erkin Doluğan Kümün Sandali-tu Kağan 4
 Esebüri 120
 Eseküi, Ongniğud'dan Çagan Tümen'li 66
 Eselei (Asalai/İslei) Tayibu, Kõnggirad'lı 96
 Esen (Ese) Örlög (Öilög), Balagçin'li 114
 Esen Samai (Sami), Yüngsiyebü'lü 86, 87, 89
 Esentei (Asantaj), Sarkud'lu 108
 Esen Tayisi 6, 72, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 95
 Esen Tükel, Kağuçid'li 108
 Esi (Ekei) Katun 104
 Garadai (Geretü/Girudi/Garudi), Dayan Kağan'ın oğlu 106
 Garudi, bk. Garadai
 Gegen Altan Kağan, Barsu Bolod Cinong'un oğlu 6, 123, 124, 125
 Gegen Kağan 5, 51
 Geretü, bk. Garadai
 Girudi, bk. Garadai
 Gooa Maral (Kuua Maral) 4, 39
 Gooa Mukuli 31, 32, 33, 48
 Gök Han, mitolojiye göre Çinggis'in babası 58
 Guyilingçi Bağatur, bk. Kuyilinci Bağatur
 Güyüg Kağan, bk. Külüg Kağan 5
 İbağı, bk. İbakuu
 İbakuu (İbağı/İbaku) 53, 57
 İbarai (İbira) Tayisi 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119
 İlacu Bayan, Oirad'lı 84
 İli, Tayisung Kağan'ın üç oğlundan biri 76
 İnağ Çagan, Alağçığud'lu 73
 İngtai Kağan, bk. Cingtai Kağan
 İrçimal (İrçamal) Kağan 52
 İslei, bk. Eselei
 İsmail (İsmayil/Samal/Smal), Oirad'dan Uyiğud'lu 99, 108, 109
 Kabiçi (Kabuçi) Külüg [MGT'nde: Barin-şiyalatu-kabiçi/Kabiçi ba'atur], Bodonçir'in oğlu 10
 Kabul Kağan 10
 Kaçağai Bolotai, Yüngsiyebü'lü 99
 Kaçıku (Kaçuku) [MGT'nde: Kaçı'un], Çinggis Kağan'ın kardeşi 12, 24, 44, 94
 Kaçi Külüg, Tumulku Bagatur'un oğlu 56
 Kağurçağ, bk. Kağurçig Tayisi
 Kağurçig (Kağurçağ/Kakurçig/Kara kuçuğ/Karğucuğ) Tayisi 73, 74, 78, 79, 80, 81, 82, 94, 95
 Kakurçig, bk. Kağurçig Tayisi
 Kalçığai, Taraçin'li
 Kara Batai, Yüngsiyebü'li 110
 Kara-çerig (k.-çig/k.-çüg), Toğtağa ile batı illerini yöneten 53, 54
 Karağçin Tayibuçin, Solongğud'lu Sangkultai'nin karısı 84, 121
 Kara Kuçuğ, bk. Kağurçig Tayisi
 Kara Törü-dür Kağan, Korlod'lu 107
 Karğucuğ, bk. Kağurçig

- Karkuçug Dügüreng Temür Kung
 Tayici, Elbeg Nigülesüngçi Ka-
 ğan'ın oğlu 63
 Kasar, Çinggis Kağan'ın kardeşi
 12, 14, 19, 23, 24, 25, 26, 27,
 41, 44, 55, 56, 94, 102, 103,
 122
 Kata Buğa, Ordos'lu 91, 92
 Katakān [MGT'nde: Kada'an],
 Torkān-sira'nın kızı 17
 Katan Temür, Oirad'dan Cegün-g
 ar'lı 72, 88
 Katan Temür, Ordos'lu 74
 Kelekei, Erkiğüd'lü 118
 Keriye, Yüngsiyebü'lü 100
 Kii Carbu Sibagun Sandali-tu Ka-
 ğan 4
 Kilcir (Kilçir/Kilçer) 111
 Kilüketei Bağatur, Sinüd'li 44, 46
 Kira Bolod, Dayan Kağan'ın oğlu
 106
 Kira Sança, Dayan Kağan'ın oğlu
 106
 Kitad, Tümed'li Ünügüçi Yakui
 Kurağçi'nin babası 111
 Koğulai, Bağarangğud'lu 121
 Kōlatai (Kolorai), İsmal Tayisi'nin
 karısı 109
 Kolorai, bk. Kōlatai
 Konggirad (Konggirud), Ukağatu
 Kağan'ın hatunu 59, 61
 Kongkulai (Kongkuli) 97, 119
 Kōr (Kour/Kōni) Kabtagai, Tara-
 çin'li 108
 Kōri Bayaşku (Bayaku/Bayasa),
 Kemçigüd'lü 108
 Kosoi Çi Tabunang, Mongğolcin'li
 113, 118
 Kököltei (Küköltei) Bağatur 121,
 122
 Körbelcin Gōoa, Tangğud'lu Si-
 durğu Kayan'ın hatunu 35, 42,
 48
 Kubçir (Kubaçir) Molantai (Mola-
 tai), Kōrlad'lı 90
 Kubilai Kağan 5, 46
 Kubilai Seçen Kağan 59
 Kubilğan Camtuu İrçayinrung
 Kutuğu 124
 Kubilğan Seçen (Seçin/Çiçin) Ka-
 ğan 26, 58, 123, 125
 Kulabad (Kulbad/Kulubad), Ça-
 karlı 95
 Kulan Katun, Solongğud'lu Buğa
 Çağan Kağan'ın kızı 28, 31, 35,
 38, 48
 Kung Bigiiçi, bk. Ölcei-tü Gōoa
 Bigiiçi 64
 Kungci (Kunwngçi/Kuyungçi/Kü-
 wangçi/Kuningçi) Kağan 62
 Kungku, bk. Cüü Kungkuua Kağan
 Kungkuua Kağan, bk. Cüü Kung-
 kuua Kağan
 Kungsi Kağan 61
 Kuningçi Kağan, bk. Kungci Kağan
 Kunwngçi Kağan, bk. Kungci Kağan
 Kuriçal Mergen, Temüçin'in oğlu
 4
 Kusala, hkan 3
 Kutuğ-tu Kağan 5, 52
 Kutuğ-tu Komsim Buwathi Satoya-
 yin Kubilğan Damcin Nçamba
 Suwadnam Rjamso Kutuğ-tu
 Dalai Blama 124
 Kutuğ-tu Sigüsi, Uriyangkan'lı 96,
 97, 106

Kuua Maral, bk. Ğ ooa Maral
 Kuukai Dayuu (Dawu/Dayu) 63,
 64, 65, 68
 Kuunsatu, bk. Cüü Kungkuua Kağan
 Kuyilinçi (Ĝ uyilinçi/Ĝ uyilingçi)
 Bağatur 66, 67, 82, 83
 Kuyingçi Kağan, bk. Kungci Kağan
 Kücüng (Kücüg/Kücüng), Sar-
 tağul'lu 75
 Küdeng (Küdüng), Erkigüd'lü 106
 Kükültei, bk. Kököltei
 Külüg Boğorçi [MGT'nde: Bo'or-
 çu], Laķu Bayan'ın oğlu 18, 19,
 20, 32, 33, 48
 Külüg (Güyüg) Kağan 5, 49,
 50, 51, 123
 Kün (Küwa) Subin (Sübin) Morin
 Sandali-tu Kağan 4
 Küri (Küwa) Külüg Kal (Ĝ al) Bo-
 lur Sandali-tu Kağan 4
 Küsi (Küüsi), Dayan Kağan'ın di-
 ğer hatunu 2, 106
 Küwangçi Kağan, bk. Kungci Kağan
 Labuğ, Kesigten'li 108
 Laķa bk. Laķu
 Laķu (Laķa/Lağan) Bayan [MGT'-
 nde: Naķu Baiyan] 18, 19, 53,
 57
 Legüsi, Ordos'lu 114, 118
 Lindan Kutuğ-tu Kağan 6, 126
 Lobasi (Obasi/Lobsi), Oirad'lı 72
 Lolom (Kalobom/Oğlobom) Çürçe
 (Çaruça/Çurça/Çuurça) 123
 Lungçir Kağan 62
 Mağasi (Mağasiri), Sangkultai'nin
 en büyük oğlu 84
 Maha Samadi 1, 2, 3

Maķakürkis (Maķakürki/Mağakür-
 ki) Kağan (ölm. 1453) 6, 90
 Maķa Töten, Bikir Bağatur'un oğlu
 10
 Maņçusiri Kutuğ-tu 124, 126
 Mandukai Sayin Katun, Man-
 dukuli Kağan'ın iki karısından
 biri 93, 97, 101, 102, 103, 105
 Mandukuli Kağan, Agbarçin Ci-
 nong'un başka anneden olma
 küçük kardeşi 6, 93, 97, 98
 Mangkus (Mangğus/Mangkuğ)
 Mergen Tayisi 6, 126
 Mayidari (Mangdari) Kutuğ-tu
 Nom-un Kağan 126
 Mendü Darķan, Tülüģegen'in oğlu
 121
 Mendü Ong 122
 Mendü Örlög, Ağbolad ve Bağbo-
 lad'ın ağabeyi, Korlad'lı 76, 77,
 102
 Menggelig [MGT'nde: Munglik-
 eçiģe] 13
 Menggen İruķu 103
 Mergen Kara Cinong 114
 Mingğatu, Burbağ'lı 108
 Mingğatu (Mingğan/Mingkatu),
 Kaģuçid'li 108
 Mirağan 105
 Moloçi Bağatur, Korçin Tümen'li
 120, 122
 Molon (Moolan/Molan) Kağan 6,
 90, 91, 92, 94
 Mongğol Carķuçi, Mukulikai
 Ong'un kardeşi 92, 94
 Möngölün Ğ ooa, Cabuģa'nın karı-
 sı 35

- Mönggülei (Mönggelei/Mongkalai)
Tayisi, Tayisung Kağan'ın üç
oğlundan en büyüğü 76
- Mönggültei Katun, Molon Kağan'-
ın karısı 92
- Mönggün Kürdü-tü Kağan 1/17
- Möngke, Mongğolcin'li 85, 86
- Möngke, Ordos'lu 91, 92
- Möngke, Yüngsiyebü'li 100
- Möngke Belku (Balku), Burbağ'lı
108
- Möngke Kağan 5, 30, 123
- Mukuli, bk. G ooa Mukuli
- Mukulikai (Makulikai/Muulikai) Ong
(Wang), Ongniğud'lu 91, 92, 94
- Mukur Sigüse (Seüse kemen/
Sigüsün/Següse), kadın adı,
krş. Mulu Yağatu 89
- Mulu Yağatu (Yağutu/Yağatu/
Yağtu), Cingtai Kağan'ın Mo-
ğol karısı 89, 90
- Nağaçu (Nakaçu/Nağçu), Kağarçig
Tayisi'nin arkadaşı 78, 79, 80,
81, 82. Eliye Nağaçu 82, 95, 96
- Nağçu, bk. Nağaçu
- Nakaçu, bk. Nağaçu
- Nananggir (Anggir/Nanangi/Alang-
gi) 124
- Nanto (Katu) Sira Kaciku (Kal-
caqu/Kançaku/Kalçiku) Çing
Tayici, Kasar'ın yeğeni 27
- Nasud'lu Talbi Tabun ög, bk.
Asud'lu Talbi Tabun ög
- Nasun-a Tegülder İlağugçı 2
- Negü (Elkü/Enekü) Yadağu Ür-
güne (Ügürgene/Ürgene) 120
- Nekei Temür, Yüngsiyebü'li 74
- Nemeküçuğ, bk. Nemekü Çuyang
- Nemekü Çuyang, Buğural Gün-
ci'nin oğlu 98
- Nemekü Çuyang (Nemeküçuğ/Nem-
kü Çuyang), Canggi Temür'ün
oğlu 111
- Nemkü Çuyang, bk. Nemekü Çuyang
- Nirvana 3, 21, 45
- Noyan Bolod (Bolad) Ong, Korçin'li
Bağatur Sigüsütei'nin oğlu 85, 93,
102, 103, 104, 105
- Nayantai Eçige, Kesigten'li 107
- Oboi Kocigir, Oirad'lı 82
- Oçigin (Oçigen/Öçigen) 24, 94
- Oçir (Wçir/Oçar) Bolod, Mandukai
Sayın Katun'un yedi oğlundan bi-
ri 105, 106
- Oçokon [MGT'nde: Daritai—Oçigin]
(krş. Daritai) 11
- Oçoku [MGT'nde: Temüge], Çing-
gis'in kardeşi 12, 44
- Oğcim Buğural, Kariçal Mergen'in
oğlu 4
- Oi Modun, Oirad'lı 96
- Olkui Mergen, Korlad'lı 67
- Olukui Mergen, Sigüsütei Bağatur'u
on arkadaşıyla birlikte öldüren 82,
83
- Onggurkai, Mongolcin'li Ölcei'nin oğ-
lu 112, 113
- Ong-Kağan, Kereyid'li 21
- Oran Çingküi, Engküdlü 26
- Ordağukai Noyan (veya: Ong), Kor-
çin'li 115, 116, 118, 119, 121
- Oro (Orosi) Sigüsi, Büriyed'li 27
- Otai Emegen, Çakar'dan Kulabad
Otoğ'lu bir kadın 95
- Oyiradai (Oyiridai/Oyaradai) Kağan
(ölm. 1425) 66

- Öçigen, bk. Oçigin
 Ögedei, Burbağ'lı 108
 Ögedei Bağatur, Oirad'lı 95
 Ögedei (Ögödüi) Kağan 5, 44, 45, 49, 123
 Ögedei Tayibu, Oirad'lı Oi Modun'un oğlu 96
 Ögelen-eke (-katun) 11, 12, 14, 15, 19, 23, 94
 Ölcei, Mongğolcin'li 112
 Ölcei-tü göoa (ğowa) Bigüçi (Bigici/Bigençi/Bigiyeçi/Bigiçi), Karkuçuğ Dügüreng Temür Kung Tayici'nin karısı 63, 64, 65
 Ölcei-tü Kağan 5, 50
 Örbei-göoa, Tayıçıgud'lu 14
 Örlög-noyan 38
- Rahuli 3
 Rasâyana (Rasiyan) İdegü-tü Kağan 2
- Sağata, Solongğud'lu 121
 Sali Kılcaķu (Kılcaķu/Gılcaķu), Sem Soçi'nin oğlu 4, 5
 Samal, bk. İsmal
 Samatui, kraliçe 91
 Samur Tayıķu (Teyikeü), Uriyangkan'lı Kutuğ-tu Sigüsi'nin kız torunu 106
 Sangkultai (Sangkultari), Solongğud'lu 84
 Santa (Şanta) Kağan 62
 Sara (Sira) Batulad, Tatar'lı 108
 Sarba, hâkan, Hâkan Kısala'nın oğlu 3
 Sarkinang 122
 Satai Doğulang, Alağçıgud'lu 102, 103
 Satu Seçen Kağan, bk. Sutu Seçen Kağan
- Satula Eketei, Oirad'lı 72
 Sayılamuçin (Silamuçin), Adai Kağan'ın elçisi 69, 70, 71
 Sayımağa(n), Aldaçin'li 115
 Sayımaķa, Bartung'un babası 115
 Sayımuçin (Silmiçi), Adai Kağan'ın elçisi 69, 70, 71
 Sayın Altan Kağan 123
 Sayın Çakiça, Tabun'lu 115, 116, 117
 Sayın Katun, bk. Mandukai Sayın Katun
 Sayın Koşoi (Kosoi), Ağlaķu Tümen'li 114
 Sayın Kıkutai, Aldaçin'li 121, 122
 Sayın Mandukai Katun 117
 Sayın Sayıkan, Barağad Otoğ'lu 105
 Sayın Tamağatu, Solongğud'lu 121, 122
 Sayın Töröltü Kağan 2
 Sayın Tülüģegen (Tülüģen), Mongğolcin'li Töbsin'in oğlu 109, 110, 111, 121
 Sayın Üceğçi Kağan 2
 Seçen (Çiçin) Kağan, bk. Sutu Seçen Kağan
 Seçin (Seçen/Çiçin) Kağan, bk. Kubılğan Seçin Kağan
 Següse (Sigüse), Oirad'lı 116, 117
 Seküni Kağan 2
 Sem Soçi 5
 Sengge Temür Dügüreng Kağan 6, 125
 Sentegçin Seçen, Aokan'lı 72, 73
 Sibağuçi 4
 Sidurķu Kayan, Tangğud'lu 34, 35, 37, 40, 41, 42
 Sigeçin, Kesigten'li 108
 Sigüse, bk. Següse

- Sigüsüitei (Sigüsüitei) Bağatur Ong (veya: Noyan) 66, 67, 82, 83, 120
- Sikamuni 2
- Siker Tayıku (Teyikei), Dayan Kağan'ın annesi 109
- Sikir (Siker), Kıtug-tu Sigüsü'nin kızı 97, 99
- Silamuçin, bk. Sayılamuçin
- Situ Seçen Kağan, bk. Sutu Seçen Kağan
- Soltang Kağan, Sartağul'lu 35
- Sorson, Yüngsiyebü'li 88
- Stğarang (Astağrinring/İstağarang/İstağaring) Serentei (Sereng-ter) 123
- Suçigin, bk. Sülçigin
- Surultai Mergen [MGT'nde: Horılartai—Mergen] 7
- Su-tai Katun; Eme Su-tai, Tuğuşan Tayisi'nin annesi 85
- Sutu (Satu/Situ/Sutu Kubilai) Seçen Kağan 50
- Suu-tu (Su-tu) Boğda 85
- Suyatnay Camso Dalai Blama Kubılğan 125
- Sübegetei Bağatur 23, 41
- Süçigin, bk. Sülçigin
- Sülcegin, bk. Sülçigin
- Sülçigin (Suçigin/Sülcegin/Süçigin) 94
- Sümer (Sümir) Mergen Tayici 6, 125
- Şanta Kağan, bk. Santa Kağan
- Tabuğ Döçiyen, Singkur'lu 114
- Tagaçı, bk. Toğuçı
- Tagatır (Takatar/Takatır/Tagatar) Tayıbu, Kemçigüd'lü 90
- Talbigçi Kağan 2
- Talbin Barigçi Kağan 2
- Tansuğ İdege-tü Kağan 2
- Tarkun (Dorgon) Kara, Tatar'lı 108
- Tayıçı, bk. Çing
- Tayıçigud [krş. MGT'nde: Tarhutai-kirintuh, Tayıçigud'lardan] 15/9, 20, 25
- Tayilatar (Tayiltai/Tayiltar), Ordos'lu 119
- Tayisung (Tawasun/Tişun/Tayisun/Tayasun) Kağan 6, 62, 71, 73, 74, 75, 76, 90, 120, 123, 125
- Tayitung, Oirad'lı 72
- Tedkün Asarağçı Kağan 1/13
- Tegüs Sayın 2
- Tegüs Ücesküleng-tü Kağan 1/23, 2
- Temücin, Çinggis'in ilk adı 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 94
- Temücin (Temüçin), Tatar'lı 12
- Temücin, Batai Çagan'ın oğlu 4
- Temür, Yüngsiyebü'lü 100
- Temürgen, Mongğolcin'li 118
- Temür Katak, Tangğud'lu Tülegeri'nin oğlu 100, 101
- Temür Tayisi, Ordos'dan Köbegüd'lü 114
- Terigün Kücügün Sandali-tu Kağan 4
- Tinçi Kağan 62
- Tişun, bk. Tawasun
- Toğan Tayisi, Oirad'lı 6
- Toğuçı (Tagaçı/Toğuçı/Toğuçı/Toğuçı) Sigüsü, Korlad'lı 108, 109
- Toğon, Besüd'lü 107
- Toğon (Toğon/Toğuşan/Toğuşan) Temür Kağan 62, 124
- Toğtakui 24
- Toğtangğa Bağatur 26

- Toğtağa Cingsang, Kara-çerig'le beraber batı illerini yönetti 53, 54
- Toğuğan Kümecı (Kümçi), Oirad'lı 72
- Toğuğan (Tokukan) Tayisi, Batula Çingsan'ın ğlu 68, 69, 70, 71, 85
- Toğuğan Temür Kağan, bk. Toğon Temür Kağan
- Toğuğan Kağan (ölm. 1402) 5, 65
- Toki Bağatur, Tatar'lı 95, 96
- Tokoça, bk. Toğoçi
- Tokon Temür Kağan, bk. Toğon Temür Kağan
- Tokuğan Temür Kağan, bk. Toğon Temür Kağan
- Toğoçi, bk. Toğoçi
- Toğu Bağatur 55
- Torakalçin (Torgalcin) Bayan 5
- Torkan-sıra [MGT'nde: Sorkan-şıra] 16, 17
- Töbsin, Mongğolcin'li 109, 111
- Tögöli (Tögüleı), Barangğud'lu 121
- Törü Bolod, Mandukai Sayin Katun'un yedi oğlundan biri 105, 119
- Tubuku, Korlad'lı 114
- Tuğku Bayıku, Singkur'lu 114
- Tului (Tülüı) 44, 45
- Tumbanai (Tunbanai) Seçin [MGT'nde: Tumbinai-Seçen], Bayisangkor Dogsin'in oğlu 10
- Tumulku Bağatur, Kasar'ın neslinden Toku Bağatur'un oğlu 56
- Tülügegen, bk. Sayin Tülügegen
- Tülügeri, Tangğud'lu 100
- Tülügetei, Ongniğud'lu kâhin 115
- Tümen Casağ-tu Kağan 6
- Ucin-eke 13, 14
- Ukağa-tu Kağan 5, 53, 57, 58, 59
- Ultu (Ulatu), Kereyid'li 115
- Ului Temür Kağan (ölm. 1410) 5, 66
- Ulum, bk. Ulus
- Ulus (Ulum), Mağu Minggan'lı 115
- Ulus Bayıku Abakai, Dayan Kağan'ın oğlu 112
- Ulus Bolod, Mandukai Sayin Katun'un yedi oğlundan biri 105, 119
- Unui Aka, Aruğtai Tayisi'nin karısı 68, 69
- Uskal Kağan 5, 62
- Utağaçi Sabi (Şabi), Kalağaçin'li 121
- Uyangku Bağatur, Ordoğukai'nin oğlu 121
- Ücesküleng genel-tü Kağan 1/11
- Ücesküleng-tü Enetei (Nandi) 2
- Ücesküleng-tü Kağan, bk. Tegüs Ücesküleng-tü Kağan
- Ügeçi (Ügçi) Kasağa (Kasğa/Kasağa/Kaşan), Kuukui Dayuu'nun oğlu 65, 70
- Ügülerün (Ügüled/Ügülün/Ügeled) 69
- Ülü Türidüğçi 2
- Ünige, Alağçigud'lu 103
- Ünügücü (Ünengüçi) Yakui Kuragçi (Kuruğaçi/Kurağaçi), Tümed'li Kitad'un oğlu 111
- Wali (Wanli) Kağan 62
- Wangcun Kağan Cürçid'li 27
- Wçirabani 124
- Yeke Kabar-tu Cöngen, Mandukuli Kağan'ın iki karısından biri 93, 97

Yeke Küsi Kağan 2	Yon t'an (Yontan) rgya-mc'o ('g-yamso "camso"), Dalai Lama'nın neslinden 6
Yeke Nere-tü 2	
Yeke Nidün 5	
Yisügei Bağatur [MGT'nde: Yesü-gei-ba'atur] 10-11, 12, 13, 93	Yunglo (Yünglo) Kağan, Kōnggirad Kağan'un oğlu 61, 90
Yisüi Kağan 37	Yuyantan (Yuwantan/Yöntün) rcamso (camso) 125
Yisün Temür Kağan 5, 51, 52	

Kavim, kabile, boy, soy, oymak ve yer adları

Ağlaķu Tümen 114	Bayitu (Bayiu), Kōrçin Tatağalçin'li 121
Aķokan, bk. Aokan	
Alağçigud, boy adı 73, 102, 103, 115	Besüd (Besed), boy adı 107
Aldaçin, boy adı 115, 121	Bitari, bir tepe adı 120
Al Kōsıgün, yer adı 72	Borcigin oymağı 12, 18, 115
Altai Kağan, yer adı 49, 76	Boro Noķai, yer adı 67
Amdoya, bk. Andowa	Burani, yer adı 109
Andowa (Amdoya), yer adı	Burbağ, bk. Burbuğ
aokan (Aķokan), oymak adı 72	Burbuğ (Burbus/Burbağ), boy adı 92, 99, 108, 114, 115
Arban Kōyar Kalka 118	Burbus, bk. Burbuğ
Arban Kōyar Tümed 118	Burķan Kaldun dağı (Burķatu Kağan dağı) 7, 48, 49
Arig Usun 7	Büriyed (Buriyad/Burawad) 27
Asud, boy adı 105	
Babutai, yer adı 109	Calair 31
Bağaranggud (Bağaring-ud) 121	Cegün-ğar, Oirad'dan 88
Balağçin, boy adı bk. Balkağçin	Cisud halkı 93
Balkağçin (Balağçin/Balağaçin), boy adı 99, 105, 114	Cutalang (Cutulung) Ünder (Ündür), yer adı 122
Barağud otoğ, boy adı 105	Cürçid 27, 53, 61, 86
Barağun-ğar, Oirad'dan 88	
Barağun Ğurban Tümen 112, 117, 118	Çağan Ger-tei, yer adı 106, 112, 113
Barağun Tümen 114, 115, 116, 120	Çağan Tümen, Ongniğud'dan 66
Baras (Bars) Kōta(n), bir kale adı 56	Çakravarti (Çakrayarti, Çakrwati, Çakrawarti, Çakirawati) 21
Bayikal 27	Çakar, boy adı 95, 109, 110
	Çeçeg-tü göl, yer adı 52

- Çibden, boy adı 92
 Çigçer dağı, Çinggir dağı [MGT'nde: Çekçer] 12, 19
 Çin, Çinli, Kitad 34, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 86, 87, 89, 107, 123, 124
 Çing Cangbu, Möngke Kağan'ın öldüğü kale 50
 Çukurku dağı [MGT'nde: Çikurku] 19
- Daidu, bk. Taidu
 Daiming, ülke adı 86, 87
 Dalad, boy adı 107
 Daladtai, boy adı 114
 Dalan Terigün, yer adı 115
 Darkad, boy adı 24
 Deligün Boldağ, yer adı 47
 Doluğad (Doluğud/Doluğan)-un Toluğai, yer adı 94
 Doluğan Otoğ Karaçin 118
 Doluğan Otoğ Korçin 118
 Dörben Tümed Oirad 71, 74, 101, 102
 Dörben Tümen 65
 Dörmegei, şehir adı 43
- Engküdü Otoğ, Tümed'in bir obası 26, 93
 Erkigüd (Eregüd/Erkegüd/Erküd), yer adı 106, 118
- Ganj, nehir adı 3
- Hindistan 1, 3
- İng Çing (Çang) Bu (Pu), bir kale adı 59, 62
 İrtiş (Ergi/Ertaş), nehir adı 31
- Kağuçid (Kuuçid), boy adı 108, 109
 K'ai-p'ing Şangtu, bk. Şangdu
 Kalığaçin, boy adı 112
 Kanggai Kağan, dağı 44
 Karaçin, boy adı 96
 Karakuna (Karağuna/Karguna/Karguk), yer adı 76
 Kara-yin Korokan-u Tedüi Cida Çilağun, yer adı 121
 Karguk, bk. Karakuna
 Karguna, bk. Karakuna
 Kaskarita halkı 93
 Katagid, oba adı 8
 Katun-i göül, Körbelcin Göo'a'nın öldüğü nehre verilen ad 43
 Kemçigüd, boy adı 90, 108
 Kentei Kan, yer adı
 Kereyid(-ler, -li) 21, 115, 121
 Kerülen nehir adı 20, 49, 50, 107
 Kesigten, boy adı 101, 107, 108
 Keyibüng Şangtu, bk. Şangdu 56
 Kızıl Göl 86/6
 Kira, yer adı 56
 Kirsa Kota, Çin ordusunun inşa ettiği bir kale 56
 Kitad, bk. Çin
 Kiyud, Borcigin oymağının bir ailesi 12, 18
 Kongurat [MGT'nde: Unggirat], boy adı 12, 13, 19, 98
 Korçin 24, 93, 102, 115, 116, 118, 119
 Korçin Tatağalçin (Tatalağçin) 121
 Korçin Tümen 120
 Korid, boy adı 94
 Korlad (Korlod/Korlaus), boy adı 67, 75, 76, 90, 102, 107, 108, 112, 114
 Köbögüd, Ordos'dan 114

- Ködege Arulan, Kerülen nehrinde-
ki ada 49, 50, 51
Köke Kötä, Set'in dışındaki bir ada
61
Kuluğur, nehir adı 105
Kulakan-tu Deresütei, yer adı 99
Kuluğur, nehir adı 105
Kulakan-tı Deresütei, yer adı 99
Kutuğ-tu Kan, dağ adı 48
Kutuğ-tu-yin Kulusun, yer adı 80
Kuuçid, bk. Kağaçid
Künggüi Cabakan, yer adı 94
Luubang Kağan, yer adı 43
Mağada, Hindistan'da bir eyâlet 3
Mağu Minggan, boy adı 115
Mağu Ündür, Mandukuli Kağan'ın
tabutunun gömüldüğü yer 93
Mayin (Manca) ovası 106
Minggan-ı Kar, yer adı 71-72
Moltağçin geçidi 56
Mongğolcin, boy adı 85, 86, 107,
109, 110, 112, 113, 114, 118
Moğol, Mongol 4, 6, 29, 31, 40,
47, 48, 55, 56, 57, 59, 60, 65,
66, 68, 69, 70, 71, 72, 80, 82,
83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 93,
95, 125, 126
Morin-u ebçigün, Şangdu önlerin-
de bir yer 51
Muna, dağ adı 38, 46
Nayman Çağan Ger 119, 120
Nayman Otoğ, Ordos'lu 118
Nayman Otoğ, Çakar 118
Nepal 3
Olku (Olkuı), ırmak adı 27
Ongniğud (Ongnağud), boy adı 66,
91, 115
Onon, nehir adı 9, 10, 15, 21, 47,
120
Orçin-u Çiker, yer adı 76
Ordos 74, 91, 114, 118, 119
Oriangkan, bk. Uriangkan
Otoğ, boy adı 95
Oyirad, boy adı 6, 63, 65, 66, 67,
68, 69, 71, 72, 73, 74, 82, 83,
84, 86, 88, 92, 93, 95, 96, 99,
101, 105, 108, 109, 114, 116,
117, 123, 124
Oirad 69, 70, 71, 72, 74, 77, 80,
81, 82, 86, 94, krş. Oyirad
Olai, ırmak adı 27
Olkunud'lar 11, 12
Örmügetü, Külüg Kağan'ın tahta
oturduğu yer 49
Sakaçağandu, yer adı 120
Salciğud, oba adı 8
Sambu (Şambu), dağ adı 3
Sangdu, bk. Şangdu
Sarağud, bk. Sarkud
Sarkud (Sarağud/Sarnağ-ud), boy
adı 108
Sarnağ-ud, bk. Sarkud
Sartağul, kabile adı 35, 75, 96
Semsike, Külüg Kağan'ın öldüğü
yer 49
Senggür [MGT'nde: Sangğur], ne-
hir adı 20
Seremeger (Sermeger/Sirmeger),
yer adı 109
Siker Tayıku, yer adı 99
Sikir (Siker), göl adı 50
Singkur, boy adı 114
Sinüd, boy adı 44, 46
Sira Mören, nehir adı 109
Sirayığur 123

- Sirmeger, bk. Seremeger
 Solongğa 27, 28
 Solongğud 26, 28, 30, 84, 121
 Su Cürçid'li üç Tümen 86/5
 Sünid 64
 Şangdu (Sangdu/Keyibüng (K'aip'-ing) Şangtu), yer adı 50, 51, 52, 56, 57, 58
 Tabun, boy adı 115, 116
 Tabun Otoğ Kalka, boy adı 116
 Taitu (Daidu) 50, 51, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 90
 Tangguol, halk adı 37
 Tangğud 34, 35, 40, 43, 98, 100, 101, 105, 123
 Taraçin (Tarayaçin), boy adı 75, 108
 Tatagalçin, boy adı 115
 Tatar, boy adı 12, 13, 95, 108
 Tayıçığud'lar 11, 14, 18, 23, 35
 Tegetüne, yer adı 102
 Temür Ulku, Körbelcin Gooa Hatun'un mezarı 43
 Tenggilig (Tenggelig) [MGT'nde: Tenggilik], nehir adı 7
 Tenggis 4
 Tes Bürtü (Burtu), yer adı 102
 Tibet 1, 3, 4, 123
 Tomoğ, bk. Tongmoğ
 Tongmoğ (Tomoğ), boy adı 80, 81, 82
 Tongsur, dağ adı 12
 Tümed (-ler) [MGT'nde: Horitumad], boy adı 7, 93, 110, 111, 116
 Türgen, nehir adı 107
 Ulkui-yin Keriye, yer adı 94
 Uriyangkan, boy adı 96, 106, 112, 115, 116
 Uyğud, boy adı 108, 109, 112
 Üçiyed halkı 61, 90
 Ücümüçin, boy adı 115
 Ügürgene (Ürgürgene), nehir adı 122
 Ünegen, nehir adı 27
 Ütekü Kulan, Ögedei Kağan'ın öldüğü yer 49
 Yeke Ötög, yer adı 49
 Yüngsiyebü, boy adı 74, 86, 88, 89, 99, 100, 118

Madde adları indeksi

- Altan Topçı 126
 altın mühür "altan tamağa" 125
 altmışbir boğa boynuzu durumu 116
 Aramağ Sirğugçin, bk. Ermeg Sirğugçin
 ayımağ 84
 barağ (baruğ) 15/7
 barıkui/MGT'nde: kara kuru/"sülün, orman tavuğu" 9
 bing bars cil 21
 bolci mar "tarla kuşu" 17
 Borbi (Boro/borbai) kırışi 122
 Boro, Duwa Sokur'un atının adı 7
 boro qarçığai [MGT'nde: Karçıkai] "boz doğan" 9
 böğöter kongğur morin 20/9
 börte çinoa 15/5
 butung "fıçı" < Moğ. 59
 buğura 15/6

- cinong ünvanı 77
- daku 20/15
- darkan, ünvan 24, 64, 117
- Dayir (Dacir), Duwa Sokur'un atının adı 7
- dokuz örlög 30
- Ermeg (Eremeg/Aramag) Sirğuğ-çi(n), Esen Tayisi'nin kısırağının adı 79, 82
- esüg "kımız" 9, 17/1
- Ġ arudai (Ġ aradi) kuşu 41
- Ger-ün Noyad 113
- Kacir (Kacar) Derbed (Derbid), "gagası geniş, pençesi enli, omuzları gittikçe incelen, kuyruğu sivri" bir kartal türü 83
- kağan yeke oron 21/21
- Ġalcin köpeği 8
- Kanatlı Kula, bir at adı 41
- kaŋ (gaŋ) "fıçı" <Çince. 59
- Ġan-Tengri 103
- Ġara bulaka 20/14
- Ġaraċan (Ġarċan), Mendü Örlög'-ün atının adı 76
- Ġara-ċalcin kuşu 39
- Ġara moċai cil 21/19
- Ġara noċai 15/3, 63/9
- Ġara tuċ 85/2
- Ġasbuu mührü 52, 58
- Ġatarman yağı 109
- Ġongċotana 39
- Ġormusda, tanrı adı 36, 37
- Köbeleng, Sidurċu Ġağan'ın köpeği 37
- Ġulaċan, Mendü Örlög'ün atının adı 76
- Ġulan Ġaraċa, at adı 73
- Ġurbalun, Arċasun Ġurċi'nin atının adı 28
- Ġurdun Ġula, Esen Tayisi'nin atının adı 79
- kümel "yabanî soğan" 114
- Küsbüled, at adı 40
- lama 124
- Meċid 41
- möŋgün tamaċa 61/4
- otoċ 84
- Sayin Saċaral, Mendü Darkan'ın atının adı 121
- Sayin Samuċin, at adı 26
- Set, Büyük Çin setti 56, 61
- Süi (Süg) Wang ünvanı 124
- süke "balta" 17/5
- tarbaċa "dağ sıċanı" 18/2
- Tayıku 107
- tayitu 61/6
- ulus-un ecen 21/22
- ütege kafesi 83
- Venüs 41
- yaċmur taşı 56
- yay anahtarı terkibi 116
- yisün köl-tü ċaċan tuċ 21/20

Notlarda açıklanan Moğolca (Moğolca ~ Türkçe) kelimeler
(Birinci rakam paragrafı, ikinci rakam notu gösterir)

a! 36/5
aba 39/6
abalacu 63/1
acığa 79/8
ağta 14/11
ağa 4/8
alağ 72/2
altan 1/15, 26/1
aman 29/6
amarag 48/3
amur 123/2
anda 66/5
araki 36/4
aral 120/5
arsalan 2/10, 41/11
ayağan 36/2
ayıl 96/1
ayımağ 84/7
ayırağ 24/5

bağa 78/10
bağatur 88/4
balğasun 43/3
barağun ğar 34/1
baras 15/8, 41/10
bars 22/5, 28/3
batu 31/3
bayan 80/6
belge 55/1
biçig 42/9
bilig-tü 59/6
boğda 25/1, 40/1
boğorçı 18/5
bol- 101/1
boro 4/9, 67/8
boruğan 56/4

bölüg 55/7
buğu 38/1
buğura 13/1
buğa 39/4
burkan 21/3
bürige 107/5
bürküd 22/6

cağa 99/7
calbari- 105/1
carlıg 25/3
casağ 6/11, 25/3
casağul 24/2
cida 79/2
ciğan 102/1
cil 49/2
cirüken 79/8

çağ 30/5
çeçeg 52/3
çerig, çireg 66/3
çilağun 22/2
çireg, bkz. çerig
çokça 43/1
çolmon 41/14
çola 77/3

darğan 24/6
daruğa 53/5
dörbelcin 115/6
duğulğa, duğluğa, duğalağa 66/8

ecen 83/1
ed tawar 55/4
egeçi 99/8
ekin 107/16
eme 29/3

emegel 80/3
 emle- 101/1
 erdeni 36/1
 erte 56/12

 ğakai 50/1
 ger 48/10, 78/2
 ğooa 7/10, 9/3
 ğoul 27/2

 kabirġa 41/5
 kaġan 49/1
 kamuġ 29/1
 kanglı 46/4
 kara 22/9
 karacu 57/4
 karaġul 40/2
 karangı 22/8
 karçıkai 9/6, 22/4
 karsi 123/6
 kataġu 88/5
 katun 11/10, 22/10
 kaya 26/3
 kele-tü 38/2
 kereye 22/9
 keseg 101/1
 kingerge 47/4
 kir 42/7
 kongkar 6/13
 konin 49/4
 konuġsan 76/8
 kota(n) 50/2
 kög 48/8
 kök(e) 3/9
 köteçi 111/13
 kuça 70/10
 kuda 12/13
 kuduġ 39/5
 kuġur 48/6

kula 41/4
 kurim 78/1
 kut 31/7
 kutuġ (tai) 5/10
 küçün 88/7
 külüg 43/6
 küreng 67/5
 küriyen 79/10
 kürke (güregen) 12/14
 küseġsen 63/7

 longko 103/2
 luu 52/1

 manglai 22/1
 meçid 41/15
 meçin 50/4
 merged (mergen) 124/10
 mingġan 3/5
 möngke 91/4

 naçin 27/1
 nirvana 3/4
 nirwan 45/1
 noġai 63/9
 nom 3/3
 noyan 36/9, 57/3
 nöker 30/1

 olca 82/2
 ordu 47/2
 orun 49/3
 otoġ 84/6

 ölke 61/5
 öngge 43/7

 rasiyan 36/3

 saçaġaçai 38/5
 saçin 124/3
 saçu- 103/4

sağadağ 101/6	tengri 4/1
salkin 72/5	toğuşa 108/1
samur 106/3	tolo 78/4
sayın 1/21	torga 80/1
serigügen 56/14	töbed 123/9
silu(n) (> Tü. şilen, şölen) 109/14	tölge 111/6
sira 25/8, 40/5	töröbe 60/4
sokur 7/1	törü 30/2
solongğa 53/2	tuğ 37/3
sonkur 12/15, 22/3	tusa 79/4
suburğan 26/5	tüle- 110/8
süke 122/5	ulus 25/6
sün 101/1	uruğ 99/5
sürüg 82/1	usun 29/10
tala 106/8	üker 49/2
tamğa, tamağa 37/1	üre 41/6, 90/2
tani- 103/5	wçir (< skrt.) 91/2
tarbağa 18/2	yada 56/2
taulai 50/3	yeke 25/6
tawar [tabar] 55/4	yosun 25/3, 48/5
tegüs 105/2	
temege(n) 70/5	
temür 1/20	

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- Abuşka : *Abuşka Lûgatı ve Çağatay Sözlüğü*. (Hazırlayan : Besim Atalay), Ankara 1970.
- AH : Abû-Hayyan, *Kitâb al-İdrak li-lisân al-Atrâk*. (Yayına hazırlayan: Ahmet Caferoğlu), İstanbul 1931.
- Alt. Gr. : A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950.
- Arap : Arapça
- Aşm. : N. İ. Aşmarin, *Theaurus linguae tschuvaschorm, I-XVII*, Kasan-Tscheboksary 1928-50.
- AT : Altan Topçi
- ay. : aynı
- Az. : Azerî Türkçesi
- Bar. : Baraba Türkçesi
- bkz. : bakınız
- Blk. : Balkar Türkçesi
- Bşk. : Başkır Türkçesi
- BTLU : Z. Gombocz, *Die bulgarish-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsinki 1912. MSFOu XXX.
- Buryat. : Buryat Moğolcası
- Büg. : Bügdüz Türkçesi
- CC : K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942.
- CHUAS. : *Huastuanift*, Ankara 1941. (TDK yayını)
- Çağ. : Çağatay Türkçesi
- Çer. : Çeremişçe
- Çin. : Çince
- ÇLP : Y. Wichmann, *Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen*. Helsinki 1903. MSFOu XXXI : vgl. dazu A. Raun, *The Chuvash Borrowings in Zyrian*, JAOS 77 (1957), 40-45.
- Çuv. : Çavuşça veya Çuvaş Türkçesi
- Çuv. Sözl. : H. Paasonen, *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul 1950. (TDK yayını)
- DLT : *Divânü Lügâti't-Türk*-Dizin. Ankara 1970. (TDK yayını)
- Doerfer I-IV : G. Doerfer, *Türkische und mongolische elemente im Neuepersische*, I-IV.
- Doğu-Tü. : Doğu Türkçesi
- Dörbet. : Dörbet Moğolcası

Eskiosm.	: Eski Osmanlı Türkçesi
ET	: Eski Türkçe (Orhun ve Uygur Türkçesi)
ETY	: H.N. Orkun, <i>Eski Türk Yazıtları I-IV</i> , Ankara 1945-48. (TDK yayını)
EUTS	: Ahmet Caferoğlu, <i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i> , İstanbul 1968 (TDK yayını)
EWT	: M. Räsänen, <i>Versuch eines Etimologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen</i> , Helsinki, 1969.
Fars.	: Farsça
Fin.	: Fince
FUF	: Finnisch-ugrische Forschungen. Helsinki
Gab.	: A. von Gabain
Gold.	: Goldca
gös. yer.	: gösterilen yer
Hak.	: Hakas Türkçesi
Hts.	: M. Th. Houtsma, <i>Ein türkisch-arabisches Glossar</i> , Leiden 1894.
İM	: A. Battal (Taymas), <i>İbnü-Mühenna Lûgati</i> , İstanbul 1934.
İnt.	: Moğolların Gizli Tarihi'nin Moğolca metninin kelime kelime satır arası tercümesi
JA	: Journal Asiatique. Paris
JAOS	: Journal of the American Oriental Society.
Joki	: A. J. Joki, <i>Die Lehnwörter des Sajansamojedischen</i> , Helsinki 1952. MSFOu 103.
JSFOu	: Journal de la Société Finno-ougrienne. Helsinki
Kalm.	: Kalmuk Moğolcası
Kam.	: Kamasince (Samoyetçe)
Kar.	: Karaim Türkçesi
Kar. L.	: Luzk Karaimcesi
Kar. T.	: Troki Karaimcesi
Kaz.	: Kazan Türkçesi
KB	: Kutadgu Bilig
Kç.	: Kaç Türkçesi
Kh.	: Khalkha Moğolcası
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kırg. Sözl.	: K. K. Yudahin, <i>Kırgız Sözlüğü I-II</i> , Ankara 1945, 1948.
Kkır.	: Karakırgız Türkçesi
Kklp.	: Karakalpak Türkçesi
Kmd.	: Kumandı Türkçesi
Kmk.	: Kumuk Türkçesi

Koyb.	: Koybal Türkçesi
Kom.	: Koman Türkçesi
Kore.	: Korece
Kow.	: J. E. Kowalewski, <i>Dictionnaire mongol-russe-français</i> . I—III. Kazan 1944-49.
Krç.	: Karaçay Türkçesi
Krm.	: Kırım Türkçesi
krş.	: karşılaştır
KSz.	: Keleti Szemle. Budapeşte
Küer.	: Küerik Türkçesi
Kürdak.	: Kürdak Türkçesi
KWb.	: G. J. Ramstedt, <i>Kalmukisches Wörterbuch</i> , Helsinki, 1925.
Kzk.	: Kazak Türkçesi
Lam.	: Lamutça veya Evenkice
Leb.	: Lebet Türkçesi
Ma.	: Mançuça
MA	: A. Zajaczkowski, <i>Vokabulaire arabe-kiptchak de la l'époque de l'Etat Mamelouk</i> , Warschau 1954-1958.
Mac.	: Macarca
MGT	: Moğolların Gizli Tarihi
Miş.	: Mişer Türkçesi
Moğ.	: Moğolca
Mordvin.	: Mordvince
MSFOu	: Mémoires de Société Finno-ougrienne. Helsinki
MTS	: M. Räsänen, <i>Materialen zur Morphologie der Türkischen Sprachen</i> , Helsinki 1957. Sto XXI.
Ork.	: Orkun Türkçesi
Osm.	: Osmanlı Türkçesi
Osty.	: Ostyakça
OT	: Orta Türkçe
Oyr.	: Oyrot Türkçesi
Pekarsky	: E. Pekarsky, <i>Yakut Sözlüğü</i> , İstanbul 1943. (TDK yayını)
Poppe	: N. Poppe, <i>Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen</i> , Teil 1. Wiesbaden 1960.
Radl.	: W. Radloff
Radl. Wb.	: W. Radloff, <i>Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte</i> I-IV, Sanktpeterburg, 1893-1911.
Rus.	: Rusça
Sag.	: Sagay Türkçesi

Sarı-Uyg.	: Sarı Uygur Türkçesi
Sırp.	: Sırpça
SKE	: G. J. Ramstedt, <i>Studies in Korean Etymology</i> , Helsinki 1949-53. MSFOu XCV.
Skr.	: Sanskritçe
Soy.	: Soyon (Soyot) Türkçesi
Şor.	: Şor Türkçesi
Tar.	: Tarañçi Türkçesi
Tara.	: Tara Türkçesi
TE	: F. Miklosich, <i>Die türkische Elemente in den südost-und osteuropäischen Sprachen</i> , Wien 1884-85.
Tekin OT	: Talat Tekin, <i>A Grammar of Orkhun Turkic</i> , Indiana 1968.
Tel.	: Teleüt Türkçesi
Temir MGT	: Ahmet Temir, <i>Moğolların Gizli Tarihi I, Tercüme</i> , Ankara 1948.
Tib	: Tibetçe
TLÇ	: M. Räsänen, <i>Die tatarischen Lehnwörter im Kscheremissischen</i> , JSFOu XV,
TLO	: H. Paasonen, <i>Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen</i> , FUF 2: 81-137.
TLW	: A. Kannisto, <i>Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen</i> , FUF XVII, 1-264.
Toiv.	: Y. H. Toivonen, <i>Türkische Lehnwörter im Ostjakischen</i> , JSFOu 52.
TP	: Taung Paou
Trkm.	: Türkmençe
Tu.	: Tunguzca
Tub.	: Tuba Türkçesi
Tü.	: Türkçe
UJ	: Ungarische Jahrbücher, Berlin.
Ury.	: Uryanhay Türkçesi
USp.	: W. Radloff, <i>Uigurische Sprachdenkmäler</i> (S. Malov yayını), Leningard 1928.
Uyg.	: Uygur Türkçesi
Vasm.	: M. Vasmer, <i>Russisches etymologisches Wörterbuch</i> , 1-3. Heidelberg 1953-58.
Woty.	: Wotyakça
Yak.	: Yakutça veya Yakut Türkçesi.

CONTRIBUTIONS OF MUSLIM TURKS TO GEOGRAPHY

Dr. N. AKMAL AYYUBI

Institute of Islamic Studies,
Aligarh Muslim University,
Aligarh (U.P.)

Islam gave a new civilization to the Turks who were always great admirers of sciences. The last words of Sultan Osman to his son Orhan —“Be the supporter of the faith and the protector of the sciences ”— was religiously observed. Turks also became faithful of those nations who had contributed in various fields of sciences and like the Arabs ¹ they have distinguished themselves in the science of geography. They have a definite stage in the history of this branch of knowledge and their contents are amazingly vast. Their effects are also far-reaching but their contributions are not well known to scholars as it should be.

Geography is a science which deals with the areal differentiation of the earth's surface as shown in the character, arrangement, and interrelations over the world of such elements as climate, elevations, soil, vegetation, population, land use, industries, national and political entities, and of the unit areas formed by the complex of these individual elements ². Turkish interest in geographical matters was no doubt partly due to the environments in which the Turks were brought up. They were bound to have a knowledge of the fixed stars, the movements of the planets along with the other heavenly bodies and the changes of weather for the purposes of travel over the vast expenses of the mountains, plateaus and deserts, whether for purposes of wars or peaceful migrations. They had to move, accompanied by their precious flocks and herds, from time to time in search of fresh and better pastures. It

¹ For details see my articles on “*Arab and geography*” and “*Muslim contributions to Cartography*” both published in *Al-Islam* of Karachi, Vol. 11, No. 8 (April 15, 1954) pp. 58-59 and Vol. 11, No. 12 (June 15, 1954) pp. 94-96 respectively.

² *The Random House Dictionary of the English Language*, Delhi, 1972, p. 552.

was also necessary for them to acquire the knowledge of plants and wild animals. Under these circumstances; at an early stage, the science of geography became as a subject of interest among the Turks. The institution of the Holy Pilgrimage (*Hajj*), the orientation of the mosques towards Makkah and the need for ascertaining the direction of the Kābeh at the time of prayers also gave religious impetus to the Muslim Turks for the study of geography. Wars and invasions, political and administrative requirements of expanding Turkish world, as well as migrations from one place to another, also helped in creating further interest in the science of geography which received a new impetus also.

The Uigur Turks of Central Asia who were advanced and enjoyed a very high level of culture and civilization had shown a great interest in geographical matters even during the ancient period. It is said that an Uigur Turkish work deals with the movements of the stars in relations to the sun ³ and another Uigur Turkish work describes the revolutions of the stars ⁴. But one of the earliest Turkish geographer is Mahmud Kashghar. He is a well-known lexicographer but had drawn a world map on linguistic basis. Giving prominence to the Turkish-speaking regions, he had placed Kashghar at the centre of the world with other regions receding to the periphery ⁵. It is an unusual and circular world map ⁶ which was drawn by him for this masterpiece work entitled *Divanu Lughat-it-Turk*⁷. The book is a remarkable dictionary of the language of the Turks which does not only give an extensive Turkish vocabulary from the 11th century but illustrates the usage of words with quotations from many pieces of literature of the Turks. All meanings of the Turkish words are given in Arabic; and the arrangement of words is in such a peculiar order that the finding of any particular word is difficult for any person not thoroughly familiar with the entire contents. His work, completed in 1073 A.D., is important not only from the point of view of Turkish language and literature, but from the point of view of the history of Turkish culture as well. His map of the world is beautifully coloured which is reproduced

³ Turkish Architecture, translated by Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal, Ankara, 1965, 2.

⁴ Ibid.

⁵ S. Maqbul Ahmad, *Kharita in New Encyclopaedia of Islam*, Vol. II, p. 1080.

⁶ *History of Cartography*, edited by R.A. Skelton, London, 1964, p. 209.

⁷ It was published by *Türk Dil Kurumu* of Ankara in 1940. The History of Cartography of Leo Bagrow which was revised and enlarged by R.A. Skelton and was published in 1964 in London also has its plate but it is only black and white.

in original by Besim Atalay in the second volume of the modern Turkish translation of this dictionary. The Turkish settlements, their neighbouring countries and peoples are all prominently shown. A considerable portion of Central Asia as well as China and North Africa are also included but little beyond the Volga in the west. This is perhaps due to this fact that it was drawn before the Turks began to move to their west. This work also covers geographical descriptions of various places such as cities, mountains, rivers, etc.

The geographical literature produced in Turkish language by West Asian Turks was in the beginning on cosmography in the style of Books of Marvels which treat of the wonders of creation. Very famous among this type of Turkish works are the *Durr-i Meknûn* and *Acaibu'l Mahlukât* of Yazijioghlu Ahmad Bijan (d. 1456) who was the brother of the well-known Ottoman poet of early period named Yazijioghlu Mehmed (d. 1453)⁸. The latter work is merely an abridged translation of Qazwini's famous Arabic work of the same name in which more emphasis is given to "wonders" than the scientific knowledge. The *Acaibu'l-Mahlukât* of Qazwini was translated several times into Turkish⁹ along with the other books on cosmography like *Haridat al-Acaib* of Ibn al-Wardi (d. 1457). This type of literature was liked too much by the Turks and some translators of such works like 'Ali bin 'Abd al-Rahman and others have added new materials to their translations. The extracts of *Takwim al-Buldân* of Abu'l-Fista was also rendered in Turkish by Sipahuzade Mehmed bin 'Ali (d. 1588) who has also produced a new Arabic edition of the same book with the materials arranged in alphabetical order along with his own additions. He is also translator of *Kanun al-Mas'udi* and other works of Arabic language. Mehmed bin Omer bin Bayezid bin 'Aşık (b. 1555) is also a famous translator of the earlier geographical works. His *Menâ-azîr al-'Awalim* which was completed in 1598 consists of two parts. The first part deals with the "world above", that is, heaven and celestial bodies and the second part describes "world below," that is the earth and its inhabitants. The book contains geographical materials on oceans, island, lakes, rivers, springs, mountains, cities etc. which are basically translation of medieval Arabic geographical works of Ibn Khurrdazbheh, Ibn al-Cavzi, Yâkut, Kazwîni, Hamdullah Mustawfi and Ibn al-Nardi but with supplements of the translator's knowledge on Anatolia, Rumelia, Hungary. Minerals, plants,

⁸ E.J.W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, Vol. I, London, 1958, p. 392.

⁹ First translation was done by Rukn al-Din Ahmad.

animals, etc. are also discussed in this book but the most prominent Turkish geographer is Muhiddin Piri Reis (d. 962 A.H./ 1554 A.D.) who had also produced original works in the fields of marine geography and navigation. He was nephew of the famous naval hero and admiral Kemal Reis and himself a Turkish admiral. He knew every corner of the Mediterranean Sea and was the commander of the Turkish fleet blockading the harbour of Alexandria at the time of the invasion of Egypt by the Ottoman Sultan Selim Yavuz. He was also interested in the science of cartography and had completed a map of the world in 1513 A.D. His world map was drawn on a gazelle hide in two parts, of which only the western part is preserved in Topkapı Museum of İstanbul. This portion which is 90 x 65 centimetres in size, depicts the eastern regions of America and the western parts of Africa, Portugal, Spain and the Atlantic Ocean. It includes various coloured pictures, numerous illustrations and relevant notes on the countries, their peoples, animals and plants. This map which is a portolans¹⁰, has a mathematical basis and Piri Reis had used some twenty maps in constructing it, eight of which were new maps of Mappa Mundi¹¹. Four of them were drawn by Portuguese explorers, an Indian one in Arabic and one which was the lost map of Christopher Colombus¹² recording the discoveries made by him during his three voyages. Like the other contemporary maps, it has no lines of longitude or latitude. Nevertheless, we can see two rose-compasses, one in the north and the other in the south. Each of the roses is divided into 32 parts and the division lines are extended beyond the rose frames. Each wind-rose is equal to one sea mile, as is shown in the measurements on the area near the wind-roses¹³. He had drawn the mountains in outlines and the rivers are marked with thick lines. The rocky regions are indicated with black, the sandy and shallow water reddish dots and the rocky parts in the sea which cannot be seen by sailors with crosses. This is, in the words of Prof. Dr. Afetinan, one of the oldest and yet most perfect map of America, drawn by a Turkish admiral¹⁴.

¹⁰ *Portolano* is a term used for all such maps or chaitis showing the position of points for navigation and is based on the idea of the earth being flat.

¹¹ *Mappa Mundi* is a term used the map of the world.

¹² He was Italian navigator in Spanish service and discover of America in 1492. He died in 1506 A.D.

¹³ Prof. Dr. Afetinan, *The oldest map of America*, Ankara, 1954, p. 27.

¹⁴ Ibid.

Piri Reis had also drawn a second world map in 1528 A.D. of which only the portion depicting the western hemisphere is preserved in Topkapı Museum of İstanbul. Its size is 68 x 69 centimeters. It is in colour and has ornamental figures on the margins of the map with explanatory notes. The preserved portion shows the northern part of the Atlantic Ocean and the newly discovered regions of North and Central America. It has four wind-roses and the tropic of cancer is also shown which was not in his first map are bigger than the first. The drawing of the coastlines shows greater improvement in technique and also close resemblance to the modern conception of these areas. The stony and rocky sections are given special care. Dr. Sevim Tekeli has pointed out that a comparison of the two maps shows that Piri Reis had followed the new discoveries very closely¹⁵. In his drawing of maps, Piri Reis had shown only the parts of the world that have been already discovered and had left the unexplored area blank saying that they were as yet unknown. It is also said that he drew maps of the Indian Ocean and the China Sea but none of these seem to have survived.

The book of Piri Reis on marine geography is entitled *Kitab-i Bahriya* which contains 209 chapters with 215 maps, charts and pictures to give exact account of the coasts and islands of the Mediterranean and the Black Sea along with a description of the seas. It is said that his models were Italian portolans charts and other navigational handbooks whose major part have disappeared. Basically the book is a kind of guide of navigation and is based on his personal observations. He gathered all previous informations on the subject but added to it other practical knowledge necessary for sailors on the most important coastal routes, and drew large maps for every chapter. In this way the book came out not only as a mere guide book, but also it became the greatest contemporary portolans with the most advanced technique of cartography. His *Kitab-i Bahriya* was first dedicated to the Ottoman Sultan Selim I in 1521 A.D. but after his death, Piri Reis prepared a second version with many additional maps, a modified and revised text and a poetical preface of newly 1200 verses in Turkish language on the lore of the sea and the sailor which he presented in 1525 A.D. to Ottoman Sultan Süleyman. His own ideas about cartography are recorded in his preface of the book in which he says that a map is a skin on which the shape of the sea and winds are drawn and making maps requires profound knowledge and specification and the slightest error in drawing a map makes the map useless. He has also said

¹⁵ *Dictionary of Scientific Biography*, New York, 1974, X, pp. 616-9.

that he had made use of all the known maps including those on the Chinese Seas and the Indian Ocean which were unknown in the Western World at that time.

Piri Reis was one of the most outstanding scholars of his time. Besides his native tongue, he knew Greek, Italian, Spanish and even Portuguese and he had acknowledged his debt to various works in these languages in drawing his maps of the world ¹⁶. Experts are of the opinion that the maps drawn by Piri Reis were superior to those made in Europe at the time, in both content and technique ¹⁷.

One more important book on marine geography and navigation entitled *Kitab al-Muhit fī 'ilm al-aflāk va'l-ahbār* was written by Seydi 'Ali Reis who is commonly called Katib-i Rumi (d. 1562 A.D.). It was completed in 1554 A.D. and is based on the personal experiences of the author as well as of other Arabian sailors. It is like a guide book which deals with Indian Ocean and the African coasts. His other book on geography is *Mirat al-Memalik* which covers India, Afghanistan, Central Asia and Persia and is based on his travels, adventures and his personal observations. The book is the description of his journey to India and, after the unsuccessful Ottoman naval expedition against the Portuguese in the Indian Ocean, his return to the Ottoman Sultan's court in Edirne. *Mirat-i Kaynat* is also his important book. It is said that Katib-i Rumi had drawn several maps for his books but his survived texts are without maps. Yet another Turkish work on marine geography is *Kitab Bahr al-aswad va'l-abyad* (*Book of the Black and White Seas*) written by Sayyid Nuh.

The most important and comprehensive geographical work produced by the Turks is *Cihannuma* of Mustafa ibn 'Abdallah, better known as Katib Chelibi and Chelebi and Haji Khalifa (1017/1608 – 1067 A.H./1656 A.D.). He is very famous for his great encyclopaedia *Kashf-uz-zunun* which is a history of Ottoman literature written in Arabic and has preserved long excerpts from works which have not otherwise survived. His biographical encyclopaedia of famous personalities entitled *Sullam al-Vusul* and his history of the Ottoman Turkish navy entitled *Tuhfat al-Kibār fī Asfar al-Bihār* are still used as reference books and sources. He was one of the most learned and accomplished writers as well as a famous scholar. Besides being perfect master of the language of Persia and Arabia, he was well skilled in French, Italian

¹⁶ Prof. Dr. Afetinan, *The oldest map of America*, p. 15.

¹⁷ *Turkish Architecture*, translated by Prof. Dr. Ahmet Edip Uysal, p. 20.

and Latin; and he translated several works from these languages. He is also the author of several other excellent geographical works but his *Cihannuma* is the most remarkable book. It contains very valuable information on the geography of Anatolia, Syria, Iraq, Egypt and European Turkey. It is said that he began it twice and twice it remained uncompleted. His first version of *Cihannuma* consists of maps finely drawn by the author on the margins of the book, devoting one map to each *sanjak* or *vilayet*. The second version of *Cihannuma* was printed in 1145 A.H./1732 A.D. by İbrahim Müteferrika (1674 A.D. — 1744 A.D.) who established the first printing press in İstanbul in 1140 A.H./1728 A.D. This book was the eleventh product of his press and contains full-page maps which constitutes the transition from the medieval oriental to the modern European point of view. It is also said that these maps are in the style of contemporary European cartography but with inverse orientation i.e., north at the bottom. To the best of my knowledge he took existing Muslim and European materials and reshaped it in his own way. Many persons later copied him, but all the credit must go to him as its designer and architect. He had also translated into Turkish language the Atlas Minor of Gerhard Mercator which was edited by Godocus Hondius and to which the translator gave the title *Levāmi 'al-nur fī zulūmāt-i Atlas Minor*.

The major Turkish work in the field of travel description with geographical facts is *Tarih-i seyyah* better known as *Seyahat Name* of Evliya bin Dervish Muhemmed Zilli usually called Evliya Chelibi (1611 A.D. — 1678 A.D.). It is a unique work in ten volumes which is based on his travels of every part of the Ottoman Empire and its neighbouring countries. His travels lasted for about forty years (1631—1670 A.D.) but his work is more than a description of the travels. He has recorded a vast quantity of observations on culture folklore with examples of the phrases of the various languages, geography and description of the remarkable buildings, beautiful cities and landscapes. Other Turkish writers have also written travel descriptions but some of the productions stimulated by annual Holy Pilgrimage (*Haj*) are remarkable from the point of view of geography. Among these the *Manasik al-haj* of Mehemmed Edib (1193 A.H./1779 A.D.) is very detailed.

'Ali ibn Ahmad ibn Muhammad al-sharqi who wrote his work in 1551 A.D. in Turkish language also contains an interesting world map which reminds us of al-Biruni. Mustafa Resmi also draw a remarkable map of the Black Sea in 1785 A.D. which is hand-painted on silk. But a considerable step forward was the printing of a modern atlas with extensive commentary in 1218 A.H./1803 A.D. in the newly founded State Printing Press of İstanbul under the title of *Jadid Atlas Terjumesi*.

Turkish contributions to geography including cartography is very significant and its contents are vast and it has a definite place in the history of geography. It is also a fact that the Turks are mostly influenced by the Arabs but have not followed slavishly. Turkish geographers especially cartographers have made some very significant contributions and they may be said, in the words of Prof. S. Maqbul Ahmed ¹⁸, to have formed a bridge between mediaeval Islamic and modern cartography.

¹⁸ *New Encyclopaedia of Islam*, Vol. IV, p. 1082.

SELÂNİK VE YANYA'DA OSMANLI EGEMENLİĞİNİN KURULMASI

Doç. Dr. MELEK DELİLBAŞI

Bu yazımızda, Sultan II. Murad tarafından yedi ay ara ile zaptedilen Selânîk (Thessaloniki) ve Yanya (Ioannina) kentlerinin hangi şartlar altında Osmanlı egemenliğine geçtikleri Bizans, Osmanlı ve Lâtin kaynaklarından yararlanılarak incelenmeye çalışılacak ve ayrıca, Bizans kaynaklarında yer alan Osmanlıların fetih politikalarına ilişkin bilgiler üzerinde de durulacaktır. Selânîk savaş yoluyla, Yanya ise, Sultan'ın teslim çağrısına uyarak Osmanlı egemenliği altına geçmiş olduklarından, bu kentlere karşı farklı politikalar izlenmiştir¹. Sultan II. Murad'ın fetihleri bugünün değer yargılarıyla değil, o devrin şartları ve zaruretleri gözönünde tutularak *İslâm Hukuku*'na dayanan Osmanlıların fetih politikaları açısından incelenecektir.

Fıkıh (İslâm Hukuku)'a göre, dünyadaki ülkeler, *darü'l-harp* (İslâm egemenliği altında bulunmayan ülkeler) ve *darü'l-İslâm* (İslâm egemenliği altında bulunan ülkeler) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. *Darü'l-harp*'te bulunan Gayrimüslimler *harbî* yani savaş durumunda sayılırlardı. *Gayrimüslimler* de *Ehl-i kitap* (kendilerine semavî kitap gönderilmiş olanlar, yani Hristiyanlar ve Yahudiler) ve *Ehl-i kitap olmayanlar* (müşrikler, yani putperestler) diye ikiye ayrılmışlardır. Bir ülkeye savaş açmadan önce *İmam*'ın, (İslâm topluluğunun başı, Sultan) *Ehl-i kitap* olanları teslim olmaya çağırması gerekiyordu. Eğer *Ehl-i kitap* olanlar teslim olmayıp, direnmeye devam ederlerse *müşrik* (putperest) ilân edilirler ve zorla (*anveten*) alınan kentlerde halk tutsak; emlak ve toprak ise devlet malı olarak kabul edilirdi. Teslim olan *Gayrimüslimlere* ise, İslâmî *amân* hükümleri uygulanırdı. İslâm Devleti egemenliği altında yaşamayı kabul eden Ehl-i kitap olan *Gayrimüslimler*, *Zımmî* statüsünde kendi dinlerinde serbest olup, canları, ırzları, ve malları devletin koruması altında idi. *Zımmîler* buna karşılık devlete cizye ödemekle yükümlü idiler².

¹ Osmanlıların fetih politikaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. İnalcık, *Ottoman Methods of Conquest*, Studia Islamica II (1954) 103-129.

² İslâm Hukuku için bkz. M. Khadduri - H. J. Liebesny, *Law in the Middle East*, Washington, 1955.

Osmanlı fetihlerinin siyasal ve ekonomik amaçları yanında *daru'l-harp*'teki halkın *daru'l-Islâm*'a alınarak Padişah'ın egemenliği altında barış ve güvenliklerinin sağlanması ilkesi ve önemli bir faktör olmuştur. Fetihlerinde diğer İslâm hükümdarları gibi *Fıkıh*'a göre hareket eden Sultan II. Murad, Selânik ve Yanya'nın savaş açılmadan alınması için çok çaba sarfetmiştir. Selânik'in Türkler tarafından ikinci defa alınmasının görgü tanığı olan Johannis Anagnostis, Διήγησις Περι τῆς Τελευταίας Ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης (Selânik'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih) adlı eserinde³ Sultan'ın Selânik'i almadan önce izlediği barışçı politika ile zorla alınan kentte cereyan eden olaylar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Sultan II. Murad ile Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa'nın, fetihten önce Yanyalıları göndermiş oldukları *Grekçe nâmeler*⁴ Osmanlıların teslim oldukları taktirde *Gayrimüslimlere* tanıdıkları imtiyazları göstermeleri bakımından önemlidirler. Bu *nâmelerin* Osmanlıların fetih politikaları açısından bugüne kadar herhangi bir değerlendirmesi yapılmamıştır. Ayrıca Sinan Paşa'dan başka, Sultan II. Murad'ın da Yanyalıları *aman* dilemelerini teklif eden Grekçe bir *nâme* göndermiş olduğu bugüne kadar dikkatleri çekmemiş ve Osmanlı tarihi ile ilgili eserlerde söz konusu edilmemiştir. Aşağıda Selânik ve Yanya'nın fetihlerini hazırlayan siyasal ve sosyal olayların genel bir tablosu çizilerek ilgili kaynakların değerlendirilmesi yapılacaktır.

Selânik'in Zaptı

Selânik'in Balkan yarımadasını boydan boya kesen yolların düğüm noktasında bulunması ve bu yolları işlek deniz ulaşımına bağlayan korumalı bir limana sahip olması, kuruluş tarihi olan İ.Ö. 316 yılından itibaren önemli bir ticaret merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Selânik, bu coğrafi özelliklerin-

³ J. Anagnostis'in Kroniği'ni J. Tsaras, Διήγησις Περι τῆς τελευταίας Ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης, 1958'de Modern Grekçe çevirisi ve açıklayıcı notlarla birlikte yayınlamıştır. M. Delilbaşı, *Selânik'in Son Zaptı Hakkında bir Tarih*, Tarih Araştırmaları Dergisi VIII-XII/14-23 (1970-1974) 23-50'de Kroniğin Türkçe çevirisini yayınlamıştır. S. Vryonis; "The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430" (Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society, Birmingham, 1986) adlı makalesinde Tsaras yayınına esas alarak Selânik'in Fethi olayını incelemiştir.

⁴ Sultan II. Murad ve Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa'nın Yanya Yöneticilerine göndermiş oldukların nâmelerin el yazmaları ve yayınları hakkında bkz. L. I. Vranoussis, χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου, Ioannina, 1962. Burada, Yanya ile ilgili eserlerini bana göndermek lütfunda bulunan Prof. Vranoussis'e teşekkürü borç bilirim.

den dolayı Bizans'ın da siyasal, ekonomik ve kültürel alanda İstanbul'dan sonra gelen ikinci önemli merkezi olmuştur.⁵

Bizans döneminde 597 yılında Slav, 904'te Arap, 1185'te Norman saldırısına uğrayan Selânik, 1383-1387 yılları arasında dört yıllık bir kuşatmadan sonra I. Murad zamanında Türk egemenliği altına geçmiştir. I. Bayezid'in hükümdarlığı sırasında Osmanlı egemenliğinde bulunan kent, Ankara savaşından sonra Süleyman Çelebi tarafından Bizans'a geri verilmiştir.⁶ Şehzadeler arasında taht mücadeleleri sırasında 1411 yılında Musa Çelebi, daha sonra 1416 yılında I. Mehmed tarafından kent tekrar Türkler tarafından kuşatılmıştır.⁷ 1421'de II. Murad tahta çıktıktan sonra bir yandan İstanbul kuşatılıyor, diğer yandan Türk akıncıları Mora'ya giriyorlardı.⁸ Sürekli Türk akınları ve kent'te baş gösteren kıtlık nedeniyle Selânik halkının içinde bulunduğu durum her gün biraz daha ağırlaşmaktaydı. 1416/1429 tarihleri arasında Selânik Başpiskoposu olan Simeon, "*Aya Dimitrios üzerinde konuşmalar*" adlı eserinde Selânik'te görgü tanığı olduğu olaylar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Simeon'a göre, büyük sıkıntılar içinde bulunan Selânik halkının büyük bir kısmı (οἱ πλείονες), Bizans İmparatoru II. Manuel'in oğlu Despot Andronikos ve Başpiskopos Simeon da dahil kentin ileri gelenlerinin halkın çıkarını gözetmediklerinden şikayet ediyor ve kenti Türklerle teslim etmeyi istiyordu. Başpiskopos Simeon ile kentin ileri gelenlerinin tercihi ise Selânik'in Venedik yönetimi altına girmesi idi.⁹ Böylece, 1423 yılında Selânik'te Türk ve Venedik yanlısı olmak üzere iki grubun oluştuğu anlaşıyor. Bizans İmparatorluğunun toprakları bu dönemde İstanbul ve çevresi, Selânik ve Mora yarımadasından ibaret kalmıştı. İmparator II. Manuel ise, Türk tehdidine karşı bütün umudunu Batı'dan gelecek yardıma bağlamıştı.¹⁰ Bu nedenle Selânik Despotu Andronikos ve Başpiskopos

⁵ Selânik Tarihi için bkz. A. E. Vakalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Thessaloniki, 1963; M. T. Gökbilgin, *Selânik*; İ. A. J. H. Kramers, *Selânik, El*.

⁶ G. T. Dennis, *1403 Tarihli Bizans-Türk Antlaşması*, Çev. M. Delilbaşı, D.T.C. Fak. Dergisi, XXIX/1-4 (1971-1978) 153-166.

⁷ Selânik'te ilk Türk egemenliğine ilişkin ayrıntılı bilgi, fetihten altı ay önce ölen Selânik Başpiskoposu Simeon tarafından "*Aya Dimitrios üzerine konuşmalar*" adı altında yayınlanan dinsel yazılarında anlatılmaktadır. Bu değerli kaynak D. Balfour tarafından yayınlanmış ve değerlendirilmiştir. D. Balfour, *Politico-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica* (1416/17 to 1429), Wien, 1979.

⁸ II. Murad dönemi için bkz. H. İnalcık, *II. Murad*, İ. A; Balfour, a.g.e.

⁹ Balfour, a.g.e., s. 164

¹⁰ XV. yüzyılda Bizans Tarihi için bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, Ankara, 1981; J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus* (1391-1425), New Jersey, 1969; D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, London, 1972.

kopos Simeon'un Bizans'tan yardım istekleri de sonuçsuz kalmıştır. Bu durumda kenti daha fazla elinde tutamıyacağını anlayan despot Andronikos,¹¹ bazı şartlarla Selânik'i Venedik yönetimine terk etmiştir. Varılan antlaşmaya göre, kent halkı kendi yöneticileri tarafından mevcut yasalarına göre yönetilecek; Başpiskopos ve Rahipler görevlerini sürdürecektler; halk istediği zaman malını, mülkünü satarak kenti terk edebilecekti. Venedik yönetimi altında Selânik tarihi için Morosini, Sanuto, Zancaruola, Veniera kronikleri ile Venedik Senato kararları son derece önemli bilgi içermektedirler.¹² Morosini kroniğine göre, 14 Eylül 1423'te S. Venier ve N. Giorgi adındaki Venedikli yöneticiler, altı Venedik ve bir İstanbul İmparatoru'nun kadırgasıyla Selânik'e çıkmışlar ve kentin ortasına *St. Marc*'ın bayrağını dikmişlerdir. *Morosini*'ye göre, kent o zaman surların dışında karargah kurmuş olan 5.000 Türk askeri tarafından kuşatılıyordu. Halkın bir kısmı yoksulluktan kenti terk etmiş olduğundan geriye kalanların sayısının yaklaşık 20 - 25.000 olduğu tahmin ediliyordu.¹³

Sultan I. Murad ve Sultan Bayezid dönemlerinde Osmanlı egemenliği altında bulunan ve yılda 100.000 akçe haraç ödeyen Selânik'in Venedik yönetimine devredilmesi, *İslam Hukuku*'na göre, kenti atalarından kalma mülkü olarak kabul eden Sultan II. Murad tarafından kendi topraklarına tecavüz olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden Venedik tarafından 27 Temmuz 1423 tarihinde Senato kararı ile Türkler'le bir anlaşma yapmak üzere Edirne'ye gönderilen N. Giorgi, Sultan tarafından tutuklanmıştır. Vene-

¹¹ Selânik Despotu Andronikos için bkz. J. Tsaras, *La fin Andronik Paléologue* Rev. des. Et. Sud Est. Europ 3(1965) 419-432.

¹² Venedik kaynakları için bkz. K. Sathas, *Documentés inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, Paris, I-IV, 1881-1884; N. Iorga, *Notes et extraits, Pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, t. II, Paris, 1899-1900; K. D. Mertzios, *Μνημεία της Μακεδονικής ιστορίας*, Thessaloniki, 1947; Thiriet, *Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernat la Roumanie*, II, Paris, 1959; aynı yazar, *Délibérations des Assemblées Vénitennes Concernant La Roumanie*, I, La Haye, Paris, 1966.

¹³ Selânik'te Venedik Egemenliği için bkz. C. Manfroni, *La Marina Veneziana Alla Difesa di Salonico* (1423-1430), Venetia, 1910; A. Vakalopoulos, *Συμβολή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης επί βενετοκρατίας* (1423-1430) Venedik Yönetiminde Selâ-Tarihi'ne Katkı), τόμος κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Ε.Ε.Π.Θ. Thessaloniki, 1952, 127-149; aynı yazar, *A. History of Thessaloniki*, Thessaloniki, 1963; P. Lemerle, *La domination Vénitienne à Thessalonique*, Miscellanea Giovanni Galbiati, II, Milan, 1951, 219-25; M. Delilbaşı, *Selânik'in Venedik İdaresine Geçmesi ve Osmanlı-Venedik Savaşı* (1423-1430), Belleten XL/160 (1976) 573-588. Makale, bundan sonra *Osmanlı-Venedik Savaşı* olarak geçecektir.

dik'in Selânîk gelirlerinden 1000-2000 altın duka haraç verme teklifini de geri çeviren II. Murad, çok geçmeden kenti kuşatmıştır. Bu arada Venedik, bir yandan Selânîk'in işgalini tanıtmak için çaba sarfederken, diğer yandan *Loredano* kumandasındaki donanmayı Gelibolu'ya göndermiştir. Ayrıca Venedik, Eğriboz'da bulunan Osmanlı Şehzadesi İsmail, İzmir Bey'i Cüneyd, Eflâk Bey'i ve Macar Kralı Sigismund ile Osmanlılara karşı kendisine destek sağlamak amacıyla ittifaklar yapmıştır. Sultan II. Murad ise, Selânîk'den sonra İstanbul'un da Venediklilere teslim edilmesinden çekindiği için 22 Şubat 1424'te İmparator ile bir barış anlaşması imzalamayı tercih etmiştir. Bu anlaşmaya göre, İmparator II. Manuel Palaiologos, Osmanlılara yıllık 300.000 akçe haraç ödemeyi ve Misivri, Terkos hisarlarının dışında 1402 yılından sonra almış olduğu yerleri geri vermeyi kabul ediyordu. 1423 - 1430 yılları arasında süren Osmanlı - Venedik savaşı boyunca iki taraf da müttefikler bulmaya çalışmışlardır.¹⁴

Venedik'li yöneticilerin Selânîk'i teslim alırlarken yapmış oldukları antlaşma şartlarını yerine getirmediği için, Selânîk halkının durumu gün geçtikçe daha da kötüleşmişti. 1425 ve 1429 yıllarında Selânîk'ilerin Venedik'e göndermiş oldukları elçilerin raporlarından¹⁵ anlaşıldığına göre, yiyecek ve teçhizat sıkıntısı içinde olan halk, ağır vergiler altında eziliyor, kimi zamanda borçlarını ödeyemedikleri için tutuklanıyordu. 12 asıldan oluşan Selânîk Meclisi'nin toplanmadığı, kentin ileri gelenlerinin ve askerlerin maaşlarının ödenmediği, keşiş ve papazların tutuklanmalarına varacak şekilde halkın dinsel duygularının hiçe sayıldığı da bu raporlar ile ortaya çıkmaktadır. Bu nedenlerle zaman zaman Selânîk'ilerden bir kısmının kenti kuşatan Türkler tarafına kaçtıkları konusunda Venedik kaynakları ile Başpiskopos Simeon'un eserinden bilgi sahibi oluyoruz.¹⁶

Selânîk'in kuşatılması ve fetih olayını yaşamış hatta bir ara esir düşmüş olan J. Anagnostis, "*Diigisis*" adlı kroniğinde,¹⁷ "Kent, Lâtin (Venedik) bas-kısından çok çekti, hergün her taraftan bize şikayetler geliyor ve yöneticilere

¹⁴ Osmanlı Venedik Savaşı'nın safhaları için bkz. M. Delilbaşı, *Osmanlı-Venedik Savaşı*, s. 573-588.

¹⁵ *Mertzios*, aynı eser, s. 46-60; 72-87; *Thiriet*, *Régestes*, II, 229-230; 263-264; Ayrıca, bkz. M. Delilbaşı; *Osmanlı - Venedik Savaşı*, s. 581-586.

¹⁶ Balfour, aynı eser, s. 172-173.

¹⁷ J. Anagnostis'in 22 bölümden oluşan *Diigisis* adlı Kroniği'nin 13-22. bölümlerinin bir başkası tarafından yazıldığı sorunu henüz bir çözüme ulaşmamıştır. Kroniğin tamamı aynı kişi ya da iki değişik kişi tarafından yazılmış olsun, her iki yazar da olaylara tanık olmuştur. Bu konuya ilişkin tartışmalar için bkz. Vryonis, aynı makale, 283-287.

karşı nasıl ayaklanılacağı konusunda plânlar yapıyordu. Fakat, bizi bu felâketlerden kurtaracak hiçbir çare bulunamıyordu. Türkler de birçok defa kendilerine elçi gönderen Lâtinlerle anlaşmak istemiyorlardı. Bizim de sayımız çok az kaldığı için istediğimiz gibi hareket etmekten yoksunduk, ayrıca aramızda düşünce ayrılıkları olduğu için birlikte hareket etmemizde imkânsızdı”,¹⁸ şeklindeki ifadesiyle Selânik'in içinde bulunduğu durumu açıklamaktadır.

Sultan II. Murad, 1426 - 1428 yılları arasında antlaşma yapmak isteyen Fantin Micheal, Andrea Mocenigo ve Jacomo Dandola adındaki Venedik Elçilerini geri çevirmiştir. Venedik yöneticileri ise, kenti teslim almalarından sonra içlerinde Despot Andronikos'un da bulunduğu komplonun¹⁹ ortaya çıkarılmasından sonra halk üzerindeki baskılarını zorbalığa varacak şekilde artırmış bulunuyorlardı. Yedi yıl süren Osmanlı - Venedik savaşı boyunca, Cumhuriyet için de Selânik'i elde tutma gayretleri oldukça pahalıya mal olmuştur. Venedik'in Selânik için harcamalarını Morosini, 740.000; Zancarulo ise 502.000 duka olarak göstermektedirler²⁰ Venedik Senatosundan Selânik'e başta Girit olmak üzere Eğriboz, Korfu, Apulia ve diğer Venedik sömürgelerinden buğday ve erzak sağlanması için kararlar çıkmıştır.²¹ Selânik'in yedi yıl boyunca dayanmasında Venedik sömürgelerinden sağlanan bu erzak yardımının büyük rolü olmuştur. Erzağın halka dağıtımı sırasında yöneticiler tarafından yolsuzluk yapıldığı ve bütün bu baskılara ve yoksulluğa dayanamayan halkın büyük bir kesiminin başka yerlere göç etmeği ve Türklere teslim olmayı yeğledikleri anlaşıyor. Kentin fethinden 6 ay önce halkı Venediklilere boyun eğmeye teşvik eden Başpiskopos Simeon'un ölmesi de halkın moralinin tamamen bozulmasına neden olmuştur.²²

Sultan II. Murad, Anadolu ve Balkanlarda durumunu kuvvetlendirdikten sonra, Şahruh tehlikesinin uzaklaşmasını da fırsat bilerek 1430 yılının Şubat ayında Selânik'in fethine karar verdi. Sultan 26 Mart Pazar günü Anadolu Beylerbeyi Hamza ve Rumeli Beylerbeyi Sinan'ın kumanda ettiği Osmanlı ordusuyla Selânik önlerine varmış bulunuyordu. Anagnostis kroniğinde bu olayı şu şekilde anlatır : “τὼν μὲν οὖν δὴ Πλειόνων δυσχεραίνόντων ὅτι μὴ σφίσιν ἐξῆν προδοῦναι τήν

¹⁸ J. Anagnostis, *Diğisis*, çev. M. Delilbaşı, s. 28-29

¹⁹ M. Delilbaşı, *Osmanlı-Venedik Savaşı*, s. 575-576.

²⁰ S. Vryonis, aynı makale, s. 310.

²¹ Venedik Senatosu kararları için bkz. Mertziş, aynı eser. s. 64-65.

²² J. Anagnostis, *Diğisis*, çev. M. Delilbaşı, s. 29-30.

πόλιν τοῖς τούρκοις (δεδιότων ῥίσις ὁ γεγονεν ὕστερον), ἄγγελος ἦκε τὸν μουράτην ἐφ ἡμας κεκινήσθαι μηνύων, Πλείστον ὅσον στρατον συναγειραντα καὶ διὰ πάντων καλῶς παρεσκευασμένον” Halkın büyük bir kesimi istedikleri halde Selânik’e ihanet edemiyorlardı -belkide sonradan olanlardan korktukları için- o sırada bir haberci Murad’ın, kalabalık ve iyi techiz edilmiş bir ordu toplayarak hareket ettiği haberini verdi.²³ Aşık Paşa-zâde ve Neşrî tarihlerinde ise bu olay şu şekilde nakledilir : “rivayet ederler ki, birgün Sultan Murad Vezirlerine eyitti. Şol Selânik dedikleri şehir ırak - mıdır? dedi. Vezirler eyittiler, Sultan’ımın göçü ile Serez’den öte dört göç ancak vardır. Hünkar eyitti : Tanrı kulları ya ne durursunuz. Tez sefer yarağın görün. Toplar, tüfekler götürüp ve hem Gelibolu’dan gemiler getirip, niyet-i gazâ deyip, varıp Selânik hisarına düştüler.”²⁴

Selânik’i kuşatan Türk ordusunun 190.000 civarında olduğu hakkında Eğriboz kumandanlarının Selânik’in Türklerin eline geçmesini açıklayan 2 Nisan 1430 tarihli raporu bilgi vermektedir.²⁵ Yine bu rapordan öğrendiğimize göre, 17 Mart’ta Venedik, kentin savunma önlemlerini arttırmak için Antonio Diedo kumandasında üç kadirgayı Selânik’e göndermiştir. Anagnostis kroniğinde, Venediklilerin Osmanlı ordusunun kente yaklaştığı bilgisini getiren ilk haberciye inanmadıklarını, bir başka habercinin de aynı bilgileri ulaştırmasından sonra hazırlıklara giriştiklerini ayrıntılı bir şekilde anlatır.²⁶ Venedikliler, kentin savunması için surları kontrol ettiklerinde, 2-3 mazgalda ancak bir askerin bulunduğunu ve çoğunun silahlarını yoksulluktan sattıkları için savaşa hazırlıklı olmadıklarını görmüşlerdir. Bir süre sonra üçüncü bir haberci Sultan Murad’ın Selânik’in 25 Klm. kuzey - doğusunda bulunan Lânkada mevkiine vardığını, geniş olan ovanın bu kadar fazla askeri alamıyacağı haberini getirdiğini nakleden Anagnostis, Sultan Murad’ın kenti barış yoluyla ele geçirmek için sarfettiği gayretler konusunda da ilginç bilgiler vermektedir. Yukarıda söz konusu edildiği üzere, Osmanlılar *İslam Hukuku*’na göre bir kente savaş açmadan önce halkı üç defa amân dilemeye davet ederlerdi. Anagnostis ise, Sultan Murad’ın önce savaş

²³ J. Anagnostis, *Diğisis*, yay. J. Tsaras, s. 12; çev. M. Delilbaşı, s. 30.

²⁴ Aşık Paşa-zâde, yay. Giese, Leipzig, 1929, s. 106; Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, yay. F.R. Unat-M.A. Köymen, c. II, Ankara, s. 610.

²⁵ Eğriboz kumandanlarının Venedik’e yazmış oldukları bu rapor, 17 Mart’ta Selânik’e gelen 3 Venedik kadirgasının komutanı Antonio Diedo’nun 2 Nisan’da Eğriboz kumandanlarına vermiş olduğu bilgilere dayandığı için son derece önemli bir kaynaktır. Rapor için bkz. Mertziş, aynı eser, s. 90.

²⁶ J. Anagnostis, *Diğisis*, Çev. M. Delilbaşı, s. 30-31.

açmak istemiyerek halkı teslim olmaya çağırmasını kendisine göre şöyle yorumlamaktadır : (VI. Bölüm) “Murad, sonradan cereyan eden olayların olmaması ve kentin kötü bir şekilde zaptedilmemesi için, biz Selâniklilere ilk önce dostluk göstermenin ve iyi sözler söylemenin gerekli olduğunu düşündü. Murad, sözleriyle kentin baş egeceğini ve savaş açmadan teslim olacağı umudunu besliyordu. Bunu da şu iki sebepten dolayı yapmıştır. Birincisi; onbinlerce askerinin savaşmaması, ikincisi de; eğer savaşı kaybederse kente girmesi için acele edilmesini söyleyenlerin sözlerine uymuş olmasından dolayı pişmanlık duymaması için”. *Anagnostis*’den başka *Ducas*, *Chalcocondyles*, *Sphranzes*, *Kritobulos* gibi diğer Bizans tarihçileri de eserlerinde Osmanlıların fetih politikalarına ilişkin bilgiler vermektedirler. Bu kaynaklara göre Sultan II. Mehmed tarafından İstanbul’un ve Trabzon’un fethi sırasında da aynı politika izlenmiştir.²⁷

Anagnostis, daha sonra Sultan Murad’ın, Selâniklilerin teslim olmalarını sağlamak ve Venedik’li yöneticilere karşı ayaklanmaya teşvik etmek için başka kentlerden bilgili Hristiyanlar gönderdiğini fakat onların atılan oklar yüzünden kaleye yaklaşamadıklarını anlatır. Bunun üzerine Sultan Murad, kentin herbir yandan kuşatılması emrini vermiş, kendisi de Akropol’un karşısında ordugâhını kurmuştur. Savunma hazırlıklarında bulunan Venedikliler ise, Selâniklilere güvenmedikleri için “*τσαταρίος*” (çetarios) adı verilen çeteleri muhafız olarak Rum askerlerinin aralarına yerleştirmişler ve ihanet edecek olanlara da ölüm cezası verecekleri tehdidinde bulunmuşlardır.²⁸

8. bölümde *Anagnostis*, Sultan Murad’ın Selânik’e yaklaşır yaklaşmaz hücum edeceğini sandığını, halbuki, Sultan’ın böyle davranmadığını şu şekilde ifade eder. “Murad, bir süre dinlendikten ve kentin çevresini gözetledikten sonra, teslim olmamız için elçi göndererek özgürlük ve bazı imtiyazlar vaat etti. Ayrıca, ona boyun eğmediğimiz takdirde bizleri cezalandıracağı tehdidinde bulundu”. Kroniğin 9. bölümünde Türklerin

²⁷ Sultan II. Mehmed’in İstanbul’da izlemiş olduğu politika için bkz. H. İnalcık, *The Policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the city*, *Dumbarton Oaks Paper* 23/24 (1970) 231/249; Trabzon için bkz. H. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi* (1461-1583) İstanbul, 1981.

²⁸ *Anagnostis*, Diigisis, çev. M. Delilbaşı, s. 33 Hammer, (Devlet-i Osmaniye Tarihi Çev. Ata, I, İst. 1329 s. 189) Çetariosların diğer ülkelerden toplanan ücretli asker olduğu görüşündedir; K. A. Aleksandris, /^εΗ *θαλασσία δύναμις εἰς τὴν ἰστορίαν τῆς βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας* Atina, 1956, s. 462) ise bu çetelerin hapishanelerden serbest bırakılmış olan caniler olduğu kanısındadır.

halkın teslim olması için *amân* dilemelerini teklif eden mektupları oklarla içeri attıkları, Selâniklilerin ise, Venediklilerden korktukları için teslim olmadıkları anlatılır. “Murad, içerdekilerin itaatsizliklerinden ve direnmelerinden değil, işte bu nedenle savaş açmaya mecbur oldu.”²⁹ şeklinde kronik yazarı tarafından yapılan açıklama, halkın, Venediklilerin baskısıyla kenti teslim etmediklerini ve savaşımaya mecbur kaldıklarını göstermektedir. Selânik’te Sultan II. Murad’ı savaş açmaya zorlayan şartlar, II. Mehmed’in İstanbul’u alırken karşılaştığı durumla benzerlik göstermektedir. Fetihden önce üç defa İstanbullulara teslim olmaları çağrısında bulunan Fatih, fetihden sonra huzuruna Megadux Lucas Notaras’ı çağırarak ve İmparator’u niçin teslim olmaya ikna etmediğini sormuştur. Şayet teslim olsalardı bütün zarar ve ziyandan kurtulmuş olacaklarını da kızarak ilâve etmiştir. Megadux ise, kendilerinin gerçekten teslim olmayı istediklerini fakat, kenti savunan İtalyanların buna rıza göstermedikleri şeklinde cevap vermiştir.³⁰ Gerçekten gerek Selânik, gerekse İstanbul, İtalyan kent Cumhuriyet’lerinin Doğu ticaretleri için kolay kolay vazgeçemeyecekleri can alıcı merkezlerdi.

Anagnostis’in kroniğinde anlatıldığı üzere, kuşatmanın ilk üç gününde savaş hazırlıkları tamamlanmış ve Sultan Murad tarafından halk teslim olmaya davet edilmiştir. Üçüncü gün olan Salı gecesi, surun dış kısmına bazı haberciler gelerek sabaha karşı Sultan Murad’ın karadan ve denizden kesin hücum geçeceğini bildirmişlerdir. Bu sırada, Venediklilerin, limanda bulunan üç kadirganın Türkler tarafından yakılmasını önlemek amacıyla surda bulunan askerlerini geri çekmeleri halk arasında yanlış anlaşılmıştır. Venediklilerin kaçtıklarını sanan Selânik halkı, dehşetli korku ve paniğe kapılarak surları terk etmişlerdir.³¹ Kronik yazarına göre, kentin kısa sürede düşmesinde bu olay önemli rol oynamıştır. Kesin saldırı emrinin verildiği dördüncü günde Selânik karadan ve denizden kuşatılmış ve kente ilk kez surların kuzey-doğusunda en zayıf bölge olan Trigonion’dan girilmiştir. Türk gemilerinin de Selânik önlerinde bulunduğu konusunda Anagnostis’in verdiği bilgiyi, Aşık Paşa-zâde, Neşrî, Behiştî, Hoca Sa’dettin gibi Osmanlı kaynakları da teyit ederler.³² Diigisis’de kaydedildiği üzere, Selânik, savaşın dördüncü günü olan

²⁹ Anagnostis, *Diigisis*, çev. M. Delilbaşı, s. 33-35.

³⁰ H. İnalçık, *The Policy of Mehmed II*, s. 231-232.

³¹ Anagnostis, *Diigisis*, çev. M. Delilbaşı, s. 36.

³² Anagnostis aynı yer; Aşık-Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman*, Giese, s. 106; Neşrî *Kitab- Cihannüma*, II, 611; Behiştî, *Tevarih-i Âl-i Osman* (British Museum yazması); Ayrıca bkz. M. Delilbaşı; *Osmanlı Venedik Savaşı*, s. 587.

29 Mart 6938 (1430) Çarşamba günü Osmanlı egemenliği altına girmiştir.³³

Fetihden sonra Selânikliler sığınacak yer ararlarken, Venedik yöneticilerinin bir kısmı limanda Samarra adı verilen kuleye sığınmışlar ve buradan kadırgalara binerek kaçmışlardır. Antonio Dieodo'da üç kadirge ile birlikte Eğriboz'a kaçmıştır. Venediklilerden savaşta ölenler, esir düşenler ya da kaçmayı başaranlar hakkında Venedik kaynakları ayrıntılı bilgi vermektedir.³⁴

Sultan II. Murad, önemli bir ticaret merkezi olan Selânik'i, gerek kentin maddi kaynaklarına zarar vermemek, gerekse kendi askerlerini korumak amacıyla savaşız ele geçirebilmek için çok gayret sarfetmiştir. Ancak, *İslam Hukuku*'na göre üç defa teslim olmaları çağrısına olumlu cevap alamaması üzerine savaş açmak zorunda kalmıştır. Sultan Murad, her şeyden önce kentte İslâm Hukuku'nun hükümlerini yerine getirmiştir. Zorla alınan Selânik'te şeriat kurallarına göre halk tutsak; toprak ve emlak Devlet malı sayılmış, yağmaya müsaade edilmiştir. *Fıkıh*'a göre, ele geçen taşınabilir malların paylaşılmasında beşte bir hisse *İmam*'a, yani Devlet'e ait oluyordu; geri kalan beşte dört hisse savaşçılar arasında paylaşılıyordu. Kent ister savaş ister barış yoluyla alınsın, toprak yine Devlet'e aitti.³⁵

Sultan Murad, kesin hücum emrini verdiği dördüncü gün askerlerin şevkini arttırmak için yağmaya müsaade etmiştir. *Aşık Paşa-zâde*'ye göre, yağma kararının alınmasını teşvik eden, Evrenos oğlu Ali Bey'dir.³⁶ Fetihden sonradan halkın servetini kilise ve manastırlara gizlemesi nedeniyle başta kentin koruyucu Aziz'i Aya Dimitrius ve Aya Theodora'nın mezarları olmak üzere bazı kilise ve manastırlar yağma edilmiştir. Buna rağmen Aya Dimitrius Kilisesinin 1492-1493 yılına kadar Hristiyanların elinde kaldığı bilinmektedir. II. Bayezid tarafından Cami'ye çevrilen Kilise, Kasımiye Camii adını almıştır.³⁷

³³ Anagnostis, *Diğisis*, çev. M. Delilbaşı, s. 39-40

³⁴ Mertziş, *aynı eser*, 89-92; krş. S. Vryonis, *aynı makale*, s. 310.

³⁵ M. Khadduri- H. J. Liebesny, *aynı eser*, 349-372; H. İnalcık, *The Policy of Mehmed II*, s. 232-233

³⁶ *Aşık-Paşa-zâde*, Giese, s. 106.

³⁷ S. Eyice, *Yunanistan'da, Türk Mimari Eserleri* Türkiye Mecmuası, XI (1954) 166; M. c. Kiel, *Notes on some Turkish Monuments in Thessaloniki*, Balkan Studies 2 (1970) 142-143; Ayrıca krş. Türk İdaresi altında Selânik'in topoğrafyası için önemli bir eser olan V. Dimitriadis, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας*, Thessaloniki, 1983. Kasımiye camii için bkz. s. 292-294.

Diğisîs'in 14. bölümünde "bizleri kadın ve çocuklar da dahil olmak üzere 7000 kişi saydıktan sonra ordugâha sevkedip, bağlı olarak çadırlara koydular ve her birimize değer biçtiler" şeklinde kronik yazarının ifadesinden, yazarın kendisi de dahil olmak üzere 7000 Selâniklinin tutsak alındığı anlaşılıyor.³⁸ Fetih'ten sonraki olayları biraz abartarak anlatan yazar, kroniğinin 17. bölümünde Sultan Murad'ın yağma ve tahribata uzun süre izin vermediğini, evleri aralarında bölüşen ve bunları ömürleri boyunca kullanacaklarını ümit eden askerlerini zorla dışarı attığını, kentin ise, kendisine ait olduğunu söylediğini kaydeder.³⁹ Bu Bizans kaynağında da belirttiği üzere, şeriat kurallarını uygulayan Sultan Murad, toprak ve emlak beyt-ü'l-mâl'e yani Devlet'e ait sayıldığı için bu şekilde davranmıştır. Her ne kadar Selânik zorla ele geçirilmişse de Sultan, Gallikos nehri kenarında bulunduğu sırada yıkılan yerlerin onarılması ve kentin yeniden kurulması emrini vermiştir. Behiştî ve Hoca Sa'deddîn'de Sultan'ın Selânik'i yeniden inşa etmek kararını aldığını yazarak *Diğisîs*'de verilen bilgileri doğrularlar.⁴⁰ Bu arada fidyelerini ödeyen tutsakların serbest bırakılmasını isteyen Sultan, ileri gelenlerin fidyelerini kendisi ödemek suretiyle özgürlüklerine kavuşmalarını sağlamıştır. Tutsakların bir kısmının fidyesi ise, Sırp Kralı Brankoviç tarafından ödenmiştir. Fidyelerini ödeyemeyenler ise, kent dışına sürülmüşlerdir.⁴¹

Sultan Murad, Gallikos'dan Vardar kıyısına geldikten sonra ordusunun bir kısmını Yanya üzerine göndermiştir. Sultan, kenti daha önce terketmiş olan Selâniklilerin geri dönerek mal ve mülklerine yeniden sahip olmaları emrini de burada vermiştir. 18. bölümde kronik yazarı, bu olayı şu şekilde anlatır, "Murad'ın kenti tekrar eski sakinlerine vererek önceki durumuna getirme düşüncesi övgüye değerdi. Bizim kendi günahlarımız engel olmasaydı bu kısa zamanda olacaktı. Murad, insancıl bir düşünceyle kenti yeniden kurmak, halka serbesti vermek ve yukarıda değindiğimiz üzere, daha önce olduğu gibi evlerini ve diğer gayrimenkûllerini bağışlayarak güvenlik içinde bunlara sahip olmalarını istedi, sonra yemin ederek muhafızlarına, "tutsakları bağlı olarak eşyaları ile birlikte uzak yerlere götürseydik haksızlık etmiş olacaktık. Şimdi isterseniz onları fidyersiz olarak ya da fidyelerini biz ödeyerek serbest bırakalım,"⁴² dedi. Sultan Murad

³⁸ Anagnostis, *Diğisîs*, Çev. M. Delilbaşı, s. 41

³⁹ Anagnostis, aynı eser, s. 44

⁴⁰ HOCA SA'DEDDİN, I, 345; Behiştî, British Museum, Add. 7869.

⁴¹ Ayn. esr., s. 47

⁴² Ayn. esr., 45-46

Selânik'te bu önlemleri aldıktan sonra Venedik idaresi zamanında kenti terk etmiş olanlarla birlikte, fidyesi ödenerek serbest bırakılmış olanlar da geri dönmüşlerdir. Kronik yazarına göre Selânik'e geri dönenler 1000 kişi kadardı ve kentte bulunan Türkler'le beraber sayıları yaklaşık 2000'i buluyordu. "Selânik'te herşey düzene girmeye halkın nüfusu tekrar artmayı ve kent yeniden inşa edilmeye başlandı. Despot seçildi, Kilise tekrar teşkilatlandı ve eski düzenine kavuştu. Keşişler tekrar manastırlarındaki görevlerine döndüler. Hepimiz bu durumdan umutluyduk. Kısacası, işgal sırasında bize yapılan kötülükleri unutmaya başlamış bu yapılan beklemediğimiz şeylerden sevinç duyarken ve kentin mutlu dönemlerine kavuşacağını umarken, tam o zaman bizdeki bir ata sözüne göre *ip koptu* ve bütün umutlarımız boşa çıktı" diyen kronik yazarı, kentin fethinden 2-3 yıl sonra Sultan Murad'ın geri döndüğünü ve kentte aldığı önlemler hakkında şu açıklamaları yapmaktadır.

"Selânik'e tekrar dönen Murad, (şehrin zaptından sonra ikinci veya üçüncü yıl olduğunu zannediyorum) kenti daha iyi görmek ve incelemek, güzelliklerinden faydalanmak, atası gibi (o da Selânik'e hâkim olarak bir çok iyiliklerle mükafatlandırılmıştı) cömertce büyük armağanlar ihsan etmek fikrini taşıyordu. Böylece bu fikirle gelmiş olmasına rağmen, kötü tavsiyelere uyarak pişman olup ilk fikrini değiştirdi ve zaptedildiğimiz zaman yapmadıklarını şimdi yapmaya başladı.

Murad, kentin her tarafını görüp dinlenmek, sahip olduğu nimetlerden yararlanmak ve bize iyilikler bahşedeceğine hepimizi inandırmıştı. Fakat, insanın rüyasında görse inanamayacağı bir karar aldı. Bu karar, ilk önce bütün manastır ve kiliselerimizi ellerimizden almak ve onların bütün gelirlerinden, mal ve mülklerinden mahrum bırakarak bizi zor duruma sokmak idi. Bu da çok vakit geçmeden vuku buldu. Daha sonra bütün evlerin ve daha kentin neyi varsa, orada olanların ve olmayanların mülklerinin ayrı ayrı hesap edilip kaydedilmesini emretti. Terkedip gidenlerin evlerini onları zaptedenlerin alması hususunda bir karar aldı veya ona öyle tavsiye ettiler. Fakat bu tam olarak tatbik edilemedi. Orada bulunmayanların evlerinin bir kısmı sonradan gelecekler için muhafaza edilmesi, bir kısmı da isteyerek veya zorla Selânik'te yerleşmeye gelecek Türklere ayrılması konusunda emir verildi ve bu böyle oldu.

Kentin mal ve mülkleri büyük bir dikkatle teker teker yazıldıktan sonra bizden bazıları bu işte çok becerikli göründüler. Bunları kötülük veya kıskançlıklarından yaptıklarını sanıyorum, fermana göre, bunları dik-

katle saydıktan ve ikiye böldükten sonra, o zaman manastırların en büyük ve en güzellerini akrabalarına ve üstün memurlarına armağan etti. Aynı şekilde evlerin en büyük ve güzellerini paylaştılar. Bize ise sadece, Despot çok gayret sarf ettiği için, *Katolik denilen* dört kiliseyi bıraktılar. Bütün diğer evlerin ve kiliselerin, başka yerlerden Selânik'te yaşamayı tercih edenlere ve Yenice'den gelen Türklere verilmesini emretti. Ovalık olan Selânik'in batısında bir günlük mesafede bulunan bu yerde, elverişli olduğundan veya ilk yerleşme merkezi olarak acele ile seçilmiş olmasından dolayı bir çok Türk oturuyordu. Murad'ın, Selânik'te ikâmet ederken bu yere gezinmek veya vahşi hayvanları avlamak için nasıl gittiğini bilmiyorum. Yenice'de oturanlara süratle buradan kalkarak Selânik'te yerleşmelerini ve burasını boşaltmaları emrini verdi. Emrin uygulanması için görevlendirilenler, Murad kent'ten ayrılır ayrılmaz bütün arzularıyla bunu yerine getirdiler. Yenice'ye gittiler ve orada bulunan Türkleri ikna etmekten ziyade zorla, Selânik'e taşıdılar ve emre göre onlara kendi evleri yerine başka evler verdiler. Zannediyorum ki Murad, iki sebepten dolayı; birincisi, Selânik'in deniz kenarında olması ve çok insana ihtiyaç göstermesi nedeniyle daha iyi korunmasını sağlamak. İkincisi de, çeşitli malların bulunduğu zengin bir pazar olan kentin ticaret nedeniyle de kolayca gelişebileceğini düşündüğü için böyle bir emir verdi."⁴³

Düğis'in 20. bölümünde verilen bu bilgilerden anlaşılabacağı üzere, 1432-1433 yıllarında Sultan II. Murad, Selânik'e ikinci kez geldiği zaman kentte hemen tahrir yaptırmıştır. Osmanlılar fetihlerinin ilk yıllarından itibaren ilhak ettikleri ülkeleri tahriri tâbi tutarak tımar sistemini uygulamışlardır.⁴⁴ Bu tahrir sırasında Grek kâtiplerinde kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Selânik'in fethinden sonra yapılan tahrir acaba bütün Rumeli'yi kapsamakta mıydı? Bu soru ilk kez H. İnalcık⁴⁵ tarafından ortaya atılmış daha sonra E. Zachariadou tarafından Aynaroz Manastırı (St. Athos) ve Kastamonitou Manastırındaki bazı belgelere dayanılarak bu tahririn Aynaroz ve Rumeli'nin büyük bir kısmını içine aldığı ileri sürülmüştür.⁴⁶

Tahrirden sonra ikinci aşama olarak, nüfusu arttırmak, harap olmuş ülkeyi yeniden canlandırmak ve güvenliği sağlamak gibi sosyal, ekonomik

⁴³ Ayn. esr., s. 47-49.

⁴⁴ Tahrir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. İnalcık, *Hicri 835 tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954. s. I-XXXVI.

⁴⁵ H. İnalcık, a.g.e. s. XVIII.

⁴⁶ E. Zachariadou, *Ottoman Documents from Archives of Dionysiou* (Mounth Athos) 1495-1520, *Südest - Forschungen XXX* (1971) 1-35. s. 25.

ve politik amaçlarla sürgün politikası uygulanırdı.⁴⁷ Venedik yönetiminin başından itibaren nüfusu azalan ve önemli bir ticaret merkezi olan Selânik'e Vardar Yenicesi'nden Türk nüfus getirtilerek yerleştirilmiştir. Burada uygulanan sürgün politikası hakkında Anagnostis, Dukas gibi Bizans kaynaklarının dışında Aşık Paşa-zâde, Neşrî, Hoca Sa'deddin gibi Osmanlı kronikleri de bilgi verirler.⁴⁸ Sultan II. Mehmed tarafından da İstanbul'un fethinden sonra yeni Başkent'in *şenlendirilmesine* karar verilmiş ve 1453 Eylül alına kadar Anadolu ve Rumeli'den 5.000 aile İstanbul'a sürgün olarak gönderilmiştir. Ayrıca Selânik'te olduğu gibi fidesini ödeyen ve belirli bir sürede kente geri dönen Rumlara evler tahsis edilmiş ve vergiden muaf tutulmuşlardır. Fetih sırasında devlet malı ilân edilen emlak, başlangıçta oturmak isteyenlere parasız mülk olarak bağışlanmış, fakat sonra arsalar devlet malı sayıldığından üzerlerine mukâta'a (kira) konmuştur. Bu uygulama özellikle Müslüman halk arasında hoşnutsuzluğa neden olduğundan bir süre sonra kaldırılmıştır.⁴⁹ Sultan II. Murad'ın Selânik'e ikinci kez gelişinde uyguladığı tahrir ve sürgün politikası ise Rum Halkını hayal kırıklığına uğratmıştır. Kronik yazarının, manastır ve kiliselerin ellerinden alınarak mal ve mülklerinden mahrum bırakıldıkları şeklindeki kaydını ise şüpheyile karşılıyoruz. Burada iki ihtimal vardır. Birincisi; fetihten sonra mülk ya da vakıf olarak çıkmış toprakların mirîye çevrilmiş olabileceğidir. Daha sonra Fatih'in Rumeli'deki fûtuhatı sırasında yerli, askerî ve yönetici sınıflar mülkiyetindeki toprakları, manastır ve kilise vakıflarını devletin mülkü haline getirdiği bilinmektedir.⁵⁰ Fakat, Sultan Murad'ın da buna benzer bir uygulama yaptığına ilişkin bir husus herhangi bir bir kaynak tarafından doğrulanmamıştır. İkincisi; Kronik yazarının konuyu abartmış olabileceğidir. Sultan II. Murad'ın, fetihten sonra sadece bir kilise ve bir manastırı camiye çevirmiş olduğu tesbit edilebildiği için ikinci ihtimal üzerinde daha fazla duruyo-

⁴⁷ Osmanlıların sürgün politikası için Ö.L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon metodu olarak Sürgünler*, İ. Ü. İkt. Fak. Mec. 11 (1949-1950) 524-569; 13 (1951-1952); 15 (1953-54) 209-237; H. İnalcık, *Ottoman Methods of Conquest*, s. 122-129; H. Lowry, *"From the Lesser Wars to the Mightiest War, The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the fifteenth Century, Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. by A. Bryer and H. Lowry, Birmingham, 1986.

⁴⁸ Dukas, Bonn, 200-201; Aşık Paşa-zâde, Giese, 10;6; Neşrî II, 610-612; Hoca Sa'deddin, I, 345.

⁴⁹ H. İnalcık, *The Policy of Mehmed II in Istanbul*, s. 236-242; aynı yazar, *II. Mehmed*, İ. A.

⁵⁰ H. İnalcık, *II. Mehmed*, İ. A.

ruz. *Diğisîs*'in 16. bölümünde anlatıldığı üzere, fetihten hemen sonra Sultan, Ahropietos kilisesini “zaferi ve fethi sembolize etmek için”, Prodro-mos manastırını ise, “yıllar önce Selânîk'in Türkler tarafından fethedilmiş olduğunu belirtmek amacıyla” cami haline çevirmiştir.⁵¹ Kronikte Hristi-yanların elinde bırakılmış olan dört “Katolik” Kilisesinden de söz edilmektedir. Bunlar, Aya Dimitrius, Aya Sofya, Aya Giorgi ve Aya Paraskevi Ki-liseleridir. Bu kiliselerin dışında Kronik yazarının belirtmediği Aya Katha-rinos, Aya Panteleimon, Vlatadon, Nikolaos Orfanos, Aya Theodora, Aya Minas, Nea Moni - Hypomimneskon, Aya Photine, Sotir, Isaak kilise ve manastırlarının fetihten sonra Hristiyanların ellerinde kaldığı bilinmekte-dir.⁵²

Fetihten sonra, kilisenin teşkilâtlandığını ve bir de Başpiskopos tayin edildiğini *Diğisîs*'ten öğreniyoruz. Seçilen ilk Başpiskopos'un adının Grigo-rios olduğu 1455 yılında Başpiskopos Methodios'un, Aya Paraskevi Kilise-si'nin bakımı, ayin ve kandil yakma işleriyle meşgul olmaları için 1432 yı-lında Başpiskopos Grigorios tarafından görevlendirilen Kastoryalı Odigitri-anos ve iki oğlu Dimitris ve Ioannis'in görevlerini devam ettirmelerini onay-lanan bir mektubundan anlaşılmaktadır.⁵³ Başpiskopos Methodios'un mektubundan ayrıca 1432 yılında Aya Paraskevi kilisesinin bakıma muh-taç olduğu da anlaşılıyor. Fetihten hemen sonra yeterince din adamı bula-mayan bazı manastır ve kiliseler, harap ve bakımsız durumda kalmışlar-dır.⁵⁴ Bununla birlikte, Selânîk kuzeydoğusunda bulunan Vlatadon Manas-tırı rahiplerinin II. Murad'ın kenti ele geçirmesinden sonra durumlarını muhafaza ederek imtiyazlar aldıkları da bilinmektedir. Onaltıncı yüzyılda İstanbul Patrikliği'nin “Megas Logothetis” i olan Hieraks'ın manzum kro-niğinde,⁵⁵ kuşatma sırasında, bu Manastırda bulunan din adamlarının Sultan Murad'a yardımcı olmak istedikleri ve kente su sağlayan Hortai-tis'in su borularını kesmesi için yol gösterdikleri şeklinde bir kayıt bulun-maktadır. Kronikte ayrıca fetihten sonra Sultan Murad'ın rahipleri koru-

⁵¹ J. Anagnostis, *Diğisîs*, çev. M. Delilbaşı, s. 48. “Katolik” kilise, her Pazar munta-zam ayin yapan kiliselere denilir.

⁵² Mc. Kiel; *aynı makale*, s. 128-129; S. Vryonis; *aynı makale*, 314-315.

⁵³ A. Vakalopoulos, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Θεσσαλονίκης μικρόν την α λωσιν αὐτῆς τοῦ 1430 ὑπὸ τῶν Τούρκων* (Türkler tarafından fethinden kısa bir sonraki Selânîk Tarihine Katkı) 20 (1936) s. 14; J. Tsaras, *Διήγησις*, s. 16-17.

⁵⁴ S. Vryonis, *aynı makale*, s. 315-320.

⁵⁵ Sathas, Hieraks, *χρονικὸν περὶ τῆς Τούρκων βασιλείας*, I, Venetia, 1872. 256-257.

mak için bir çavuşu muhafız olarak koyduğu ve eski rahiplerin anısına manastır kesişlerinin vergiden muaf oldukları ifade edilmektedir. Hieraks tarafından aktarılan bu bilgi, başka bir kaynakta geçmediği için doğruluğu hakkında bir açıklık getirilememiştir. Çavuş Manastırı olarak da adlandırılan Manastır kesişlerinin kuşatma sırasında Türk tarafı olan gurubun başında oldukları ve II. Murad'dan itibaren imtiyazlar elde ederek bazı vergilerden muaf olduklarını gösteren belgeler bulunmaktadır.⁵⁶ Ocak 1446 tarihli II. Mehmed tarafından Edirne'den gönderilen bir fermanla, Manastır kesişleri için 20 mudluk arazi verilmiş tüm vergilerden muaf tutulmuşlardır. Bu imtiyazlar 1486'da II. Bayezid tarafından da yenilenmiştir. 1513 yılında Sultan Selim tarafından gönderilen fermanla, Sultan II. Murad ve II. Bayezid tarafından verilen imtiyazların kendisi tarafından da tecdid edildiği bildirilmiştir.⁵⁷

Vlatadon manastırının bu imtiyazlı durumu, Osmanlıların Makedonya'da ilk fetihlerinden itibaren manastır ve kiliselere uyguladıkları genel politikayı yansıtmaktadır. Elizabeth Zachariadou tarafından yayınlanmış olan I. Murad (1372/73), Musa Çelebi (1412) ve I. Mehmed'in (1419) Prodromos Manastırına vermiş oldukları beratlar, Manastırın mülklerine dokunulmadığını; vergilerden muaf tutulduğunu göstermekte ve Osmanlıların Makedonya'daki uygulamaları hakkında açık bir fikir vermektedir.⁵⁸

1430'dan 1912 yılına değin Osmanlı egemenliğinde kalan Selânik'in fetihten sonra ilk elli yılda Bizans'lı görünümünde fazla bir değişiklik olmadığı, Hristiyan mahallelerin eski isimlerini muhafaza ettikleri, birkaç kilisenin dışında kilise ve manastırlarını da rum halkın elinde kaldığı görülmektedir.⁵⁹ Kent'te 1432/33 yılında Sultan II. Murad tarafından ya-

⁵⁶ Vlatadon Manastırı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. I. A. Stogioglou, *Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ Πατριαρχικὴ μονὴ* (Selânik'te Vlatadon Patriklik Manastırı) Thessaloniki, 1971.

⁵⁷ Manastıra II. Mehmed tarafından verilen ferman için bkz. F. Babinger, *Von Amurath zu Amurath*, Oriens III, 1950; II. Bayezid'in fermanı için bkz. Vasdravellis, "Ἀνέκδοτον φέρμανιον τῆς μονῆς βλαττάδων τον ἔτος 1486, Makedonika, IV (1955-60) 533-535. Sultan Selim'in fermanı için bkz. Vasdravellis, *Ἱστορικὰ ἀρχεῖα μακεδονίας* *Αρχεῖον μονῆς Βλαττάδων*, Thessaloniki, 1955, s. 2. Ayrıca krş. Stogioglou, *aynı eser*, 157-173.

⁵⁸ E. ZACHARIADOU, *Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery* (Serres), *Südost Forschungen XXVIII* (1969) 1-12.

⁵⁹ H. Lowry, *Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the year 1478*, *Δίπτυχα* (1980/81) 254-292.

pılan tahririn defteri günümüze ulaşmamıştır. Nefs-i Selânik'e ait en eski defter olan İstanbul Başbakanlık Arşivinde h. 883-(1478) tarihli mufassal tahrir defteri H. L o w r y tarafından "*Portrait of a City*" adlı makalede değerlendirilmiştir. 1478 tarihli deftere göre fetihten 48 yıl sonra kentin % 58.5 ini Hristiyan % 41.5 ini Müslüman nüfus oluşturmaktadır. Onbeşinci yüzyılın sonlarından itibaren önemli miktarda Musevi nüfusun kentte yerleşmesiyle Selânik'in demografik durumu büyük ölçüde değişmiştir.

H. L o w r y tarafından "*Portrait of a City*"de verilen 1478, 1500, 1519, 1560 ve 1613 yıllarına ait Selânik'in nüfusu şöyledir;

	Müslüman hane	Hristiyan hane	Yahudi hane	Toplam hane	Nüfus
1478	862	1.275	—	2.137	10.414
1500	1.715	1.688	754	4.117	20.331
1519	1.374	1.387	3.143	5.904	29.220
1520-66	773 (?)	1.047	2.645	4.465	22.177
1613	1.090	561	2.033	3.684	18.420

Bugüne kadar yayımlanmamış olan Ankara Tapu Kadastro'da bulunan 186 No.lu H. 975 (1567-1568) tarihli *mufassal Tapu Tahrir defterine* göre;

Cemaat-i Müselmanan	hane	: 1245
Mücerred		: 281
Toplam nüfus		: $1245 \times 5 = 6225$
Cemaat-i Gebran	hane	: 608
Mücerred		: 942
Toplam nüfus		: $608 \times 5 = 3040$
Cemaat-ı Yahudiyan	hane	: 2950
Mücerred		: 2268
Toplam nüfus		: $2950 \times 5 = 14750$
Toplam kent nüfusu		: 24015

Böylece, Selânik'te fetihten sonra yapılan ilk tahrirde Hristiyanlar kent nüfusunun çoğunluğunu oluşturmakla beraber, fetihten 137 yıl sonra

yapılan tahrirde Museviler nüfusun % 61 ini; Müslümanlar % 26 ini Hristiyanlar ise % 13 ini oluşturmaktadır. Selânik'in bu demografik tablosunun çizilmesinde,

a) Gerek Bizans, gerekse Osmanlı dönemlerinde önemli bir ithalat ve ihracat limanı olması;

b) Savaşla alındığı için kentte hemen sürgün politikasının uygulanmış olması;

c) 1490 yılından sonra başta İspanya olmak üzere İtalya ve Almanya gibi Avrupa'nın Katolik ülkelerinden kovulmuş olan Yahudilerin Osmanlı topraklarında emin bir sığınak bulmuş olmaları önemli rol oynamıştır. Onaltıncı yüzyılın başında kent nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Yahudiler, Osmanlıların zimmî statüsünü kabul etmiş Gayrimüslimlere tanıdıkları bütün imtiyazlardan yararlanarak Selânik'in ticarî hayatına egemen olmuşlardır.

29 Mart 1430'da zorla alınan Selânik'ten yedi ay sonra Yanya yöneticileri kendiliklerinden teslim olarak kentin anahtarını Sultan Murad'a teslim etmişlerdir. Yanya'nın, Türk egemenliği altında geçmesini anlatmadan önce Kentin tarihine kısaca değineceğiz.

Yanya'nın Zaptı

Yanya, 1204 yılında Lâtinlerin İstanbul'u işgalinden sonra, Mihael Angelos Komnen tarafından kurulan Grek Epir Despotluğu'nun kuzey merkeziydi. Epir'deki Angelos sülâlesi XIV. yüzyılın başında kuvvetini kaybetmiş, 1318 yılında Despot Thomas, kardeşinin kocası Kefalonya Kontu Nicholas Orsini tarafından öldürülmüştü. Nicholas, Thomas'ın dul eşiyle evlenmek suretiyle Epir Despotluğu'na hâkim olmuş ve böylece idare Kefalonyalı İtalyan Kontlarının sülâlesine geçmişti. Bizans'da 1321 yılında II. Andronikos ile torunu III. Andronikos arasında patlak veren iç savaş sonunda, 1204'den sonra kopmuş olan Kuzey Yunanistan eyaletleri, bağımsızlık girişiminde bulundular. 1323'de kardeşi Nicholas'ı öldüren II. Johannes Orsini, önce İmparatorla anlaşarak ondan Despot ünvanını almış ve daha sonra Teselya'ya hücum etmiştir. 1335'de Despot Johannes, karısı Anna tarafından zehirlenerek öldürüldüğünden, yerine çocuk yaşta olan oğlu Nikephoros geçirilmiştir. Despina Anna, İmparator'la anlaşma yoluna gitmek istemişse de, Epir'in bağımsızlığına son vermek isteyen III. Andronikos ve Kantakuzenos tarafından 1340 yılında İmparatorluğun

hâkimiyeti sağlanmış ve Johannes Angelos, Epir valisi olarak tâyin edilmiştir.⁶⁰ Bir süre sonra Epir'in Bizans'da J. Kantakuzenos ile İmparator V. Johannes arasındaki iç savaştan da yararlanarak sınırlarını Tuna'dan Ege denizi ve Adriyatik'e kadar genişleten Sırp Despotu Stephan Duşan'ın egemenliğine girdiği görülüyor. (1348)⁶¹. Sırp egemenliği Epir'e Sırp yöneticiler yanında Duşan'ın ordusunda hizmet gören Arnavut yöneticileri de getirmiştir.⁶² Sırp valisi Thomas Preliubovich'in öldürülmesinden sonra, valinin Grek olan dul eşi, Floransalı Buondelmonti ile evlenmiş ve Buondelmonti'nin ölümünden sonra da akrabası olan Kefalonya ve Zanta Kontu, Levkada ve Vonitza dükü olan Carlo Tocco Yanya'ya çağırılmıştır. Tocco, Arnavutlar tarafından işgal edilmiş olan Yanya'yı, ancak 1418 yılında ele geçirmeyi başarmıştır.

1429 yılında Carlo Tocco varis bırakmadan ölünce, yeğeni II. Carlo Tocco ile gayrî meşru çocukları arasında bir iç savaş patlak vermiş ve bu iç savaş sırasında beş kardeşten biri olan Memmon, Sultan Murad'dan yardım isteğinde bulunmuştur. Selânik'in alınmasından sonra bir kısım Osmanlı kuvvetleri, isyan halinde bulunan Arnavut Beyleri'nin üzerine hareket ederlerken, Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa'da Yanya üzerine yürümüştür.⁶³ Yanya'nın Osmanlı egemenliği altına geçmesi hakkında *Grekçe Epir Kroniği* (χρονικά Ηπείρου) ayrıntılı bilgi vermektedir. Değişik yazmalara dayanan ve dünyanın yaratılışından başlayarak onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar Epir tarihini ilgilendiren olayları içeren Epir Kroniğini ilk defa ondokuzuncu yüzyılda Fransız seyyahı Pouqueville, *Voyage dans la Grèce* adlı eserinde yayınlamıştır.⁶⁴ Daha sonra bir kaç kez daha yayınlanan Epir Kroniği uzun yıllar Proklos ve Komninos'a atfedilmişti.⁶⁵ Onbeşinci yüzyıla yazılmış olan Kroniğin anonim olduğu Yunanlı tarihçi Vraninos tarafından tesbit edilmiş ve 1962'de Xpo-

⁶⁰ G. Ostrogorsky, *aynı eser*, 459-460.

⁶¹ Bizans'da 1321-1328; 1341-1347 yılları arasında devam eden iç savaş için bkz. Ostrogorsky, *aynı eser*, 460-490; D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, 1261-1453, London, 1972, s. 159-216.

⁶² K. Amantos, 'Ἡ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῶν Μωαμεθανῶν δημοσκευτικῶν δικαιοματικῶν τῶν χριστιανῶν καὶ ὁρισμός τοῦ Σινᾶν Πασᾶ, 'Ἡπειρωτικά χρονικά 5 (1930) 197-210 (Hristiyanların dinsel Haklarının Müslümanlar tarafından tanınması ve Sinan Paşa'nın Mektubu)

⁶³ Bu dönem Osmanlı tarihi için bkz. H. İnalcık, *II. Murad*, İ.A.

⁶⁴ Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Paris, I (1829); V (1821).

⁶⁵ Moravcsik, *Byzantino-Turcica*. Berlin, 1958, s. 352.

νικά τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ηλείου” adı altında Kroniğin yazmaları ve yayınları tanıtılmıştır.⁶⁶

Türk tarihi açısından önemli bilgileri içeren Kroniğin günümüze değin herhangi bir değerlendirmesi yapılmamıştır. Kroniğin üçüncü bölümü, “Başlangıçtan Sultan Murad’ın Hükümdarlığına kadar Osmanlı Sultanlarının kısa bir Tarihi, Yanya’nın Teslimi ve başka Tarihler” adını taşımakta ve bu bölümde, Osman Gazi’den Sultan Murad dönemine kadar meydana gelen olaylar bazı kronolojik hatalarla birlikte çok kısa olarak nakledilmektedir. Sultan II. Murad zamanında Yanya’nın fethi olayı ise, ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta ve Sultan Murad’ın Yanyalıları gönderdiği *aman-nâme* de bu bölümde yer almaktadır.⁶⁷

Kroniğe göre, Yanyalılar, Sultan II. Murad’ın iki defa üzerlerine ordu göndermesi karşısında askerî amaçla Pindus dağlarını ve Epir’in dar geçitlerini kontrol altına almışlardır. Sultan Murad ise, daha Selânik’te iken Yanyalıları teslim olmalarını teklif eden bir *nâme* yollamıştır. Kronik’ten, Sultan II. Murad’ın bu kent halkına savaş açmadan önce şeriat kurallarına göre teslim olmaya davet ettiği anlaşılıyor. II. Murad’dan başka Rume- li Beylerbeyi Sinan Paşa da Yanya yöneticilerine teslim olmalarını teklif eden Grekçe bir *nâme* göndermiştir. Sinan Paşa’nın *nâmesi* bazı eserlerde belirtilmiştir⁶⁸ de herhangi bir değerlendirmesi ve Türkçe çevirisi yapılmamıştır. Sultan II. Murad’ın *nâmesi* ise, daha önce belirtildiği üzere dikkatleri çekmemiş ve bugüne kadar tarihçiler tarafından söz konusu edilmemiştir. Sinan Paşa’nın *nâmesini* yayımlayan K. Amantos ise, Yanyalıları Sultan II. Murad ve Sinan Paşa tarafından bir tek *nâme* gönderildiğini kaydetmiştir.⁶⁹ Halbuki, yukarıda değinildiği üzere, Yanyalıları gönderilmiş ayrı ayrı iki *amannâme* bulunmaktadır. Osmanlıların, *zımmî* statüsünü kabul eden *Gayrimüslimlere* tanıdıkları imtiyazları göstermeleri bakımından önemli belge olan bu *nâmleri* Grekçe’den Türkçe’ye çevirmeyi yararlı görüyoruz.

⁶⁶ L. I. Vranoussis, *χροινὴ Ηλείου*, Ioannina, 1962.

Ayrıca yazar tarafından 1865 yılında Kroniğin Yanya Despotlarından bahseden ikinci bölümünün halk dilinde yazılmış olan bir özeti de *Τό χρονικόν τῶν Ἰωαννινῶν καὶ ἀνεκδότων Ἀημοδῆς Εντομῆν*, adı altında Atina, 1965’de yayınlanmıştır.

⁶⁷ Pouqueville, *aynı eser*, C.V. s. 272-279; I. Bekker, *Historia Politica et Patriarchia Constantinopoleos*. Epirotica, . Bonnae, 1849. s. 242-246.

⁶⁸ H. İnalcık, *II. Murad*, İ. A; A. Vakalopoulos, *Origins of the Greek Nation*, New Jersey, 1970. s. 148-149.

⁶⁹ K. Amantos, a.g.e. s. 207.

Sultan II. Murad'ın Yanyalıları Gönderdiği Amannâme

Sultan II. Murad'ın Yanya halkına 1430 yılında gönderdiği *nâmenin* iki değişik metni bulunmaktadır. Metinlerden bir tanesi (I no.lu metin), *Meteor* Manastırında bulunan bir kodeks'de ikinci metin ise *Epir Kroniği*nde bulunmaktadır.⁷⁰

*c) Metinlerin Çevirisi**I. Metin (Meteor Kodeksinden) :*

Doğu ve Batı'nın Hükümdarı Murad, siz, Yanyalıları yazıyorum; size karşı ordumla yürümemem ve kılıcımla kalenizi almam için beni fazla kızdırmamanızı ve kendi isteğinizle gelmenizi; kalenizi teslim etmenizi ve bana hükümdarınız olarak boyun eğmenizi tavsiye ediyorum. Aksi takdirde, istekleriyle bana boyun eğmeyen, kılıcımla yok olan ve askerlerim tarafından tutsak alınan diğer kalelerde Doğu ve Batı'ya satılanların başına gelenler sizin de başınıza gelecektir. Sizi kalenizden hiç bir zaman çıkarmayacağıma ve sizin de hiç bir zaman Hükümdarlığıma ihanet ve itaatsizlik etmeyeceğinize dair aramızda yemin edelim.

II. Metin (Epir Kroniği'nden) :

Doğu ve Batı'nın Hükümdarı Murad'dan Yanyalıları : Benim ve Atalarımın zaferlerinden kesin olarak emin olunuz ki, Tanrı Hükümdarlığıma sınır koymadı ve O'nun yardımı sayesinde bütün Doğu'yu ve aşağı yukarı bütün Batı'yı idarem altına aldım. Dağların dışında bulunan herkes bana itaat etmiştir. Savaş sonu felâketini denemeden ve pek çok günahsızın kanının haksız yere akıtılmaktan, kenti yok olmaktan kurtarmak için; ve direnenlerin kılıcımdan geçirildiklerini ya da askerlerim tarafından tutsak olarak Doğu ve Batı'ya satıldıklarını görmeden önce, kentinizi bana teslim ediniz. Bana yeminle itaat edip eğer boyun eğerseniz, sizi kalenizden hiç bir zaman çıkarmayacağıma dair söz veriyorum. Siz de

⁷⁰ Metinleri ilk kez Pouqueville, *Voyage dans la Grèce* 'de *Meteor* Kodeksindeki metni s. 115; *Epir Kroniği*'nin içinde bulunan metni V (1821) 272-279'da Fransızca çevirisiyle birlikte yayınlamıştır. Nâmeler daha sonra Sp. Lampros tarafından, *Ἡ ἑλληνική ως ἐπίσημος γλῶσσα τῶν Σουλτάνων* (Sultanların Resmî Dili olarak Yunanca) NE 5 (1908) 57-61'de yayınlamıştır. Yazma ve yayınlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. L. I. Vranoussis, *aynı eser*, s. 16-30. Grekçe metin için bkz. ek I

Hükümdarlığıma ihanet etmeyecek ve âsi olarak görünmeyecekiniz. Dikkat ediniz, şayet teklifimi kabul etmezseniz, pişman olmaya zamanınız dahi kalmayabilir.

Metinleri karşılaştırdığımız zaman her ikisinin de halk Grekçe'si (di-motiki) ile yazıldıklarını görüyoruz. Daha ayrıntılı yazılmış olan 2. metnin ilk ve son paragrafları I. metinde bulunmamaktadır. Metinleri yayınlayan Pouqueville'nin görüşüne katılarak II. metnin birincisine esas teşkil etmiş olduğu kanısındayız. Grekçe Türk Hükümdarları tarafından diplomatik dil⁷¹ olarak da kullanıldığı için metinlerin çeviri olmayıp orijinallerin de Grekçe yazılmış olduğu görüşündeyiz.

*Sinan Paşa'nın Nâmesi*⁷²

Ben, Beylerbeyi, bütün Batı'nın Bey'i Sinan Paşa Yanyalıların çok kutsal Metropolitine ve saygıdeğer idarecilerine, Kaptan Strati-gopoulos'a, Kaptan'ın oğlu Bay Pavlos ve Başkumandan Boisabos ve Başyargıc Stanitzı ve diğer büyük ve küçük Yanya yöneticilerine emrediyorum ve onları selamlıyorum.

Malum ola ki, Dük'ün bölge ve kalelerini teslim almanız için bizi büyük Efendi (Sultan) gönderdi ve bize şöyle buyurdu: iyilikle boyun eğen kale ve ülkenin tahrip edilmekten hiç bir korkusu ol-masın. Boyun eğmeyen kale ve ülkeyi, Selânik'te yaptığım gibi, yok etmemi ve temelinden yıkmamı emretti. Bu nedenle, Frenklerin Se-lâniklileri mahvettikleri gibi, sizi de mahvetmekten başka hiç bir yararı dokunmayacak olan sözlerine aldanmamanızı ve onları dinle-memenizi size yazıyor ve söylüyorum.

Bu sebeple, göğün ve yerin Tanrı'sına, Peygamber Muhammed ve Yedi Musafya (Mushaflar)⁷³ ve Tanrı'nın 124.000 Peygamberi,⁷⁴

⁷¹ M. Delilbaşı, *Türk Hükümdarlarına ait Yunanca Ahidnâmeler ve Nâmeler* (D.T.C. Fakültesi 1980. Basılmamış doçentlik tezi)

⁷² Sinan Paşa'nın nâmesi iki ayrı kodekse dayanmaktadır. Bunlardan bir tanesi XV. yüzyılda yazılmış 1208 No.lu *Sina Kodeksi*, diğeri ise XVI. yüzyıla ait. *st. Petersburg kodeksidir* (CCLVI. f. 23-24). Metin önce Enean, "Αθήνα, s. 118; Mustoκsides, 'Ελληνομνημων c. 9-10, s. 576; Aravantinos, *χρονογραφία της Ἡεείρου*, c. II, s. 315; Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata*, s. 282-283; Amantos, a.g.e. s. 206; Ayrıca krş. V.L. Vranoussis, adı geçen eser, 36-42. Grekçe metin için bkz. Ek. II.

⁷³ *Mushaf*; iki kapak arasında ciltlenen yapraklara verilen isim olup, Kur'an yerine kullanılmıştır. Bkz. A.J. Wensinck, *Mushaf*, İ.A.

⁷⁴ Hz. Adem ile Hz. Muhammed arasındaki peygamberlerin sayıları bazı eserlere göre, 124.000, bazılarına göre 224.000 olarak rivayet edilir. Bkz. İ. H. Çubukçu, *İs-lâm'ın Temel Bilgileri*, Ankara, 1971. s. 22.

başım ve canım adına ve kuşandığım kılıç adına size yemin ediyorum ki, esaretten, çocukların alınmasından, kiliselerin tahrip edilmesinden ve cezalandırılmaktan hiç bir korkunuz olmayacaktır. Kiliseleriniz de âdet olduğu üzere çanlarını çalacaktır. Başpiskopos, Roma devrindeki yargılama yetkisine ve kilisedeki bütün haklarına, tımar sahibi idareciler yine tımarlarına, çocuklarına, kendilerine tâbi olanlara ve mallarına kayıtsız şartsız sahip olacaklardır. Daha başka istekleriniz olursa size bağışlayacağız. Şayet, inatla direnir ve iyilikle boyun eğmeseniz biliniz ki, Selânik'i yağma ederek kiliselerini tahrip ettiğimiz, her şeyi harap ve yok ettiğimiz gibi, sizi ve mallarınızı da tahrip edeceğiz. Tanrı günahı sizde arasın.

Epir Kroniği'ne göre bu *nâmelerini* alan Yanyalılar, Türklerin Doğu ve Batı'da kendi ülkelerinden daha güçlü kentleri egemenlikleri altına aldıklarını ve bu nedenle daha fazla direnmenin anlamsız olacağını düşünerek Sultan'a "bilgili ve akıllı Hristiyanlardan" seçtikleri bir heyet göndermeye karar vermişlerdir. Yanyalıların gönderdikleri bu elçilik heyeti kentin anahtarını Sultan'a Selânik'in dışında *Kilidi* adı verilen yerde teslim etmişler ve karşılığında da Sultan'dan bir ferman'la imtiyazlar elde etmişlerdir. (9 Ekim 1430) Sultan daha sonra Yanya'lı elçilerle birlikte 18 Türk askerini kaleyi teslim almaları ve devamlı olarak Yanya'da oturmaları için göndermiştir. Kent'e giren Türkler, *Turkopalukon* adı verilen yerde evler inşa ederek yerleşmişlerdir. Kronik'te ayrıca bir ayın sonunda Türklerin Grek kızlarını eş olarak aldıkları anlatılmaktadır⁷⁵.

Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa'nın Yanya yöneticilerine verdiği *aman-nâme* Sultan Murad'inkinden daha ayrıntılı olarak yazılmış olup, İnstitutatio, Dispositio, Narratio Salutatio, ve Sanctio bölümlerinden oluşmuştur. Grekçe yazılmış olan amannâmenin tarihi (Datatio) ise 6938 dir. (1430)⁷⁶. Gerek Sultan Murad'ın, gerekse Sinan Paşa'nın *nâmeleri*, Osmanlıların aman dileyen Müslüman olmayan toplumlara tanıdığı oldukları imtiyazları gösteren ender belgelerdendir. Yanyalılar, II. Murad tarafından verilen bu imtiyazlarla Bizans döneminde sahip oldukları otonom yönetim şeklini muhafaza etmişlerdir. Yanya'ya, daha Bizans İmparatorluğu'nun bir eyaleti iken 1319 yılında İmparator II. Andronikos Palaiologos tarafından bir Chyrsobullon ile otonom yönetim hakkı tanınmıştı. Buna göre;

⁷⁵ I. Bekker, *aynı eser*, 242-246; Pouqueville, *aynı eser*, 274-280.

⁷⁶ Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata graecae medii Aevi*, III, Vienne, 1865, s. 282-283'te verilen 1431 tarihinin düzeltilmesi gerekir.

piskoposlara Roma devrinden⁷⁷ beri tanınmış olan τήν ρωμαϊκὴν κρίσιν (kaza yetkisi) sağlanmış ve İmparator onların yerli hâkimler seçmelerini kabul etmişti. Aynı zamanda Yanyalılar, bazı vergilerden ve Yanya dışında askerlik görevlerinden muaf tutulmuşlardır. Yanyalılar, bu imtiyazları Bizans'lı yüksek memur ve vergi toplayıcılarına güven duymadıkları ve 1204'den sonra bir bakıma kazanmış oldukları bağımsızlıklarını korumak istedikleri için talep etmişlerdir. Sinan Paşa'nın nâmesinden anlaşıldığı üzere, Yanyalılar, bu imtiyazlı durumlarını Osmanlı egemenliği altında da sürdürmüşlerdir. Sinan Paşa'nın nâmesinde *zimmi* statüsünü kabul eden *Gayrimüslimlere* Osmanlıların tanıdıkları haklar açık bir şekilde belirtilmektedir. Buna göre; Yanyalıların malına mülküne dokunulmayacak ve dinsel inançlarında serbest olacaklardı. Başpiskopos, Roma devrindeki kaza yetkisine ve kilisedeki bütün haklarına sahip olacaktı. Ayrıca kentin yağma edilmeyeceği, halkın tutsak alınmayacağı, çocukların ise devşirme olarak toplanmayacağı konusunda güvence veriliyordu. Teslim olmadıkları takdirde savaşla alınan Selânik'in zaptı sırasında olduğu gibi, Yanya'nın da yağma ve tahrip edileceği tehdidinde bulunulmuştur.

II. Murad ve Sinan Paşa'nın Yanyalılara gönderdikleri *nâmeler*, daha sonraki *amannâmeler*e örnek olmuştur. II. Mehmed'in İstanbul'un fethinden sonra 1 Haziran 1453'de Galatalılara bir *ahidnâme* verdiği; 1567, 1578 ve 1694 yıllarında Sakızlılara; 1579'da Siklat adalarına aynı şekilde Osmanlı Sultanları tarafından *amannâmeler* verildiği bilinmektedir⁷⁸.

⁷⁷ Roma devrinde Piskoposların verdikleri kararlar temyiz edilemezdi. Ayrıca bkz. K. Amantos a.g.e. s. 206.

⁷⁸ SULTAN II. MEHMED'İN 1 Haziran 1453'te Galata ahalisine vermiş olduğu mektup için, bkz. J. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, 1827, 675-677; SP. Lampros: a.g.e. NE 5 (1908) 66-68; N. Iorga, *Analele Academiei Române* II. ser. XXXVI. Memoriile Sectiunii Istorice, Bucarest 1913/14, s. 70-71; Académie Roumanie, Bulletin de la section historique 2 (1914) 12-13; K. Amantos, 'Ελληνικά : (1936) 121-122. E. Dallegio d'Alessio, *Le texte grec du traité conclupar les Génois de Galata, Ελληνικά* 11 (1939) 112-124. *Traité entre les Génois de Galata et Mehmed II* (1er juin 1453), *Echos d'Orient* 39 (1940) 161-175. T.C. Skeat : *Two Byzantine Documents*, British Museum Quarterly 18 (1953) 71-75. VL. Mirmiroğlu, *Fatih Sultan Mehmed Devrine ait Tarihi Vesikalar*, s. 51-52'de metni Metnin Türkçe sureti İskender Hoci Bey tarafından TOEM cüz 25 1330, s. 52-53'de yayınlanmıştır. Ahidnâmenin I. Ahmed ve IV. Murad zamanında yapılan yenileştirmeleri için bkz. M. Şakiroğlu, *Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara verdiği Türkçe Metinleri*, A.Ü.F. Derg. TAD XIV (1983) 211-219.

Yanya'nın 9 Ekim 1430 tarihinde Türk egemenliğine geçmesi olayı hakkında Osmanlı Kroniklerinde herhangi bir bilgi yer almamaktadır⁷⁹. *Epir Kroniğinin* dışında, Bizans kaynaklarında Chalcocodyles'de Carlo Tocco'nun ölümünden sonraki iç mücadeleler ve fetih ile ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır. Chalcocodyles'deki Sultan Murad'ın Yanya üzerine Karaca Paşa'yı gönderdiği ve kentin Karaca Bey tarafından alındığına ilişkin yanlış bilgi Hammer ve İ. H. Uzunçarşılı tarafından yazılan Osmanlı tarihlerine de aktarılmıştır. Olayları yakından izleyen Sphrantzes ise, Yanya'nın 1430 yılının Ekim ayında Beylerbeyi Sinan tarafından alındığını kaydetmiştir⁸⁰.

Yanya'nın Osmanlılara teslim olmasından sonra Carlo Tocco, merkezi Arta olan despotluğun diğer kısmında Osmanlılara yıllık harac ödeyerek kalmıştır. 1444 yılında Tocco, kayınbiraderi Constantine'den cesaret alarak Türklerin vassallığından kurtulmak istemişse de başarılı olamamıştır. 1448 yılında Tocco'nun ölümünden sonra idareciler Venedik himayesine girmek için görüşmelerde bulunurlarken, Arta, 24 Mart 1449'da kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Yunanistan'ın Osmanlı egemenliğine girmesi daha çok Bizans ve Lâtin kaynaklarıyla aydınlanırken, Osmanlı egemenliği altında Yunanistan tarihi için *Tahrir defterleri* en önemli kaynak grubunu oluşturmaktadır. Osmanlı egemenliği altında Yanya tarihine ilişkin günümüze değin herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Çok yeni başladığımız Yunanistan *tahrir defterleri* üzerindeki çalışmalarımızın Yanya'ya ilişkin bazı demografik sonuçlarını burada vermek yararlı olacaktır. Yanya'nın fethinden hemen sonraya ait tahrir defterleri günümüze ulaşmamıştır. Nefs-i Yanya'ya ait katoloğa geçmiş en eski *tahrir defteri* İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde bulunan No: 350 h. 972 (1564) tarihli *mufasssal tapu tahrir defteridir*. Bu deftere göre mirliva hassı olan Yanya'da 35 Hristiyan ve sadece 1 Müslüman mahallesi bulunmaktadır.

⁷⁹ Epir Kroniğindeki bir nota göre Yanya 9 Ekim 1430 tarihinde Osmanlı egemenliğine geçmiştir. Ayrıca bkz. A. Vakalopoulos, a.g.e., s. 148. Osmanlı kronik yazarlarından Âşık Paşa-zâde ve Neşrî, Yanya'nın fethi olayından bahsetmemişlerdir. Oruç. b. Adil (Tevarih Al-i Osman, yay. Babinger, Hannover, 1925, s. 115) Sinan Paşa'nın 1433'de Yanya'yı aldığını yazarak kronolojik hataya düşmüştür. Hoca Sa'deddin ise çev. İ. Parmaksızoğlu, c. II, s. 85) 1431'de Sultan Murad Edirne'de iken Rumeli dilaverlerini, Beylerbeyi Sinan Bey ile Arnautluk diyarına akinla görevlendirdiği kaydını vermektedir.

⁸⁰ Chalcocodyles, Darco, II, 15; Sphrantzes, Grecu, Memori, s. 50; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 411; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, II, s. 59.

Müslüman cemaat (cemaat-i Müselmanan) 50 hane; mücerred 8

50x5 = 250

Hristiyan cemaat (cemaat-i Gebran) 1195 hane; mücerred 134

1181x5 = 5905

Yaklaşık toplam nüfus: 6155

Böylece, savaş açılmadan Osmanlı egemenliğine alınan Yanya'da, fetihten 134 yıl sonra yapılan tahrirde nüfusun ezici çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı fetihlerinin ilk dönemlerinden itibaren kendiliklerinden boyun eğen kentlerin halkına dokunulmadığına ilişkin çeşitli örnekler bulunmaktadır. Sözelimi, daha I. Murad zamanında Trakya'da Missini, Mürefte (107 Hristiyan haneye karşılık 4 Müslüman hane bulunmaktadır) gibi barış yoluyla alınan kasabalarda Rum nüfusun büyük miktarda olduğu bilinmektedir⁸¹. Yanya'da 1564 yılında yapılan tahrirde göre, nüfusun % 96 sını Hristiyan, % 4 ünü Müslüman nüfus oluşturmaktadır. Musevî nüfus ise bu defterde geçmemektedir⁸². Bu tahrir sonucuna göre, Osmanlıların, dağlık Epir bölgesinde bulunan Yanya'da sürgün politikası uygulamadıkları anlaşılmaktadır. Bunda, hem Yanya'nın Selânik gibi ekonomik açıdan önemli bir merkez olmayışı, hem de amân dileyerek teslim olması rol oynamıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki II. Murad tarafından Selânik savaş (anven-ten); Yanya ise, barış yoluyla Osmanlı egemenliğine alınmıştır. Selânik'te halkın büyük bir kısmı Venedik yönetimine karşı Türk taraftarı olmakla beraber, Lâtinlerin zoruyla savaşmaya mecbur kalmışlardır. Savaşla alınan kentte fetihten sonra bir kısım halk tutsak edilmiş ve her ne kadar bazı yağma ve tahribatta bulunulmuşsa da, kısa bir süre sonra Sultan tarafından kentin yeniden inşası ve iskânı için gerekli olan önlemler alınmıştır. Ticarî önemi nedeniyle Selânik'te sürgün politikası uygulanarak Türk nüfus yerleştirilirken, onbeşinci yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı egemenliğine sığınan Musevîler kent nüfusunun ezici çoğunluğunu oluşturmuştur.

⁸¹ H. İnalçık, *Edirne'nin Fethi*, Edirnenin 600. Fetih Yıldönümü Armağan kitabı, (1965) 137-159. bkz. 147-149.

⁸² Yanya'da Musevî nüfusa ait ilk kayıt, İstanbul Başbakanlık Arşivinde bulunan No: 586 h. 987 (1579) tarihli mufassal tapu defterinde geçmektedir. Bu deftere göre cemaat-i Yahudiyan 34 neferdir.

Selânîk'in Osmanlı egemenliğine geçmesinden yedi ay sonra barış yoluyla alınan Yanya'ya tanınan imtiyazlar, fetihlerinde şeriat kurallarını uygulayan Osmanlıların, *Ehl-i zimmete* dinlerinde, örf ve adetlerinde, yerli kurumlarında tanımış oldukları serbestî ve himaye prensiplerini göstermektedir. Coğrafi konumundan dolayı da Yanya'da sürgün uygulanmamış ve onaltıncı yüzyılda Hıristiyan nüfus egemen unsur olmuştur.

Böylece Osmanlıların fetih politikaları, sadece Osmanlı kaynaklarıyla değil, Grekçe kaynaklarla da açıklık kazanmakta ve bu iki kaynak grubunun mukayeseli olarak incelenmesi daha objektif değerlendirmeler yapmamıza yardımcı olmaktadır.

ABSTRACT

Doç. Dr. MELEK DELİLBAŞI

The Establishment of Ottoman Sovereignty in Thessaloniki (Selânik) and Ioannina (Yanya)

In the present study we dwell upon the circumstances under which Thessaloniki and Ioannina came under Ottoman sovereignty. These two towns were conquered by Murad II within an interval of seven months. This study is based upon Byzantine, Ottoman and Latin sources; we have also studied the information gleaned from Byzantine sources about Ottoman policies of conquest. As Thessaloniki became part of the Ottoman realm by conquest, while Ioannina did so by conforming to the Sultan to surrender, different policies were applied to the two cities. The conquests of Murad II have been studied not with the present value judgements in mind, but considering the conditions and necessities of the fifteenth century. The conquest is viewed within the framework of Ottoman conquest policies based upon on *Fıkıh* (the Muslim religious and legal Code).

An eye witness account of the conquest of Thessaloniki by Murad II is Johannis Anagnostis' Chronicle *Διήγησις περί τῆς τελευταίας ἑΛωσεως τῆς Θεσσαλονίκης*. This text gives detailed information about Murad II's attempt to secure the peaceful surrender of the city before mounting a full-scale attack, and the events that happened when the city was taken by force (Anveten). On the other hand, the *amannâmes* granted to the people of Ioannina written in *Greek* by Murad II and the Beylerbeyi (Governor General) Sinan Paşa, is of value with respect to the privileges granted by the Ottomans to their *non-Muslim* subjects, provided that the latter had surrendered. No evaluation of these *Nâmes* concerning the conquest policies of the Ottomans has as yet been undertaken. Neither has the *Nâme* of Murad II been mentioned anywhere in secondary works on Ottoman history.

The Capture of Thessaloniki

Thessaloniki under the Ottoman suzerainty during the reigns of Murad I (1387) and Bayezid I (1391) again passed into the hands of Byzantium following the battle of Ankara in 1402. Following the accession of Sultan Murad

II in 1421, while Turkish raids extended up to Morea, Thessaloniki also was subjected to continual Turkish attacks. According to the information provided by Symeon Archbishop of Thessaloniki in his work known as the "*Discourse on St. Dimitrius*", the people of Thessaloniki were divided into two separate camps: One group favoured the Turks, and the other the Venetians. The nobles of the city preferred Venetian rule while the common people favoured the Turks. As can be understood from the Chronicle of Anagnostis the majority were on the Turkish side.

Due to incessant Turkish attacks and the famine that ensued in the city, the Despot Andronikos of Thessaloniki had previously surrendered the city to the Venetians upon certain terms. Sultan Murad II considered the surrender of Thessaloniki to the Venetians as an aggression against Turkish territories, since the city had previously been under Turkish rule. By intensifying the Turkish raids on the city, the Sultan declared war against Venice. As understood from Venetian chronicles as well as from decisions of the Senate, during the Ottoman-Venetian war 1423-1430 Venetian governor of Thessaloniki did not conform to the terms of the treaty of surrender, and increased their acts of tyranny over the people.

After Sultan Murad II had strengthened his position in Anatolia and the Balkans, on 26 March 1430 he arrived with his army at the gates of the city. The Sultan was accompanied by Hamza Paşa, beyberbeyi of Anatolia and Sinan Paşa beylerbeyi of Rumelia. As we learn from the Chronicle of Anagnostis, Murad II in conformity with the principles of *Fıkıh* invited the city authorities to surrender three times, he even tried to persuade them to do so by sending Christian envoys. On the other hand the Greek people even though their sympathies were with the Turks, had to fight the Sultan under the pressure of their Venetian rulers. Following a four-day siege of the city both by land and the sea, Thessaloniki was conquered by Turks. According to *Fıkıh* as a city was captured by *force* (anveten) the people were considered captives while their lands and property were deemed as state property. We learn from Anagnostis' chronicle that about 7000 Thessalonicians including the author himself, were taken as captives. Although a certain amount of looting and destruction occurred in the city, this did not last long. The Sultan intervened to stop the looting, he himself paid the ransom of a number of dignitaries and set them free. Moreover, he issued the order that those who had deserted the city should come back and their properties would be returned to them. According to the chronicler while everybody began to entertain

high hopes for the future, the Sultan returned to the city two or three years later (1432-33) and disappointed the expectations of the people by the measures he took. These included application of the policy of tahrir (survey) and sürgün (deportation) in conformity with Ottoman policies in conquered territories. Turkish settlers were brought into the city from Yenice of Vardar. The chronicler stated that the churches and the monasteries were taken from the Christian and that the original inhabitants were deprived of their properties and real estates. At this point two possibilities must be considered. The first one is that following a conquest, mülk (full properties) or properties of Vakıf (religious foundation) had been converted into mîrî (state property). The second possibility is that the chronicler may have exaggerated the number of confiscations. From Anagnostis we know that Ahirapietos and the monastery of Prodomos were transformed into mosques while all the rest were left in the hands of Christians. Since the fact is established, the second possibility appears more probable. Although a number of churches and monasteries were not looked after properly following the conquest, there are Greek and Ottoman document testifying that the monks of Vlatadon monastery obtained certain exemptions and privileges as from the time of Murad II, and that they had sided with Turks during the conquest.

The tahrir defter (tax registers) compiled in Thessaloniki in 1432-1433 and which was mentioned by Anagnostis, has not been discovered. The first extant tahrir defter on nefs-i Selânik (the city itself) is dated 1478. It has been used by H. Lowry in his article "*Portrait of a city*". According to author's conclusion, during the first five decades following the conquest the city preserved its Byzantine characteristics. As from the last years of 15th century Jews deported from various parts of Europe found secure refuge in Ottoman territories and settled in Thessaloniki. By the beginning of the Sixteenth century, they formed the overwhelming majority of the population.

According to the unpublished mufassal (detailed) tahrir defter dated H. 975 (1567/1568) now preserved in the Archives of Tapu Kadastro (Land Registry Office) in Ankara, Jews constituted 61 % of the population while Muslims made up 26 % and Christians only 13 %.

The Capture of Ioannina

When Carlo Tocco died in 1429 without leaving an heir, his nephew Carlo Tocco II was involved in a civil war between himself and Carlo's illegitimate children. Memnon, who was one of the five brothers, asked Sultan

Sultan II. Murad'ın Yanyalılara verdiği amannâme

I. Metin

A.

Βασιλεὺς Μουράτ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, γράφω εἰς ἐσᾶς τοὺς Ἰωαννίτας, καὶ σᾶς συμβουλεύω νὰ ἔλθετε θεληματικῶς νὰ μου παραδώσητε τὸ κάστρον σας καὶ νὰ με προσκυνήσετε διὰ βασιλείαν σας, διὰ νὰ μὴ με κινήσετε εἰς θυμὸν μέγαν καὶ ἔλθω ἐναντίον σας μὲ τὰ στρατεύματά μου καὶ πάρω τὸ κάστρον σας μὲ τὸ σπαθί μου. Καὶ τότε θέλετε πάθει τὰ ὅσα ἔπαθαν καὶ τὰ λοιπὰ κάστρον, ὅπου θεληματικῶς δέν με ἐπροσκύνησαν, καὶ ἐκατακόπησαν μὲ τὸ σπαθί μου καὶ ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν μου ἐσκληθῶθησαν, καὶ Ἀνατολὴ καὶ Δύση ἐπωλήθησαν¹. Καὶ ὄρκον ἀναμεταξύ μας νὰ ποιήσωμεν, ὅτι νὰ μὴν σας ἐγβάλω ποτὲ ἀπὸ τὸ κάστρον σας, καὶ ἐσεῖς πάλιν νὰ μὴν φανῆτε ἐπίβουλοι καὶ τῆς βασιλείας μου ἀπειθεῖς πώποτε.

II. Metin

B.

Μουράτ βασιλεὺς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως πρὸς τοὺς Ἰωαννίτας. Ἐβεβαιώθητε ἀκριβῶς ἀπὸ τὰς νίκας καὶ ἐμοῦ καὶ τῶν προγόνων μου, ὅτι ὁ θεὸς δέν ἔβαλεν εἰς τὸ βασιλείόν μου σύνορα καὶ μὲ τὴν βοήθειάν του ὑπέταξα ὅλην τὴν Ἀνατολὴν καὶ αὐτὴν σχεδὸν τὴν Δύσιν· ὅτι ἐξω ἀπὸ τὰ βουνά σας ὅλοι μ' ἐπροσκύνησαν. Σᾶς παρακινῶ λοιπὸν, πρὶν δοκιμάσητε τὰ ὀλέθρια τοῦ πολέμου τέλη, πρὶν ἰδῆτε τὸ αἶμα πολλῶν ἀναιτίων χυνόμενον ἀδίκως, νὰ με παραχωρήσητε τὴν πόλιν σας, ἂν θέλητε νὰ ποφύγητε τὸν ἀφρανισμόν αὐτῆς καὶ ὅσα ἄλλα ἀπειθεῖς καὶ σκληροτράχηλοι ἔπαθαν, κατακοπέντες ἀπὸ τὸ σπαθί μου ἢ πωληθέντες ἀπὸ τοὺς στρατιώτας μου αἰχμαλῶται εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν. Σᾶς ὑπόσχομαι, ἂν με προσκυνήσητε, πίστεις ἐνόρκους, ἐγὼ μὲν νὰ μὴ σας ἐγβάλω ποτὲ ἀπὸ τὸ κάστρον σας, ἐσεῖς δὲ νὰ μὴ φανῆτε ἐπίβουλοι καὶ ἀπειθεῖς τῆς βασιλείας μου. Προσεξατε μήπως ἀποβάλλοντες τὸ ζήτημά μου, δέν ἔχητε πλέον οὐδὲ καιρὸν νὰ μετανοήσητε.

Ek. 1

Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa'nın Yanya yöneticilerine verdiği
amannâme * (1430)

ἢ Ὅρισμός ὅτεπερ ἔστειλεν ὁ Σινὰν πασις ὁ τοῦ Σουλτὰν Μουράτ βε-
ζίρης εἰς τὰ Ἰωάννινα ἐπὶ ἔτους ,σιῒλη^ω : .

Τῆς κεφαλῆς τῶν κεφαλάδων καὶ αὐθέντου πάσης Ἀσσεως, τοῦ Σινὰν
πασὰ ὁρισμός καὶ χειρετισμός εἰς τὸν πανιερώτατον μητροπολίτην Ἰωαν-
5 τίνων καὶ εἰς τοὺς ἐντιμοτάτους ἄρ | φ. 194^α | χοριτες, τὸν τε καπειάγον
Στρατηγόπουλον καὶ τὸν υἱὸν τοῦ Καπειάγου τὸν κὺρ Παῦλον καὶ εἰς τὸν
πρωτοστράτηγον τὸν Μλουήσασον καὶ εἰς τὸν πρωτοσιγκρητὴ τὸν Στανίτζη
καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ἄρχοντας τῶν Ἰωαννίνων, μικροὺς τε καὶ μεγάλους.

Νὰ ἡξέυρετε ὅτι μῆς ἔστειλεν ὁ μέγας αὐθέντης νὰ παραλάβωμεν τοῦ
10 Δούκα τὸν τόπον καὶ τὰ κάστρον του. Καὶ ὥρισέν μας γούρ οὕτως : ὅτι
ὁποῖον κάστρο καὶ χώρα προσκυνήσῃ μετὰ τὸ καλὸν, νὰ μὴδὲν ἔχει κανένα
φόβον, οὔτε κακὸν | φ. 194^β | οὔτε κουρσεμὸν ἀλλ' οὔτε κανέναν χυλίσμῳ.
καὶ ὁποῖον κάστρο καὶ χώρα δὲν προσκυνήσουσιν, ὥρισεν νὰ τὰ καταλύσω
καὶ νὰ τὰ χαλάσω ἐκ θεμελίων, ὥσπερ ἐποίησα καὶ τὴν Θεσσαλονίκην. Διὰ
15 τοῦτο γράφω καὶ λέγω σας ὅτι νὰ προσκυνήσετε μετὰ τὸ καλὸν καὶ μὴδὲν
πλανηθῆτε καὶ ἀκούσετε τῶν Φραγκῶν τὰ λόγια διὰ τίποτε δὲν σας θέλουν
ὠφελῆσαι, πλὴν ἂν σας χαλάσουν καθὼς ἐχαλάσασιν καὶ τοὺς Θεσσαλονικαί-
ους. Καὶ ἔνεκεν τούτου ὀμνέω σας τὸν Θεὸν τοῦ Οὐρανοῦ | φ. 195^α | καὶ
τῆς γῆς καὶ τὸν προφήτην Μωάμεθ καὶ εἰς τὰ ἐπὶ τὰ μοναστήρια καὶ εἰς τοὺς
20 ἑκατὸν εἰκοσιτέσσαρες χιλιάδες προφῆταις τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν ψυχὴν μου
καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν μου καὶ εἰς τὸ σπαθί ὅπου ζώνομαι διὰ νὰ μὴδὲν
ἔχετε κανέναν φόβον, μήτε αἰχμαλωτισμὸν, μήτε πιασμὸν παιδίων, μήτε ἐκκλη-
σίας νὰ χαλάσωμεν, μήτε μασγίδι νὰ ποιήσωμεν ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκκλησίαις σας
νὰ σημαίνουν καθὼς ἔχουν συνήθειαν. Ὁ μητροπολίτης νὰ ἔχη τὴν κρίσιν
25 τὸν τὴν ρωμαϊκὴν | φ. 195^β | καὶ ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαιώματα· οἱ
ἄρχοντες ὅσοι ἔχουσιν τιμάρια, πάλιν νὰ τὰ ἔχουσιν τὰ γονικά τους, τὰ ὑπο-
στατικά τους καὶ τὰ πραγματικά τους ὅλα νὰ τὰ ἔχουν χωρὶς τινος λόγον· καὶ
ἀλλὰ εἴτε ζητήματα θέλετε ζητήσαι νὰ σᾶς τα δώσωμεν. Εἴτε καὶ σταθῇτε
πεισματικά καὶ δὲν προσκυνήσετε μετὰ τὸ καλὸν νὰ ἡξέυρετε ὅτι ὥσπερ ἐδα-
30 γουναίσαμεν τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἐχαλάσαμεν ταῖς ἐκκλησίαις καὶ ἐρη-
μώσαμεν καὶ ἀφανίσουμεν τὰ πάντα, οὕτως θέλομεν χαλᾶσαι | φ. 196^α | καὶ
ἐοᾶς καὶ τὰ πράγματά σας καὶ τὸ κρῖμα νὰ τὸ γυρέψῃ ὁ Θεὸς ἀπ' ἐοᾶς : .

İst. Başbakanlık Arşivi'nde No: 350 h. 972 (1564) tarihli
mufassal Yanya Tahrir defterinden bir örnek

ما صم
ورع ليه م

نفاذ برقی سہولیات

خرام
عسل
ربضه
عسل
لوايح
عسل
لوس
عسل
عسل
عسل

ماہیہ زمین چاندی سونے ماسک ماسک

مصرع
موج
معمول
طوبی
منزل
طوبی

اسماء کرم مصر کعبہ فیہ والیہ وکس

نوسا لوجا قند قوس بصلوا حیرة

بہارِ نبویؐ

مراد رسول لڑا ہم بھٹن سہا ہ صفا

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي هدانا لهذا الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله

... ..

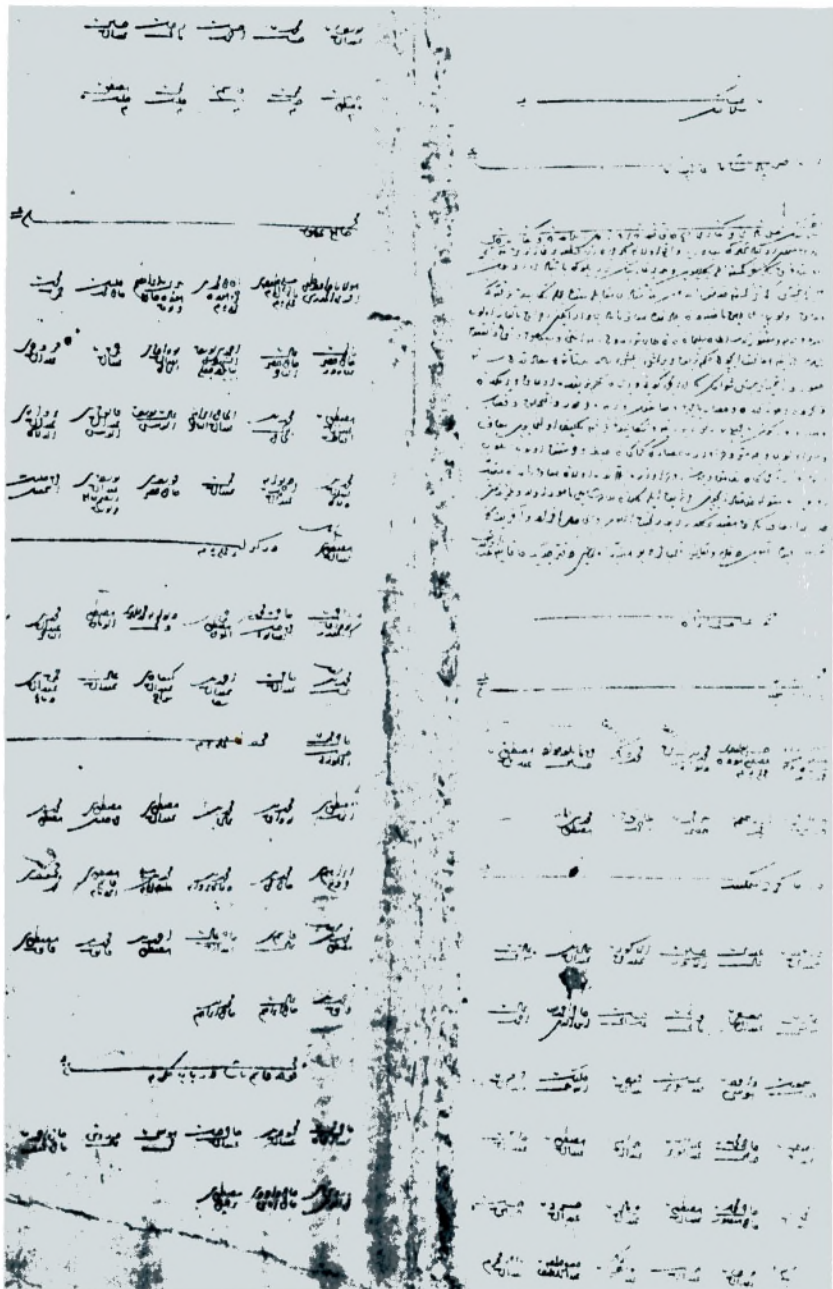
—

و ما وجدنا في كتابه

10. 11. 1954

1. *Staphylococcus aureus* 2. *Staphylococcus epidermidis* 3. *Staphylococcus saprophyticus* 4. *Staphylococcus sciuri* 5. *Staphylococcus carnosus* 6. *Staphylococcus hyicus* 7. *Staphylococcus epidermidis* 8. *Staphylococcus aureus* 9. *Staphylococcus aureus* 10. *Staphylococcus aureus* 11. *Staphylococcus aureus* 12. *Staphylococcus aureus* 13. *Staphylococcus aureus* 14. *Staphylococcus aureus* 15. *Staphylococcus aureus* 16. *Staphylococcus aureus* 17. *Staphylococcus aureus* 18. *Staphylococcus aureus* 19. *Staphylococcus aureus* 20. *Staphylococcus aureus* 21. *Staphylococcus aureus* 22. *Staphylococcus aureus* 23. *Staphylococcus aureus* 24. *Staphylococcus aureus* 25. *Staphylococcus aureus* 26. *Staphylococcus aureus* 27. *Staphylococcus aureus* 28. *Staphylococcus aureus* 29. *Staphylococcus aureus* 30. *Staphylococcus aureus* 31. *Staphylococcus aureus* 32. *Staphylococcus aureus* 33. *Staphylococcus aureus* 34. *Staphylococcus aureus* 35. *Staphylococcus aureus* 36. *Staphylococcus aureus* 37. *Staphylococcus aureus* 38. *Staphylococcus aureus* 39. *Staphylococcus aureus* 40. *Staphylococcus aureus* 41. *Staphylococcus aureus* 42. *Staphylococcus aureus* 43. *Staphylococcus aureus* 44. *Staphylococcus aureus* 45. *Staphylococcus aureus* 46. *Staphylococcus aureus* 47. *Staphylococcus aureus* 48. *Staphylococcus aureus* 49. *Staphylococcus aureus* 50. *Staphylococcus aureus* 51. *Staphylococcus aureus* 52. *Staphylococcus aureus* 53. *Staphylococcus aureus* 54. *Staphylococcus aureus* 55. *Staphylococcus aureus* 56. *Staphylococcus aureus* 57. *Staphylococcus aureus* 58. *Staphylococcus aureus* 59. *Staphylococcus aureus* 60. *Staphylococcus aureus* 61. *Staphylococcus aureus* 62. *Staphylococcus aureus* 63. *Staphylococcus aureus* 64. *Staphylococcus aureus* 65. *Staphylococcus aureus* 66. *Staphylococcus aureus* 67. *Staphylococcus aureus* 68. *Staphylococcus aureus* 69. *Staphylococcus aureus* 70. *Staphylococcus aureus* 71. *Staphylococcus aureus* 72. *Staphylococcus aureus* 73. *Staphylococcus aureus* 74. *Staphylococcus aureus* 75. *Staphylococcus aureus* 76. *Staphylococcus aureus* 77. *Staphylococcus aureus* 78. *Staphylococcus aureus* 79. *Staphylococcus aureus* 80. *Staphylococcus aureus* 81. *Staphylococcus aureus* 82. *Staphylococcus aureus* 83. *Staphylococcus aureus* 84. *Staphylococcus aureus* 85. *Staphylococcus aureus* 86. *Staphylococcus aureus* 87. *Staphylococcus aureus* 88. *Staphylococcus aureus* 89. *Staphylococcus aureus* 90. *Staphylococcus aureus* 91. *Staphylococcus aureus* 92. *Staphylococcus aureus* 93. *Staphylococcus aureus* 94. *Staphylococcus aureus* 95. *Staphylococcus aureus* 96. *Staphylococcus aureus* 97. *Staphylococcus aureus* 98. *Staphylococcus aureus* 99. *Staphylococcus aureus* 100. *Staphylococcus aureus*

५३

Murad, for help. Following the capture of Thessaloniki, a part of the Ottoman army was directed against certain Albanian chiefs who had revolted, while the other part continued to Ioannina under the command of Sinan Paşa. There is detailed information on the conquest of Ioannina in the *Epirus Chronicle* (in Greek). According to the Chronicle, when Sultan Murad II twice, sent armies to Ioannina the citizens held narrow passes of Epirus.

Sultan Murad and the Beylerbeyi of Rumelia *Sinan Paşa* had sent proposals written in Greek to the people of Ioannina, offering them *amân*. These *amânnames* are the oldest documents showing the rights and privileges granted to *non-Muslims* accepting the Ottoman suzerainty. On the document the *nâme* (*Orismos*) of Sinan Paşa figures more prominently than that of Murad II. According the document, ancestral rights, the properties and possessions of the people of Ioannina would be guaranteed without question. Fief holders were to continue in their holdings, now considered as *timar* and the people were permitted the free exercises of their religion. The Metropolitan of Ioannina was to retain his judicial prerogatives and all other ecclesiastical rights. Furthermore, a guarantee was given that the city would not be looted, that the people would not be taken captive, and that boys would not be drafted for service in the army. Any other request of the Ioanninans were to be granted. If the people of the Ioannina had not surrendered, the same fate that befell Thessaloniki could easily have befallen Ioannina and the town might have been looted and destroyed. After receiving assurances concerning their future position The People of Ioannina sent envoys to the Sultan, and surrendered the keys of the city. In return obtained a decree assuring them of the privileges that had previously been promised. Thus on 9 October 1430 Ioannina was annexed to the Ottoman territories; in particular, it is understood that the *autonomous* administration of the people of Ioannina, which had been obtained from Byzantine Emperors, was maintained over a long period under the Ottoman rule.

So far, not the least research has been made on the history of Ioannina under the Ottoman rule. The present study introduces demographic data on the city, according to the first tahrir defter. *The mufassal tahrir defter* on *nefs-i Yanya*, (*the city itself*) is kept in Istanbul Başbakanlık Arşivi (the Prime Minister's Archives), the call number is: 350, H. 972 (1564). According to this defter, Ioannina was a *mirliva hassı*, there were 35 *Christian*

quarters, and only 1 *Moslem quarter*. The *Muslim population* consisted of 250 inhabitants (50 households + 8 bachelors) while there were 5905 Chiristians (1181 households + 134 bachelors) living in the city. As to the *Jewish population*, they were not recorded in the register of 1564, but they are mentioned as 35 nefer (tax payers) (175 inhabitants) in the mufassal tahrir defter belonging to the year 1579. Thus by surrendering and asking for *amân*, Ioannina avoided the fate of Thessaloniki. No deportations occurred in the area, perhaps in part due to the isolated geographical position of the town. Even more than one hundred years after the conquest, the overwhelming majority of the population was still made up of Christians.

1527 ANADOLU İSYANI HAKKINDA YAYINLANMAMIŞ BİR RAPOR *

JEAN - LOUIS BACQUÉ - GRAMMONT

Celali isyanlarıyla doruk noktasına varan, Osmanlılar döneminden önceki Anadolu'yu karıştıran, kültürel, dinsel, etnik, ekonomik ve toplumsal belli bir dengenin bozulduğunu gösteren ve toplumun bundan dolayı kabul ya da reddettiği isyanlar, araştırmacılar için oldukça verimli bir alandır. Bu konuda çalışan araştırmacıların incelemeleri, analizleri ve sonuçları birbirinden farklı çok sayıda eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

XVI. yy'ın ilk çeyreğindeki Osmanlı-Safevî ilişkilerini incelerken bir yandan aralarındaki ortak noktaları, öte yandan ise önceki ve sonraki olayları araştırarak, isyanları oluşturan nedenleri anlamaya çalıştık. Bu arada yine, aynı dönemde yer alan üç büyük isyanı da incelememize katmış olduk. Ancak çalışmanın henüz varsayımlar safhasında bulunduğunu da hemen belirtelim. İsyânların yerel bir çerçevede kalması, olayların gelişimi ile ilgili belgelerin bolluğuna rağmen henüz yayınlanmamış olmaları ve düzenli olarak bu belgelere başvurma'nın gerekli olması, konu hakkında aslında pek az bilginin bulunduğunu çabucak fark etmemizi sağladı. Bu koşullarda, elimizdeki bölük pörçük verilerle, varsayılan nedenlere dayalı ve gözlemlediğimiz dört etkenden birini ön plana çıkarabilecek, herhangi bir yorum yapmaktan şimdilik kaçındık. Yukarıda açıkladığımız duruma göre, isyanlar arasında bir kıyaslama yapmak çok erken gibi geldi. Bizce, Celali isyanlarının detaylı olarak incelenmesi, şimdiki konumuzu oluşturan bu üç isyanı araştırmadan imkânsız gibi görünmektedir.

Geçici olarak seçtiğimiz dört etkenden üçü, 1511-1512, 1520 ve 1526 - 1527 isyanlarında ortak özellik gibi karşımıza çıkar; önem sırası ise birin-

* Burada sunduğumuz inceleme yazısı, Paris'teki Fransız Ulusal Araştırma Merkezi'nin (CNRS) 041 057 kodlu "Unité Associée" (UA) biriminin çalışmaları içinde yer almaktadır. Fransızca metin, daha önce İstanbul'da, 1979 yılında, III. Uluslararası Türkoloji Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur. Şu anda ise, *Studia Islamica* dergisinde yayınlanmak üzere baskıdadır. Metnin Türkçe çevirisini yapan Bayan Sefire Bilir'e de ayrıca teşekkürlerimizi sunarız.

den diğerine değişmektedir¹. Ekonomik etkenin, ağırlık kazanmasa da, önemli bir rol oynadığı açıktır. II. Mehmet'ten itibaren, II. Beyazıt döneminde kadar, Bâb-ı Âli'nin siyaseti, gazilerin tımarlarını varislerin hakları geri alınabilir tımarlara dönüştürmeye, aşiret reislerinin iktidarlarını, gelirlerini sınırlamaya ve göçebe vergilerini yükseltmeye yönelikti. Konuyla ilgili belgeler çok sayıda bulunmaktadır. İçlerinden en önemli olanlar ekonomist meslektaşlarımız tarafından incelendiğinde, bu dönem hakkında hazırlanacak karşılaştırmalı ve istatistikî tablolar yardımıyla bize ışık tutabilirler.

Osmanlı iktidarı böylece, Anadolu nüfusun en çok Türk niteliğini taşıyan ögelerine zarar vermektedir. Bu dönemin belgeleri incelendiğinde, Osmanlının özü olan ve Etrâk (Türkler) olarak adlandırılan —geleneklerine, yaşam biçimlerine, haklarına bağlı göçebe, yarı göçebe ve yeni yerleşmiş toplumu nitelendirmek için küçültücü bir sıfat olarak kullanılan bu sözcük— bu toplumun veya cemaatin, merkezî iktidarın giderek kendisine yabancılaştığını hissediyordu. Üstelik, iktidarın bu topluma gönderdiği temsilciler bile devşirme idiler, yani tamamen Türk değildiler. Bu durumda, merkeziyâtçı Osmanlı iktidarı ile geleneklerine bağlı adem-i merkeziyâtçı Anadolu "Türk" ögeler arasında kapanmaz büyük bir uçurum açılmaya başlandığını kabul edebiliriz. Bâb-ı Âli, İsmail Hami Danişmend'in altını çizerek özellikle belirttiği gibi, Rum vilayeti ve Bozok'tan bakıldığında, müphem bir şekilde "kozmpolit" bir görüntüye sahipti. Olaya kısa bir rapor çerçevesinde bakıldığında, ekonomik ve sosyal etkenlerin birbirinden ayrılmasının imkânsızlığı kendini belli eder.

Bâb-ı Âli, isyanları temelden çözümleyecek kurumsal ve iktisadî önlemleri almamaktaydı. İsyanlar bastırıldıktan sonra önemsenmediği, Kızılbaşlar ve onları bastırmaya çalışan Osmanlı kuvvetlerinin yakıp yıktığı bölgelerin de merkez tarafından imarı ve ekonomisinin güçlendirilmesi doğrultusunda bir çaba gösterilmediğini söyleyebiliriz. Zira vergiler aynı oranda tutulmakta, hatta artırılmaktadır. Bölgeden kaçanların ve ölenlerin yarattığı açığın nüfus başına vergi gelir hesaplarında aynı kaldığı ve müşterek mesuliyet adıyla kişi başına daha fazla vergi istendiği güvenilir belgeler ışığında görülmektedir. Bu durumda, yeni isyanların ve hatta daha önce patlak vermemiş başkaldırıların meydana gelmesi için gerekli alt

¹ İstanbul Hollanda Arkeoloji ve Tarih Enstitüsü'nün monografiler serisi içinde LVI no.sı ile yayınlanacak olan ve halen baskıda bulunan *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins* de bu etkenlerin incelenmesini daha genişçe ele alacağız.

yapı mevcuttur². Bâb-ı Âli'nin krizin asıl nedenlerini anlamada ve çare bulmadaki yetersizliğinin sebepleri araştırılabilir. Dikkati çeken diğer bir nokta ise, tüm bu koşullara karşın, 1527'den yüzyılın sonuna kadar, kayda değer hiçbir isyanın patlak vermemiş olmasıdır.

Dinî etkene gelince, kendinden önce gelen diğer iki etkene büyük ölçüde bağımlıdır. Araştırmalar, XV. yy'ın ikinci yarısında Bâb-ı Âli'nin Anadolu'ya halkın gelenek ve göreneğine ters düşen, şeriatı sertlikle uygulayan kadı ve din görevlileri gönderip göndermediğini saptamaya yardımcı olacaktır. Eğer gerçekten böyle bir durum varsa, bu sürecin özellikle etkisine aldığı bölgeleri belirlemekte yarar vardır. Selâhattin Tansel tarafından yayınlanan pek az itiraza açık bir rapor³, XVI. yy'ın başında Bâb-ı Âli'nin dinî ve sivil yerel temsilcilerinin ne kadar büyük bir ahlâk bozukluğu ve güvensizlik verici durumda olduklarını ortaya koymaktadır. 1511 isyanı patlak verdiğinde, halkın, merkezî otoritenin yerel temsilcilerine karşı hoşnutsuzluğu ve bu temsilcilerin sürekli yetersiz kalmaları gibi etkenler önemli bir rol oynamıştır. Sultan Selim'in iktidara geldiği andan itibaren, adil olma ve saygınlığını güçlendirme amacıyla yerel düzeyde aldığı önlemler konusunda araştırmalara girilmesi uygun olacaktır. Yine de, alınan bu önlemler, Etrâk'a hiç alışık olmadıkları katı bir İslâmiyet biçimini zorla kabul ettirmeye çalışan ve Etrâk'ı, Bâb-ı Âli'nin temsilcilerine kadar, yabancı görünen bir iktidardan daha da uzaklaştırdığı şüphe götürmez.

Her üç ihtilalin de çok karmaşık olan dinî ve ideolojik içeriği konusunda, taraf tutması muhtemel olan resmî Osmanlı tarih belgelerinin dışında başka bir kaynak yoktur. Halk belleği ve nesilden nesile aktarılırken oluşan değişiklikler temel sayılabilecek unsurları silmiş veya tanınmaz hale getirmiş bulunduğundan, Anadolu mezhepleri için, yazılı ve sözlü destanlar üzerinde yapılacak çalışmalar bize gerekli bilgiyi sağlayabilecek kaynaklar olabilirler. Aynı gözlem, *Âlam-ârâ-ye-safavî* propaganda eserleri için de geçerlidir. Başlangıçtaki "Kızılbaşlık" uzun zamandan beri İranlı Şii din adamlarınca "elden geçirilmiş" ve yeni bir şekle dönüştürülmüştür.

XVI. yy'ın başından itibaren göze çarpan bu üç etkene önem vermeyi gerektiren bir dördüncü etken daha eklenmektedir. Bu, Şah İsmail'in Anadolu ve Azerbeycanlı Etrâk'a dayanarak, İran'da dinî kurtarıcı

² Örnek olarak bkz. Irène Beldiceanu-Steinherr ve Jean-Louis Bacqué-Grammont "A propos de quelques causes malaises sociales en Anatolie centrale aux XVIe et XVIIe siècles", *Archivum ottomanicum*, VII, 1982, s. 71-115.

³ Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara-İstanbul 1969, s. 20. ve sonrası.

—Mesihvari— kişiliğinin yardımıyla, Osmanlılardan hoşnut olmayanların gözlerini kamaştıran bir devlet kurmasıdır. Doktrinini halk Türkçesiyle yazmış ve şu maddî koşulları kendisine sadık Kızılbaş müridlerine sağlamıştır: Aşiret farklılaşmalarına gösterdiği saygı, göçebe hayatını sürdürebilme serbestisi ve tanrılaşmış bir önder ile hayranlık uyandıran seferlerine gidebilme imkânı. Etrâk içinde bu durum, atalarının zamanındaki gazi beylerin yaşadıkları döneme kıyasla daha da iyi idi. Bu yeni düzene katılım süratli ve büyük ölçüde olmuştur. Şah İsmail vakit kaybetmeden kendi ordusu için iyi malzeme oluşturan ve aynı zamanda hasmı olan Osmanlıyı içten yıpratmak olan bu etkenlerden —fanatik taraftarlar— istifade etmeyi başarmıştır. Dördüncü etken ise, 1512'de Safevî ordularının dolaysız desteği ile Nur Ali Halife olayında olduğu gibi, dıştan gelen kışkırtmalardır. 1511-1512 isyanlarının patlak vermesi ve gelişmesinde Şah'ın rolünün olmadığı şüphelidir. 1520'deki Şah Veli isyanında ise kesinlik kazanmıştır⁴. Buna karşın, Şah İsmail öldükten iki yıl sonra, 1526-1527 isyanlarının İran'da düzenlenmediği şüphe götürmez. Halefi genç Tahmasb hırslı bir kişiliğe sahipti. Bu genç Safevî, Safevî sınırları dışında birbirlerini yok etme çabasında bulunan, bir isyan düzenlemek için gerekli siyasi güçten uzak Kızılbaş emirlerinin elinde bir oyuncak idi. Bu bağlamda, önemle üstünde durulması gereken bir nokta da, Şah İsmail'in eski "dai" ve "halifeleri" tarafından yönetilmekte olan bu isyanlar, daha çok yerel ve yerli görünümü yanı sıra, dönem için istisnai ve dolayısıyla ilginç isyanlardır.

Anadolu isyanlarının gelişiminin incelenmesi, bir yandan kaynakların çelişki ve eksiklikleri ile, öte yandan kronoloji ve belirtilen olayların sıralanmasındaki tutarsızlıklarla, çok karmaşık bir hale gelmektedir. Somut olayları anında tespit edip, ortaya koymakla, ulaşılabilir arşiv belgeleri —isyanın bastırılmasına katılan Osmanlı subaylarının raporları— çoğu zaman çeşitli tarih yazarlarının arasındaki uyumsuzlukların doğrultusunu bulmayı mümkün kılmaktadır. Şah Veli isyanının incelenmesi sırasında olayların birbirinden çözülmesi ve tekrar birleştirilmesi yolunda öyle bir çalışmaya girmek fırsatını bulduk ki; bu bizi başlangıçta öngördüğümüz sınırların çok ötesine sürekledi. Kaldı ki; burada söz konusu olan isyan, zaman ve yer açısından kolayca belirlenebilen bir isyandı. Bu bakımdan on ay süren, üst üste gelen ve Kırşehir, Erzurum ve Kilikya geniş üçgeni içinde cereyan eden büyük seferden oluşan 1526-1527 olaylarının sıra ve yer be-

⁴ Karşılaştırınız: "Études turco-safavides, III. Notes et documents sur la révolte de Şah Veli b. Şeyh Celâl", *Archivum ottomanicum*, VII, 1982, s. 5-69.

lirlmesini yapmaktan kaçınacağız. Bununla birlikte, bu olayların devamı sayılabilecek, Şah Veli hakkındaki bir incelemeyi daha sonra ele almayı tasarlamaktayız. Şu andaki konumuzu ise, yukarıda belirtilen noktalardan bazılarını aydınlatan ve bildiğimiz kadarıyla şimdiye dek yayınlanmamış bir belgenin tanıtımı ile sınırlandıracağız.

Topkapı Arşivlerindeki E. 6369 no.lu doküman, adı belirtilmemiş olmakla birlikte, kuşkusuz Karaman Beylerbeyi olan Mahmud Paşa'nın⁵, sultanın Kızılbaş isyanını bastırmakla görevlendirdiği Sadrazam İbrahim Paşa'ya gönderilen bir rapordur. Doküman isyanın bastırılmasından iki ay öncesine, yani 1527 Nisan'ının son günlerine aittir.

Bu isyan, koşulları iyi bilinen 1526 yazında aniden Kilikya'da patlak vermişti. Yörenin hazine kütüklerini düzenlemekle görevli bir sayım memuru, vergi yükümlüsü Etrâklara karşı adaletsizlikler yaparak, vergilendirme görevini yerine getirir. Etrâkların toprakları keyfî bir biçimde vergiye bağlanmıştır. Bu haksız duruma itiraz eden bir yaşlının, sayım memurunun emri ile sakalı kestirilir. Bu küçük olay, hemen daha büyük olaylara yol açar. Kilikya'daki Etrâklar ayaklanırlar. Karışıklık zamanın bütün Kızılbaş isyanlarının önemli bölgesi olan Bozok'a da yayılır. Sancak Beyi 20 Ağustos'ta isyancılar tarafından öldürülür. Karaman Beylerbeyi Hürrem Paşa da derhal çarpışmalara katılır, ancak bir hafta sonra öldürülür⁶. O sırada Mohaç seferinden dönmekte olan sultan, 8 Ekim'de Varadin'de bu haberi alınca, durumdan bilgi edinmesi için Anadolu Beylerbeyi Behram Paşa'yı olay yerine yollar⁷. Bu arada, ihtiyatsızca asilere karşı bir sal-

⁵ İnceleneyeceği gibi, Mahmud Paşa, 1526 yılında Kızılbaşlar tarafından öldürülen Hürrem Paşa'nın halefi olarak, Karaman beylerbeyi tayin edilmişti. Daha önceden Zülkadriyye beylerbeyi idi. Bkz. Bostanzâde, *Süleyman-nâme*, el yazması, Viyana, Österreichische National Bibliothek H.O.42a, s. 135. Belki de, 1522'de Şehsuvar oğlu Ali Bey'in yok edilmesinden sonra Maraş'a tayin edilmiştir. Mehmed Süreyya'ya göre *Sicill-i Osmânî*, IV, İstanbul, tarihsiz, s. 310, bu eski yeniçeri, II. Beyazıt'ın zamanında özel bir görevde iken İran'da hapsedilmişti. Bu zat, Sultana elçilik görevi dolayısıyla gönderilmiş, Biga sancak beyi tayin edilmiş ve daha sonra I. Selim zamanında İran'a iki kez elçi olarak gitmiştir. Bu son nokta bize şüpheli görünür, çünkü, Çaldıran seferinden önce Diyarbakır Safevi beylerbeyi Ostacelû Muhammed Han'a gönderilen iki misyon dışında, Sultan Selim'in Şah İsmail'e temsilci gönderdiği görülmez. Ama bu iki misyon sırasında, "İran" belki geniş anlamda ele alınmıştır ve Şirvanşah'a veya Hazar Denizi kıyısındaki küçük krallara elçiler gönderilmiştir.

⁶ Celâlzâde Mustafa, *Tabakâtü'l-memâlik ve derecâtü'l mesâlik*, Paris, Bibliothèque Nationale, Supplément Turc 165, s. 118-119; J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, V, Paris 1836, s. 93.

⁷ Feridun Bey, *Münşe'âtü's-selâtin*, I, İstanbul 1274/1858, s. 565; M. Pavet de Courteille, *Histoire de la campagne de Mohacz, par Kemal Pacha Zadeh*, Paris 1859, s. 131 ve sonrası.

dırıya girişen Rumeli Beylerbeyi Hüseyin Paşa yenilgiye uğramıştır. 26 Eylül'de ağır bir şekilde yaralandığında, üç gün sonra yerini, takviye kuvveti olarak yola çıkmış bulunan Diyarbakır Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın bölüğü alır. Güçlü ve tecrübeli bir orduya kumanda eden Hüsrev Paşa, isyancıları ortadan kaldırmayı başarır da; isyan yeniden alevlenir⁸. Kilikya Valisi Ramazanoğlu Pîrî Bey, 1526 Ekim'inde ve 1527 Şubat'ında olmak üzere iki kez isyanı bastırabilir. 1527'de Hacı Bektaşî'nin soyundan gelen Kalender Şah'ın çağrısı üstüne Bozoklular yeniden ayaklanırlar. Sultan bütün imkânlarını kullanarak olayları sona erdirmeye karar verir. Hüsrev Paşa, isyancıların İran'a kaçmalarını sağlayabilecek yolları keserken, Sadrazam İbrahim Paşa da Kızılbaşlara karşı savaşmaktadır. Bu arada, Zû-nûn'un oğlu tarafından yönetilen asilerin bir kısmı yönetimi ellerine geçirmekte ve Sivas yakınlarına varmaktadır. Rum vilayetinin yeni Beylerbeyi Fil Yakub Paşa, yol boyunca çarpışarak, Erzurum'un Pasinler ovasında ordugâh kurmuş olan Hüsrev Paşa'ya hemen katılır. Buradaki çarpışmaların sonucunda, Kızılbaşlar bozguna uğratılıp, katledilirler. Hikâyeyi ayrıntılı bir biçimde Bostanzâde'nin vakanüvis defterinden öğreniyoruz⁹. Daha sonra Kalender Şah ve Bozoklu asiler Kırşehir'i terkederek, İran'a doğru yola koyulurlar.

Mahmud Paşa'nın raporu işte bu döneme aittir. Mahmud Paşa, İbrahim Paşa tarafından —Orta Anadolu'ya giden— asilerin yolunu kesme göreviyle Sivas'a Yakub Paşa'yla ve Anadolu Beylerbeyi Behram Paşa'yla birleşmek üzere gönderilmiştir. Bu doküman, asiler kuzeyden Sivas'ı ve Mahmud Paşa'yı sardıkları anda kaleme alınmıştır. Oysa, Yakub Paşa, Koçhisar ile Zara arasındaki Kızılırmak vadisinde, Mahmud Paşa'yı beklemektedir. Başka bir yönden gelen Behram Paşa ise, kendi kuvvetlerini diğer kuvvetlerle birleştirerek, Kızılbaşlara saldırır, ancak, Sivas'ın kuzeyindeki Karaca Çayır denilen yerde, bu saldırı sonucunda bozguna uğrar. Bostanzâde tarafından verilen topografik bilgiler¹⁰, Mahmud Paşa'nın raporunda geçen bu olayları doğrulamaktadır. Mahmud Paşa, yine aynı raporda, olayların tarihlerini kesinlikle belirtmiştir. Daha sonraları Anadolu isyanlarına uzunca bir süre için son verecek olan bu safha, harekâtın diğer safhalarından farklılık kazanmıştır. Behram Paşa; Mahmud Paşa, Halep Beyi Koca İbrahim Paşaoğlu İsa Bey ile birleşeceği yere, Tokat'a çekilir.

⁸ Celâlzâde Mustafa, *a.g.y.*, s. 119-121.

⁹ Bostânzâde, *a.g.y.*, s. 141 ve sonrası.

¹⁰ *a.g.y.*, s. 142.

8 Haziran 1527'de asiler Cincife'de¹¹ yeni bir çarpışmaya girerler. Bu olay büyük bir felâketle sonuçlanır. Mahmud Paşa ile diğer üç sancak beyi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun iki yüksek rütbeli memuru burada şehit edilirler. Sağ kalanlar ise Kızılbaşların takibine uğrar ve 22 Haziran'da ilk savaşı yaparak düşmanı ortadan kaldıran İbrahim Paşa'nın ordusuna katılmayı başarırlar.

Mahmud Paşa'nın raporu tarihsel konumuna yeniden oturtulacak olursa, Mahmud Paşa'nın, ordusunu bozguna uğratacak güce sahip olan hasmının kuvvetlerini küçümsediği farkedilecektir. Aynı şekilde, 1511 olaylarında, düşmana karşı ihtiyatsızca saldıran ve bunu hayatlarıyla ödeyen Karagöz Paşa ve Sadrazam Hadım Ali Paşa'dan beri düşmanın saldırganlığı iyice bilinmektedir. Hüseyin Paşa, Yakub Paşa ve Hürrem Paşa da yine aynı şekilde birkaç ay öncesinde bu saldırganlığı ispat etmişlerdir. Bu hafife alma işi, durum değerlendirme raporlarında diğer olaylardakilerle benzeşmektedir. Özellikle vurgulamak istediğimiz gibi, Osmanlı orduları, alınması gereken önlemleri yeterince alamayan ve eski olaylardan sonra ders almayan valilikler yüzünden yenilmektedir. Patlak vermesiyle, gelişmesi ve etkiledikleri bölgelerle genellikle birbirine benzer isyanların yinelenmesi Bâb-ı Âli'nin Anadolu'daki tedirginliğin sebeplerine karşı açıkça ilgisiz kalmasından kaynaklanmaktadır. Daha önceki yıllarda Bâb-ı Âli'nin gösterdiği pragmatizmle çelişen bu yeteneksizlik, Osmanlı ordularının 1534-1535 ve 1548 yıllarındaki İran seferleri sırasında¹² tekrarladığı stratejik ve lojistik yanlışları da hatırlatmaktadır.

E. 6369 no.lu doküman, sağ tarafta bulunan mürekkep lekesi yüzünden güçlükle okunan bir damga taşır. Dikkatle bakıldığında şunlar anlaşılır: *Tawakkaltu 'alâ-llah*, aşağıdaki kütükte ise: *Mahmud bin Abdullah*.

E. 6369

1. semm-i semend-i sa'âdete¹³ ruhsâre-i niyâzi sürüb takbîl-i rikâb-ı hümâyûnla dest-res buldukdan sonra 'arz-ı bende-i bîmiqdâr

¹¹ Bugün Tokat ilinin ilçesi Gökdere bucağının muhtarlığı. Bkz./[TMYK], T.C. İçişleri Bakanlığı, *Türkiye'de Meskün Yerler Kılavuzu*, Ankara 1946, s. 212; [HGM], Harita Genel Müdürlüğü, Ankara, 1/200.000 ölçekli Türkiye haritası, "Reşadiye" paftası, 06-91.

¹² Bu sorunu "Kanunî Sultan Süleyman'ın I. François'ya iki mektubu" nda anımsadık, *D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII-XII/14-23, 1970-1974, s. 94 ve devamı.

¹³ Ata ve üzenkiye olan başvuru hiyerarşide üstte olan kişinin o sırada savaşta olduğu nu gösterir. Böylece yalnız İbrahim Paşa'nın savaşta olduğu ve sultanın o sırada İstan-

2. ve zerre-i hâksâr ol-dur ki bundan aḳdem Budak Özi ve Keskün¹⁴ nevâhîlerinde ḥurûc eden
3. Kızılbaş Kaz Gölü¹⁵ nâm maḥallden ḳalkub Artuḳâbâd¹⁶ cânibi-ne müteveccih olduḡı haber ^carz
4. olunub şimdiki hâlde beglerbegi ḥazretleri¹⁷ cânibinde olan âdemlerümüzden Veys nâm âdemümüz
5. Artuḳâbâd ayaḡında Silis Özi¹⁸ nâm maḥallden gelüb şöyle haber verdi ki Kızılbaş-ı la^cîn
6. Artuḳâbâda konuḡı haber istimâ^c olub nefsi Sîvâsı iḥrâḳ etmek niyyetin istimâ^c edicek
7. Rûm beglerbegisi ḥazretleri¹⁹ daḡı ilḡayub Sîvâsa konuḡda Kızılbaş-ı maḥzûl daḡı Artuḳ-
8. âbâddan Yıldıza²⁰ dönüb Sîvâs ile Tokat arasından geçüb Yıldıza konub andan
9. Gökçe Belden²¹ aşub ḳara kurayı bıraḡub aḡzını çit-hâne eyleyüb diyâr-ı şarka
10. gitmege müteveccih olduḡda beglerbegi ḥazretleri daḡı mahrûse-i Sîvâsdan ḳalkub Sîvâsuñ

bul'da bulunduḡu sözkonusudur. Ayrıca, son çare, Bab-ı Âlî'deki bir ulu kişıye (*sultânım hazretleri*) açıkça başvurmaktır ve şüphesiz *dergâh-ı muallâ*, *bârgâh-ı alâ*, vb. türünde bir istiare ile yakarılan Süleyman'a başvurmak deḡildir.

¹⁴ Keskün, Ankara'nın güneydoḡusunda bulunan şimdiki ilçe merkezi Keskin olmalıdır. Budak Özi'ne gelince, tam belirtilmiş yerini bulamadık. İsyanın Kırşehir veya çevrelerinde patlak verdiḡini bildiḡimiz için, onu bu bölgede araştırmak uygun olacaktır. *TMYK*, s. 178, Kırşehir'in doğusunda Mucur ilçesinde bir Budak bucaḡını belirtir. Yine de, bu köy hiçbir zaman ne bir vadide, ne de bir derenin kıyısında (*öz*) bulunur. Bkz. *HGM*, "Avanos", Id-73.

¹⁵ Yeşilirmak'ın sol kıyısı yanında, Turhal ve Tokat arası. Bkz. *HGM*, "Amasya", s-86-87. Irmaḡın karşı kısında, 1520'de Rumeli Beylerbeyi Şadi Paşa'nın, Sivas üstüne aynı şekilde yürüyen, Bozok'tan gelen Şah Veli'nin Kızılbaşları tarafından yenilgiye uğratıldıḡı Kazova ovası bulunur. Bkz. *ETS III*.

¹⁶ Tokat'ın güneybatısında ilçe merkezi, şimdiki Artova. Bkz. *HGM*, "Amasya", s- 88.

¹⁷ Fil Yakub Paşa.

¹⁸ Artova ile Zile arasında yer alan köy. Bkz. *HGM*, "Amasya", s- 85.

¹⁹ Fil Yakub Paşa.

²⁰ Sivas ile Tokat arasında yer alan ilçe merkezi, şimdiki Yıldızeli (Yenihan).

²¹ Gökçebel, batıda Çırçır deresi vadisi ile, doğuda Bedohtunyazısı ovası arasında, Çırçır'ın kuzeyinde bulunur. Bkz. *HGM*, "Reşadiye", s- 92.

11. Tahta Köpri nâm köpriye konub andan Koçışâra²² varmak tedârik olduĝda
12. bu nahîf daĝi mübârek receb ayınuñ on tokuzıncı ĝünü ki dûşenbe ĝünü dür²³ Artukâbâddan
13. öte Yıldıza karîb olan Finezi²⁴ nâm maĥalle konub arıdan ara yatı Koçışâarda
14. beglerbegi ĥazretlerine mülâkât olmak üzere tahmîn olunmuşdur in şâ^a-llâh^u-l-^cazîz pâdişâh-ı âlem-penâh
15. ĥazretlerinüñ eyyâm-ı saâdetlerinde envâ^c-ı yüz aklıkları ĥâşıl ola²⁵ ve melâ^cin-i mezkûre daĝi
16. eski Kızılbaşdan kimesne tâbi^c olmayup ve ba^czı yerlere ki fitne ü fesâd bıraĝub yer yer ĥurûc
17. etdirmek tedârik etmişler idi ol fitneleri daĝi râst gelmeyüb yer yer bozulub ve Boz
18. Ok tâ'ifesinden daĝi ümîzvâr olduĝı kimesneler daĝi kendülere tâbi^c olmayub
19. bu nahîf yanına gelüb ve andan ĝayri her ĝün bölük bölük içlerinden âdemler kaçub ve kaçub
20. gelenlere daĝi ka^câ kimesneyi daĝl etdirmeyüp ekşerine 'aynı ile bulunan rızık ü mâlın daĝi alı

²² Sivas ve Koçhisar arası Kızılırmak vadisine vardıkları sırada, yollarını kesmek için.

²³ 21 Nisan 1527. Faik Reşit Unat'ın *Hicrî tarihleri milâdî tarihe çevirme kılavuzu*'nda belirttiĝi ĝibi, Ankara 1974, s. 65, eĝer 933'ün 1. recebi bir çarşamba olsaydı, 19'u bir pazar olması gerekiyordu.

²⁴ Artova ilçesinin Kızılca bucaĝının muhtarlığı, şimdiki Fineze. Bkz. *TMYK*, s. 389; *HGM*, "Amasya", s- 90.

²⁵ Mahmud Paşa'nın belirtmemesine rağmen, üçüncü bir Osmanlı birliĝi o sırada yanında bulunuyordu ve Kızılbaşları kovalıyordu. Onlara ilk kez yenildiĝi Karaca Çayır'da birleşmeyi başaran Anadolu beylerbeyi Behram Paşa'nın birliĝidir bu. Bkz. Bostânzâde, *a.g.y.*, s. 142. Asiler Çırçır'ın kuzeyinde bulunan Gökçe Bel'i geçtikleri ve güneydoĝuya doĝru gittikleri için, Sivas ile Çırçır arasında yer alan bucak merkezi Karaçayır (Hıdıranlı) ile Karaca Çayır'ın özdeşleştirilebileceğini düşünürüz. Bkz. *HGM*, "Reşadiye", t-94. Arından, yolların iki kuvvetli ordu tarafından, yani doĝuda Hüsrev Paşa ve güneyde İbrahim Paşa'nın orduları tarafından kesildiğini bilen Kızılbaşlar bu bölgeden uzaklaşamadılar. Birkaç hafta sonra, Karaçayır'ın kuzeyinde, en azından yüz kilometre uzaklıktaki Cincife'de bulunurlar.

21. vermek ile içlerinden haylî âdem kaçup perişân-hâl olub hattâ Çiçek oğlu²⁶
22. Hasan Beg nâm kimesne ki sâbıkâ tutulub bu nahîfe geldükde hıl^catlanub şalı verildükde Kızılbaş
23. arasında olan karındaşı Turağ Beg ki cemîⁱ umûrların görüb başaran mezkûr Turağ Bege
24. mektûblar gönderilüb ol daği içlerinden kaçub ammâ bu nahîfe daği gelüb ulaşmayub
25. ba^czîlar ^caķebinden Kızılbaş yetüb katl etdi ve ba^czîlar henüz bizlere gelmege ihtiyât
26. edüb bir vesîle ile gelmek ister derler şol derecede aralarına tefriķa düşmiş-dür ki
27. nihâyet yedi sekiz yüz atlu ve üç dört yüz piyâde kaldı deyü tahkîk ederler²⁷
28. ümîz dür ki Hakk-ı subhânah^u w^a ta^câlânun^u inâyetinden ulaşılduğı maħalde olancası
29. daği kılıçdan geçüb sâ'irlere ^cibret vâķi^c ola in şâ'^a-llâh^u ta^câlâ bâķi^î fermân sa^câdetlü
30. sultânüm hâzretlerinün rê'y-i şerîflerine menû^t-dur
31. az^cafü'l-^cibâd
32. Maħmûd el-fakîr
33. ve bu ^cabd-ı nahîf daği
34. ğâyet sür^cat ile gitmegin
35. Bozok tâ'ifesiñ

²⁶ Faruk Sümer'in *Oğuzlar (Türkmenler)* Ankara 1972, s. 178, adlı kitabına göre, Çiçekliler, Kayseri ve Yozgat arasına yerleşmiş göçmenler gibi Boğazlayan Türkmenlerinin bir kabilesiydiler. Aynı yazarın, *Safavi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü* adlı kitabına da bkz. Ankara 1976, s. 74-77.

²⁷ Bu güçler besbelli aşırı derece küçümsenmiştir. Çünkü Kızılbaşlar yalnız sahip oldukları kuvvetlerle az zaman sonra iki Osmanlı ordusunu bozguna uğratıyorlardı. Mahmud Paşa'nın bahsettiği dönemlerin, onu gerçek bir "psikolojik zehirlemeye" tâbi tutma ve bir tuzağa düşürme amacıyla yanına gelip gelmedikleri düşünülebilir.

36. boy begleri ve sipâhîleri
37. yetişüb ekşer çerileri gelüb
38. mülâkât olamadılar
39. ammâ rûz-be-rûz gelmek üzere
40. dururlar hem-ân boy beglerinden
41. bir kaç boy begi gelüb
42. mülâkât olamadı anlar
43. daî bir iki menzil bu nahîfden
44. gerüde gelüb ulaşmak
45. üzere dururlar

1056/1646 TARİHLİ AVÂRIZ DEFTERİNE GÖRE

17. YÜZYIL ORTALARINDA HARPUT

Dr. MEHMET ALİ ÜNAL

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'a kadar tahakkuk ve tarh usûl-leri farklı şekillerde belirlenerek halktan nakid veya hizmet olarak alınan "Avâriz" veya "Avâriz-ı Divâniye", fevkalâde durumlarda ve özellikle sefer masraflarını karşılamak için, Divân'ın teklif ve kararı ile padişahın emri üzerine toplanabilen bir vergi türü olarak dikkati çeker¹.

Avâriz vergisinin halka tevzii ve taksimi için kazâ merkezleri ve merkezlere bağlı olan nâhiye ve köylerde herhangi bir gayri menkulü tasarruf eden şahıslar tahrir edilerek "Avâriz Hânesi" tesbiti yapılırdı. Çünkü şahısların "Avâriz" vergilerini ödemeye katılmalarında aranan şart, mülk sahibi olmalarıdır².

"Avâriz-ı Divâniye" ile "Tekâlif-i Divâniye" aynı vergi türleri olduğu gibi³, "Kürekcî Bedeli" ve "Nüzül Zahiresi"de bu gruba dahildir. Başlangıçta şer'î vergilerin dışında olan "Avâriz-ı Divâniye" zamanla şer'î bir vergi haline getirilmek istenmiştir⁴.

Bazı sınıflar "Avâriz-ı Divâniye"den muâf tutulmuşlardır. Bunlar, ulemâ, sülehâ, sâdât, derbendci, tuzcu, çeltikçi, ortakçı, katrancı, doğancılar gibi askerî sınıflar ile bazı vakıfların reâyâsı olan zümrelerdir. Fakat, istisnâî hallerde, devlet sıkıştığı zaman muâfiyetlerin çoğunu dinlememiştir⁵.

16. yüzyılın sonlarından itibaren "Avâriz-ı Divâniye" daimî ve nakdî bir vergi haline dönüştüğü gibi, miktarı da gün geçtikçe artmıştır. Bu meyanda, savaş zamanlarında halktan hububat veya un olarak tahsil edilen "nüzül zahiresi" de aynî bir vergi olmaktan çıkıp nakdî bir vergi haline gelmiştir⁶.

¹ Ömer Lütfi Barkan, Avâriz mad., *İA*, II, s. 13 vd.

² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İcîmâî Tarihi*, II, İstanbul 1974, s. 266-67.

³ Feridun M. Emecen, Kayacık Kazâsının Avâriz Defteri, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, 1981-82, s. 159-170.

⁴ Akdağ, *a.g.e.*, s. 273.

⁵ Barkan, *a.g.e.*, s. 15.

⁶ Bruce McGowan, Osmanlı Avâriz-Nüzül Teşekkülü, (1600-1830), VIII. TTK, 11-15 Ekim 1976, c. 2, Ankara 1981, s. 1327-1332.

1056/1646 Tarihli Harput Tahrir Defteri

İncelemekte olduğumuz defter, Başbakanlık Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde 3038 numarayla kayıtlı bulunmaktadır. Bu defter, Diyarbekir eyâletine tâbi, Harput kazâsının sâbık Diyarbekir Defterdarı Muhammed Efendi ile eski Ruznamçeci İbrahim tarafından "Avârız Hâneleri"nin tesbiti için yapılmış bir tahrir defteridir. Defter 40 sayfa olup 15,5 x 43 cm ebâdındadır. Defterin iki sayfasının birleştiği orta kısmı kısmen tahrip olmuşsa da, defterin bütünlüğüne zarar vermemektedir.

Defter, Harput kazâsının mahalle, nâhiye ve bunlara bağlı karyeleri esasına göre düzenlenmiştir. İçerisinde Harput'un Avârız hâneleri; gürihteleri; kasabada sâkin olan ulemâ, sâdât, züemâ, erbâb-ı timar, bölük sipâhisi, cebeci, yeniçeri, hisar-eri; Müslüman ve Hristiyan reâyânın durumlarına göre adları; sulu ve susuz zeminleri ve diğer bazı hususlar yer almaktadır. Defterin muhtelif sayfaları sâbık Diyarbekir Defterdarı Muhammed Efendi ile Harput Kadısı Davut Efendi'nin tasdik mühürleri ile mühürlenmiştir.

Defter, üçüncü sayfada yer alan tahrirde ait hülâsa ile başlamaktadır. Yani defterin birinci ve ikinci sayfaları boştur. Üçüncü sayfadaki bu icmâl-göre sâbık Defterdar Muhammed Efendi'nin tahririnden önce, sâbık Halep Defterdarı Mehmed Efendi tarafından yapılan tahrirde Harput'ta 400 Avârız hâneleri kaydedildiği görülmektedir. Halbuki, Muhammed Efendi tarafından yapılan yeni tahrirde, yekûn olarak 186,5 hane bulunmuş olup 213,5 hanelik bir noksanlık söz konusudur. Nitekim aynı sayfanın alt kısmında yer alan ve padişaha hitaben yazılan telhîste, üst kısımda rakam olarak dökümü verilen tahririn neticesi şu şekilde özetlenmektedir:

"... üç yüz yetmiş iki askerî ve yirmi iki Müslime dul havâtîn evinden gayri yüz elli dokuz Müslüman reâyâ evine, on sekiz hâne on beş dul zımmîye havâtîn evinden gayri yüz elli iki zımmî reâyâ evine dahi on sekiz hâne tahrîr idüb ve nevâhisinden dahi sekiz yüz altmış bir müzevec eviyle altı yüz onbeş mücerred reâyâ dahi 'ale's-seviye on neferine bir hâne olur ol takdîrce yüz kırk yedi buçuk ve rub' hâne kayd idüb ve iki buçuk rub' hâne dahi harâbe olup zirâ'at idenlere kayd idüb ki cümle yüz seksen altı buçuk hâne olur bu takdîrce mukaddemâ tahrîr olunan dört yüz hânedan iki yüz on üç buçuk hâne noksan olur ferman sultanımındır"⁷.

⁷ BA, MM 3038, s. 3.

Esasen Diyarbekir'in eski Defterdarı Muhammed Efendi'nin yeniden tahririne yol açan da, bu aradaki 213,5 hânelik farktır. Bunu, defterin dördüncü sayfasında yer alan ve adı geçen Muhammed Efendi ile Ruznamçeci İbrahim'e hitaben yazılmış ferman suretinden açık bir şekilde anlamaktayız.

Ferman suretinden anlaşıldığı üzere, Muhammed Efendi'nin Harput kazâsını yeniden tahririne yol açan sebep Harput'un "âyân", "eşrâf" ve "reâyâ"sının "tezallümü"dür. Çünkü, "kadîmü'l-eyyâmdan" 238,5 hâne olan Harput kazâsı halkının Avâızlarını "edâya iktidârları" olmadığından tahkik ettirmek ümidiyle müteveffâ vezir-i âzam-ı sâbık Mustafa Paşa⁸ zamanında "Âstâne-i Sa'âdet'e mürâcaat ettiklerinde, bu defa üzerlerine "tegaddüben" 400 hâne kaydedilmiş ve hâne başına 17-18 gurusu ödemek durumunda kalmışlardır. Üç yıl süren bu vaziyetden dolayı kazâ halkının "nısfından ziyâdesi", "perâkende ve perişân" olmuştur. Bu hâlin devam etmesi durumunda ise halkın külliye firar edeceği ve vilâyetin harabe olacağı arzedilmiştir ki, bu vaziyetin gerçekliği "...fi'l-vâki" Harput kazâsı ehâlisinin mikdârı kalmayub ve Kuzâbâd nâmında bir nâhiye ehâlisi dahi bi'l-külliye perâkende ve perişân olmağla harâb olmuşdur..." şeklindeki ifadeyle kabul edilmektedir⁹. Nitekim sâbık Diyarbekir Defterdarı Muhammed Efendi, tahrir sonunda, halkın bu kadar yüksek olan vergiyi vermemek yüzünden "reâyâsının ekserisinin cilâ-yı vatan" eylediklerini ve bundan dolayı da iki üç seneden beri Avâızların ancak 133 hânedan toplanabildiğini kaydetmektedir¹⁰.

Bu durumda padişah, daha evvel gönderilen "emr-i şerîf mucebince" tahrir işlemi yapıldığı takdirde "husûle gelmek emr-i muhal ve vilâyetin bi'l-külliye perâkende ve perişân olmasına sebep olmak muhakkak oldu-ğu"nu bildirmekte ve "hakk ve adl" üzere tahrir işleminin yapılmasını emretmektedir. Ayrıca, Defterdar-ı sâbık Muhammed Efendi ve Ruznamçeci İbrahim, herhangi bir suistimale meydan vermemeleri "basiret ve intibah üzre olub mâl-ı mîriye gadr olmakdan" ve "hîn-i tahrîrde kimesneye himâyet ve siyânet eylemekden" sakınmaları hususunda tenbih ve tekid edilmektedir.

⁸ Ferman suretinde "üç senedir 400 hâne üzerinden edâ" etmekte olduğuna bakılırsa sâbık Halep Defterdarı Mehmed Efendi tarafından yapılan tahririn 1052 (1642) tarihinde olması gerekir. Bu durumda bahsedilen vezir-i âzâmın Kernankeş Kara Mustafa Paşa olduğu anlaşılmaktadır.

⁹ MM 3038, s. 4.

¹⁰ MM 3038, s. 32-33.

Yukarıda bahsettiğimiz fermanla 1055 Şaban'ının 5. gününde (27 Eylül 1645) tahrir için görevlendirilen Muhammed Efendi¹¹, görevini, 1056 Cemaziye'l-evvel'inin ilk gününde (15 Haziran 1646) tamamlamıştır¹².

Defterin beşinci sayfasında, Harput kasabasındaki "ulemâ", "sâdât", "züemâ", "erbâb-ı timâr", "bölük sipâhisi", "yeniçeri", "cebeci" ve "hisar-erleri"nin oturdukları mahallelere göre kaydedildiği görülmektedir. Adı geçenlerin ekonomik durumlarına bakılarak, isimlerinin yanına, "hakir", "ahkar", "ednâ", "evsat" ve "âlâ" yazılmıştır.

Genellikle câmi ve mescid isimlerini taşıyan mahallelerden, câmi ve mescidlerin mahalle biriminin oluşmasında merkez ittihaz edildiği ve mahallenin en mühim unsurunu oluşturduğu dikkati çekmektedir. Bu, 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin en tipik özelliğidir.

Diğer taraftan, hemen her mahallenin tahririnde müezzin, imâm, müderris ve seyyidlerin isimleri en başta yer almaktadır. Bunları erbâb-ı timâr, züemâ ve diğer askeriler takip etmektedir. Bazı isimlerin yanına "nâ mevûd olmağla esâmesi yazılmamıştır" kaydı düşülmüştür ki, bu durum yukarıda bahsedildiği üzere birçok kimsenin Avâızlarını ve sâir te-kâlifi ödemeye gücü yetmediğinden firar ettiklerini göstermektedir.

Askerî sınıf mensuplarının esasta 396 hâne olduğu ancak, bunlardan 25 hânenin "hâlî ve harâbe" olduğundan dolayı 371 hâne kaydedilebildiği anlaşılmaktadır.

Harput Kasabası

Harput kasabası, denizden yüksekliği 1250 metre olan bir tepe üzerinde kurulmuştur. Ortaçağ şehirleri için vazgeçilmez bir unsur olan kalesiyle ünlüdür. Hakikaten kalesi sarp ve yüksek kayalar üzerine kurulmuştur. Tarihinin M.Ö.'ki yüzyıllara uzandığı bilinmektedir¹³. İşte Harput kasabası bu kalenin etrafında yer almaktadır¹⁴.

¹¹ MM 3038, s. 4.

¹² MM 3038, s. 27.

¹³ Harput kalesi için bk. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, s. 128 vd.

¹⁴ 1649 yıllarında Harput'tan geçmiş olan Evliya Çelebi, Harput'tan şöyle bahseder: "... hâlâ Diyarbekir eyâletinde Sancak Beyi tahtıdır. Alay Beyisi, Çeribaşısı, Yüzbaşısı vardır. Hîn-i seferde Beyinin askeriyle cümle iki bin iki yüz müsella askerî olur. Üçyüz payeli şerif kazâ olub, nevâhisinden kâdısına senevî altı kise hâsıl olup, Sancak Beyine dahi yirmi kazâlık yerdir. On sekiz bin gurus hâsıl olur. Müftisi, nakibü'l-eşrâfî, sipah kethüdâsı yeri, yeniçeri serdan, şehir subaşı ve muhtesibi vardır". Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 3, s. 217, İstanbul 1314.

17. yüzyılda şehir, 16 mahalleden müteşekkildir. Bunlardan Şehir, Gürcü Bey ve Sinabud mahalleleri Hristiyanlarla meskûndur. Geri kalan 13 mahalle ise Müslüman mahalleleriydi. Bunlar genellikle câmi ve mescid isimlerini taşıyan: Mescid-i Ahmed Bey, Mescid-i Hoca, Mescid-i Alaca, Mescid-i Sârâ Hâtûn, Câmi-i Zahriyye, Mescid-i Müderris, Câmi-i Kebir, Câmi-i Meydân, Câmi-i Arslaniye, Mescid-i Ahi Musâ, Mescid-i Ortak, Mescid-i Hâcî ve Mescid-i Kara Sûfî mahalleleriydi. Bunlar arasında en kalabalık mahalle, 79 hâneyle Mescid-i Ahmed mahallesi olup en küçüğü 19 hâneyle Mescid-i Müderris'tir.

Nüfus ve Etnik Yapı

Elimizdeki 1056/1646 tarihli tahrir defterine göre Harput kazâsında 371 askerî evi, 159 Müslüman evi ve 152 gayri Müslim evi bulunmaktadır. Toplam hâne 729'dur. Eğer hâne birimini 7 kişi kabul edersek, onyedinci yüzyılın ortalarında Harput Sancağı'nın merkez nüfusunun beş bin kişiyi aştığını söyleyebiliriz¹⁵.

Burada dikkati çeken bir nokta, Harput merkezindeki askerî statüye dahil olan nüfusun "reâyâ" tabir edilen diğer halka göre daha kalabalık oluşudur. Yukarıdaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere Müslüman ve Hristiyan reâyânın hâne yekûnu 351 olduğu hâlde, askerî sınıf mensûplarının hâne toplamı 371'dir. Ancak şunu hemen belirtelim ki, askerî sayılan zümrenin hepsi fiilen askerlikle uğraşmamaktadır¹⁶. Buradaki "askerî" deyimini sadece bir vergi tabiridir. Askerî sınıfın mühim bir kısmını imâm, müezzin, müderris ve seyyidler teşkil etmektedir. Tabii ki, hepsi de Müslüman mahallelerinde oturmaktadırlar. Diğer taraftan Harput'un "Sûk-ı Sultanî"¹⁷sinde "kâr u kisb üzere olan" askerî sınıf mensupları,

¹⁵ "Hâne" deyimini için bk. Nejat Göyünç, "Hâne" Deyimi Hakkında, *Tarih Dergisi*, S. 32, Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı, İstanbul 1979, s. 331-348, Prof. Nejat Göyünç bu makalesinde "hâne" deyiminin kaç kişiyi ifade ettiği üzerinde etraflıca durmuş ve bu konudaki muhtelif görüşler hakkında geniş bilgi vermiştir. Biz Evliya Çelebi'nin "Harput'da Munzur oğulları, Büyük Köşeler, Küçük Köşeler, Hüseyin Hanoğulları, Karındaşoğulları" gibi geniş sülalelerden bahseden kayıtlarından (bk. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 3, s. 217 vd.) ve Polonyalı Simeon'un "Harput şehrinde de Sivas'da olduğu gibi evler çok büyük olup her birinde kırk beşik sallanıyordu" (bk. H. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, 1608-1619, İstanbul 1964, s. 90) gibi ifadelerine istinaden "hâne" birimi için (7) rakamını esas aldık.

¹⁶ "Askerî" tabiri için bk. Ömer Lütfi Barkan, Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defteri, *Belgeler*, c. 3, 1966, s. 4.

¹⁷ Evliya Çelebi, "Sûk-ı Sultanîsi cümle 600 dükkandan ibaretdir. Dükkanları mamûr ve müzeyyendir..." demektedir. s. 216 vd.

Avânızlarını ve diğer tekâlifî, oturdukları mahalle halkıyla beraber vermektirler. Ticaretle uğraşan bu askerîlerin kimler olduğunu elimizdeki belgelere göre tesbit edemiyoruz. Bunlar, fiilen askerlikle uğraşan sipahi, bölük sipahisi, yeniçeri vs. olabilecekleri gibi, seyyid, müderris vb. de olabilir.

Harput'ta Müslümanlar askerî sınıfla beraber nüfus bakımından çoğunluğu oluşturmaktadırlar. Kazâda, 13 Müslüman mahallesi bulunmaktadır. 22'si "Dul hatun" evi olmak üzere toplam 181 hâne olan Müslüman reâyâ ve 371 hâne olan "askerî tâifesi" ile 552 hâne Müslüman mevcuttur. Bu durumda Müslüman ehâli kazâ nüfusunun % 75'ini teşkil etmektedirler.

Hristiyanlar ise, çoğunluğu "Erâmine" olmak üzere Süryânî ve az miktarda Rumlardan müteşekkildirler. Kazâda 4 Hristiyan mahallesi mevcuttur¹⁸. 15'i "Dul hatun" evi olmak üzere 167 hânedirler. Bu rakam kazâ nüfusunun % 25'idir.

Harput'un nüfusunun 16. yüzyılın başlarına nazaran gerilediği dikkati çekmektedir. Çünkü 924/1518 tarihli ilk tahrir defterine göre, kasabada 425 hâne Müslüman ve 320 hâne Hristiyan bulunmaktaydı¹⁹. Ancak Müslümanların bu yekûnuna askerî sınıf mensupları dahil değildir.

Yine 998 no.lu (929/1523) Tahrir Defterine göre, Harput'un merkezinde 4 Hristiyan mahallesine mukabil, 14 Müslüman mahallesi bulunmaktadır. İslamlar 469 hâne olduğu halde, Hristiyanlar 495 hânedirler. Fakat Müslüman hâne yekûnuna 93 hâne tutan vergiden muâf "müezzin, sipahizâde, sâdât, zâviyedâr, pîr-i fanî vb." ve fiilen askerlikle iştigal eden askerî sınıf mensupları dahil değildir²⁰. Bu durumda Hristiyan nüfusun 16. yüzyıla nazaran büyük ölçüde azaldığı görülmektedir.

1020/1611 tarihli bir Cizye Defterine göre ise Şehrüz mahallesinde 52, Sinabud mahallesinde 19, Gürcü Bey mahallesinde 48, Nurses mahallesinde 33 nefer Hristiyan Cizye ödemekle mükelleftirler. Toplam 152 nefer olan Cizye mükellefi Muhammed Efendi'nin tahririndeki hâne yekûnuna yakındır²¹.

¹⁸ İncelemekte olduğumuz 1056 tarihli Tahrir Defterinde 16. yüzyıldaki Tahrir Defterinde ve Şer'iyye sicillerinde sık sık zikredilen "Nurses" mahallesi kaydedilmemiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Elazığ 1986 (basılmamış doktora tezi), s. 317 vd.

¹⁹ BA, Tapu Defteri 64, s. 620.

²⁰ BA, Tapu Defteri 998, s. 179.

²¹ BA, MM 4663, s. 118.

Nâhiyeler ve Köyler

Harpur Sancağı idarî bakımdan Diyârbekir eyâletine tâbidir. Aynı zamanda kazâ merkezidir. 1056/1646 tarihinde başlıca üç nâhiyeye ayrılmış durumdadır. Bunlar Uluâbâd, Kuzâbâd ve Behrimâz nâhiyeleridir.

Uluâbâd nâhiyesi 38'i havâss-ı hümayûn ve geri kalan 27'si timâr ve zeâmet olmak üzere, 65 köyden müteşekkildir. Havâss-ı hümayûn olan köylerde 260 müzevvec evi ve 193 mücerred reâyâ; timâr ve zeâmet olan köylerde ise 196 müzevvec evi ve 149 mücerred reâyâ bulunmaktadır. İlk kısımda nâhiye, toplam olarak 115,5 Avâriz hânesine ayrılmıştır. Oysa ki, bu rakam ikinci kısımdaki asıl tahrirde 73 hânedir.

Kuzâbâd nâhiyesinde ise 29'u havâss-ı hümayûn ve 52'si timâr ve zeâmet olmak üzere 81 köy vardır. Havâss-ı hümayûn olan köylerde 196 müzevvec evine mukabil 149 mücerred reâyâ bulunmaktadır. Diğer köylerde ise 217 müzevvec evi ve 135 mücerred reâyâ barınmaktadır. Toplam olarak nâhiye, 91 Avâriz hânesine taksim edilmiştir. Ancak bu rakamın reâyânın tahammüllerinin çok üstünde oluşu sebebiyle ayrıca yapılan ve reâyânın gerçek vergi ödeme gücü esas alınarak düzenlenen ikinci kısımda 58 hâne kaydedilmiştir.

Behrimâz nâhiyesinin ise ilk kısımdaki tahrirde göre 8 köyü bulunmakta olup, Avâriz hâneleri 8'dir. Bu köylerin hepsi timâr ve zeâmettir. 30 müzevvec ve 24 mücerred reâyâ yaşamaktadır. Asıl tahrirde ise 5 Avâriz hânesi tesbit edilmiştir.

Avârizdan Muâf Olan Karyeler

Bu arada birinci tahrirde "9 bâb" karyenin Avârizdan muâf oldukları görülmektedir. Bunlar: "Monla-Kendi", "Gölcük-i Süflâ", "Huh", "Ağınsı", "Habusu", "Sarıkamış", "Gezin", "Balluca" ve "Kemahas" karyeleridir. Bu köylerden Monla-Kendi, Molla Ahmed Peykerici'nin merkâd-ı şerifleri olduğundan "kadîmden" muâftır²². Gölcük-i Süflâ ve Huh karyelerine ise,

²² "Elâzığ'ın Mollakendi Bucağında Şeyh Ahmed Peykerî Külliyesi" adlı bir makale yazmış olan Metin Sözen (bk. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK, 1976, s. 421-436), Şeyhin, Erzincan'ın Tercan ilçesinin merkez bucağına bağlı "Pekeriç" köyünden olduğunu söylüyor. Nitekim incelediğimiz Avâriz defterinde de "Peykerî" değil "Peykerici" şeklinde kaydedilmiştir. 16. yüzyıldaki bazı tahrir defterlerinde de "Mevlâna Ahmed Peykerici" şeklinde geçmektedir. Diğer taraftan gerek Metin Sözen, gerekse "Harpur Yollarında" adlı 4 ciltlik mükemmel bir eser yazmış olan İshak Sunguroğlu (İstanbul 1958), Şeyhin 17. yüzyılda yaşadığını zannetmekle yanlışlardır. Çünkü 64 ve 998 no.lu Tapu Defterlerine göre

“yol üzerinde vâki” olmağla âyende ve revendeye hizmet...” ettikleri ve kervansarayları gözettikleri sürece “Avâriz-ı divâniye” ve “Tekâlîf-i örfiyyeden” muâf olmaları hususunda emr-i şerif verilmiştir.

Diğer köyler ise, derbendci ve benzeri hizmetleri yürütenler olup, ellerinde daha önceden temessükleri bulunmaktadır.

Muâf olan bu karyeler ilk kısımda yer alan 298 Avâriz hânesine dahil değildirler²³. Yine aynı şekilde, ikinci kısımdaki 186,5 hâne olarak tesbit edilen yekûna da aynı gerekçelerle dahil edilmemişlerdir²⁴.

Sosyal ve Ekonomik Durum

Elimizdeki 1056/1646 tarihli Avâriz Defterine göre 17. yüzyılın ortalarında Harput ve çevresinde büyük bir ekonomik sıkıntının hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz. Bu durum sâbık Diyârbekir Defterdarı Muhammed Efendi'nin padişaha sunduğu tahririn ikinci kısmının başında yer alan takdim yazısında çok açık bir şekilde anlatılmaktadır:

“Devletlü ve Merhametlü Sultânım Hazretleri Sağ Olsun Bu kulları me'mûr olduğumuz üzre Harput'a varılıb nefsi kasa-basının evleri ve karyelerinin zirâ'at ve şekilleri ve çift ve bennâk ve mücerredleri ve sulu ve susuz zeminleri yoklanub 'ale'l-esâmi defter olunub lâkin mevcûd hâneleri cüz'î gürihteleri küllî olmağla asıl defterde her bir karyenin tahammül ve iktidârı ta'yîn olunsa cânib-i mîriye küllî kesr ü zarar gelmek iktizâ itmekle tasrîh olunmağa cür'et olunmayub lâkin niçün ta'yîn ve tasrîh itmedin deyü mes'ûl olmak havfından her bir karyenin hâlâ tahammülleri başkaca defter olunub hâk-pâ-yi devletlerine gönderilmişdir. Makbûl tutulması ve ziyâde itdirilmesi bâbında fermân merhâmetlü sultânım hazretlerindir”²⁵.

Şeyhin zâviyesine bazı köylerin gelirinin bir kısmı mâlikâne hissesi olarak tahsis edilmiştir. Bk. TD 64, s. 628; TD 998, s. 183. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, “Molla Ahmet Peykerîci ve Külliyesi Vakıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 43, İstanbul 1986, s. 145-157.

²³ MM 3038, s. 27.

²⁴ MM 3038, s. 39.

²⁵ MM 3038, s. 36. Ne yazık ki h.1073 tarihli bir sicil kaydına göre Muhammed Efendi'nin halkın ödeme gücünün üzerinde bulunduğu, ancak mîriye zarar vermeyen 298 rakamının makbul tutulduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Harbut Şer'iyye Sicili, No: 382, s. 105, hüküm 1.

Görüldüğü gibi Muhammed Efendi, halkın gerçek ödeme gücüne göre tahrir yapmaktan, devletin gelirinin azalacağını hesabederek çekinmiştir. Bu çekinmenin sebebi, tahrir işleminde görevlendirilenlerin kendilerinden önce yapılan tahrire nazaran daha az Avâız hânesi tesbit etmelerinden dolayı “cânib-i mîrî”ye zarar verdikleri için, herhangi bir suçlamayla karşılaşmalarıdır. Fakat fermanla “hakk ve adl” üzere tahrir yapılması hususundaki tenbih ve tehditlerden de korkan Muhammed Efendi, gerçek durumu yansıtan ikinci bir tahrir yapmaya lüzum görmüştür. Nitekim birinci kısımdaki tahririn sonunda hem Muhammed Efendi’nin, hem de Harput Kadısı Davut Efendi’nin tasdik mühürü bulunduğu halde, ikinci kısımdaki tahririn sonunda sadece, Muhammed Efendi’nin mührü bulunmaktadır.

İkinci kısmı oluşturan bu tahrire göre, Harput’un Avâız hânesi 186,5 hânedir. Bunun 147,5 hânesini köyler ve geri kalanını Harput kasabası teşkil etmektedir. Bu durumda, gerek Muhammed Efendi’nin birinci kısımda yer alan tahriri ve gerekse ondan önce Vezir-i Âzam Kemankuş Kara Mustafa Paşa zamanında Harput ileri gelenleri ve halkının Avâız hânesi sayısında gerçek duruma bakılarak bir azaltma yapılır ümidiyle, müracaatı üzerine, eski Halep Defterdarı Mehmed Efendi tarafından yapılan tahrirleri, gerçeği yansıtmamaktadır. “Mâl-ı mîrî”ye zarar gelmemesi için halka yüklenen tahammülünün üstündeki vergiler, Harput ve çevresindeki iktisadî ve içtimâî çöküntünün en mühim sebebi olsa gerektir.

Muhammed Efendi, ikinci kısımda 186,5 Avâız hânesi olarak tesbit ettiği Harput’ta oturanları, mensup oldukları sınıf ve etnik gruba bakmaksızın, ekonomik açıdan beş kategoriye ayırmıştır. Bunlar, “ahkar”, “hakir”, “ednâ”, “evsat”, “âlâ” dır. Buna göre, meselâ, askerî sınıfın ekonomik durumuna bir göz attığımızda, durumları “âlâ” olarak vasıflandırılanların toplamının 10 hâneyi geçmediğini görüyoruz. Halbuki, “ednâ”, “ahkar” ve “hakir” olarak tesbit edilenlerin yekûnu 327 hânedir. En kalabalık kitleyi “hakir” tabir edilen grup oluşturmakta olup, 205 hânedir. Ayrıca “ednâ” olanlar 104, “ahkar” olanlar da 18 hânedir. bunlardan başka 25 hâne için “hâlî ve harâbe” veya “sahibi terk-i diyâr itmişdir” kaydı düşülmüştür.

Halbuki, klasik dönemler için Osmanlı İmparatorluğu’nda en yüksek ücreti, askerî sınıfa mensup olan veya devlet hizmetinde olanlar almaktaydı. Öyle anlaşıyor ki, askerî sınıf mensuplarının, bilhassa timâr ve zeâmet sahiplerinin dirliklerinin gelirlerinin sabitliğinden dolayı, 16. yüzyılın sonlarından itibaren tırmanan enflasyon karşısında sıkıntıya düştükleri anlaşıl-

maktadır. Bundan dolayı Avâriz hânesi başına 400 akça²⁶ tutan vergiyi veremeyecek duruma düşmüşlerdir. Söz konusu tahrir defterinde zikr edilen askerî sınıf içerisinde bazı mazûl kadılar, alaybeyleri, çeribaşı, zaimler; müderrisler, imâmlar ve müezzinler bir hayli yekûn tutmakta; çoğunluğu ise, yeniçeri, sipahi ve hisar-erleri vs. oluşturmaktadır.

Müslüman reâyânın ekonomik durumu, askerî sınıf mensuplarına göre daha da kötüdür. Öyle ki, reâyâdan hiç kimse “evsat” ve “âlâ” tabir edilen grupta yer almamıştır. Çoğunluğu 105 hâneyle “hakir” ve 62 hâneyle “ednâ” olanlar teşkil etmektedir. 9 hâne de “ahkar” bulunmaktadır. Toplam 195 hânedan 20’si “hâlî ve harâbe” veya “terk-i diyâr eylemiştir”.

Hristiyan reâyânın durumu da Müslümanlardan farklı değildir. Toplam 169 hânenin sadece 4’ü “evsat” tır. Geri kalanın 128 hânesi “hakir” ve 29 hânesi de “ednâ” dır. Ayrıca “hâlî ve harâbe” olan hâne sayısı 41 hâneyle rekor durumundadır.

Ayrıca tahrir defterindeki birçok ismin karşısına “kisbe kâdir olmağla viregelmemiştir”, “dul avret olmağla edâya kâdir değilmiş”, “fakirü’l-hâl olmağla alınmaz imiş”, “yetim ve sagir olmağla edâya kâdir değildir” kaydı düşülmüştür.

Halkın bu derece fakir oluşunun sebebi, sadece, mikdarı gün geçtikçe artan vergiler midir? Öyle zann ediyoruz ki, vergilerin tahammül edilemeyecek noktaya ulaşmasının yanında Harput’un 17. yüzyıldan itibaren ticaret yollarının üzerinde bulunma avantajını kaybetmesi de ekonomik çöküntünün mühim sebepleri arasındadır. Batı Avrupa ülkelerinin dünya deniz ticaretini ellerine geçirmeleriyle Osmanlı ülkesinin daha 16. yüzyıldan itibaren Hindistan ve İran istikametinden gelen bu ticaret yollarının yön değiştirmesinden, büyük ölçüde, menfi bir tesire maruz kaldığı malumdur. Bu meyanda, Sivas-Malatya-Harput-Diyarbakir yolu ile Basra Körfezine kadar uzanan bu yol Harput ve çevresi için önemli bir gelir kaynağını teşkil etmekteydi²⁷. Bu mühim gelir kaynağından mahrum kalışın Harput ve çevresi için ekonomik bir durgunluğa yol açtığı muhakkaktır.

²⁶ MM 3038, s. 21, “... bu takdirce yüz bir buçuk hâne noksan olub akçası kırk bin altı yüz akça ider...”.

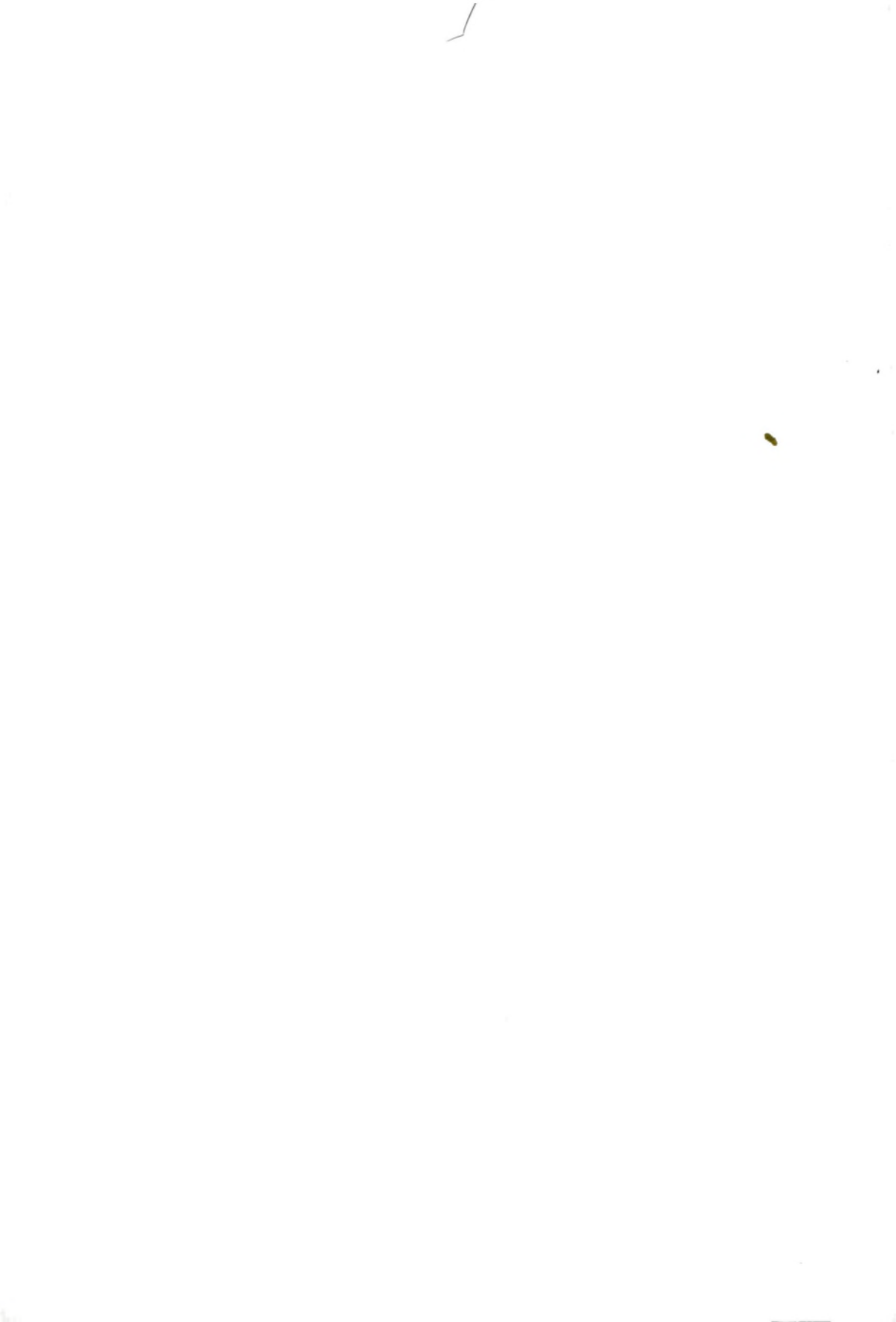
²⁷ Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s. 209.

Bütün bunlara ilâveten, Celâli İsyânlarının da Harput ve çevresinin ekonomik hayatına müthiş bir darbe vurduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Anadolu'yu Celâli İsyânlarının yer yer devam ettiği sıralarda gezen Polonyalı Simeon'un ifadeleri Harput ve çevresinin ekonomik durumunun bu isyanlardan ne derece olumsuz yönde etkilendiğini açıkça ortaya koymaktadır²⁸.

İşte bu ve buna benzer sebeplerden dolayı Harput'un nüfusu 16. yüzyıla nazaran artması beklenirken % 35'e varan bir azalma göstermiştir²⁹.

²⁸ H. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyâhatnâmesi*, 1608-1619, İstanbul 1964, s. 91 vd.

²⁹ Bk. TD 64, s. 620.

YİRMİ SEKİZ ÇELEBİ MEHMET EFENDİ'NİN
FRANSA SEFARETNÂMESİ
(1132-33 H./1720-21 M.)

Dr. HÜNER TUNCER

Padişah III. Ahmet zamanında, Fransa Devleti ile olan ilişkileri daha da geliştirmek amacıyla, Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi, Fransa'ya "fevkalâde elçi" olarak gönderilmişti. Yirmisekizinci Yeniçeri Ortasından yetişen Mehmet Efendi, bir müddet Çorbacılık ve Muhzır ağalığı görevlerinde bulunduktan sonra Yeniçeri Efendisi, Darphane Nâzırı ve Üçüncü Defterdar olmuş; Pasarofça Antlaşmasını yapan Osmanlı heyetinde ikinci mu-rahhas sıfatıyla bulunmuştu¹.

Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin, çok yetkili ve Osmanlılığı yabancı ülkelerde başarıyla temsil edecek yeteneklere sahip olması nedeniyle, Fransa'ya elçi olarak atanmasına karar verilmişti². Mehmet Çelebi, oğlu Sait Efendi'yi de yanında Divan Efendisi olarak Fransa'ya götürmüştü.

Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi, Fransa'da gördüğü yenilikleri ve bu ülkeye ilişkin gözlemlerini sefaretnâmesinde büyük bir ustalık ve canlılıkla anlatmasını bilmiş ve onun bu başarısı sayesinde, İstanbul'da birçok yeni hareket başlamıştı. Mehmet Efendi'nin, oğlu Sait Paşa ile Fransa'dan dönüşünde, İbrahim Müteferrika ile beraber, Osmanlı Devletinde matbaacılığın kurulmasında çok büyük bir rolü olmuştu.

Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi, 1145 (1733) yılında Kıbrıs'ta Lefkoşa'da ölmüştü³.

Osmanlı sefaretnâmeleri arasında en çok üzerinde durulmuş olanı ve ülke hayatında yapmış olduğu önemli etkiler itibarıyla de, en verimli olanı Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesidir.

¹ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1968, s. 54-55.

² *Tarih-i Râşit*, c. V, İstanbul 1282, s. 213.

³ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, c. III, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1975, s. 158.

Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin ve elçilik heyetinin, Paris'e varınca değin geçtikleri yollar ve gördükleri yerlerin, başlarından geçen olayların, Paris'te karşılanma törenlerinin ve Mehmet Efendi'nin Fransa Kralı'na nâme-i hümayunu sunma töreninin, Paris'te görülen güzel yerlerin ve tanık olunan yeniliklerin tüm ayrıntılarıyla ve büyük bir canlılıkla anlatıldığı Fransa Sefaretnâmesi, bugünkü dilimize çevrilerek, aynen, aşağıda sunulmuştur:

"Bin yüz otuz iki yılı zilhicce'nin dördüncü isneyn günü (7 Ekim 1720 Pazartesi) İstanbul'dan gemiye binildi. Bin yüz otuz üç yılı muharrem ayının yirminci Cuma günü (21 Kasım 1720) sabahın erken saatinde Tulon (Toulon) denilen şehre girerek, Lazarto limanında gemimiz demir attı. Onbir pâre top atarak, şehri selâmladık. Tulon şehri de bir çayırılık yerde top atarak bizi selâmladı ve şenlikler yapıldı. Sandalla gemimize bir kaptan gelerek, bize "hoş geldiniz" dedi ve günlerdir bizleri beklediklerini söyledi. Bize, ülkelerinde sarı humma hastalığı görüldüğü için, birkaç zaman kalyondan (savaş gemisi) dışarı çıkmamamızı salık verdi. Marsilya'da bu hastalıktan seksen bin kişinin öldüğünü, keza Pruvans (Provence) eyaletinde de hastalığın görüldüğünü söylediler. Tulon şehri de bu eyalete bağlı olduğu için, hastalık gelenlere de geçmesin diye, eyalete gelen kimsele 20-30 ve bazan da 40 gün geçmedikçe yaklaşılmaz ve bunlar hiç kimseyle temas ettirilmezlermiş. Buna "karantina" diyorlar. Bu nedenle, bizi karşılamaya gelenler kalyonumuza çıkmayıp, bizimle sandaldan konuştular ve özür dilediler. Yalnız kalyonumuza etler, sebzeler, meyveler ve şekerlemeler yolladılar. Ertesi günü, yetkili bir kişi sandal ile kalyonun kenarına gelerek, bizi törenle karşılamak için geç kaldığını, fırtına nedeniyle Cuma sabahı gelemediğini bildirdi ve affını istedi. Kentin kenarında Kralın yazlık köşkünün bizim için hazırlandığını, her türlü mühimmat ve mefruşatın (savaş gereçleri ve eşyalar) sipariş olunduğunu ve her şeyin hazırlandığını söyledi. Kralın yaldızlı sandallarına binerek, kente gittik. İskeleye çıktığımızda, oranın kaptanları halka halinde bizi karşılayıp tezahürat yaptılar. İki at hazırlamış olduklarından, atlardan birine ben, diğerine de oğlum binerek, bize hazırlanmış olan Kral bahçesine geldik. İki taraflı askerler bizi selâmladılar. Birkaç bin Rum, sağ ve solumuzdan bahçeye gelerek, muazzam top şenlikleri yaptılar. Sarayda da merdiven başında karşılayarak, bizi selâmladılar.

Ertesi günü Paris'e gitmemiz uygun görüldüğünden, bin adet "tartina" dedikleri şeytiyeler (ufak araba) hazırlanarak, gideceğimiz gemide de

özel bir oda altın çardaklarla süslenmişti. Bizim için özel bir kaptan da atanmıştı. Safer ayının onuncu günü (11 Aralık 1720) yola çıkarak, o gün ve ertesi gün hava uygun olduğu için, aynı günün gece yarısından sonra Boka denilen kale limanına geldik. Hava iyi gitmediği için dört gün orada kalarak, Pazartesi gecesi yelken açarak, öğle üstü Site kalesinin limanına geldik. Geceyi gemide değil de, limana üç saat uzaklıkta bir kasabada bizim için hazırlanan bir konakta geçirdik. Sabahın erken saatinde de yeniden gemiye bindik. Kentte hastalık çok olduğu için, bizi 40 gün karantinaya aldılar. Karantina bittikten sonra, bize rehber olarak tayin edilen asil bir beyzâde şu haberi yolladı: “Bizi kendilerine rehber olarak görevlendirdiler. Kralımız da selâm ve saygılarını yolladılar. Yol boyunca bütün rahatları düşünülmüştür. Yol üzerinde Forontebah kalesine yemek için teşrif edeceklerinden, ona göre her şey hazırlanmıştır. Biz daha önce o mahalle gidip kendilerini karşılayacağız. Kral tarafından gönderilen selâm ve komplimanlara karşılık, Kral’ın kanunlarına riayeti rica ederiz.” Biz de bunun uygun olduğunu kabul ederek, rebiyülevvel’in 26’ncı günü (25 Ocak 1721) seher vakti, yani güneş doğarken gemimize binerek, yola çıktık. Tayin olunan yere geldiğimiz zaman, bizi bekleyen arabaya (Hintov) bindik ve bizim için hazırlanan eve geldik. Bizi orada çok gösterişli giysiler giymiş olan bir asilzâde karşıladı. Asilzâde, Kral ve Kraliçe hazretlerinin, “Devletlû, Saadetlû Efendi hazretleri”nin kendi ülkelerine elçi olarak geldiğini duymakla çok fazla sevindiklerini; bu kullarını kendi hizmetlerine tayin ettiklerini; “Devletlû, Saadetlû Efendi hazretleri”ni 30 konak ilerde resmi kabûl için, her türlü emrin verildiğini ve her şeyin yolunda gittiğini söyledi. Böylelikle, iki devlet arasında dostluğun daha da fazlalaşacağını açıklayarak, emirlerine hazır olduğunu, sözlerine ekledi.

Bundan sonra hazırlanan mükellef yemek sırasında, kentin konsolosları ve ileri gelenleri ile tanışıldı. Daha sonra yine gemiye gelindi ve Yetmezin kalesine doğru yola çıkıldı. Kaleye geldiğimiz zaman, hintovlar bizi bekliyordu, onlara bindik. Kaledeki tüm toplar atıldı, şenlikler yapıldı; bizler de mehterhanelerimizi çalarak, ineceğimiz saraya geldik. Bizim için hazırladıkları bina büyük bir saraydı. Birkaç yüz kişiyi emrimize vermişlerdi. Saraya geldiğimizde, bütün âyân ve askerî birlikler sevinçlerini gösterdiler. Akşamın saat beşine değin, onar, on beşer kişilik gruplar bizi kutlamaya ve “hoş geldiniz” demeye geldiler. Bunlardan başka, kentin ne kadar kibar ve zengin kadınları varsa, onlar da grup grup bizi görmeye geldiler. Bunlar Fransız halkının kibar sınıfına dâhil oldukları için, istediklerini yapar ve istedikleri yere yalnız giderlermiş. Asilzâdeler, bunların ge-

liş ve gidişlerinde çok saygı gösteriyor, onlara hizmet ediyorlardı. O kentlerin kuralları böyle imiş.

Sabah olunca, gemiye binerek kanaldan yola çıktık. Kanaldan geçerken, her iki tarafa birikmiş olan halk ve ticaret adamları bizi uğurladılar. Bu kanalı gerek kentin büyükleri, gerek halk ve gerekse tüccarlar bir olup yaptırmışlar, çünkü eskiden bir yerden diğerine gitmek için çok zorluk çeker ve çok masraf ederlermiş. Keza gümrük işlemlerinde de kolaylık olsun diye, birkaç bin kese sarfederek bu kanalı yaptırtmayı daha uygun bulmuşlar. Böylelikle, Akdeniz'den gemi ile gelenlerin hiç karaya ayak basmadan, Okyanus'a geçmeleri mümkün olmuş. Bu bakımdan kanal büyük vararlar sağlamış ve çok miktarda malın gelip geçme olanakları yaratılmış. Kanalı 120 zürra (bir zürra 36 cm.) derinliğinde açarak, gemilerin geçmesini sağlamışlar. Etrafına yontma taşlarla havuzlar yapmışlar ki, her havuz 3-4 gemi almaktaymış. Havuzların iki kıyısında sağlam kapılar yapmışlar. Gemi havuza girdikten sonra, kapı kapanıyor ve zemindeki menegeneler açılarak, havuza su dolmaya başlıyormuş. Su doldukça, gemi yukarı kalkmaya başlıyor, gemi iki zürra yükselince, öndeki kapı açılarak su cereyanı başlıyor ve gemilere bağlanan araçlarla gemileri sahilten ikişer üçer katır çekerek, Montroz denilen yere gelince, artık normal hareket başlıyormuş. Gemiler Tuluz'a (Toulouse) gelince, 24 havuzda da aynı şekilde hareket ediliyormuş. Yol boyunca bazı nehirler kuzeye doğru aktıklarından, bu nehirlerin düzenini bozmamak üzere setler yapmışlar ve nehirlerin üzerlerine köprüler yaparak, gemileri bu köprülerin altlarından geçirilmişler. Bazı yerlerde nehirler dağlara tesadüf ettiğinden, dağları delip nehirlerin akışını düzene sokmuşlar. Ancak, bütün bunları yapmak için çok para harcanıldığı söyleniliyordu.

Akşam üstü İğdar şehrine gelindi. Burada gemiden çıkarak, kentte bizim için hazırlanan bir eve geldik. Sabahleyin yine gemiye döndük. Her akşam bir köy ve kasabada kalarak, rebiyülâhır'ın dördüncü (2 Şubat 1721) Cumartesi günü Tuluz kentine (Toulouse) geldik. Ora halkı bizi seyretmek ve görmek için, 4-5 saatlik yoldan gelmiş ve sokakları "iğne atsan yere düşmeyecek" derecede doldurmuştu. Hattâ sahiller öylesine insan doluydu ki, birkaç kişi itişirken denize düştüler. Kanal nehrinin Tuluz önünden geçen Garon (Garonne) nehriyle birleştiği yere gelince, yine gemiden çıkık ve arabalara binerek, gideceğimiz yer için yola koyulduk. Tuluz kenti büyük bir kent olmakla beraber, bir hayli haraptı fakat kendilerince itibarlı bir kentti. Kale askerlerinden iki kaptan tayfalarıyla bera-

ber önümüze düşerek, bizi kalacağımız eve getirdiler. Garon nehrinde başka gemiler olduğundan, 3 gün orada beklemek zorunda kaldık. Çarşamba günü alayla tekrar iskeleye gelip yine gemiye bindik ve Garon nehrinde yola düzüldük.

Konak be konak giderek, Cumartesi günü Bordo (Bordeaux) kentine gelmek nasip oldu. Yine arabalara binerek kentin içine geldik, kale halkının tümü bizi karşılayarak, kalacağımız yere götürdü. Bordo kenti şimdiye değin gördüklerimizin en güzeli idi. Büyük binaları olan çok mâmur bir şehirdi. Garon nehri kentin önünde daha genişlemiş ve tıpkı bizim İstanbul limanımıza benzemişti. Buradan Okyanus Boğazı 20 saatlik uzaklıkta olduğu için, 40 baş top çeken kalyonlar gelerek, kent önüne demir bırakırlarmış. Biz orada kaldığımız sürece 500-600 baş kalyon ve okyanus gemileri gördük. Yaz geldiği zaman, iki bin baş yelkenli gemi o limanda toplanmış. Med ve cezir halini (gel-git olayı) de bu limanda seyretmek nasip oldu. Okyanus'da 24 saatte iki kez med ve cezir görülürmüş, 5 saat cezir ve 7 saat da med oluyormuş. Bordo'dan 5 saat yukarıya kadar giderek, nehrin med-cezir sırasındaki akıntısını izledik. Bu sırada nehir büyük bir hızla denize doğru akıyordu. Böylece, nehrin sularının azalıp çoğaldığını gözlerimizle gördük. Sahile yakın duran gemiler cezir zamanında karada kalıp med zamanında yine suya çıkıyordu; gemiler de sular gibi bir gidip bir geliyordu. Gemiler, med ve cezir zamanını gözeterek, akıntıya göre hareket ediyordu.

Tekrar Bordo kalesine dönerek, bizi uğurlayan halka veda edip yola koyulduk. Bordo kalesi nehir kıyısında inşa edilmiş, güzel ve müstahkem bir kenttir. Med-cezir zamanında muazzam top şenlikleri yapılarak eğlenilir. Burada öyle güzel bir saray ve bahçe yapmışlar ki, eşi pek az bulunur cinstendir. Tüm kent halkı limanı buradan seyre gelirler. Bize bahçeyi gezdirdiler; sahibi çiçeğe çok meraklı imiş, bizzat lâle tohumundan Girit lâlesi yetiştirmiş. Hattâ bunun tohumundan bize de verdi. Zaten biz her gittiğimiz kentte çiçeklerle karşılanıyorduk. Bizi bir odaya götürdüler. Bahçenin sahibi mareşal ayakta bizi karşılayarak, geldiğimizden dolayı çok memnun olduklarını bildirdi. Kahveler, şekerlemeler ve şerbetler hazırlamışlar ve "size karşı ikramda kusur ettikse, özür dileriz" dediler. Bu törenden sonra bize hazırlanan eve geldik. Meğer mareşal şimdiye değin hiç Osmanlı görmemiş, onun için peşimizi bırakmayarak, eve kadar o da geldi. Burada üç gün kaldıktan sonra, salı günü sabahleyin gemiye bindik ve Bilay adlı kaleye geldik. Gemiden çıktık. Kral'ın bizim için gönderdiği ve kendi baş ahırındaki atların çektiği araba ve bir asilzâde nehir kenarında

bizi bekliyordu. Ayrıca, bize ayrılmış olan bir hintov da bizi bekliyordu. "Hangisi ile gidersiniz?" diye sordular. Hintova binerek, bize ayrılan eve geldik. Bizi Paris'e götürmek için gelenler, bütün mühimmatları ile bu kalede bizi bekliyorlardı. Artık deniz yolculuğumuz tamamlanmıştı. Rebiyülâhır'ın 17'nci (15 Şubat 1721) Cuma günü yola çıktık. Yolumuzun üzerinde Kral'ın alayı için bir bina yapılmış; kubbeli, saatli bir bina idi. Sarayın etrafındaki 7 saatlik yerdeki dağ ve sahraları tahta yollarla kaplamışlar. Yer yer kapılar yapmışlar; biz de o kapılardan birinden girerek, Kral'a ait bahçeyi gördük. Maiyetimizdekilerin bazıları bahçede geyikler görmüşler, bunlar da Kral'a aitmiş ve burada yalnızca Kral avlanabilirmiş.

Buradan Orlan (Orléan) denilen büyük bir kente geldik. Artık Paris'e 20 saat mesafe kalmıştı. Bu kale çok eski idi, onarmamışlardı. Burası Kral'ın San Sebastian denilen itibarlı bir adamının kışlağı imiş, bizi burada karşılayarak kente götürdüler. Vilâyet âyânı her zamanki gibi bizi alarak, kalacağımız eve götürdü. Peri yüzlü kadınlar bize hizmet ettiler. Bir gece orada kalarak, ertesi günü yani Çarşamba günü yola çıktık.

Cemaziyelevvel'in 9'uncu günü (7 Mart 1721) Paris kenti kenarında hazırlanmış olan saraya geldik. Sarayda bir hafta kaldık. Gece ve gündüz bizi görmeye o kadar çok halk geldi ki, böyle bir kalabalık görülmemiştir. Hele kadınlar, âyân ve asilzâde karıları, sanki bir düğün alayı görecekleri gibi, her gün bizi görmeye geliyordu. Ertesi günü, Anton Inrodokter isminde bir asilzâde elçimize "hoş geldiniz" demeye gelerek, kendisinin Kral tarafından gönderildiğini ve iki gün sonra Kral'ın öğle vakti bizi saraya dâvet ettiğini söyledi. "Özellikle sizin için ev hazırlanmıştır. Aylardan beri sizi karşılamak için hazırlık yapıyoruz. Sizi Kral'a götürmek işi Baş Mareşal'a verilmişti; ancak, kendisi Kral henüz çocuk olduğu için, onun terbiyesi ve eğitimi ile meşguldür, üstelik yaşlı ve sakat olduğu için de ata binemez. Bu yüzden, Üçüncü Mareşal aynı görevi üzerine aldı. Pazar günü öğle üzeri Kral'ın arabası gelip sizi alacak. Bugün ben alayınızın nasıl saraya gideceğini düzenlemeye geldim. Atlara binecek kaç adamınız vardır? Size Kral ahırından atlar getireceğim" diye sözlerini tamamladı Mösyö Anton. Bundan sonra, Kral'ın baş ahırcısı Mösyö Konyar herkese at dağıttı. Daha sonra Üçüncü Mareşal ve Mösyö Anton, Kral'ın arabasıyla bizi götürmeye geldiler. Biz de onları karşıladık ve protokolda kusur etmedik. Mareşal: "Kralımız kendi arabasını Elçi Hazretlerine ayırdı. Bütün asil beyler size refakat edeceklerdir" dedi. Böylece, yüz kadar birbirinden güzel döşenmiş müstesna hintovlar geldi ve yola çıkıldı. Önde

Kral'ın kendi atlı askerleri gidiyor, arkadan da bizim alayımız onları izliyordu. Alayımızın bir kısmına kürk giydirip ellerine tüfekler vermiştik; bir kısmına da kerake (ince softan yapılmış dar üstlük) giydirip ellerine mızraklar verdik. Bunların arkalarından daha yaşlı ve sakallı olanlar, imam efendi, kapıcılar kethüdası, oğlum ile özel kethüdamız, daha arkalarında yedek ağır araçlar, Kral'ın baş ahırcısı, tercüman ve en arkada da biz, asil bir ata binerek, sağımızda Mareşal, solumuzda da Mösyö Anton yola çıktık. Arkamızda koruyucu bir atlı ve daha arkada da hintovlar dizilmişti. Paris kentinin sokakları çok geniş olmasına ve 5-6 arabanın yanyana geçebilmesine uygun olmasına karşın, bazı yerlerde kalabalık öylesine yoğundu ki, bir araba bile zorlukla geçebiliyordu. Hemen hemen tüm kent halkı sokağa dökülmüş, bizi izliyordu. Paris evleri 4-5 katlı olup pencereleri sokağa bakar. Her pencere erkek ve kadın başları ile doluydu. Nihayet bize ayrılan eve geldik, Mareşal de bize veda ederek gitti. Parisliler'in kimisi ziyaret amacı ile, kimisi de sırf bizi seyretmek için iznimizi aldılar. Filân kimsenin kızı, falan yetkilinin karısı yemeklerimizi görmek istiyordu. Artık bu isteklerin bazılarını reddedemeyip çarnâçar razı olduk. Kendi dinsel perhizlerinin zamanına rastladığı için, bizimle yemek yemek sadece odayı, sofrayı ve bizim giysilerimizi seyrediyorlardı. Hatır için buna sabrettik. Bunların âdetleri imiş, kendi Krallarının yemeğini de seyre giderlermiş. Hattâ Kral nasıl giyiniyor diye de, izlemeye gidenler çok olurmuş. Hattâ bize de böyle teklifler yaptılarsa da kabul etmedik. Ertesi günü evimize M. Anton gelerek: "Cuma günü Kral hazretleri sizi dâvet ediyor ve refakatınıza Prens Labski'yi atadılar. Şimdiye değin Paris'e gelen hiçbir elçiye prens veya mareşal refakatçi olarak verilmemiştir ve hiçbirine böyle bir alay ve resmi kabûl yapılmamıştır" dedi.

Bundan sonra bizi almaya geldiler. Alayımızı ve adamlarımızı düzene soktukten sonra, yola koyulduk. Ancak, adamlarımıza kılıç ve mızrak vermedik. Oğlumuz Divan Efendisi makamında olduğundan, hümâyunnâmeyi onun eline verdik ve o, onun için gelen murassa bir kısrağa binerek, önümüzden yola çıktı. Biz de sarık, imame ve samur kürk giyerek, bizim için hazırlanmış ve eyerlenmiş ata binip Prens Labski sağımızda, M. Anton da solumuzda olarak yola çıktık. 30 bin asker bizim evden başlayarak, yeni yapılmış elbiseleri ile atlarının üzerinde yola dizilmişti. Kral sarayına bahçe tarafından girdik. Bahçe içinde, biri siyah biri beyaz ata binmiş, iki atlı bizi bekliyordu. Bu iki atlı, bütün diğer atlılardan daha itibarlı kişilermiş; hepsi kibar kişilerin ve asilzâdelerin oğulları imiş. Saray kapısından merdiven başına yanaşarak, atlardan inip içeri girdik. Biraz dinlen-

mek için bizi sağ tarafta bir odaya götürdüler, burası Kral'ın kethüdasının odası imiş. Biraz istirahatten sonra kalktık ve üst merdivene doğru yürüdük. Her makama varışımızda devlet ricalinden birisi bizi karşıladı ve böylece polathane (çelik fabrikası) kapısına kadar geldik. Halk o kadar fazlaydı ki, bizi karşılamaya gelenlerin arasından zorlukla geçtik. Kral'ın tahtına yakın bir yere gelince gördük ki, düğün evine konulan kerevetler gibi birkaç yüz sediri (kerevet) birbirinden yüksek olarak koymuşlar; bu sedire ne kadar kibar karılar, Kral'ın hısımları varsa, göz kamaştıran mücevherler takıp harikulâde giysiler giyerek oturmuşlardı. Biz içeri girdiğimiz zaman, hepsi ayağa kalktılar. Hümâyunnâmeyi göğsümüze almıştık. Güya nâme-i hümâyuna selâm verir gibi, elimizi göğsümüze koyduk. Kral'ın yanına vardığımızda, elimizi başımıza koyarak, nâme-i hümâyunu alıp: "Şevketlû, azametlû ve kudretlû Padişahımız Sultan Ahmet Han İbni Sultan Mehmed Han hazretlerinin hümâyunnâmeleridir" diyerek, Kral henüz çocuk olduğu için, saygı ile Baş Vezirlerine verdik. O da elimizden alarak, Kral'ın yanına konulan sırmalı örtü ile örtülmüş iskemle üstüne koydu. Daha sonra da, Vezir-i Âzam Sayın İbrahim Paşa'nın mektubunu Vezir elimizden alarak, hümâyunnâmenin yanına koydu. Ben: "Bu iki devlet arasındaki eskiden beri geçerli olan dostluğu sağlamlaştırmak ve güçlendirmek için, haşmetlû Fransa Kralı nezdinde memleketimin ve Büyük Padişahımızın selâm ve saygılarını getirmek ve memleketler arasındaki dostluk bağlarını daha da kuvvetlendirmek için, elçi olarak gönderildim" dedim. Kral, henüz 11 yaşını doldurup 12 yaşına basmış olan çok güzel yüzlü bir çocuktı, elmaslarla süslü giysisi içinde âdeta etrafa ışık saçıyordu. Kral XV. Louis çocuk olduğu için, sözlerimize kendisi cevap vermeyip yanında bulunan Mareşal şöyle karşılık verdi: "Kralımız, buraya elçi olarak gönderildiğinizden dolayı, Al-i Osman Padişahı'nın büyük bir isabet etmiş olduklarını ve bundan hassaten çok memnun olduklarını beyan ediyorlar".

Kral'ın sağ ve solunda bulunanlar bizi ayakta selâmladıktan sonra, biz de elimizi göğsümüze koyarak veda ettik. Merdivenlerden inerek binek taşına geldik. Orada bizim için hazırlanan askerî geçidi seyrettik. Daha sonra da atlarımıza binerek, kaldığımız yere geldik.

O gün hem Cuma, hem de Nevruz (Mart'ın dokuzu)du. O gün akşam üzeri M. Anton gelerek, ertesi günü Kral Naibinin bizi dâvet ettiğini ve hintov ile gelerek, bizi alacağını söyledi. Bir de ilâve etti: "Halkımız sizi seyretmekten çok hoşlanıyor, ne olursunuz atlarınıza binerek gelin, halkımız bundan sonsuz zevk alacaktır". Biz de bunu kabul ederek, ertesi gün

atlarımıza binip yola çıktık. Naibin sarayına gelinceye kadar özellikle yollar çok dikkatimizi çekti. Yollar tahtadan yapılmış ve birbirine geçme (parke) idi. Tahtadan yapılmış iskemleler yollara dizilmişti. Tüm asiller ve kibar halk burada oturuyordu. Naip de bunlardan birine oturmuştu. Bizi gördüğü zaman, yerinden kalkarak karşılamaya koştu. Şapkasını çıkardı. Bize yakınlık gösterdi. Biz de hintov içinde ona yakınlık gösterdik. Ve daha sonra avı görmek üzere, onlarla yola çıktık. Bu sırada Kral'ın akrabası olan kadınlar ve kentin kibar hanımları dahi hintovlardan çıkarak, elbiseleri ile ata binip erkeklerle silâhşorluk yapmaya başladılar. Onları seyrettik. Avlanılan yere geldiğimizde, Kral'ın avcıları şahin ve doğanlarını salarak ve çeşitli kuşlar avlayarak getirdiler. Kâh tavşanı koyverip, kâh kılıçlarla oyun yaparak, karkuş ve şahinlerin saldırılarını seyrettikten sonra, kendi evimize geri döndük. Âyanlar parti parti gelip bizimle görüştüler. Sonra da Mareşal gelerek: "Kral, askerinin gösterilerini ne gün görmek istersiniz ve bundan hoşlanır mısınız?" diye sordu.

Ertesi gün kararlaştırılan yere gittik, bir kaya yanından geçerek yüksek bir yerde durduk. Piyade askerleri, Kral'ın gelişine kadar 5-6 sıra halinde bekliyorlardı. Kral'ın akrabaları olan prensesler ise Kral'ı bekliyorlardı. Biz de bu gruba yaklaştık. Kral'ın Naibi, birkaç mareşal ve devlet ricalı gelip durdular. Biz de atlarımızla yaklaşıp at üzerinde onlarla görüştük, hâl hatır sorduk. O sırada Kral da geldi. Kibar ricalin karıları da ata binmişlerdi. Kral önümüzde askeri teftiş ederken, biz de onunla beraber askerlerin sonuna kadar gittik. Kral, yanımıza gelerek askere karşı durdu. Bundan sonra Baş General bizimle asker arasında durarak, Generalin bir işareti üzerine askerler davullarını çalmaya başladılar. Derken bütün askerler koşup tüfeklerini çektiler ve sağa sola döndürerek, müzikle hareketler yaptılar. Bir saat kadar bu hareketleri seyrettik. Yine uygun bir yerde durarak, askerlerin önümüzden grup grup, geçişlerini seyrettik. Tören tamamlandıktan sonra, Kral'a veda ettik ve menzilimize geldik.

Bir iki gün sonra idarî işlerimize bakan kişi, ziyaretimize gelerek bizlerle görüştü. Bize hasta ve yaralı olan askerlerimiz için özel bir saray ayırdıklarını ve bunların her türlü yiyecek ve yatacak gereksinmelerinin karşılanacağını söyleyerek, ertesi günü bizim bu sarayı görmemizi rica etti. Biz de dâveti kabul ederek gittik. Orada da kalabalık bir grup bizi karşıladı. Çeşitli yemekler hazırlamışlardı. Bu yemek çeşitleri 40-50 türlü idi. Baş sâzendeler o zamana kadar hiç görmediğimiz sazları ile bizi yemeğe dâvet ettiler. Biz yemeğe devam ettiğimiz sürece, hiç durmadan çalgı çaldılar. Sonra da bize sarayı gezdirdiler. Hastahane kısmını da gördük, 500-

600 kadar bakıcı hastalara bakıyordu. Pek çok da doktor vardı. Bir kaç bin şişe ilâç vardı. Çeşitli tıbbî ilaç ve araçlar da raflara sıralanmıştı. Hattâ üç bin kadar da işe yaramaz eski âlet vardı. Saray çok geniş, üç katlı kârgir olarak yapılmıştı. Sarayın yakınında bir kilise vardı. Kubbesine çok acayip resimler yapmışlardı. Öyle büyük bir org vardı ki, biz kiliseyi dolaştığımız sürece çaldı.

Birkaç gün sonra Kral'ın vasisinin düzenlediği bir dâvete gittik. Bize müthiş ikramlar yaptılar. Yemek hazır oluncaya kadar Kral'ı görmek istedik. Bizi ona götürdüler. Daha önce hümâyunnâmeyi verdiğimiz yerde Kral'ı bulduk. Birkaç asilzâdeyle dolaşıyordu. Lalası ile bize doğru geldi. Birbirimize çok sevgi gösterdik. Giysilerimize ve hançerlerimize tek tek baktı. Mareşal bize: "Kralımız'ın güzelliğine ne dersiniz? Kendisi çok güzeldir ve henüz 11 yaşındadır. Üstelik saç da peruk değil, gerçek saçdır." Böyle diyerek, Kral'ı bize yaklaştırıp saçlarını okşattı. "Ayrıca, yürüyüşü de çok güzeldir" diyerek, Kral'a "Haşmetmeab, biraz yürüyün de görsünler" dedi. Kral dahi divanhane arasına kadar yürüyerek geri döndü. Aynı yolu bir de arkadaşları ile koştular. Mareşal: "Beğendiniz mi?" diye sorunca, "Maşallah, allah memleketine bağışlasın" diye dua ettik. Daha sonra, divanhanedeki acayip resimlerin ve tasvirlerin seyrine başladık. Kral da hep yanıımızdaydı. Resimlerden bazısını bizzat gösterek anlattı. Kendi odasına götürüp oradan bana etrafı seyrettirdi. Kendi cariyelerini ve kitaplarını gösterdikten sonra, yemek salonuna geldik. Yemekten sonra Kral: "Mücevherlerimi görmek ister misiniz?" diye sordu. Çok büyük haz duyacağımızı ilâve ettik. Beni elimden tutarak, kendi odasına götürdü. Kral'ın diğer bir odasında da mücevherleri sergilemişlerdi. Tek tek hepsini seyrettik. Önce üç kat elbisesini gördük ve hayran olduk. Birincisi, çeşitli inciler, lal ve yakutlarla işlenmişti. İkincisi, inci ve elmaslarla süslüydü. İnciler fındık kadar büyük ve beyazdılar. Elmaslar da o kadar büyüktü. Üçüncü elbise de yalnız elmasla bezenmişti. Hele ikinci sırada öyle inciler gördük ki, bu inciler ceviz kadar büyüktüler. Kral'ın tahtının üstünde bir âvize vardı ki, değer biçmenin imkânı yoktu. Üstü mücevherlerle dolu idi. Keza bir kutu içinde de çok değerli mücevherlerini gördük. Elmasların içinde sarı ve çok değerli olanlar da vardı. Ama bunları ayrı kutuya koymuşlardı. Dört köşe işlenmiş, baş parmak büyüklüğündeki bir yakuta hayran olduk. İngiltere'den 6 bin kese akçeye satın alınmış değerli bir elmas daha vardı. Ortası dört köşe, iki kenarı kubbeli, çok iyi işlenmiş, çok berrak ve kusursuz bir elması. 130 kırat imiş, cevizden daha büyüktü. Kral bazı mücevherleri elimize verip gösterdi. O sıra-

da Mareşal Kral'a : "Bu elmaslar kimindir?" diye sorunca, Kral: "Kimin olacak, tabiidir ki benim" dedi. Mareşal : "Hayır, Haşmetmeab, bunlar sizin değil tâcınızındır" diye karşılık verdi. Orada Kral'a veda ederek dışarı çıktık. Dış salonda bize bir resim galerisi gösterdiler. Fransa'daki bütün kalelerin küçüklü büyüklü resimleri çizilmişti. Bağ bahçe, dağ ve varoşları ile onları inceledik. Sözde bunları görmek, asıllarını görmek gibi imiş. Öyle ki, her kalenin sokakları, evleri, kiliseleri ve köprüleri aslına çok yakın olarak yapılmış. Her tarafı canlı görüyormuşuz gibi olduk. Kral da bizimle beraber bunları inceledi. Burçlarına varıncaya kadar çizilmiş bu resimlerle, gerçek binalar yapılmış gibi harçlar sarfedilmiş. "Biz bu resimleri hiç kimseye göstermeyiz, siz kıymetli bir elçisiniz. İsterseniz ayrıca kalelerin resimlerini de size gösteririz" dediler. Bundan büyük bir zevk duyacağımızı söyleyince, kaleler muhafızı olan General önümüze düşerek, bizi bir divanhaneye götürdü. 125 kale resmolunmuştu. Her biri bir sofa uzunluğundaki sedirlere konulmuş bu resimlerde, bir kalenin etrafında olan vadiler, çayırlar, köprüler, nehirler âdeta canlıymış gibi resmedilmişti. Keza kalelerin kapıları, hendekleri hep belirtilmişti. Kent sokaklarının genişliği, evlerin pencereleri sanki canlı idi ve sanki biz o sokaklarda dolaşıyorduk. Fethettikleri kaleleri, muhasara ettiklerini dahi resimlerde göstermişlerdi. Bunlara bakarak, kalelerin durumlarını anladık. Biz hayran hayran kaleleri seyrederken, Kral da yanımıza geldi. Lalası, Mareşal: "Kral hazretleri, Elçi Paşa'yı görmekten çok mu hoşlanıyorsunuz?" diye sorunca, Kral da: "O da beni görmekten çok hoşlanıyor, sanırım" dedi. Kral biraz daha kaldıktan sonra gitti. Biz de Mareşal'a veda ederek, evimize geldik.

Paris kentine özgü bir eğlence yeri varmış ki, oraya "opera" derlermiş. Acayip sanatlar gösterirlermiş orada. Büyük toplantılar olur, şehirin kibarları ve ricali oraya gelirlermiş. Kral Naibi ve Kral da sık sık gelirlermiş. Biz de bir gece gittik. Kral'ın vasisinin sarayının yanında bir bina idi. Özel olarak opera için yapılmış ve her sınıfa ait yerler vardı. Bizi Kral'ın oturduğu yere götürdüler, kırmızı sırmalı kadife ile döşenmişti. Devlet büyüklerinin karıları ve Kral'ın vasisi de ayrı ayrı localarda oturuyorlardı. Yüzden fazla çeşitli saz hazırlanmıştı. Akşama daha bir saat varken her tarafı kapamışlar, birkaç yüz balmumu yanmıştı. Binanın billûr âvizeleri, tavanları hep altından olup, gelen kadınlar ise mücevherlere gark olmuşlardı. Bunları mumların ışığında gören, kızıl bir alev yanıyor sanırdı. Sâzendelerin olduğu yerde büyük ve çok güzel işlenmiş bir perde vardı. Sâzendeler yerlerine yerleştikten sonra, perde yukarı doğru kalktı ve karşımıza büyük bir saray çıktı. Özel saray giysileri ile 20 kadar birbirinden

güzel kız, işlenmiş giysileri ile topluluğa yeni bir canlılık verdiler; biraz dans ettikten sonra "opera" denilen oyun başladı. Opera bize şarkılı bir öyküyü yansıttı. Her öyküyü bir kitap haline getirip basmışlar. Hepsi 30 kitapmış ve her öykü başka bir yeri ve başka oyuncuları gösterirmiş. Gittiğimiz geceki öykü ise şöyleydi: Bir padişah başka bir memleketin padişahının kızına âşık olur, padişah kızı babasından istemeye gelir, oysa kız da başka bir padişahın oğluna âşıktır. Aralarında geçen her türlü ilişki ve yakınlığı, perde perde değişen olayları gördük. Örneğin, padişahın kızı bahçeye çıkacak oldu. Gözlerimizin önünde saray bir anda yok oldu ve yerine bahçe çıktı, bahçe limon ve turunç ağaçları ile doluydu. Öyle bir an geldi ki, sevgililerin kiliseye gitmeleri gerekti, derhal o meydanın yerine kilise geldi. Sonra çeşitli sihirbazlıklar ve ateş oyunları yaptılar. Atlı ve piyade askerler sahnede cenk yaptılar ve gökten adamlar inip tekrar göğe çıktılar. Sonuçta öyle acayip şeyler gösterdiler ki, insan tasavvur bile edemez. Opera yöneticisi itibarlı bir kimsenin oğlu imiş. Ayrıca ona saraydan gelir bile bağlanmış. 3 saat bunları seyrettikten sonra, vakit tamam olduğu için evlerimize döndük.

Bir iki gün sonra yine M. Anton gelerek: "Kral sarayında opera şenliği olacak. Eğer gelerseniz, Kral kendi meclisinde sizi kabul edecektir" dedi. Ayrıca, sözlerine şunu ekledi: "Kral'ın sağ tarafında kendi oğulları, prensler ve Fransa büyükleri oturur, solunda ise yabancı elçiler otururlar ve bunlar itibar sırasına göre otururlar. Siz bütün elçilerden üstün olduğunuz için, Kral'a yakın otursunuz, diğerleri sizden sonra gelirler" dedi. Biz de kabul ederek, o gün öğle vakti saraya gittik. Kral sarayında, divanhane yakınına bir de balerin kızların dans etmeleri için ayrıca bir sahne düzenlemişler. Bu sahne önceki gördüklerimizden daha büyük ve daha süslü idi, divanhanenin duvarları tüm mermerdi ve üstüne acayip resimler işlenmişti. Biz oraya geldiğimizde, bütün kibar ve asillerin karıları mücevherler içinde sıralanmışlardı. Biz de çok iyi işlenmiş mermer merdivenden çıktık. Kral için bir taht koymuşlardı, sol taraftaki iskemlelerin önünde durduk. Biraz sonra Kral geldi ve yerine oturdu. Sağ tarafına amcazâdesi bir genç kız, sol tarafına da yine amca kızı bir başka genç kız oturdu. Üstlerindeki giysiler altınla işlenmişti ve salonu ışığa boğan mücevherler takmışlardı. Biz de onlara yakın yere oturduk. Biraz sonra perde yavaş yavaş açıldı. Sahne, birbirinden güzel peri gibi kızlarla doldu. Sanki divanhane yeni bir güneş doğmuş gibiydi. Opera binasının sâzendelerini getirmişler, bunların çalgıları ile erkek dansçılar oynamaya başladılar. Bu dans edenler prenses oğulları, mareşalzâdeler ve duka bey oğulları imiş.

Kral'ın meclisinde ancak bunlar dans ederlermiş. Bunların özel yapılmış dans giysileri de vardı. Giysiler sırmayla işlenmişti ve başlarına da sorguç şeklinde şapkalar giymişlerdi. Acayip ve garip taklitler yaparak, oyunlar oynadılar. Oyun bittikten sonra Kral kalkıp gitti. Biz de evimize döndük.

Baş vasi olan Düka Dorliyan'ın kente bir saat uzaklıkta bir sarayı varmış. Hâlâ anası sağ olup, orada oturuyormuş. Bahçesini görmek için bizi sarayına dâvet etti. Çok güzel düzenlenmiş bir bahçeydi. İki sıralı ağaçlar arasından geçerek, saraya geldiğimizde gözlerimiz kamaştı. O kadar nefis bir yerdi. Odaları tek tek bize gösterdiler. Duvarlar sırmalarla işlenmiş ve en değerli kılıçlar, nacaklar duvarlara asılmıştı. Yemekten sonra bahçeyi gezmeye gittik. Büyük bir havuz, etrafı ağaçlarla çevriliydi. Mızraktan daha kalın bir su havuz içinden fışkırıyor, bir iki adam boyu yükseliyor ve etrafa dağılarak aşağı iniyordu. Sorduğumuzda, "100 ayak yani 50 zürra kadar yükselir" dediler. Hele güneş de havuza vurunca, bu fışkıran su gökkuşağı gibi renk renk oluyordu. Bu havuzun ve su tesisatının dünyanın başka bir yerinde olacağını sanmıyorum. Bir başka havuz daha gördük. Bu da mermerden yapılmış ve ayrıca, mermer merdivenlerle içine giriliyordu. Sular kademe kademe merdivenlerin üstünden akıyordu. Ağaçları öyle hesap ederek dikmişlerdi ki, aralarında âdeta sokaklar oluşmuştu. Bahçe ancak 4 saatte dolaşılırmış; biz arabayla 1,5 saatte dolaştık.

Oradan da benzeri olmayan Versay Sarayını görmeye gittik. Daha önceden konuşulduğu için, maiyetimizi de yanımıza aldık. Yol üzerinde Kral'ın büyük bir sarayı ve bahçesi varmış, yemeği orada yemek için sözleşmiştik. Öyle bir saray gördük ki, zahmetimize değdi. Saray yüksek bir yerde olduğu için, sanki tüm Paris ayaklarımızın altındaydı. Yemekten sonra yine Kral'a ait bahçe arabalarından birine binerek, bahçeyi dolaştık. Akşam üzeri de Versay'a geldik. Öyle bir saraydı ki, tarif etmenin imkânı yoktur; ancak görmek gerekir. Geceyi orada geçirdik. Sabahleyin yetkili kişiler gelerek, bizi sarayın bahçesini görmeye çağırdılar. Kral'ın gezerken bindiği iki tekerlekli arabasına bindik, dört kişi arabayı çekiyordu. Ağaçlar büyük bir koru halindeydi. Ağaçların arasında büyük sokaklar oluşmuş ve sokakların kesiştiği yerlerde de bir çeşme ve şadırvan yapmışlardı. Şadırvanın üstünde tunçtan yapılmış insan heykelleri vardı, sular onların üzerinden akıp havuza dökülüyordu. Koru içinde tam 39 şadırvan vardı, her birinin ayrı bir öyküsü varmış; onu da, yani öykünün konusunu özet olarak levhalara yazıp, şadırvanın başına asmışlar, keza öykünün yaratıcısını da şekillendirerek havuz başına dikmişler. Bir yere daha geldik ki, 32 tane ayak üzerine iki kemer yapmışlar ve her kemer altına da fiskiyeler koy-

muşlar, sular oradan parmak kalınlığında akıyordu. Bir havuz gördük. Ortasında 32 tane su fışkıran menba vardı. Fışkıran sular 80 ayak yüksekliğine kadar ulaşıyordu. Diğer bir havuzun ortasında da 235 su fışkırtan menba vardı. Tekrar bir havuz bize gösterdiler, etrafı somaki mermerden yapılmış iki katlı merdivenlerden ibaretti. Şadırvanı 120 ayak yükselen fışkıyellerle bezenmişti. Sular o kadar hızla yükseliyordu ki, âdeta gümüş bir selvi havuzun içinden yükseliyor sanılırdı. Havuz o kadar büyüktü ki, ancak 5 çifte kayıkla gezilebilinirdi. Havuzun içinde ikişer sıra, baş parmak kalınlığında 60 tane fışkıye vardı; sanki havuzdan 60 tane gümüş selvi yükseliyordu. Havuzun uç taraflarına da ayrıca üç şadırvan koymuşlardı, bunların da her birinde 15 fışkıye vardı. Bunların akışları düz bir hat üzerinde olduğundan, havai fişekler patlıyormuş hissini veriyordu. Havuzun tam ortasında bir saray şadırvanı yapmışlardı, etrafında 100'ü aşkın heykel vardı. Bu havuzların ayaklarında bir nehir oluşturmuşlar ve buna da haç biçimini vermişlerdi. Nehirlerin içinde de kayıklar vardı.

Bahçenin diğer ucunda Kral'ın bir sarayı daha vardı. O sarayı görmek için, ertesi gün çok lüks sırma ile işlenmiş, yeri halılarla döşenmiş, üstü örtülü Kral'ın bindiği kayığa binerek, nehirde yola düzıldük. Nehrin sol tarafındaki saraya gittik. Saray ve bahçesi hem çok güzel hem de iç açıcı bir görünümdeydi. Bahçede öyle çiçek tarlaları yapmışlar ki, anlatılması imkânsızdır. Burada da değişik fışkıyeler, şadırvanlar gördük ki, diğerlerinden çok başkaydı. Bunları seyrettikten sonra yine kayığa binerek, bu sefer de nehrin görmediğimiz bir kıyısına gittik. Orada da bir saray vardı. Ayrıca kuş evleri yapmışlar, bunlar taş binalardı. Burada da büyük bir havuz vardı. Kuşların havuz üzerinde dönerek uçmalarını seyretmek o kadar büyük bir zevkti ki! Hele saray büyüklüğünde bir kuş evi gördük ki, güzelliğine şaşıktık kaldık. Döşemeleri sırma ile işlenmişti, dünyanın en güzel kuşları buraya toplanmıştı. Oradan hayvanat bahçesine geldik, kaldırım taşlarının aralarına fışkıyeler koymuşlardı. Binlerce halk pencerelerden hayvanları seyrederken, suları koyveriyorlardı. Halk ıslanıyor, gülüşerek bağırarak, oraya buraya kaçıyordu. Bize de aynı oyunu yaptılar, müthiş eğlendik. Daha buna benzer pek çok acayip ve garip sanat harikalarını gördük.

Ertesi gün haça benzeyen nehrin yine görmediğimiz bir kıyısındaki saraya kayıkla gittik. Bahçesi dünyaca ünlüymüş. Öyle bir düzenlemişler ki, bir eşini başka bir yerde görmenin olanağı yoktur. Ağaçları öyle nizamında dizmiş ve öyle budamışlar ki, kapılardan, kemerlerden geçilerek yine ağaçlardan yapılmış odalara giriliyordu. Ağaçları binbir biçime sok-

muşlar, seyrederken hayran kaldık. Bu çok güzel bahçeyi geçerek, saraya geldik. Sarayın karşısına uzaya doğru yükselen 72 merdiven yapmışlar, on iki kişi yan yana geçebilir genişlikte, 5-10 basamakta bir fıskiye koymuşlar, fıskiyelerden yükselen sular hemen merdivenin altındaki havuza dökülüyordu. Öyle bir hünerle bu sular havuza akıyordu ki, o merdivenler, sanki tek bir billûr camdan yapılmış hissini veriyordu. Diğer bir yerde de beyaz mermerden bir şadırvan yapmışlardı ve buraya 25 ayak merdivenle çıkılıyordu. Merdiven başındaki fıskiyelerden akan sular öyle şiddetli akıyordu ki, o merdivenler sanki tek tek köpük haline geliyordu. Bir yerde de beyaz mermerden bir şadırvan yapıp üstüne de oturan bir insan heykeli yapmışlar; su akınca heykelle beraber sanki sırça cam gibi gözüküyordu. Bunun bir eşini daha başka bir yerde görmedik. Bahçenin biraz yüksek bir yerinde sularla öylesine sanat oyunları yapmışlar ki, sarf ettikleri paranın miktarı hesap edilemez. Sen nehrinden su alarak, 350 zürra yukarı su çıkarmakla müthiş masraflar yapmışlar; nehirde setler yaparak, 12 büyük dönen dolap yapmışlar ki, bunlar şehir suyu ile dönüyordu. Her bir çarktaki kovalar dolmadan suyu yukarı çıkarmak için, adam boyu kadar beş sıra merdiven yapıp künkler dizmişler; bunların sonunda da bir hazne yapmışlar ki, sular orada toplanıyordu. Suyu yukarı çıkarmak için insan çarkların sonuna varınca, birbirine silsilevi olarak eklenen bentler yapmışlar; çarklar döndükçe, o demir bendleri ileri geri hareket ettirmekle, dolaptan gelen suları demirden künklerle geçirerek, 150 zürra boyuna çıkarıyorlar ve sanki sular merdivenden çıkıyormuş hissini veriyordu. Haznede toplanan sularla bahçeleri sulamak için, kırk çeşmesi bulunan eşsiz bir kemer yapmışlar, kemeri yapmak için mermerden muazzam künkler dizmişler, su künklerden geçerek kemere kadar gelirmiş. Bunu gözlerimizle gördük. Biz ve adamlarımız kemere 125 ayak merdivenle çıktık.

Velhâsıl, Versay (Versaille) büyük bir bahçe, ayrıca, 24 muazzam saray ve dört ek bahçeden ibarettir. Bunlar birbirine 4-5-7 saat uzaklıkta idi. Divanhanenin (kabul salonu) iki tarafına somakiden işlenmiş çok değerli vazolar dizmişler. Bir taraftaki pencereler saray içine, diğer taraftakiler de bahçeye bakıyordu. Bu da divanhanenin daha büyük görünmesini sağlıyordu. Hangi taraftan bakılsa bahçe görünüyordu. Odaları özel kumaşlarla, kadifelerle kaplamışlar. Bu sarayın bir çok odası sırma ile işlenmiş kilimlerle kaplanmış. Özellikle odaların birinde bir saat gördük ki, bu saatin üzerine, bir horoz resmi yapmışlar, horoz saat başına geldikçe kanatlarını açıp üç kere bağıyordu. İki kapı açılıyor, iki kişi ellerinde altın kalkan ile, bir topu da çeyrek saatlerde çalışıyorlardı. Sonra yerlerine

dönüp arkadan kapılar kapanıyordu. Arkadan bir kapı açılıyor, taht üzerinde oturan Kral çıkıyor ve onun üstünde bir kapı daha açılıyor, güya bir melek elinde tacı ile çıkıyor, Kral'ın başı üstünde tutuyordu. Bu sırada da saat çalmaya başlıyor ve saatin çalması tamam olduğu zaman, hepsi yerlerine giderek, kapılar kapanıyordu. Seyrine doyamamıştık! Bu sarayın bir eşi bir başka yerde yoktur. Sarayın karşısında iki ahır vardı. Birine büyük ahır, diğerine küçük ahır diyorlardı. Atların bağlanacak yerleri bile görmediğimiz biçimde yapılmıştı; tümü kârgir kubbe ve kemerlerle yapılmış acayip bir binaydı.

“Bir ahır için bu kadar külfete, masrafa ne gerek vardı?” diye sordum. “Kral sarayına yakın olduğu için, böyle olması gerekir” dediler. “Kraliçenin ahırını ise Nemçe sarayından daha mükelleftir. Hem burada dinlenmek için, bu kadar masrafa değer” diye ilâve ettiler. Bu bahçeye gelen sulara dahi o kadar masraflar yapmışlar ki, bütün suların geldiği yolları izledik. Büyük bir havuza sular birikiyor, oradan saray yakınında bir mahzene yöneltiliyordu. Mahzenin içine, 5 tane bakırdan, içine adam girecek büyüklükte künk yapmışlar; bunların içinden geçen sular havuza dolar ve havuzdan akarak, on saatlik uzaklıktaki yerleri sularmış. Bunun için de su yolları yapmışlar ve onları da bir araya toplayarak, koca bir nehir haline getirmişler. Bu acayip su kentini ve eşsiz çiçek tarlalarını görmeye değerdi doğrusu! Beş gün orada kalıp, etrafı görüp inceledikten sonra yine kendi sarayımıza döndük.

Kentin içinde de çok acayip ve garip binalar, saraylar ve bahçeler gördük ki, bunlar da Kral'a aitmiş. Bahçeyi birkaç büyük kısma bölmüşler, bunun bir kısmını hayvanlar için teşrihhane (ameliyathane) yapmışlar ve ne kadar kuş ve hayvan varsa bunların içlerini doldurmak suretiyle, asıllarına benzetmişler. Örneğin, büyük bir fili teşrih edip zincirleri ile bir yere bağlamışlar ki, insana görünce sanki gerçek bir fil ayakta duruyor hissini veriyordu. Hayvanın tüm iç organlarının birbirinden ayrılması için, demir tellerle bağlamışlar; seyrederken hepsi görünüyordu. Keza sinirlerinin, adale ve kemik olmayan iç organlarının balmumundan eşini yaparak yerlerine koymuşlar. Öğrenciler teşrih dersini orada görürlermiş. Damar ve sinirlerin gerçek renklerini de boyalarla belirtmişler. Burada gösterdikleri bakım ve hünere diyecek yoktu doğrusu! Sarayın bir bölümü öğrencilere ayrılmış, bir kısmını da medrese, yani ders görülecek yerler haline sokmuşlar. Birçok odalar, hücreler yaparak, ilâçları oralara koymuşlar. Keza doğada ne kadar maden, ağaç, tuz varsa hepsini bir araya getirerek, düzenli bir biçimde şişeler ve kutuların içinde raflara diz-

mişler. Bir bahçeye daha geldik ki, tıp kitaplarında ne kadar bitki varsa hepsini buraya toplamışlar. Acem ve Özbek ülkelerinde yetişen tüm bitkileri buraya getirip dikmişler. Öğrenciler bunların üzerinde ders görüyorlardı. Hint'te, Çin'de ve Yeni Dünya'da (Amerika) yetişen ne kadar çiçek varsa, hepsini burada gördük. Bunları burada görmeyenlere tarif ve tasvire imkân yoktur. Paris kentinin havası soğuk olduğundan, Yeni Dünya bitkilerinin burada yetişmesinin çok zor olacağı düşünülerek, limonluk gibi kışlık binalar yapmışlar ve bunların etrafını cam çerçeve ile kapatmışlar. Yerler tahta olup, aralarında oluklar bırakmışlar; kış şiddetli olduğu zaman, Yeni Dünya bitkilerinin istediği sıcaklığı alttan ocak yakarak ve zemini ısıtarak sağarlarmış. Sıcaklık ılıman olsun diye de, limonluğun her tarafından bakır oluklar geçirmişler, sıcaklık onlarla her tarafa dağılırmış. Böylece de, istedikleri Yeni Dünya bitkilerini bütün kış saklarmış.

Bunun gibi birçok saray, kütüphane ve kilise seyrettik ki, saymakla bitmez. Halı dokumak için özel fabrikalar vardı ki, bunlar Kral'a aittir. Kral'ın iznini almadan kimse burada halı dokutamazmış; ancak, isteyen kimse yetkili nâzırdan izin alıp ve parasını verdikten sonra bunları satın alabilirmiş. Bu halılar o kadar değerli imiş ki, baha biçilmesine imkân yokmuş. Örneğin, işlemeli ve resimli halı 3-4 kese akçe edermiş; eğer klaptan veya sırma ile işlenirse, o zaman değeri daha da çok artarmış. Ne kadar dokunmuş hazır kilim varsa fabrikanın duvarına asmışlar; fabrika çok büyük olduğu için yüzlerce halı asılı idi. Hayran olduk. Öyle çiçekler işlemişler ki, baktukça sanki asıllarını görüyor gibi oluyorduk. Hele üzerlerine resim işlenmiş halılar, insanı büsbütün şaşırtıyordu. Kilimlerde öylesine sanat harikaları yaratmışlar ki, kimisi insana hüzün, kimisi de yapılışına göre insana neşe veriyordu. Bunlar yazı ile anlatılacak şeyler değildir. Ayrıca halı tezgâhlarını da gördük. Yüzden fazla tezgâh olup buralarda 500-600 işçi çalışıyordu. Bazıları yapağı, bazıları ipek, bazıları da klaptanla sırma halılar dokuyorlardı. Her kilime işlenecek resimler, ayrıca bir kâğıt üzerine çizilmiş ve tezgâhın kenarına iliştirilmişti. İşleyenler bunlara bakarak, aynını halılara yapıyorlardı.

Bir fabrikaya daha götürdüler bizi. Burası da Kral'a aitmiş. Ayna yapım eviydi. Aynaları nasıl yaptıklarını görmek istedik. İkiyüzü aşkın tezgâh vardı. Önce iki camı bir tahta alçı ile yapıştırıp ikisinin arasına özel bir kumu su ile döküp dört kişi bu maddeyi aynaya sürüyorlardı. İstenilen kıvama gelince, bu kez de diğer yüzüne aynı işlemi yapıyorlardı. Ondan sonra başka tezgâhlara koyarak, toprak sırçaya mahsus âletle cilâlıyor ve ayna haline getiriyorlardı. Bu şekilde yapılan sayısız aynalar gördük.

“Burada ne büyüklükte ayna yapmak mümkündür?” diye sorduk. Gördüğümüz aynaların en büyüğünün uzunluğu 104 parmak, eni 64 parmak. “Acaba bundan daha büyüğü yapılamaz mı?” diye sorduk. Her biri bir sofa büyüklüğünde aynalar yaparlarmış. Bizim hesabımıza göre, bir parmak bir zürra (36 cm) dır. Böylece değişik ölçülerde yapılmış yüzlerce ayna gördük.

Paris kenti hemen hemen İstanbul kenti kadar. Binalar 3,4,7 kat olarak yapılmış, binaların her katında bir aile otururmuş. Sokaklar çok kalabalık, çünkü burada kadınlar da her zaman sokağa çıkar, toplantılara giderlermiş. Erkek ve kadın karışık olup, bizdeki gibi “kaç-göç” yoktur. Dükkânlarda kadınlar kendi başlarına alış-veriş ederler. Bu kentin sokakları çok geniş olup kaldırım taşları ile döşenmiştir. Evlerin çoğu kârgir binalardır. Bunlar birbirlerine uygun şekilde yapıldığından, göze çok hoş görünür. Kentin ortasından Sen nehri akar. İçinde üç ada vardır. Gemi ile her iki kıyıyı görmek mümkündür. Velhâsıl, bu Paris kenti, diğer Hıristiyan ülkelerinin en gözde ve en güzel kentidir. Her bakımdan çok ünlü bir kenttir. Bu ülkenin her tarafı bir nakış gibi işlenmiş, tek karış boş yer bırakılmamıştır. Kral her yıl 135 milyon kuruş alır ki, bu bir milyon, iki bin kese eder, toplam olarak 275 bin kese eder. Büyük Kral’ın (şimdiki Kral’ın babası) zamanında, 20 yıl süre ile Nemçe ile İngiltere, Felemenk, İspanyol ve ne kadar yabancı ülke varsa Fransa bunların hepsiyle savaş yapmış ve daima galip gelmişti. Fransız ülkesi 500 burç ve surlarla çevrilmiş olup hisar ve kalelerinin tümü on bindir. 10 bin karyesi (köy) olup tüm nüfusu 50 milyondur. Ülke 10 küçük, 30 büyük eyalete ayrılmıştır. Her eyaleti bir paşa yönetir. Taht’a bağlı kentlerin her birinde de birer Bey o kenti yönetir. Bu beylerin verdiği kararları hiç kimse bozamaz ve o yörede onların kuralları geçerlidir. Kral hiç bir zaman bir bahane bulup da, onların mallarını gasbedemez, ellerinden alamaz, başkasına veremez, hazineye mal edemez. Bunlar öldükleri zaman, kendilerine ait menkul ve gayrimenkul varislerine teslim olunur. Kral’ın emri böyledir.

Kral’ı korumak için saray içinde kibar devlet adamlarından başka, 15 bin asker vardır. Fransız halkı çok iyi kalbli insanlardır. Özellikle, yabancılara karşı çok büyük izaz ve ikramda bulunurlar. Çok bilgili, akıllı, sanat ve bilgiye karşı çok meraklıdırlar. Tüm Fransız halkı çocuğundan büyüğüne, kentlisinden köylüsüne kadar okuma-yazma bilirler. Dünyada ne kadar bilim varsa, hepsini öğretene okulları vardır. İlâhiyat, mantık, matematik, usûl bilimi, yıldızlar ilmi, astronomi, velhâsıl tüm bilimleri ve sanatları öğrenmeye meraklıdırlar. Yaşamlarındaki ve savaşlarındaki düzenli-

liğe söz söylenemez. Savaş için hazırlandıklarında, her gün 3 sıra halinde dizilirler, Baş General birkaç subayı ile tüm askerleri yokladıktan sonra, birinci, ikinci ve üçüncü sıralar komutanlarının işaretlerini beklerler; onların işareti üzerine beş kez davul çalınır, o zaman askerler tüfeklerini ateşlerler. Sonra safların gerisine gelerek, tüfeklerini doldururlar. Döğüşleri böyle olur. Bir de tüfeklerine mızrak (harbe) takarlar ve onunla savaşır. Eğer düşman mızrak takmaya cesaret edemez korkarsa, onu derhal öldürürler. Barış zamanında da askerler âtıl, yani uyusuk kalmasın diye, daima savaş varmış gibi eğitilirler. Denizlerde de çok iyi bir düzen içinde savaşır. Tâ Hindistan'a varıncaya kadar, düzenli savaşları sayesinde, birçok kaleleri fethetmiş ve mâmur binalar yapmışlardır.

Fransa'da 15 bin kese akçeye sahip tüccarlar vardır. Tüccarları çok para kazanır, zevk ve safalarına da çok düşkündürler. Yollar üstünde, her çeşit yiyecek ve içecek satan dükkânları; herhangi bir konak yerine gelindiği zaman, içleri gayet iyi döşenmiş, konforlu hanları bulmak işten bile değildir. Yolcular buralarda kalarak hiçbir sıkıntı çekmezler. Hanlarda aşçılar ve hizmetkârlar bulunur. Yiyecekleri hazırlayıp istediğiniz an yanınıza getirirler. Bu bakımdan, hancılar yolcular için gerekli her şeyi bulundururlar.

Fransa'da gördüğümüz ve anlattıklarımızdan başka, seyri çok acayip ve garip olan şeyler de vardır. Yolculuğumuz süresince Ramazan olduğu için oruç tuttuk ve geceleri toplulukla beraber namaz kıldık. Burada güneş ışıması daha geç olduğundan, bizim saatlerimize göre 5.5 saat imsak (orucun bozulma saati) yapıyorduk. Ramazan ayında seyahat ettiğimiz için zaman kaybına uğruyorduk. Müneccimbaşları bize saat farklarını bildiriyorlardı.

Ramazan'ın 16. günü, Kral'a veda için buluştuğumuz saraydaki divanhaneye geldik. Kral tahtında oturuyordu. Lala Mareşal baş tarafında, vasisi yanında, diğer vezirler de sağ ve sol taraflarına dizilmişlerdi. Bizi gördüğü zaman Kral ayağa kalktı, biz de yanına yaklaşıp vedaya geldiğimizi söyledik. Fransa'dan ne kadar hoşnut kaldığımızı da sözlerimize ekledik. Vasi, Kral'ın ağzından cevap vererek: "Sizin elçiliğiniz ile iki devlet arasında pekleşen dostluğun devam etmesini her zaman dileriz" dedi. Vasi ayrıca Kral'ın mektubunu Kral'a verdi; Kral da mektubu birinci vezirine, o da bize verdi. Biz de Divan Efendisine teslim ettik. Her zaman yapılan veda seremonisinden sonra evimize geldik. Vezirlerle de rütbe sırasına göre vedalaştık. Cumartesi günü de bayram yaptık.

Bu kentte Kral koca bir müneccimhane yaptırmış, en üst katına da bir rasathane inşa ettirmişti ki, bu büyük bir kule idi. Üç katlıydı ve alt katta sayısız binalar vardı. Yıldız bilimine ait pek çok âlet bulunuyordu. Büyük yemek tepsisi kadar mukaar (çukur) aynalar pertavsız olarak kullanılıyordu. Keza güzel sanatlara ait de sayısız âlet vardı. Yıldız bilimini bu âletler üzerinde çalışarak öğrenen öğrenciler vardı. Özellikle ay ve güneş tutulmasını bildiren bir âlet çok ilginçti. Birkaç yuvarlak üzerine rakamlar yazılmış, bunun üzerine güneş ve ay işaretlenmiş, daireler döndükçe saat akrebi gibi olan bir mil, ki bunun ucu akçe gibi yuvarlaktı, bazen güneşe ve bazen de aya doğru uzanıyordu. Aya uzandığı zaman, ya büsbütün ayı kapatıyor yahut da yarım kapatıyordu. O zaman ay tutulmasını şöyle hesaplıyorlardı: Filân ay, filân gecede, filân saatte ay tutulması olacaktır ve bu ay tutulması şu kadar saat sürecektir. Güneş tutulmasını da aynı şekilde hesaplıyorlardı. Keza yıldızları seyretmek için bir âlet, bir de dürbün yapmışlardı. Yer altına giden bir çukur kazmışlar. Bu kuyu tulumbası kadar olmuş, uzunluğu 50 zürradan fazlaydı. Dürbünü bir gemi sireni gibi diklemesine oturtmuşlar ve bu sirenin başına da konveks büyük bir tekerlek koymuşlar. Sonra bunu bir âlete bağlamışlar, âletin bir ucu, sağlam bir şekilde dürbüne bağlanmış, bir ucunu da kurşunla delerek, oraya ışık koymuşlar. Bir adam aygıtı sağa, sola, yukarı ve aşağı hareket ettiriyordu. Biz de bu dürbünle aya baktık. Ay o denli büyük gözüküyordu ki, âdeta bu koca dürbüne sığmıyordu. Ayı şöyle gördük: İçi süngerleşmiş bir somun ekmeği gibi idi. Sanki ortadan kessen, yumuşacık bir sünger parçası elde edilecekti. Pek çok çukur yerler vardı ve oraları gölgeli görünüyordu. Diğer tarafları ise beyaz ve berraktı.

Rasathaneyi de gördükten sonra, Perşembe günü vatana dönmek istedik. Kral'ın kethüdası ve yakın akrabası olan kişi, bizi çiftliğine dâvet etti. Ne kadar özür diledikse de kabul ettiremedik. Biz de mecbur olarak dâvete uyduk. Öğleden sonra çiftliğe giderek, bir gece çiftlikte kaldık. Ertesi sabah ava gidenler atlara bindiler. Biz de atlı bir arabayla arkalarından gittik. 200 kadar avcı vardı. Bir ormana girdik ki, yolları çok düzenli idi. Ağaçlar, iki taraflı makasla budanmış, bir şekil ormanı haline getirilmişti. Onlar av yaparken, biz de ormanı dolaştık. Ormanın bir kıyısında kuş evleri vardı. İçinde her türlü kuş bulunuyordu. Ayrıca, büyük sağlam kâgir evler yapmışlar ve bunların bahçelerini kefeslerle örtmüşlerdi. Buralarda da aslan, kaplan, ayı, kurt, tilki, karakulluk, maymun ve daha görmediğimiz bir çok hayvan vardı. Yeni Dünya'dan gelmiş öyle hayvanlar gördük ki, turnakları geyik gibi, gövdeleri sığır kadar büyük ve yünleri koyununki-

ne benziyordu. Gerdanları at gerdanı gibi uzun, kulakları ve duruşu at kulağı gibi, başı, ağzı ve burnu geyik gibi idi. Bir eve daha götürdüler bizi; burada da tavus ve papağanlar vardı. Hele iki papağan gördük ki, tavuk kadar büyüktü, ağızları insan ağzına benziyordu, kuyrukları iki karıştan fazlaydı, tümü nar çiçeği renginde olup karınlarında sarı noktalar vardı. Bizi görünce Fransız dili ile bağırışmaya başladılar. Daha acayip ve garip kuşlar gördük.

Akşama yakın saraya döndük, bizi divanhaneye aldılar. Divanhaneyi onbinden fazla mumla ışıklandırmışlardı, ortalık âdeta gündüze dönmüştü. Havuzun etrafına da mumlar dizmiş ve ışıklarını havuza vurdurmuşlardı. Bunları seyretmek insana ayrı bir zevk veriyordu. Birdenbire havuzun ortasından bir ışık kümesi yükseldi, üzerinde bir ay ve onun üzerinde de bir taç göründü. Bunlar her ülkenin amblemini böyle gösterirlermiş. Bizim padişahımızın amblemi de “ay” olduğu için, onu göstermişler. Muazzam şenlikler yaptılar. İki saat bunları seyrettik. Ertesi günü, yani Şevval’in 9’uncu günü (6 Ağustos 1721) Paris’ten hareket ederek, vatan yoluna düştük. Yolumuz üzerinde binlerce kent, köy ve kasaba görerek, Zilkade’nin 14’üncü günü (8 Eylül 1721) bizim için hazırlanan iki büyük gemiye bindik. Zilhicce’nin 16’ncı günü (9 Ekim 1721) saltanat limanına girmek nasip oldu.”

1274/1858 TARİHLİ OSMANLI CEZA KANUNNAMESİNİN HUKUKİ KAYNAKLARI, TATBİK ŞEKLİ VE MEN'-İ İRTİKÂB KANUNNAMESİ

Yrd. Doç. Dr. AHMET AKGÜNDÜZ

I — GENEL OLARAK OSMANLI CEZA HUKUKU

Osmanlı hukukçularına göre ceza hukuku, “insan toplumunun Allah tarafından irade edilen şekilde medeni olarak yaşayıp terakki edebilmesi için vaz’ edilen kanun ve nizamların hükümlerini korumak amacıyla konulan kaidelerden” ibarettir. Kanun ve nizamların hükümlerini koruma görevi ceza hukukuna has değilse de, ceza hukuku sırf bu gaye için var olduğundan, bu fonksiyonu ile tarif edilmiştir. Yoksa protesto ve haciz gibi birtakım tedbirler de bu fonksiyonu icra için kabul edilen tedbirlerdir¹. Yapılan bu tarif temel anlam itibariyle günümüzdekinden farksızdır. Maksat aynı ama ifade ve üsluplar farklıdır². Bilindiği gibi Osmanlı Devleti bir kamu hukuku dalı olan ceza hukuku alanında da, İslam hukukunun hükümlerini benimsemiştir. Onun müsaade ettiği ölçüde bazı ceza kurallarını kabul etmiş ve kanunname tarzında ortaya koymuştur³. Bu sebeple Osmanlı hukukunda da ceza hukukuna İslam hukukunda olduğu gibi “Ukubat” denmekte ve Mecelle’de de “Ukubat”, yaptığımız tarif doğrultusunda izah edilmektedir⁴.

Cumhuriyet Türkiye’sinde Osmanlı hukuku ile ilgili araştırmaların bir çoğu bizzat ana kaynaklara inemediğinden, varılan sonuçlarda da hataların çoğunlukta olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan biri de 1274/1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu hakkında söylenenlerdir⁵. Bu sebeple biz bu makalemizde bu Kanunnamenin hukuki kaynaklarını, günümüz hukukçuları tarafından çok merak edilen tatbik şeklini arşiv kaynaklarına inerek açıklamaya çalışacağız.

¹ Ahmed Salahattin, Tarih-i Kanun-ı Ceza, İstışare Ceridesi, 19 Mart 1324 No: 27 s. 75.

² Krş: Taner, Tahir, Ceza Hukuku, İstanbul 1949, s. 2, Artuk, Emin, Ceza Hukukuna Giriş, İstanbul 1983 s. 15.

³ Örneğin bkz. Kanuni Sultan Süleyman Han-ı Evvel Kanunnamesi, Serkiz Karakoç, Külliyyat-ı Kavanin, Dosya No: 1 Metin No: 6091 (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yazma).

⁴ Mecelle, Md. 1.

⁵ Taner, age, s. 149-150, ayrıca bkz. Artuk, age, s. 72.

Yukarıda da söylediğimiz gibi Osmanlı Devleti, ceza hukuku olarak İslam hukukunun “Ukubat” ile ilgili hükümlerini uygulamıştır. Bilindiği gibi, “Ukubat” yani İslam ceza hukuku üç kısımdır: Birinci kısım, nassların, yani Kur’an ve hadis metinlerinin, miktar ve sınırını açıkladığı belli cezalardır ki, bunlara had cezaları denir ve bu kelimenin çoğulu olan “El-Hudud” başlığı altında fıkıh kitaplarında açıklanır. Had cezalarını gerektiren suçlar hırsızlık (şirkat), yol kesmek veya eşkiyalık, kazf (iffete iftira), zina, şarap içmek, irtidat ve -görüş farkı bulunmakla beraber- isyandan ibarettir. İkinci kısım, şahsa karşı işlenen cinayetlerdir ki, cezası kısas ve tazminat olarak da diyettir. Bunlar da yine fıkıh kitaplarında Kitabü’l-Cinayet veya El-kıyas başlığı altında işlenmiştir. Üçüncü kısım ise nasslarda miktar ve sınırı belirtilmemiş, belki takdiri devlete bırakılmış olan cezalardır. Bu cezaların devlet tarafından tesbit ve tayin edilmesine ve bunların biraraya getirilerek Kanunname adı altında toplanmasına mani şer’i bir yasak yoktur. İşte Osmanlılarda ve diğer Müslüman Türklerde, fıkıh ve fetva kitaplarının yanında gördüğümüz yasa ve kanunnameler, “Şer’-i Şerife” muhalefet için veya İslam ceza hukuku hükümleri beğenilmediği için değil, belki İslam hukuku, hükümdara bu çeşit cezaların tayin ve tesbitinde yetki verdiği için, belli alanlarda (tazir cezaları alanlarında) çıkarılan hukuki düzenlemelerdir. Ve bu hukuki düzenlemeler, İslamın, zamanın yasama organlarına verdiği yetkiye dayanılarak, fıkıhın boş bıraktığı sahaları doldurmuştur ve fıkha aykırılık söz konusu değildir ⁶. Bazı istisnalar hariç.

“İslam hukukuna göre zina fiilinin cezası recm veya dayak iken, Fatih Kanunnamesinde bunun yerine para cezası konulması” ve benzeri hükümler ileri sürülerek ifade edilen Osmanlı Kanunnamelerinin had cezalarını da değiştirdiği iddiası ise ⁷, yine meselenin aslını araştıramamaktan ileri gelmektedir. Zira bir zina fiili yahut hırsızlık, eğer had cezaları tatbik edilecek şekilde isbat edilemiyorsa, suçlu had cezasından kurtulsa bile tazir cezası ile cezalandırılabilir. Aynı şey şahsa karşı işlenen cinayetlerde de geçerlidir. Kanuni’nin Ceza Kanunnamesindeki şu hüküm bunun en büyük delilidir: “Eğer bir kimse adam öldürse kısas edeler, cerîme (yani para cezası) almayalar; eğer kısas etmeseler veya kısas lazım

⁶ Hukuk-ı Aile Kararnamesi Mazbatası, Ceride-i Adliye, Ynl, 2, s. 950-951, Âlûsî, Mahmut, Ruḥu’l-Ma’ânî, Beyrut, c. 28, s. 20-22. Aksi fikir için bkz Köprülü, M. Fuad, İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara 1977, s. 303-311, Barkan, Ö.L. İslam Ansiklopedisi, Kanunname md.

⁷ Kantar, Baha, Ceza Hukuku, Ankara 1937, s. 69, Artuk, age, 68.

olıcak katil olmasa ganiden bin akçe daha ziyadeye gücü yetse dörtyüz; vasatü'l-halden altıyüz akçeye malik olsa ikiyüz; ve fakirden yüz akçe cerime alına.”⁸

Osmanlıların had cezaları ve şahsa karşı işlenen cinayetlerde, harfiyyen İslam hukukuna aykırı hareket etmedikleri belki “şer’i hükümlerden kıl ucu kadar ayrılmadıkları” arşivlerdeki şer’iye sicillerinden, hukukun asıl tatbikat örnekleri olan fetva kitaplarından, Osmanlı Şeyhülislamlarının yazdıkları eserlerden ve de sözü geçen Kanunnamelerden anlaşılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman’ın Kanunnamesini hazırlayan Şeyhülislam Ebussuud’dur, ayrıca bütün fasıllarında şer’i had ve kısasdan bahsedilmektedir. Tanzimat’tan sonra Abdülmecit devrinde çıkarılan ceza kanunnamelerinde ise, biraz sonra daha uzunca bahsedeceğimiz gibi, had ve kısas cezaları yani can, mal ve namus emniyeti için Şer’i Şerifçe vaz’olunan cezalar adımı’l-indirastır, yani zamanla değişmez, kaybolmaz temel hukuk kaideleridir⁹ diye tavsif olunmuştur.

II — 1858 TARİHLİ CEZA KANUNNAME-İ HÜMAYUNU VE HUKUKİ KAYNAKLARI

Buraya kadar kısa da olsa atf-ı nazar ettiğimiz Osmanlı ceza hukukunun, asıl önemli safhasına, yani Tanzimat sonrası üçüncü ceza kanunu olan 1858 (1274) tarihli Kanunnameye geçelim. Bu Kanunname-nin, çoğu yazarların¹⁰ iddia ettiği gibi, 1810 tarihli Fransız Ceza Kanununun hemen hemen aynen ve hatalı çevirisi, şer’i hükümleri temel sayan 1256/1840 ve 1267/1851 tarihli Kanunnamelerin tersine, laik hükümlerden meydana gelmiş bir Kanunname mi, yoksa eskinin devamı olmakla beraber Tanzimatın tesiriyle, hele hele Avrupai Kanunların nakil ve tercümesi akımının etkisiyle yeni üslup ve sistematikle donatılmış, kökü mazide olan bir Kanunname mi¹¹ olduğunu araştırmamız gerekecektir. Yani 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi hakkında, peşin hükümler vermek veya verilenleri aktarmak yerine, arşiv malzemelerine dayalı araştırma yaparak sonuca varmayı tercih ediyoruz.

⁸ Ceza Kanunnamesi, KK, Dosya No: 1 Metin No: 6091, İkinci Fasıl, ayrıca Bkz. Udeh, Abdülkadir, Et-Teşriü'l-Cinaıyyi'l-İslami, Beyrut, c. II, s. 421 vd.

⁹ 1267/1851 tarihli Kanun-ı Cedid Mukaddimesi, Karakoç, KK, Dosya No: 5, Metin No: 997, Atik Mecmua-i Kavanin ve Nizamât, Sene 1267 s. 128.

¹⁰ Kantar, age, s. 74 vd. Taner, age, s. 149-150, ayrıca bkz. Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku, Tanzimat I, İstanbul 1940, s. 221-232, Artuk, age, 72-73.

¹¹ Ahmed Salahattin, age, İC, No: 27 s. 78-79, Karaman, Hayrettin, Mukayeseli İslam Hukuku, İstanbul 1974, C. I, s. 166-168.

Esefle şunu belirtmek isterim ki, bu Ceza Kanunnamesi hakkındaki gayr-ı ilmi hükümler yabancı bilim adamları için de söz konusudur. Mesela Müslüman Arap hukukçuları bile, gerekli araştırmayı yapmadan, bu Kanunname ile “Şer’-i Şerifin” “Ukubat” hükümlerinin tamamen terkedildiğini rahatlıkla eserlerinde söyleyebilmişlerdir¹². Ayrıca henüz bu Kanunnamenin Türkçe’ye bile çevrilmediğini, ilk Türkçe çevirisinin “Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı” isimli eserimizde yayımlandığını belirtmek isterim¹³.

Bu kısa girişten sonra şimdi de 1274/1858 tarihli Kanunnamenin hukuki kaynaklarını tetkike geçelim:

Bir kanunun mahiyetini gösteren en önemli materyal, o kanunun kendisi, esbab-ı mucibesi ve de kanun tasarısını hazırlayan komisyonun mazbatasıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki 65/1-3 nolu ceza hukuku dosyasındaki belgeler, özellikle Komisyon Mazbatası konu hakkında en sağlam ve önemli belgedir. Bu önemli belgeyi aynen vermeden önce şunu da hatırlatmakta yarar var; Mazbatada da zikredildiği gibi uzun uzadıya esbab-ı mucibe (gerekçe) lâyihası yazmaya gerek duyulmamıştır. Buna sebep, bu yeni kanunun eskinin aynısı, tekrarı ve de ıslah-tashih edilmiş yeni sistematik içinde bazı ilaveler yapılmış şekli olmasıdır. Bu bizim için önemlidir. Bahsettiğimiz sebep Komisyon Mazbatası ve Sadaretin Arz tezkeresi içinde tekraren zikredilmektedir¹⁴.

Makalemizin temelini teşkil eden Komisyon Mazbatasını buraya aynen alıyoruz. 21 Zilhicce 1274 tarihinde Sadarete arzedilen Mazbatanın Arşivde mahfuz orijinalinden alınmış sureti şöyledir:

“Malûm-ı âli-i Vekâlet-Penahileri buyurulduğu üzere bir müddetten beru Meclis-i Tanzimatta terkim ve tanzim olunmakta olan Ceza Kanunnamesi müsveddesi sâye-i muvaffakiyet-vâye-i Hazret-i Mülûkânede reside-i hadd-i hitam olmuş olduğundan usulü vechile lüzumu miktar nüshası tab’ettirilerek li-ecli’t-tetkik icabeden zevât-i fihâm hazerâtına birer nüshası gönderildiği sırada taraf-ı Meşihat-Penahiye dahi bir nüshası gönderilmiş idi. Taraf-ı Hazret-i Müşarünileyh’dan derci tensip buyurulan bir kaç mesele-i mühimme dahi müteallık olduğu maddelere zam ve ilave

¹² El-Eşkar, Ömer Süleyman, Eş-Şeriatü’l-İlahiyyeli’l-Kavani’l-Cahiliyye, El-Kuvait 1983, s. 64-65.

¹³ Akgündüz, Ahmet, Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, 6. kitap (Düstur I.T.C.I, s. 537 vd. ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya Usulü No: 65/1-3 den naklen).

¹⁴ Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dosya No: 65/1-3 Akgündüz, age, 6. Kitap.

olunarak manzûr-ı âli-i Hidivleri buyurulmak üzere takdim-i pişgâh-ı âsîfâneleri kılınmıştır. Kanunname-i Mütেকaddimenin mütezammın olduğu mevâdd, zabıta-i lâzimenin esası olmasıyla ve zeman-ı ma'delet-nişan-ı Hazret-i Padişahide bunun vaz' ve neşrine derkâr olan ihtiyaç nezd-i hikmet-i vefd-i Sadaret-Penahilerinden malum bulunmasıyla lüzumu bahsinden sarf-ı nazar olunmuş ve işbu Ceza Kanunnamesi müsveddesinin ecza-yı asliyesinden olup bâ-irade-i seniyye evvel be evvel neşr ve ilan olunan Men'-i İrtikâb Kanunnamesinin bazı bendleri ıslah ve tashih ile yerleştirilmiş olduğundan muvafık-ı emr ü irade-i âsîfâneleri olduğu ve icra-yı ahkâmına müsaade-i ma'delet-âde-i Cenab-ı Padişahi şâyân buyurularak bâlâsı Hatt-ı Hümayun-i meyâmin-makrun-i Hazreti Hilafet-Penahi ile tevşih ve tenvir buyurulduğu halde, gerek men'-i irtikâba dair mukkademce neşr ve ilan kılınan ve gerek derdest olan Ceza Kanunnamelerinin ahkâmı bunun her yerde ilanı gününden itibaren ilga olunup, ba'd-ezin bununla amel ve hareket olunmak üzere nüsha-i memhuresinin Divan-ı Hümayun Kaleminde kayd ve hıfzıyla beraber şimdilik dört bin nüsha tab' ve temsil ettirilerek kâffe-i eyâlet ve liva ve kaza meclislerine ve sair iktiza edenlere verildikten sonra fazlasının dahi istekli bulunanlara fûrûhati tensip ve tasvip olunmuş olmakla olbabda emir ve ferman Hazret-i Men Leh'ül-emrindir,

21 Zilhicce 1274 (1858)

Ahmed Cevdet	Muhammed Rüşdü	Ahmed Celal	Şevket
Mühür	Mühür	Mühür	Mühür
SeyyidMustafaHıfzı	Mahmud Paşa	İbrahim Edhem	Muhammed
Mühür	Diğer Memuriyette	Mühür	Mühür" ¹⁵ .

Dikkat edilirse Mazbatayı hazırlayanlardan birisi ve Komisyon Başkanı, kozmopolit Tanzimat döneminde Avrupai kanunlar mı, yerli-İslami kökenli kanunlar mı tartışmasına yerli-İslami kökenli kanunlar tezi lehine karışan büyük hukukçu Ahmed Cevdet Paşa'dır ¹⁶. Mazbatadan da anlaşılacağı üzere, 1271 tarihli Men'-i İrtikâb Kanunnamesinin çıkarılmasından beri hazırlığı yapılan bu Kanunname sekiz kişilik Komisyon tarafından hazırlanmış, Tanzimat Meclisinde tanzim edilerek müsveddesi tamamlanmıştır. Müsvedde nüshaları, tetkiki icabeden ilim adamlarına ve

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya Usulü, 65-1/3.

¹⁶ Ayrıca: Bkz. Ebül-ülâ Mardin, Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa, s. 45 vd...

Şeyhülislamlığa gönderilmiştir. Şeyhülislamlık makamının öngördüğü, değişiklikler ve ilaveler aynen yapılmıştır. İşbu Ceza Kanunnamesinin “ecza-yı asliyesi” yani ana kaynakları özellikle üç sene önce uzun esbab-ı mucibe ile neşredilen 1271 tarihli Men’-i İrtikâb Kanunnamesi olduğundan, diğer ana kaynaklar ise elde mevcut Ceza Kanunnameleri bulunduğundan gerekçe yazılmaya lüzum görülmemiştir.

Zaten bunun böyle olacağı daha önce hazırlanan Men’-i İrtikâb Kanunnamesinin Esbab-ı Mucibe Mazbatasında da şöyle ifade olunmuştur: “Hülasa-i kelimat memûrünün irtikâb ve irtişâdan men’i, Tanzimat-ı matlubenin esası olmakla beraber, daima umûr-i devlet bir daire-i müteselsile şeklinde olarak her bir tarafı müsavi tutulup tanzim olunmaz ise lazım olan kuvvet hasıl ve tanzim olunan cihetinin bile yoluna girmesi kabil olamaz. Binaenaleyh bâlâda ta’dad olunan şeyler birbirine lazım ve melzum kabilinden olup men’-i irtikâb için yapılacak nizam ve kanunun devam ve icrasının mevkufun aleyhi olduğundan bunları dahi beraber düşünmek ve tedbir-i kaviyyesine teşebbüs eylemek farızadan olduğu misillü memûrîn için kabahat yalnız irtikâb ve irtişâ maddeleri olmayıp onlara müteallik olan sair töhmetlerin cezalarını dahi tayin ile memûrîn için bir başka ceza kanununun yapılması ve muamelât-ı umumiyyeye müteallik olan kanun-ı cezanın dahi ıslah ve tashihiyle ikisi birleştirilerek umumi bir ceza kanunnamesi tanzim kılınması icab-ı hal ve maslahattan görünüp....”¹⁷.

Bütün bu izahlardan anlaşılıyor ki 1274/1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayununu hazırlayan Komisyon, kanunu hazırlarken, kendi ta’birleri ile ecza-yı asliye olarak şu hukuki kaynakları esas almışlardır:

1. 1271/1855 tarihli Men’-i İrtikâb Kanunnamesi (rüşvet ve zimmet suçları ile ilgili kanunname),
2. Eski Ceza Kanunları, yani 1256/1840 ve 1267/1851 tarihli Ceza Kanunnameleri,
3. Şeyhülislamlığın teklif ettiği ilâve maddeler,
4. Diğer Kaynaklar.

O halde 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi hakkındaki hüküm, kısa da olsa, bu dört maddenin tahlili ve bir de kanunun kendi maddelerinin tetkiki ile verilebilir ve ancak o zaman Kanunnamenin mahiyeti anlaşılabilir. Biz bunları yapmaya çalışacağız.

¹⁷ BOA, Dosya Usulü, No: 65/1-3, Men’-i İrtikâb Kanunnamesi Esbab-ı Mucibe MazbatasıVrk. 3/A.

A — 1271/1855 tarihli Men'-i İrtikâb Kanunnamesi

1858 tarihli Ceza Kanunnamesinin Komisyon Mazbatasından anlaşıldığı gibi Men'-i İrtikâb Kanunnamesinin ihtiva ettiği (31 madde) maddeler memleketin güvenliğinin esasıdır ve daha önce irade-i seniyyeye iktiran ederek yürürlüğe girmiştir. Bu sebeple gerekçe zikrine de gerek kalmadan, söz konusu “Kanunnamenin bazı bendleri ıslah ve tashih ile” yeni Ceza Kanunnamesine aynen yerleştirilmiştir. Yani 260 küsur maddenin 30 küsur maddesi bu Kanunnameden alınmıştır. Acaba sözkonusu bu Kanunname nasıl hazırlanmıştır ve mahiyeti nedir?

Kanunnamenin on sayfalık uzun ve cidden önemli olan 15 CA 1271/1855 tarihli Esbab-ı Mucibe Mazbatasından¹⁸ öğrendiğimize göre, bu Cezaname lâyihasının mazbatası Safvet, İbrahim Edhem, Mehmed Fuat, Mehmet Rüştü, Mustafa Hıfzı, Mehmet Rıfat, Muhammed, Es-Seyyid Mehmet Emin Ali isimli sekiz kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Esbab-ı Mucibe Mazbatası günümüz hukukçularına da ışık tutacak değerdedir. Bu sebeple hem esbab-ı mucibeyi, hem de lâyihanın maddelerini orijinalinden naklen Türkçe harflerle yayınlayarak, günümüz hukukçularının istifadesine arzedeceğiz. Ancak mazbata ve lâyihanın metnini arzetmeden önce mazbatanın şu son cümlesine dikkat çekmek istiyoruz: “İşbu mütaalat ile yapılan Cezaname lâyihasının sebk (üslûp) ve hükmü (yani lafzı ve manası) efkar-ı acz ve sâr-ı âcizânelerimizin eseri olup noksanı ind-i abidânemizde müsellemler ve meczum olduğundan ikmalî ârâ-yı hakâyık-intima-yı vükela-yı fihâm üzerine şerefsüdur buyurulacak emir ve ferman-ı hikmet-beyan-ı Hazret-i Hilafet-Penahiye mütevakkıf ve menût ise de muhat-ı ilm-i âli buyuruldukda her halde emir ve ferman Hazret-i Men Lehü'l-emrindir”¹⁹ O halde 1858 tarihli Ceza Kanunnamesinin ecza-yı asliyesinden (temel kaynaklarından) olan ve sadece bazı bendleri ıslah ve tashih edilerek Kanunnameye aynen dercedilen bu lâyihanın, Fransız 1810 tarihli Ceza Kanunu ile en azından fazla bir alakası yoktur. İstifade edilmiş olabilir.

15 Cemaziyelûla 1271/1855 tarihli Men'-i İrtikâb Kanunnamesi lâyihası aynı tarihi taşıyan Esbab-ı Mucibe Mazbatası ile birlikte Meclis-i Âli-i Tanzimata sevk edilmiştir. Meclis-i Umumi de Gurre-i Cemaziyelâhire 1271 tarihinde, Komisyonun ifadesiyle bu cezaname lâyihasını ittifakla

¹⁸ BOA, Dosya No: 65/1-3.

¹⁹ BOA, Dosya No: 65/1-3, Men'-i İrtikâb Kanunnamesi Esbab-ı Mucibe Mazbatası Vrk. 5/B, son bend.

kabul etmiştir. Yalnız 52 üyenin içinde Es-Seyyid Ahmed Vefik, Abdullatif ve Hayrullah isimli üç üye şöyle bir muhalefet şerhi koymuşlardır: “Onbeşinci maddeden memûrinin iltizam almasına mesağ (cevaz) gösteren fıkra müstesna olmak üzere mevadd-ı sairenin cümlesi makbulümüzdür.”²⁰. Bunların bu isteği, esbab-ı mucibede de belirtildiği üzere, ancak yeni bir arazi kanunu ile yerine getirilebilecektir ki 1274/1858 tarihli Arazi Kanunname-i Hümayunu iltizam usulünü lağvetmiştir²¹. İrtişâ, yani rüşvet verip alma ve irtikâb, yani devlet malını çalma, zimmete geçirme suçları çok önemli olduğundan ve memleketin güvenliğini tehdit ettiğinden bir an evvel umumi hukuki düzenlemelerin tamamlanması beklenmeden rüşvet ve zimmet suçları ile ilgili bu Kanunname hazırlanmıştır²².

Meclis-i Umumide kabul edilen bu Cezaname lâyihası 52 kişinin altında imzası bulunan bir mazbata ile sadarete arzedilmiştir. Sadarete arz mazbatasının sureti aynen şöyledir:

“Meclis-i Âli-i Tanzimat’ın tesisi hakkında ma’delet-efza-yı sudur buyurulan Hatt-ı Hümayun-ı Şevket-makrûn-ı Cenab-ı Cihan-bânide emir ve ferman-ı Hümayun-i Hazreti-i Padişahi buyurulduğu vechile, irtikâb ve irtişâ madde-i mekrûhesinin men’i zımında Meclis-i Âli-i mezkûrede yapılmış olan Nizamname lâyihasıyla esbab-ı mucibesini şamil olan bir kıt’a mazbata, usulü üzere meclis-i umumi akdiyle kıraat olundukda; mazbata-i merkumede beyan olduğu vechile, bu madde esas ittihaz olunarak müteferriatı olan nizamata dahi bi’l-mütalaa meydana konulmak üzere bermukteza-yı irade-i seniyye-i Hazret-i Padişahi mevadd-ı saireye (diğer meselelere) tercihan ve takdimen tezekkür ve doğrusu pek muhikkane ve müdekkikane mütalaa ve tefekkür olunmuş olup, fakat her gûne (çeşit) fenalığın ve her nevi uygunsuzlukların en başlı sebebi ve menşe-i hakikisi irtikâb ve irtişâ keyfiyeti olduğu cümlelerin muterif ve malumu bulunduğu ve defi ve ilgasının lüzumunu herkes müşahade ve tasdik eylediği ve bunun için şimdiye kadar bir hayli kavanin-i şedide yapıldığı halde bir çaresi bulunamayarak efvâh-i yar ve ağyarda (dost ve düşmanın dillerinde) Türkistan’ın irtikâbı darb-ı mesel hükmüne girmiş ve milletimizin enzâr-ı ecânibde bir gûne kadri kalmamak emareleri görünmüş olduğu ve bu dahi erbab-ı irtikâbın herbiri birer suretle ve gûna-gûn tevilat ve mefasid imaliyle tedip ve mücazattan kurtulup, bu cihetle madde-i rezile-i irtişâ ve irtikâbın

²⁰ BOA, Dosya No: 65/1-3, Men’-i İrtikâb Kanunnamesi, son varak.

²¹ Arazi Kanunname-i Hümayunu için bkz. Akgündüz, age, 4. Kitap.

²² BOA, Dosya No: 65/1-3, Men’-i İrtikâb Kanunnamesi Esbab-ı Mucibe Mazbatası.

adet-i cariyeye yolunu tutması ve ol babda ittihaz olunan tedabir-i mania-i hükûmeti alenen istihza etmek ve men'ini tervic edip fiilen yine icradan geri durmamak usul olmuş olmasından neş'et ettiği umûr-i mücerrebeden olmasıyla, eğerçi mukteza-yı diyanet ve hamiyet ve sadakat olduğu üzere, işbu nizam dahi hakikaten infaz olunmayıp da fırka-i habise-i mürtekinin zuumları yine te'yit olduğu takdirde artık devletçe ve milletçe derkâr olan mezarrât-ı mühlîkeden başka haricen dahi ta'rizâtın ve belki hodangerde bir takım tasmimat-ı muzırranın önü alınması bir vechile kabil olamayacağına binanen; İnşâallahu Teâlâ saye-i tevfiyat-vâye-i Hazret-i mülûkânede ba'd-ezin tevil tarikine gidilmemek ve hiç bir gûne hatır ve gönüle bakılmayarak nizam-ı mezkûrun tenfiz-i ahkâm-ı mündericesine bi'l-ittifak say ve gayret olunmak azimet-i halise ve şart-ı katiisiyle zikrolunan lâyiha'nın mevadd-ı mündericesi ittifak-ı ârâ ile kabul olunmuş ve mazbata-i merkûmede beyan olunmuş olduğu vechile; şu fazihanın külliye ilgası, esbabının ref'iyle yani alet-i irtikâb ve rüşvet olan şeylerin kaldırılmasıyla hasıl olabileceğinden meclis-i mezkûrun bunlara dahi ikdam eylemesi tezekkür kılınmış ise de herhalde mütalaat-ı kasıra-i bendegânın mümeyyiz ve mükemmili olan emir ve irade-i keramet-mu'tade-i Cenab-ı Hilafet-Penahi her ne vechile şeref-sünuh ve sudur buyurulur ise hayır ve isabet onda olacağı muhât-ı ilm-i âli buyuruldukda emir ve ferman Hazret-i Men Lehü'l-emrindir.

Gurre-i Cemaziyelâhire 1271 (1855)

Elli iki üyenin imzası”²³.

Meclis-i Umuminin bu mazbatasını alan Sadaret Makamı, sözkonusu cezaname lâyihasını her iki mazbata ile birlikte 4 Cemaziyelâhire 1271/1855 tarihinde bir tezkere ile Padişaha arz etmiştir²⁴. Lâyiha'nın kanunlaştığını gösteren 5 Cemaziyelâhire 1271/1855 tarihli irade-i seniyyenin sureti ise şöyledir:

“Ma'ruz-i Çâkir-kemineleridir ki,

Hâme-pira-yı ihtiram olan işbu tezkere-i sâmiye-i âsîfâneleriyle mezkûr mazbatalar ve lâyiha, manzûr-i maâlim-vüfur-i Hazret-i Padişahi buyurulmuş ve lâyiha-i merkumenin ahkâm-ı mündericesi münasip ve yolunda görüldüğünden iktiza-yı âlisi icra buyurularak zikrolunan mazbatalar ile beraber savb-ı sami-i sadaretpenahilerine iade ve teysir

²³ BOA, Dosya No: 65/1-3, Men'-i İrtikâb Kanunnamesi Meclis Mazbatası.

²⁴ BOA, Dosya No: 65/1-3, Sadaret Tezkeresi.

kılınmış olmasıyla icra-yı icabı müteallık ve şeref-sudur buyurulan emir ve irade-i seniyye-i Cenab-ı Cihanbâni mukteza-yı münifinden bulunmuş olduğu muhat-ı ilm-i âli-i âsıfileri buyuruldukda olbabda emir ve ferman Hazret-i Men Lehü'l-emrindir.

5 Cemaziyelâhire 1271”²⁵.

İşte 1858/1274 tarihli Ceza Kanunnamesinin önemli kaynaklarından olan Men'-i İrtikâb Kanunnamesinin mahiyeti ve yürürlüğe giriş şekli budur. Görüldüğü gibi lâyiha eski ceza kâidelerini bazı yönlerden değiştirerek esas almış ve ciddi bir gayretin sonucu olarak ortaya çıkarılmıştır. Komisyon, mazbata ve lâyihanın kendi âciz fikirlerinin neticesi ve eseri olduğunu da eklemekten geri kalmamıştır. Kısaca Ceza Kanunnamesinin bu parçası hatalı bir tercüme değildir ve sadece rüşvet-zimmet suçları ile ilgili tazir cezalarını ihtiva eden, ancak sistematik ve muhteva açısından modern kanunlar taklid edilerek hazırlanmış ulüemrin takdir yetkisine dayanan bir hukuki düzenlemedir. Ancak Kanunname hazırlanırken, günün modası haline gelen, Avrupalı kanunlara müracaat edildiği de bir gerçektir. Kanunnamenin esbab-ı mucibe mazbatasını ve maddelerini Ek-1'de sunacağız.

B—Eski Ceza Kanunları:

Bunlardan kasdımız 1256/1840 ve 1267/1851 tarihli ve Abdülmecit devrinde çıkarılan ceza kanunnameleridir. Men'-i İrtikâb Kanunnamesinin Esbab-ı Mucibe Mazbatası ve 1274/1840 ve 1267/1851 tarihli Kanunun mazbatas²⁶ son ceza kanununun hazırlanmasında bunlardan da yararlanıldığını göstermektedir. Zaten fasıllar arasındaki benzerlik de bunu göstermektedir. Bunlar son Ceza Kanununa kaynaklık ettiğine göre kısaca bunların mahiyetine de göz atmak gerekmektedir:

a) 1256/1840 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu

Bu Kanun hakkında geniş bilgi vermeyeceğiz. Sadece mahiyetini gösterecek şekilde bazı yönlerini tetkik edeceğiz²⁷. Evvela dikkatimizi çeken sadaretin hazırladığı mazbatadır. Mazbatada aynen şöyle denmektedir: “Emniyet-i can ü mal ve muhafaza-i ırz ve namus maddeleri ehemmi mehâmm-ı mülkiyeden olmasıyla, bu maddeler ve bazı müteferriat-ı

²⁵ BOA, Dosya No: 65/1-3, Sadaret Tezkeresi.

²⁶ Bkz. BOA, Dosya Usulü No: 65/1-3, sözü geçen mazbatalar.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. Akgündüz, age, 6. Kitap, Karaman, age, I/164, Artuk, age, 69-70.

lazimesi bazı vükela kavilleriyle bir müddettenberi müzakere kılınmakta olunduğundan cem'-i ukul ve tertib-i bend ve füsul ile bu babda kaleme alınan Ceza Kanunnamesi işbu pazar günü akd olunan Meclis-i Umumide kıraat ve mütalaa olundukta, havî olduğu bilcümle medlul ve ifadesi şer' ve akla muvafık ve niyât-ı hasene-i şâhâneleri netâyic-i hayriyesinden olan usul-i adalete mutabık olduğundan..."²⁸

Mazbatadaki bu ifadeler Kanunnamenin tamamen İslam hukukuna muvafık olduğunu göstermektedir. Gerçekten tetkik edildiğinde görülecektir ki, Kanunnamede her ne kadar had cezalarından bahsedilmemişse de, kısas ve diyet sözkonusu edilmiş ve tazir cezaları sınırı aşılmamıştır. Daha önceki Kanunnamelerin gelişmiş şeklidir. "Bir vezir bir çobanın canına kıysa ol vezirin hakkında dahi kısası-ı şer'i icra oluna" denmektedir. Son cümlelerin "ve bundan böyle dahi yine meclisce bi'l-mütalaa bazı mevadd-ı mukteziye (gerekli maddeler) ilavesi câiz ola" diye bitmesi kanaatimizi teyit etmektedir²⁹. Zira tazir cezaları değişken cezalardır.

b) 1267/1851 tarihli Kanun-ı Cedid

Bu kanun, bir önceki kanunun son cümlesine dayanılarak çıkarılmış ve bir önceki kanunun daha mükemmel şeklidir. Kanun henüz başında "Şer'i Şerifin can mal emniyeti ve ırz-namus muhafazası hakkındaki emirleri (yani had ve kısas cezaları) esas-ı adimü'l-indirastır. Yani zamanın değişmesi ile değişmeyen ve sarsılmayan esaslardır." diyerek³⁰ mahiyetini ortaya koymuştur. Maddeler arasında ise had cezalarının malum olduğu, kadılarca hükmedilegeldiği için kanunda yer almadığı ve daha çok siyaset ve tazir cezalarına yer verildiğinden yer yer bahsedilmektedir³¹. Yani bu da tazir cezalarını ve suçlarını düzenleyen bir kanunnamedir.

C—Şeyhülislamlığın Teklif Ettiği İlaveler

1858 tarihli Ceza Kanunnamesinin mazbatasında, kanun tasarı halindeyken bastırılan nüshalardan bir nüsha da "Li-ecli't-tetkik (tetkik için) icabeden zevât-i fiham hazerâtına birer nüshası gönderildiği sırada taraf-ı meşihatpenahiye dahi gönderilmiş idi. Taraf-ı Hazret-i müşarünileyhden derci tensip buyurulan bir kaç mesele-i mühimme dahi

²⁸ Karakoç, Serkiz, Külliyyat-ı Kavanin, Dosya 5, Metin No: 993 s. 1.

²⁹ Akgündüz, age, 6. Kitap.

³⁰ Karakoç, Kül, Kav, Dosya: 7, Metin No: 997, Akgündüz, age, 6. Kitap.

³¹ Kanun-ı Cedid, Md. 1/15, 2/5, 3/13, Krş, Karaman, age, 1/165-166.

müteallık olduğu maddelere ilave ve zam”³² olunmuştur. O halde “Şer’-i Şerife” aykırı hükümler taşımaması için Fetvahane ve Şeyhülislamlığın da tetkikinden geçmiştir. Ancak biz araştırmalarımızda Şeyhülislamlığın dercini münasip gördüğü mühim meseleleri tesbit edemedik. Fakat tetkik için gönderilmesi dahi bizim için çok önemlidir.

D—Diğer Kaynaklar ve Kanunun Maddeleri

Her ne kadar Mazbatada ve diğer arşiv malzemelerinde açıkça zikredilmese bile, 1274/1858 tarihli Ceza Kanununun Avrupa Kanunlarından, özellikle 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunundan da yararlandığı şüphesizdir. Ancak bu yararlanma kanaatimizce, hatalı bir tercüme ve nakil yoluyla değil, sistem, tertip ve tahkik yoluyla iktibas şeklindedir. Bir yazarın da haklı olarak belirttiği gibi Tanzimat devri kozmopolittir. Kanunun vasfını da bu atmosfer içinde bulmak gerekir³³. Avrupai kanunlar mı yoksa yerli kanunlar mı münakaşasının zirvede yapıldığı ve yerli kanunlar yapılışın fikrinin mimarı olan Ahmet Cevdet Paşa’nın Komisyon başkanlığını yaptığı bir zeminde, şer’i hükümlere açıkça aykırı bir ceza kanununun hazırlanması düşünülemez.

Ancak 1858 Ceza Kanunnamesi hazırlanırken Avrupai kanunlara müracaat edildiği ve hatta tazir cezaları alanındaki düzenlemenin had cezalarının yerine geçebilecek kadar geniş tutulduğunu bizzat Ahmet Cevdet Paşa da itiraf etmektedir. Avrupai kanunların etkisini ve kendisinin görevini anlatan şu ifadeler enteresandır: “H. 1273 senesi Rebiülevvelinin altısında Reşid Paşa gine Sadrazam oldu ve Rebiülâhirin onbirinde fakire Mekke-i Mükerreme payesi ve Recebinin 21’inde Meclis-i Âli-i Tanzimat a’zalığı tevcih buyuruldu. Ondan sonra artık kavanin ve nizamât lâyhalarını kaleme almakla meşgul oldum. Olvakit meclisçe elde Ceza Kanunnamesi müsveddesi olup takım takım anı tashih ile fasıl fasıl havass-ı vükela huzurunda kıraatle kabul olundukça tebyize verirdim. Bu suretle Ceza Kanunname-i Hümayunu hitam bularak arz ve istizan ile irade-i seniyyesi bi’l-istihsal tab’ ve temsil ettirilmiştir.”^{33a} “Gariptir ki Avrupa Kavanini hükmünce bir şahıs bir kimsenin idamına kasdedip de bazı esbab-ı mania haylûletiyile (araya bazı engellerin girmesiyle) fiile çıkmazsa kürek cezasıyla mahkum olur. Ancak hükümdar hakkında suikasd edenler idam olunmak lazım gelir. Ceza Kanunname-i Hümayununun lâyihası da bu yolda

³² 1274 tarihli Ceza Kanunu, Mazbatası, BOA, Dosya No: 65/1-3.

³³ Karaman, I/166-167.

^{33a} Ebül-Ula, age, 45.

yapılmıştı. Ve fakir bu işin memur-ı mahsusu olup madde madde bu lâyihayı havass-ı vükela komisyonunda kıraatle verilen karar üzerine tashih ederdim. Bu bahsi okuduğumda Meclis-i Tanzimat a'zasından merhum Şevket Paşa “Padişah hakkında suikast kimsenin hatırına gelmemelidir. Bunu kanuna yazıp ilan etmek münasip olmaz.” demekle kanunda hükümdara mahsus olan madde tayettirilmişti. Olvakit bu komisyonda Ali ve Fuat Paşalarla Rüşdü Paşa dahi vardı ^{33b}. Bu kere Kuleli vak'asında (Hüseyn Dâim Paşa, Şeyh Ahmet Efendi'nin teşkil ettikleri fesat cemiyeti hadisesi) ol maddelere hacet messetti. Fedailerin Zat-ı Şahaneye suikastları tebeyyün eylemiş ise de mezkûr maddeler Kanunname-i Hümayun'da tayedilmiş (alınmamış) olduğundan Padişah hakkında olan suikastlarına idam hükmü terettüp ettirilemeyip sair efrad-ı nas hakkında olan suikast edenler gibi kürek veya kal'abendlik cezalarıyla mücazat olunmalarına mecburiyet görüldü. Ali ve Fuat Paşalar fakiri celp ile bunların idamına medar olacak madde sual ettiklerinde Şevket Paşa hikâyesini kendilerine ihtar ettim. Onun sözü ile Kanunnameyi nâkis bıraktıklarına teessüf ettiler.” ^{33c}. Bu ifadelerden ve anlatılan hâdiseden, Kanunnamenin Avrupa kanunlarına da müracaat edilerek derlendiği anlaşılmaktadır.

Kanunun birinci maddesi de Kanunname hakkındaki görüşümüzü desteklemektedir. “Doğrudan doğruya hükümet aleyhine vuku bulan cerâyimin (suçların) icra-yı mücazâtı (cezalandırılması) devlete ait olduğu gibi, bir şahıs aleyhinde vuku bulan cerâyimin asayiş-i umumiyei ihlal eylemesi ciheti dahi kezâlik devlete ait olduğundan tayin ve icrası şer'an emr-i ulû'l-emre ait olan tazirin tayin-i derecâtını dahi işbu Kanunname mütekeffil ve mutazammın olup ancak her halde şer'an muayyen olan hukuk-ı şahsiyeye hâlel gelmeyecektir ³⁴.” Kanunun bu maddesi dikkatle incelendiğinde, bu hukuki düzenlemenin yüzde doksan tazir suç ve cezaları ile ilgili olduğu görülecektir. Zaten “doğrudan doğruya hükümet aleyhine vukubulan suçlar” ifadesi ile siyasi ve idari suçlar kastedildiği gibi, şahıslara karşı işlenen suçlar, asayiş-i umumiyei ihlal ettiği takdirde, İslam hukukunun ulû'l-emre (zamanın yasama organına) ait olan kısım, tazir diye tasrih de edilerek mesele iyice vuzuha kavuşturulmuştur. Ancak tazir ceza ve suçlarının tesbitinde Avrupa kanunlarına müracaat olunmuştur.

^{33b} Bkz. BOA, Dosya Usulü No. 65/1-3, Mazbatalar.

^{33c} Ebül-Ula, age, s. 45-46.

³⁴ Madde, 1 (Düs, I.I C.I. s. 537).

Allah ve Resûlünden başka hiç kimsenin müdahale edemediği iki çeşit suç ve cezalardan birincisi olan kısas ve diyet cezaları hususunda kanunun söz sahibi olmadığı ve bu konudaki hükümlerin fıkıh kitaplarından alınacağı, Kanunun birinci maddesindeki “ancak herhalde şer’an muayyen olan hukuk-ı şahsiyeye hâlel gelmeyecektir” ifadesi ile belirtilmek istenmiştir. Kanunun diğer maddelerinde de bu ana prensip değişik şekillerde tekrar edilmektedir. Mesela “hükm-i kanuni hukuk-ı şahsiyeyi iskat edemeyeceğinden maktûlün veresi var ise onların iddiaları üzerine hukuk-ı şahsiye davası muhakeme-i şer’iyyeye havale olunur.” diyen 171. madde, kısas ve diyetten bahseden 172, 177 ve 180. maddeler ve “fakat emr-i kısasta hükm-i şer’ ne ise icra olunur.” diyen 181. madde bu meyanda zikrolunabilir³⁵.

Had cezalarına gelince, kanun bu konuda sâkittir, yani suskundur. Ne yapılacağına dair bir sarahat yoktur. “Hukuk-ı şahsiye” kelimesi had cezalarını tazammun etmemektedir kanaatindeyiz. Ayrıca bu ceza kanunnamesinin yayınlanmasından sonra uzun zaman Temyiz Mahkemesi reisliği yapmış ve Mecelle Cemiyeti azalığında bulunmuş olan Karinâbâdizâde Ömer Hilmi Efendi’nin “Ukubat” ile ilgili yarı resmi “Mi’yâr-ı Adalet” isimli ve 247 maddelik eserinin de, sırf kısas ve diyet cezalarına tahsis edilmesi dikkat çekici bir durumdur³⁶. Yani bu eserde de had cezalarına yer verilmemiştir. Yaptığımız araştırmalar sonucu Temyiz Mahkemesi Kararları arasında da, kısas ve diyet ahkâmına çokça ratladıysak da, had cezaları ile ilgili hiç bir karara rastlayamadık.

Hülasa 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi temelde tazir cezalarını düzenlemiş, kısas ve cinâyet davalarına, şer’i ahkâmın düzenlediği kısma karışmamış, had cezaları hususunda ise susmayı tercih etmiştir. Had cezalarının konusuna giren hırsızlık, zina, kazf (iffete iftira), yol kesme ve içki içme suçlarına ait taziri cezalar tertip etmişse de, “Şer’i Şerifin” aradığı şartlar tekemmül edince had cezalarının uygulanıp uygulanmayacağına işaret dahi etmemiştir. Konu Fetvahanenin kayıtlarından incelenerek araştırılmalı ve yine de peşin hüküm verilmemelidir.

III — KANUNUN TATBİKATTAKİ DURUMU

Bu konu daha önceki başlıkta da işaret ettiğimiz gibi, hem kanunun yürürlükte olduğu dönemdeki Osmanlı hukukçularının, hem de günümüz

³⁵ Ceza Kanunname-i Hümayunu, Düs. I.I. C.I, s. 536 vd. Akgündüz, age, 6. Kitap.

³⁶ Ömer Hilmi, Mi’yâr-ı Adalet, Dersaadet 1301, Akgündüz, age, 6 Kitap.

hukukçularının merakını mucib olmuştur. “Hükm-i kanuni hukuk-ı şahsiyeyi iskat edemeyecektir”³⁷, “Ancak herhalde şer’an muayyen olan hukuk-ı şahsiyeye halel gelmeyecektir”³⁸ ifadelerinden ne anlaşılacaktır? Kanun nasıl tatbik edilecek, hangi mahkeme nasıl karar verecektir? İşte bu soruların cevabını arşiv belgelerine ve Osmanlı Temyiz Mahkemesi Kararlarına dayanarak cevaplandırmaya çalışacağız.

1839 Tanzimat Fermanı’nın okunmasından önceki devrede mahkemeler tek tipdi ve Şer’iye Mahkemeleri adı ile anılıyordu. Tek hâkimli ve tek dereceli idiler. “Kazaskerlik” bir çeşit askeri mahkeme görevini, “Divan-ı Hümayun” da bir yüksek mahkeme görevini yürütüyordu. Tanzimat Fermanı’nın okunmasından sonra ise, Şer’iye Mahkemelerinin yanısıra, Nizamiye Mahkemelerinin kurulması fikri gündeme geldi. Bu çeşit mahkemelerin kurulmasının “Şer’-i Şerife” aykırı olmayacağını ve bu mahkemelerin şeriat gereği olduğunu müdafaa eden Ahmet Cevdet Paşa’nın fikri devlet ricali indinde kabul görünce³⁹ 1864/1284’de Nizamiye Mahkemeleri kuruldu⁴⁰. 1284 tarihli Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamname-i Esasisi’ne göre, Şer’i mahkemelerde rü’yet olunan hukuk-ı şer’iye, gayr-i müslim cemaatlara ait hususi davalar ve ticari davaların dışındaki hukuk ve ceza davaları Nizamiye Mahkemelerinde görülecekti⁴¹. 1869/1286’da çıkarılan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nizamname-i Dahilisi de aynı hükmü tekrarlıyordu⁴². 5 Haziran 1879/Silh-i Şevval 1288 tarihinde “Mehakim-i Nizamiye Teşkilatı Kanun-ı Muvakkatı” yürürlüğe girdi ve Nizamiye Mahkemelerinin kuruluşunu daha sistemli bir şekilde düzenledi.

Buraya kadar yaptığımız izahları şöylece özetleyebiliriz: 1858 Ceza Kanunnamesinin yürürlüğe girmesinden beş altı sene sonra Nizamiye Mahkemeleri kurulmuştur. Tazir cezalarını düzenleyen kanunun hükümleri Nizamiye Mahkemelerince uygulanacaktı⁴³. Özellikle kısas ve diyet gibi konuların halline ise Şer’iye Mahkemeleri yetkiliydi⁴⁴. Yeni kanun nizami ve şer’i ikililiğini ortaya çıkarıyordu. Bir davada, hukuk-ı şahsiye denilen

³⁷ Madde, 171.

³⁸ Madde, 1.

³⁹ Ebül-Üla, age, s. 229. vd. Yenisey, Feridun, Ceza Muhakemesi Hukukunda İSTİNAF ve Tekrar Kabûlü Sorunu, İstanbul 1979, s. 35 vd.

⁴⁰ Düs. I.T.I. C. s. 325 vd.

⁴¹ Mad. 2, (Düs. I.T.C.I, s. 325).

⁴² Düs. I.T.C.I, s. 328-342.

⁴³ Mahakim-i Nizamiye Hak. Niz. Md: 4 (Düs. I.T.C.I. s. 353).

⁴⁴ Mahakim-i Şer’iye Nizamnamesi, Md, 31-32 (Düs. I.T.C.I. s. 307-308).

kıyas, diyet gibi tamamen maktûlün mirasçılarına ait şahsi haklar ile asayiş-i umumiyeyi ihlal eden ve dolayısıyla Nizamiye Mahkemelerini ilgilendiren haller de bulunabilirdi. Tatbikatta, durum karışıklığa vesile olmuştu. Örneğin, bazı mahkemeler mirasçılarının şahsi hak davalarını halleden ve Şer'îye Mahkemelerinden sâdır olan Şer'îye ilamları ile yetinmişler, ayrıca sanık hakkında Nizamiye Mahkemelerinde dava açmadan, tahkikat yapmadan davayı sonuçlandırmışlardır. İşte bu tatbikattaki karışıklığa son vermek amacıyla 13 Recep 1277'de sâdır olan irade-i seniyye, o günün tatbikatçıları kadar bugünün hukukçularını da ilgilendirmektedir. Kanunun tatbikatını en ince noktalarına kadar açıklayan bu irade-i seniyyeyi, kısmen sadeleştirerek aynen verecek, sonra da mahkeme kararlarından örnekler sunacağız.

A—Ceza Kanunnamesinin Tatbikatı İle İlgili Önemli Bir İrade-i Seniyye

1858 tarihli Ceza Kanunnamesi tatbikatı ile ilgili çok az bilgimiz mevcuttur. Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki araştırmalarımızda bu konu hep zihnimizde canlı olarak kalmıştı. Konu ile ilgili resmi bir kaynak bulmak gerekiyordu. Aksi takdirde, bütün mahkeme kararlarını tarayarak sonuca varmak zor olacaktı. Hamd olsun, istediğimiz resmi belgeyi arşivde değil de arşivden çıkarılma ve derlenme büyük bir eser olan Serkiz Karakoç'un "Külliyat-ı Kavanin" adlı eserinde bulduk. Bu irade-i seniyyeyi aynen almak daha yararlı olur kanaatindeyiz.

"Mevadd-ı cezaiyede tahkikat ve muhakematın ve hukuk-ı şahsiyeden dolayı mürafaat-ı Şer'îyenin Şurût-ı icrasıyla ahkâm-ı sâdirenin keyfiyet-i infâzı hakkında irade-i seniyyeyi mübelliğ Tezkeri-i Samiye" ismini taşıyan 13 Recep 1277 tarihli bu tezkere aynen şöyledir:

"Şahıslara karşı işlenen cinayetlere terettüp eden cezai hükümlerinin iki ciheti olduğunu izaha gerek yoktur: Birincisi, hapis, pranga, kürek ve idam cezaları gibi kanunun belirlediği cezalardır. İkincisi ise, kıyas, diyet ve erş (kısmi diyet) gibi şahsa ait olan şer'i cezalardır. Birincisi suçlunun ceza kanunnamesinin ve diğer nizam ve kaidelerin hükümlerine göre sorgulanması ve yargılanması neticesinde, ikincisi ise davacının iddiası üzerine şer'an mürafaa icra edilerek verilecek şer'i hüküm neticesinde uygulanacaktır.

Ayrı ayrı mahkemelerden verilen şu iki hükmün yol ve ciheti başka başka olmasıyla, herhangi bir töhmet ve cinayetten dolayı mahkemeye celbolunan şahsın, ilk etapta sorgulanması yapılarak irtikâb ettiği fiilin sübût

ve tahakkukuna yarayacak her türlü deliller ve senetler meydana konulur. Leh ve aleyhine şahit var ise onlar dahi usulüne uygun olarak yemin ettirildikten sonra dinlenilir. Bu şekilde kanunen gerekli olan soruşturma ve araştırmalar yapılarak kayda ve zapta geçirilir. Sanık şahsın kanunen suçlu olduğu tahakkuk eylediği takdirde cezasına hükmolunmak lazım gelir.

Ancak katil davalarında, maktûlün mirasçıları olup da, kısas, diyet ve diğer benzeri şahsi haklar iddiasında bulunurlar ise, onların iddiası üzerine hukuk-ı şahsiye davasının şer'i mürafaaya havalesiyle, şer'i mahkemeden verilecek şer'i ilam gereğince hareket edilmesi ve şu iki çeşit yargılamanın yekdiğerine karıştırılmaması mühim ve lazımdır.

Bu konuda şimdiye kadar defalarca bütün ilgililere gerekli talimat yazılmış iken, yine çoğu yerlerde bu usule riayet olunmayarak ve özellikle katil davalarında kanuni soruşturma yapılmayarak, sadece kâtil ile maktûlün mirasçılarının yapılan şer'i yargılanmalarını tazammun eden ilam üzerine bir mazbata yazılıp gönderilmekte ve bu ise mevcut usul ve kâidelere aykırı olduğu cihetle bu tip evrakların çoğu yine mahallerine iade ile türlü zorluklar görülmektedir.

Meclis-i Âli-i Tanzimatta Usul Hukuku ile ilgili bir kanun vaz'ı gündemde ise de, onun ikmal ve ilanına kadar davaların hukuka uygun halledilmesi ve tarafların karışıklıktan kurtarılması için şimdilik zikredilen hususların bir kere daha tamimen ihtar ve iş'arı gerekli görülmüştür. Şöyle ki taşralarda vuku bulacak her çeşit ceza davalarında suçluların ve özellikle katil fiiliyle müttehem olan şahısların, birinci planda, açıklandığı şekilde sorgulaması yapılacak, zapta geçirilecek, zabıt sanıklara ve yemin ettirildikten sonra şahitlere mühür veya imza ettirilecek. Meselenin doğru olup olmadığı kesinleştikten sonra, eğer doğru ise hukuk-ı şahsiye için dava açılırsa, şer'i mürafaası yapılarak şer'i ilam yazılacaktır. İlamin hükmü mahalli mahkemenin yetkisi dahilinde ise kanunun hükmü mahallinde icra edilecek ve Dersaadet'e haber verilmekle yetinilecektir. Pranga, kürek, kal'abendlik ve idam cezaları gibi hükümleri icrada Dersaadet'ten izin istenecek, suçluların ve şahitlerinin takrirlerini havi mühürlü ve imzalı sorgulama evraklarıyla tahkikat ve yargılama şeklini tazammun eden mazbataları, hukuk-ı şahsiye davasına ve hükmüne dair şer'i mahkemece verilecek ilamlar ile beraber Dersaadet'e gönderilecektir. Hukuk-ı şahsiye ve kanuni ceza hükümlerini netice veren muhakeme ve mürafaalar asla birbirine karıştırılmayıp ayrı ayrı ve etraflıca yazılacaktır.

Kisas meselesi herşeyden ziyade ve ciddi dikkat ve itina gösterilecek meselelerden olması sebebiyle bu konuda ikame edilecek şahitlerin gizli ve

açık soruşturmalarında (tezkiyelerinde), her türlü tahkikat ve tetkikat icrasına itina olunacaktır.

Velhasıl bu şeylerin usul ve kaidesi dahilinde icrası bir vecibedir. bunlara fevkalade dikkat edilmek için, bu kere sadır olan emir ve ferman-ı Padişahi üzere keyfiyet bütün vali, mutasarrıf ve kaymakamlara tavsiye ve iş'ar kılına.....

13 Recep 1277"⁴⁵.

1858 tarihli Ceza Kanunu ile beraber şahsa karşı işlenen katil ve müessir fiiller konusunda, tamamen şer'i hükümlerin tatbiki devam etmiştir. Hatta tatbikat gerektirdiği için Hanefi Mezhebi hukukçuları arasında ihtilafı olan meselelerde, bazı görüşlerin irade-i seniyye ile tercih edildiğini müşahade ediyoruz. Misal olarak 3 Ramazan 1293 İrade-i Seniyyeyi zikredebiliriz⁴⁶.

Kıyas meselesinde ise gerekli itina gösterilmiştir. Yerleşik tatbikat olarak kıyas davalarını şöylece özetleyebiliriz: Kasden adam öldüren bir kâtilin kıyasına hâkim-i şer'i tarafından karar verildikten sonra usulüne uygun olarak ilam tanzim edilerek Bab-ı Âliye takdim olunur. Oradan dahi ilam tetkik edilmek üzere Fetvahaneye gönderilerek orada ilam tetkik edilir ve gereği ilamın arkasına yazılıp mühürlendikten sonra Bab-ı Âliye iade olunur. İlamın usule uygun olduğu Fetvahaneden tasdik edilip kıyasın icrası gösterilmiş ise keyfiyet padişaha arz ve kıyasın icrası babında irade-i seniyye alınır ve gereğince Divan-ı Hümayun kaleminden bir ferman yazılır ve kâtilin kıyası icra olunur⁴⁷. Şimdi de tatbikattan iki örnek vererek konuyu bitirelim.

B—Temyiz Mahkemesi Kararlarından İki Misal

Yukarıdaki irade-i seniyyeden öğrendiğimize göre, mahalli mahkemelerce verilen pranga, kürek, kal'abendlik, idam ve kıyas cezaları ayrıca İstanbul'daki Temyiz mahkemesinin muhakemat-ı cezaiye dairesinde tetkik edilerek bir mazbata hazırlanıyordu. Şimdi biz bu mazbatalardan sadece ikisinin özetini misal olarak takdim edeceğiz:

Birincisi, 2 Safer 1292 tarih ve 270 sayılı muhakeme-i cezaiye dairesinden takdim olunan mazbata suretidir:

⁴⁵ Karakoç, Külliyyat-ı Kavanin, Dosya No: 10, Metin No: 3584.

⁴⁶ Ömer Hilmi, age, s. 53.

⁴⁷ Ömer Hilmi, age, s. 77, ayrıca Krş. Artuk, age, s. 72 (Nord, Erich, Das türkische Strafgesetzbuch vom 28. Zilhidce 1274 (9 August 1858), Berlin s. 53 Dn. 3 den naklen).

“Mastar kazasına tabi Çurtac köyü sakinlerinden Ezlomislek Loka'nın öldürülmesinden dolayı yapılan tetkikat-ı nizamiye ve mürafaa-i şer'iyeye⁴⁸ yi tazammun eden Bosna vilayetinin Divan-ı Ahkâm-ı Adliyyeye havale buyurulan 24 Şa'ban 1291 tarih ve 193 nolu tahriratiyle Divan-ı Temyiz-i Vilayetten eklenmiş Meclis-i Temyiz-i Liva mazbatası, ilam-ı şer'i ve soruşturma evrakları muhakemat-ı cezaiye dairesinde mütalaa olundu..... evrak-ı nizamiyenin tetkiki sonucu kâtil Mato'nun inkârına rağmen münakaşa esnasında taammüd bulunmaksızın maktûl Loka'yı öfkeyle öldürdüğü ve 174. Md. gereği Mato'nun 15 sene kürek cezasıyla cezalandırıldığı anlaşılmıştır.

Şer'i ilamda ise Mato'nun amd (kasıt) iddiasını inkâr etmesine karşı, Loka'nın vasisi Marko ve Matine amd (kasıt) davasını isbat edemeyince talepleri üzerine davalıya yemin tevcih edilmiş ve sanık Mato'nun hataen katli ikrar etmesi üzerine de lazımgelen diyet, diyet-i recül (erkek diyeti) olan 10.000 dirhem-i şer'i ile Mato'dan talep olunması ancak Akon isimli mirasçı sanığı kendi alacağından dolayı ibra edince diğer mirasçıların paylarının üç taksit ile adı geçen vasiye kâtilin ödemesi gerektiği canib-i Fetvahaneden şer'i ilamın arkasına yazılmıştır.

Yapılan tetkikat-ı nizamiyenin yerindeliliğine ve gereğinin yapılması için Tuna vilayetine emir ve iş'ar buyurulmasına karar verildi⁴⁹.”

İkincisi ise: “Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Muhakemat-ı Cezaiye Dairesi'nden tanzim ve takdim olunan mazbata üzerine, daha önceki emr-i samiye cevaben Adana vilayetinin Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'ye havale buyurduğu 17 Zilkade 1290 tarih ve 103 sayılı, 26 Cemaziyelâhir 1291 tarih ve 33 sayılı iki parça tahrirat, Divan-ı Temyiz-i Vilayet ve Meclis-i Temyiz-i Liva mazbatası, eski evrakla birleştirilerek Muhakemat-ı Cezaiye dairesinde mütalaa olundu.

Eski evrakdan anlaşıldığına göre, Hasan'ın dahre ile Ahmed'in başına vurduğu ve aldığı yaradan beyni fırlayarak yarım saat sonra öldüğü, Mamo ve Hüseyin'in Ahmed'e vurduğu darbelerin fazla müessir olmadığı ve olaya sebep de 1286 senesinde şeker kamışı bahçesinde üç sanığın hırsızlık ederken Ahmed'in engellemek istediği olduğu maktûlün vereseleri tarafından iddia edilmiş ve keşif sonucu Ahmed'in beyninin dağıldığı ve omuzu ile göğsünde dahi darb eserleri görüldüğü ilam ve rapordan anlaşılmıştır. Soruşturma

⁴⁸ Bu iki tabirden tetkikat-ı nizamiye kanuni soruşturmayı, mürafaayı şer'iyeye ise şer'i yargılamayı ifade etmektedir.

⁴⁹ Ceride-i Mahakim, No: 87, s. 1262-1264.

esnasında Hüseyin kendi müdahalesini inkâr etmiş, Mamo dahrelerle vurulduğunu ancak kendisinin değnekle vurduğunu ileri sürmüş, Hasan da beş on kişi kendilerini dövünce değnekle Ahmed'e vurduklarını söylemiştir..... isimli şahitler ise hadisenin iddia edildiği şekilde vukuunu müşahade ettiklerini yeminle sözlü olarak haber vermelerine nazaran, katil fiilinin münakaşa üzerine Hasan'dan sudur ettiği, Mamo ve Hüseyin'in dahi katil fiiline yardım ettikleri NİZAMEN ve katl-i mezkurun kısası gerektirdiği ŞER'AN sâbit olarak; Hasan'ın kısas edilmesine şer'i hüküm lâhik olduğundan gereğinin icrasına, Hüseyin ve Mamo'nun dahi 175. madde-i kanuniyeye uygun olarak onar sene müddetle küreğe konulmalarına karar verilmiştir.

Yeni evraklar arasında bulunan Meclis-i Temyiz-i Liva mazbatalarında tekrarlattırılan mürafa-i şer'iyede, şahitlerin şهادetlerine itiraz olunmuş ve Hasan'ın da NİZAMEN cezasının tayin olunması ve 174. madde gereğince 15 sene müddetle küreğe konulması kararlaştırılmış ve Divan-ı Temyiz mazbatasında dahi hükmün ıslahı istenmişse de, eski hükümde ısrar edildiğinden Divan'ca tasdik olunamadığı anlaşılmıştır.

Zikredilen tafsilattan Hasan'ın Mamo ve Hüseyin'in yardımlarıyla katil fiilini ika etmiş olduğu ve hasiphannede vefat ettiğinden tayin-i cezaya da gerek kalmadığı, Mamo, firarda olduğundan ele geçirilince önceki cezanın icrası lazım geldiğine karar verilmiştir. Emir ve ferman⁵⁰ Her iki karardan da ikili tatbikatın nasıl yapıldığı anlaşılmış oldu. Şer'i hükümler kısmı, yani diyet, kısas, diyetin üç taksitte ödenmesi, onbin dirhem-i şer'i miktarında olması, maktûlün velilerinin ibra edebilmeleri v.s. tamamen Hanefi Mezhebinin hükümlerine uygundur.

IV — SONUÇ

Bizzat asli kaynaklara inerek yaptığımız araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır ki Osmanlı Devlet-i Âliyesi, başlangıçtan 1274/1858 tarihine kadar her hususta İslam Ceza Hukukunun hükümlerini yani Ukubat ahkâmını uygulamıştır. Şer'i siciller yani mahkeme kararları, hukukun tatbikatını gösteren fetva kitapları, Şeyhülislamın yazdığı hukuki eserler, irade-i seniyye ve fermanlar bunu göstermektedir. Değerli ilim adamlarının kaleminden çıkıp da zamanın padişahının tasdikinden geçen yani irade-i seniyyeye iktiran eden ve Kanunname adıyla anılan hukuki düzenlemeler ise, ya eski perakende fetva ve iradelerin derlenmesinden ibaret veya

⁵⁰ Ceride-i Mahakim, No: 96, s. 1339-1330.

padişahın emriyle yetkili İslam hukukçuları tarafından yazılan mecmualardır. Ceza hukuku alanındakiler ise devletin, “Şer’-i Şerifin” kendilerine tanıdığı yetkiyi kullanarak tazir cezaları ve suçlarını tanzim ettiği hukuki kâideler derlemesidir. Fatih, Kanuni ve III. Ahmet Kanunnameleri misal olarak zikredilebilir.

Kanaatimizce Ceza Hukuku alanında en önemli değişiklik, 1274/1858 tarihli Ceza Kanunnamesi ile olmuştur. Bu zamana kadarki bütün hukuki düzenlemeler, sadece tazir suç ve cezalarını düzenlediklerini, İslam Ceza Hukukunun en önemli bölümü olan kısas ve diyet cezaları ile had cezalarına ait ahkâmın fıkıh ahkâmı olduğunu ihsas ve hatta tasrih ettikleri halde, 1858 tarihli Kanunname bunlardan farklı gitmiştir. Bu Kanunname de gerçi diğerleri gibi, sadece “tazirin derecâtını” tayin için vaz’ olunmuş ise de, kısas ve diyet cezaları yani şahsa karşı işlenen suç ve cinayetlerin ahkâmını açıkça “Şer’-i Şerife” havale ettiği halde, had cezaları konusunda aynı hassasiyeti göstermemiştir.

Bu makalede 1858 tarihli Kanun hakkındaki peşin hükümler de ber taraf edilmiştir. Yani bu Kanunun, her ne kadar kendine göre, İslam hukukuna aykırı olmamak şartıyla, Avrupa kanunlarından istifade ettiği ve hatta bazı maddelerinin aynen iktibas edildiği en yetkili ağızlar tarafından bile ifade edilmişse de, bazılarının iddia ettiği gibi sadece 1810 tarihli Fransız Ceza Kanununun yanlış bir tercümesi değildir. Sadece söz konusu Kanuna dayanmamaktadır. Belki mazbatasında ifade olunduğu üzere, daha önce hazırlanan Men’-i İrtikâb Kanunnamesi “ıslah ve tashih ile” aynen yeni kanuna alındığı gibi, 1256/1840 ve 1267/1851 tarihli kanunlardan ve de Şeyhülislamlık makamının tavsiye ettiği maddelerden de yararlanılmıştır.

Kanunnamenin arzettiği nizami ve şer’i mahkeme ayrılığı ve bunun tatbikattaki durumu hakkında, kanaatimizce ilk defa ve yeterli malumat vermiş bulunuyoruz. Bu konuda makalemize aldığımız bir irade-i seniyyenin önemine ve tatbikattan misal olarak zikrettiğimiz iki Temyiz Mahkemesi kararının bu irade-i seniyyeye nasıl uygun olduğuna tekrar dikkat çekmek istiyoruz.

Son olarak Osmanlı Devletinde rüşvet, irtikâb ve hediye mes’elelerine ışık tutacak olan Men’-i İrtikâb Kanunnamesini de ilk defa olarak orijinalinden yayınlamış olacağız. Kanunname hakkındaki son ve kendi kanaatimizi belirten cümle ise şudur: “Kendi yürüyüşünü terketmiş, başkasının yürüyüşünü ise öğrenememiştir”.

Ekler:

MEN'-İ İRTİKÂB KANUNNAMESİ

ESBAB-I MUCİBE LÂYİHASI

Velinimet-i bi minnetimizin nimet-i cihan Padişahımız efendimiz hazretlerinin mebde-i selamet ve saadetimiz olan cülûs-ı feyz-me'nûs-i hümayunlarındanberi, ihya-yı din ve devlet ve ibka-yı mülk ve millet içün, nice himmet-bülend pek çok semerât-ı hayriyesi âlemin meşhuru olmuştur. Mülk ve milletin intizam halinin derece-i kemale isâli çin matlub-ı âli-i hazret-i şehinşahi olan neticenin husulü emrinde, mesâi-i mütevaliye masruf olmuş ise de, idare-i memleketin esası ve kaidesi olmak lazım gelen nizamât ki ahkâmı daimiyyü'l-cereyan olan evamir-i seniyye-i padişahidir, devam ve tamamı-i icrasında zuhur eden kusurlar buna mani ve hail olmuştur. Bu dahi esbab-ı mütennevieden neş'et edip başlıcaları nizamât-ı mevzuanın icra ve muhafazasına memur olanların menâfi-i mahsusları galebe ederek ihlaline muktedir olmaları veyahut nizamât-ı mevzuanın tamamı-i cerayanı içün mevkufunaleyhi olmak lazım gelen esbab-ı müteselsilenin mefkud bulunması kaziyeleridir.

Birincisi ki menâfi-i mahsusa maddesidir. Bunun tefsiri irtikâb ve irtişâ olup her nizamı ihlal ve her emri işkâl eden dahi budur. Onun içün bu kere te'kid-i nizamât irade-i hikmet ifadesiyle şerefsudur buyurulan hatt-ı humayun-ı Hazret-i Padişahide bu emr-i mekrûhun kâmil ve tamamen def' ve imhasına bakılması hususu mahz-ı kerâmet olan sair mevadda takdim ile emr ü ferman buyurulmuştur. Bunun mazarrat ve memnuiyeti şer'an ve aklen sabit olmakla ve şimdiye kadar bunun üzerine kitaplar kadar şeyleri yazılmış ve pek çok şeyler söylenmiş olmasıyla burada ne yazılsa ve söylene yazılmış ve söylenmiş şeyleri tekrar etmek ve malumu tarif eylemek olacağı bi iştibahtır. İmdi illet matlum ve mühlik olduğu meczum olduğundan şimdi lazım olan şey devasını aramak ve onunda tesirini bulmak kaziyesidir. Bir de irtişâ maddesi şimdi men' olunacak şey olmayıp her müslüman içün dinen ve her insan içün aklen memnu ve mezmum bir madde olduğundan başka nizamât-ı mevzuai ahire ile dahi bu memnuiyet mükerreren te'kit ve mücazâtı teşdid ve eyman-ı gılâz ile teşyid olunmuş iken malum olan eseri görülemediğinden bunun esbabı aranıldığı halde, çünkü her hüsn-i harekât mükâfat ile davet olunduğu gibi her kabahat mücazat ile men' olunabilip mükâfat ve mücazat bir kâide ve nizam üzerine mübteni olmak lazım geldiği misillü, her kaide ve nizamın devam üzere

cereyanı ve kuvveti dahi ahkâmında asla istisna olmamakla hasıl olup, mesela her bir nizamın tutulmamasına sebep irtişâ ve irtikâb maddesi olduğu cümle tarafından itiraf ve tasdik olunur iken men'i zamanında yapılan nizamın temel tutamaması ol nizamın kâidesi olan mücazat icra olunmamasından veyahut emr-i rüşvetin nevi ve miktarında ve mürteşi (rüşvet alan) ve râşinin (rüşvet verenin) şahsında istisna olunmasından neş'et eylediği kaziyeleri olduğu anlaşılıyor. Halbuki bir nizamda edna mertebe raiyetsizlik vukuu, onu kâmilan ihlale sebep olur. Aynıyle bir lokma, nakz-ı savme bâis olup bir sofrâ taam yemekten hiç fark olamaz. Bu cihetle her nizam cüzi ve külli ahkâmında riayet ile ve sebeb-i muhafaza-i nizam olan men'-i irtikâb ve irtişâ nizamı ise kâide-i asliyesi olan mücazatın icrası ile sabit şibr-i karar olabilir.

Rüşvet için yine bir nizam yapılsa bunun için şimdiye kadar yazılmış olan cezaların az çok teşdidinden ibaret olup, halbuki evvelkilerin noksanı mücazatının za'fında olmayıp, adem-i icrasında olduğu emr-i muhakkaktır. İcrasız ceza yalnız bir vaid (tehdit) derecesinde kalır ise, ol halde "Laanallahurraşi ve'l-mürteşi-Allah rüşveti alana da verene de lanet etsin" tehdidi hikmet-bedidinden kuvvetli bir şey bulunup yazılamaz. Benabîrin men'-i sahih, rüşvet mürtekinin emr-i mücazatında ahkâm-ı kanuniyenin tamam-i icrasından başka şeyle hasıl olamaz. Bu kaide esas-ı madde olduğu halde, irtişâyâ sebep veren hâlâtun dahi bulunup ortadan kaldırılması men'inin esbab-ı asliyesinden olacağı bi iştibahtır. Çünkü rüşvet iki şey için yani ya def-i mazarrat veyahut celb-i menfaat zımnında verildiğinden, bir kimse hod be hod fenalık etmeye veyahut bir faide vermeye muktedir olamadığı anlaşıldıkda, kimse kimseye bir akçe vermez. Menba-ı merhamet ve ma'delet olan zat-ı Hazret-i Şehinşahinin tesisine muvaffak buyuruldıkları Tanzimat-ı Hayriye'den evvel can ve mal ve namusca kimsede emniyet olmadığından yani her memur-ı mütecebbir, bir adamın canına ve malına ve namusuna doğrudan doğruya suikasda muktedir olduğundan ol vakit her bir adam bu üç şeyden tehlikede gördüğünü muhafaza için akçeler vermeye yani canını veya ırzını ve malını satın almaya mecbur olur idi. Hamd olsun şimdi mücerred saye-i Hazret-i Şehinşahide bu şeyler için herkesin nâil olduğu emniyet-i kâmile, bu babda rüşvet vermenin ihtiyacını def eylemiş olduğundan, şu günde hiç bir kimsenin hiç bir kimseye bunun için rüşvet vermediğine katıyyen hüküm olunabilir.

Defi mazarrat için vukubulan emr-i irtişânın esbab-ı külliyesinin indifayıyla başluları mündefi' olup eğerçi bir adam hakkı olduğu bir maddede memur ve hâkimin hükm-i hodkârisi mazarratından kurtulmak

içün akçe vermesi kalmış ve bunun dahi mazarratı bedihiyattan bulunmuş ise de, evvelki hallere kıyas olunamayacağı misillü, celb-i menfaat emrinde olan irtişânın keyfiyet ve kemiyetiyle dahi muvazene olunamaz. Bu cihetle şimdi madde-i irtişâda asıl at oynatılan meydan, celb-i menfaat ciheti yani şuna buna akçe vererek devletten akçe kazanmak suretidir. Bunda ise madde-i irtişânın zaten mel'uniyetinden başka devlete olan mazarratı cihetiyle iki başlı bir beladır. Bunun fesadı dahi râşi ile mürteşi beyninde olan rabita-i maneviye-i menfaatin maddeyi mektum tutturmaya sebep olmasıdır. Def-i mazarrat maddesinde vukubulan emr-i irtişâde bu suret olamaz idi. Mesela mukaddem bir şahs-ı mütecebbirin pençe-i kahrından canını kurtarmak içün birisi akçe verse, selamete çıktıktan sonra mürteşisini söylemek ihtimali var idi. Halbuki mal-i devleti gasb içün alınıp verilen rüşvette, râşi ile mürteşi şerik-i töhmet olduklarından ile'l-ebed ketm-i râzı mucib olur. Bu yolda olan irtişânın menba ve masdârı ise, iltizamat maddesi yani bir takım varidat-ı devleti muvakkaten şuna buna satmak keyfiyetidir. Bunda ahalice ve memleketçe olan mazarrat mertebe-i bedehatte olup, ona dair bir şey söylenmeye hacet görünemez. Lakin asıl zamanede rüşvet kapısı bu madde olduğundan ve buna nice te'viller ile anahtar uydurmak kabil idüğünden rüşvetin men'-i küllisi içün bu kapının bütün bütün sed ve bend edilmesi elzemdir. Bu hasıl olur ise, devlet bir büyük bela ve mazarrattan kurtulmuş ve emr-i irtişânın külliyâtı mündefi olmuş olur. Ve büyük akçeler bu yolda alınıp verildiğinden, burası kapanır ise bir takım ufak tefek şeyler kalıp maslahat bu mertebeye indikde kolaylıkla ahkâm-ı kanuniyeyi icra kabil olabileceğinden ve bir iki mücazat ile göz korkacağından az vakit içinde şu madde-i kerihenin indifa-ı kâmilî mümkün olabilir denilir.

Emr-i irtişâya sebep veren hâlâtın biri dahi rütbe ve memuriyet için alınıp verilen akçe keyfiyetidir. Kuru rütbenin hiç faidesi olmadığını herkes bildiğinden rütbe isteyen memuriyet tahsili içün bir serrişte-i iddia kazanmak eskârında olup, memuriyet içün akçe verenler dahi sadece bir sebep-i taayyüş bulmak içün olmayıp, verdiği akçenin bir kaç katını o dahi şundan bundan almak ümidiyle olduğu emr-i aşikârdır. Maaşı muayyen olan bir memuriyeti tahsil içün bir adam alacağı aylığın iki üçünü peşin verse, onu çıkardıktan sonra iki üç katını almaz ise, memuriyeti niçün tahsil etmiş olur? Bu cihetle men'-i irtişâ içün rütbeye ve memuriyete istihkakın derecâtını tayin ile bunlara neyl, akçe ile olmayıp hüsn-i hizmetle olmasının bir çaresini bulmak emr-i ehemdir. Çünkü irtikâb demek yalnız nakden akçe veya zî-kıymet hediye almak manasına olan rüşvete münhasır olmayıp, her ne suretle olursa olsun, Devlet-i Âliyye ve İbadullahı mazarratı olan bir maddeyi ligarazın yapmak dahi büyük bir irtikâbtır. Nâhil olan bir adama

rütbe ve memuriyet tahsiline çalışmak elbet bir menfaat-i mahsusaya mübteni olacağından, ortada akçe bulunmaması bâdi-i i'tizar olamaz. Zira bir rüşveti men' eseri olan mazarratı def' içün olduğundan, bu mazarrat ne ile hasıl olur ise onun imhası lazımdır. Mesela âlet-i câriha ile katl etmek ile tesmimin (zehirlemenin) hiç farkı olmayıp men' olunan telef-i nefis maddesidir. İşte bu mütalaata mebni, Menba-i irtişâ-yı nakdi olan hazinece iltizam-ı emval hususunun ref'i lâzımeden olduğu misillü, mastar-ı irtikâb-ı manevi olan iltizam-ı eşhas usulünün dahi ref'i pek ziyade düşünülecektir.

Bir de halkı irtikâbdan kurtarmak içün bir takım taayyüş kapıları açıp ve usul ve idare-i zatiyeyi yoluna koyup, herkesi geçinmek içün bab-ı devlete düşürmekten ve yağman-giran gibi mal-i hazineye üşürmekten kurtarmak ve ehil olarak istihdam olunan memûrîn-i devleti ihtiyacen veya ihtiyâten irtikâba sevkeden hâlâtтан beri eylemek dahi bu yolda iktiza eden tedâbir-i külliye ve asliyedendir. Şimdiki halde ehl-i İslâmın bir tabakası ya doğrudan doğruya devletin memuriyetinde veyahut devlet memuriyetinde bulunanların hizmetinde bulunarak geçinmeyi itiyat edinmiş ve bir kere bu yola girdiği halde, başka suretle taayyüş etmeyi hatırlarından çıkarmış olmakla, mesela devletin büyük küçük on bin memuriyeti var ise yüzbin talibi olup, bu memuriyetlere lüzumu olan on bin kişi istihdam olursa 90 bini açıkda ve açlıkda kaldıklarından herbiri bir vasıtaya teşebbüs ile esbab-ı intiaş tahrimine mecbur olmaktadır. Memuriyetler içün bu kadar tâlip yani müşteri bulunması, bazargâh-ı irtişânın bittab' revacına bâis olduğu gibi, bunca aç ve muhtacın söz ve güzârına dahi kulak asmamak kabil olmadığından, eseri yine devletçe muzır olan şefkat-i zaruriye ile nâehlin istihdamına mecburiyet hasıl ve çünkü muhtacın guruhundan herbirisi bu suretle müstahdemîn dairesine konulsa ve o daireden çıkarılan öbür guruhu dahil olarak bu devir ve teselsül ile aleddevam tebdil-i memûrîn gibi bir usul-i muzır-ra ile ihlal-i umûr olunmaktadır. Bunun içün ibtida vesile-i istihdam addolunan meratib-i divaniyenin bezlden kurtarılmasıyla beraber, her rütbe istihkak-ı sahih üzerine verilir ise hizmet ve memûrîn içün dahi müstahak ve ehliyet eshabı tedarik olunmuş olacağı cihetle bu maddenin bir kavî ve müstemir usule konulması farz derecesinde bir şeydir.

Bu halde gerek mevcut olup memuriyet bulamayanlar ve gerek rütbeye ve o tarik ile memuriyete nail olamayacaklar içün dahi başkaca taayyüş kapıları açmak lâzımedendir. Zira her hangi sınıftan olur ise olsun kesret üzere bikâr adam bulunması devletçe muzır bir keyfiyettir. Memuriyet ve hizmet istihkak ve ehliyet ve sadakat ve hüsn-i harekete tahsis olunduğu halde, bunları dahi kayd-ı ihtiyaç ve ihtiyattan kurtarmak içün layıkı

vechile geçindirmek ve hüsn-i hizmet ettikçe nâil olduğu memuriyeti bila-sebep elinden gıdermemek için emniyet verilmek lazımdır. Çünkü şimdi her memur elinde olan hizmetin yarına kalacağını bilmediğinden ve bir diğerine destres oluncaya değin pençe-i zarurete düşeceği gözü önünde olduğundan, artık ne yol ile olur ise olsun, işsizliği zaman için zahire tedarik eder gibi rüşvet almaktan ve çalıp çarpmaktan geri durmadığı misillü, bulunduğu işde kiracı ve belki gündelikçi gibi hareket eylemektedir.

Ehil olarak istihdam olunan memûrini dahi devletin verdiği vazife-i muayyene ile geçindirmek için yeni bir yol açılmak lazımdır. Çünkü eser-i itiyad olarak bir takım masarif-i zâide halkı ya medyûn veyahut irtikâba mecbur eylemekte olup, ezcümle kesret-i etba' münasebetiyle herkes aldığını ve kazandığını şuna buna yedirmek halinde olduğu derkârdır. Bu hademe maddesi dahi aynıyle devletin zaruri geçindirmesini düşündüğü adamlar gibi olup mesela pek çok kimse vardır ki dâiresini taklil edüp bir suret-i mazbutaya koymak ister. Lakin nasıl bir takrib dairesine girsin? Birtakım adamları kovsa bunların sokaklarda kalacağı mütalaasıyla nâ-çâr beslemeğe muhtaç olup mansıbdâ iken bir ordu kadar halkı idare eylediği misillü, ma'zûliyetinde dahi yine bir çoğunu evinde tutmaya mecbur olur. Bu şeylerin hepsine sebep, halkın medar-ı taayyüş-i aslisi olmak lazım gelen ticaret ve hıref ve sanayide olan müşkülât ile devlet hizmetinde veyahut hademe-i devletin hizmetkarlığında görülen sühûlettir. Binanaleyh halka başka tarik ile geçinmek mümkün olduğunu göstermek için ticaret ve sanayi ve hırfete sühulet ve revaç vermek ve bir de hüner ve maarif ve ticaret ve sanayide ikmal-i maharet dahi mucib-i şeref ve temeyyüz olduğunu anlatmak lâzımedendir. Bunların ilerlemesi ise ibtida ziraat ve ticaretki memâlik-i Devlet-i Aliyyenin en büyük şeyidir. Onlara her güne suhulet ve emniyeti vermekle hasıl olur. Suhulet-i sermayeye muhtaç olanlar ucuz akça bulmak için ve ticaret sandıkları yapılmasına ve mahsulünü kolaylıkla nakl ve fûruhat eylemek için yollar ve limanlar tesviye olunmasına menûttur. Emniyeti dahi herkese devlete verdiği teklifden başka mal ve mülkünden sahihen mutasarrıf olup bir dava ve nizamı zuhurunda hak ve adl üzere görülmek için muhık ve âdil mahkemeler olmasına ve nizam-ı mevzuanın tamami-i cereyaniyle saye-i devlette her suretle emin ve müsterih olmalarına mütevakıftır.

Hülasa-i kelim, memûrünün irtikâb ve irtişâdan men'i, Tanzimat-ı matlubenin esası olmakla beraber daima umûr-i devlet bir daire-i müteselsile şeklinde olarak her bir taraf müsavi tutulup tanzim olunmaz ise, lazım olan kuvvet hasıl ve tanzim olunan cihetinin bile yoluna girmesi kabil

olamaz. Binanaleyh bâlâda ta'dad olunan şeyler birbirine lazım ve melzum kabilinden olup men'-i irtikâb içün yapılacak nizam ve kanunun devam ve icrasının mevkufunaleyhi olduğundan bunları dahi beraber düşünmek ve tedâbir-i kaviyyesine teşebbüs eylemek farızadan oluşu misillü, memûrîn içün kabahat yalnız irtikâb ve irtişâ maddeleri olmayıp onlara müteallık olan sair töhmetlerin cezalarını dahi tayin ile memûrîn içün bir başka ceza kanunu yapılması ve muamelat-ı umumiyyeye müteallık olan kanun-ı cezanın dahi ıslah ve tashihiyle ikisi birleştirilerek umumi bir CEZA KANUNNAMESİ tanzim kılınması icab-ı hal ve maslahattan ve men'-i irtikâb maddesi yapılacak şeylerin esası yani beyan olunan dairenin mihveri makamında olarak ehemmi mühimme takdim kâidesince evvel be evvel onun içün yapılması lazımgelen nizamın te'sisi farızadan bulunduğundan, mukteza-yı emir ve irade-i seniyye üzere onun müzâkeresine şuru' ve ibtidar olunup netice-i mütalaa ve mübahase-i âcizânemiz olmak üzere yapılan CEZA-NAME LÂYİHASI, işbu mazbata-i çâkiranemiz ile beraber takdim olunmuştur.

İrtikâb iki kısım olup, birisi rüşvet ve diğeri mal-i devleti sirkat olduğundan, lâyiha-i mezkurede bunlar ayrı ayrı iki fasılda gösterilerek herhalde asıl madde tayin-i ceza keyfiyeti bulunduğundan tabiatıyla ibtida cezanın şiddet ve sureti dermayan-ı bahs olup, irtikâb, her emri ihlale sebep olan bir madde olmakla devletçe pek büyük cünha olduğundan, mürtekibi mücazat-ı ebediyeye layık olup, fakat bu derece şiddet, icrasını rütbe-i imtinaa getirerek yapılan nizamın mensûh kalmasını mucib olacağı tecârüb-i kesîre ile malum olduğundan ve kanunca esas ise ahkâmında istisna vuku bulmamasından olup, halbuki icrada görünen müşkilât bu esas ihlal edeceğinden, mücerred emr-i icrayı derece-i imkâna getirmek içün cezanın her derece-i irtikâbda te'bidinden sarf-ı nazarla başka yolda şiddet verilmesi ve eğerçi ale'l-ıtlak irtişâ kerih madde ise de, devletin emin diyerek bir işe memur ettiği adamın mal-i devleti sirkat etmesi daha büyük bir fezahat olacağından, sirkat yolunda olan irtikâbın teşdid-i cezasıyla irtişâ maddesi hazine-i celileyi izar içün vukubulmuş ise mürtekibinin sârik cezasına müstahak olmasıyla ve rüşvet için tayin olunan cezalardan daha ağır bir cezayı icabedecek sair cinayet içün alınıp verilmiş ol cinayet içün olan cezanın tayin kılınmasıyla emr-i irtişânın eserine göre mücazâtı derece derece teşdid olunması daha münasip gibi görünmüş ve ESKİ CEZA KANUNNAMESİNDE madde-i irtişâda müttehem olanların ref'i rütbe tarihiyle şahıslarına göre te'dip kılınması sureti gösterilerek bu cihetle zî-rütbe adamların mücazatında kanunen fark ve tefâvüt hasıl olmuş olup, ancak bu misillü ahkâm-ı kanuniye istisna kabul etmeyeceğinden ve

münteşir olacak kavanini elfaz-ı istisnaiyeden kurtarmak lâzımeden olduğundan şahsına göre tabirinden sarf-ı nazarla icab-ı vechile istimal olunmak üzere mücazatinın tenvi'i tercih kılınmıştır.

Bu cihetle şahs-ı mürtekibin kadr-i zatisi içün kanupen fark gösterilmeyip ale'l-umum ilk defada iki nevi ceza yani hapis veyahut nefiy suretleri tayin olunduğu gibi ber-vech-i muharrer emr-i cezanın def'a-i ülâda te'bidinden sarf-ı nazarla mahdud müddetler tayin olunmak istenilmiş ise de KAVANİN-İ SÂBIKADA mürteşinin yalnız almış olduğu rüşvet akçesinin istirdadiyle iktifa olunmuş iken bu kere onun bir misli daha alınması sureti bu yüzden yine mücazâtı teşdid edeceği mütalaasıyla beraber, vakıa töhmetçe bir kuruş almakla bir milyar almak bir olup mücazâtında tesâvi lazım gelir ise de, mesela 100 kuruş rüşvet almış bir adamla 100 bin kuruş almışın beyninde yine fark-ı külli olduğundan, mal-i irtişânın iki katı alınmasında 100 kuruş alan 100 kuruş ve 100 bin kuruş alan 100 bin daha ilavesiyle vereceğinden ve bir de bâlâda beyan olunduğu vechiyle emr-i irtişâ sirkate veyahut âher cinayete sebep olduğu halde bittab' onun mücazâtı ağırlaşp bunların berüsünde olan irtişâde ilk def'a ile tekerrürün farkı olmak lazım geleceğinden, rüşvet ile müttehem olanların ilk defasında rütbe ve memuriyet ve maaşlarının nef' ve kat'ıyla bir sene hapis veyahut iki sene nefiy ile mücazat olunup, mükerrirlerinin min-ba'd devlet hizmetinde kullanılmamak şartıyla cezaları teşdid olunmuş yani kürek cezasını ilavesiyle beraber hapis ve nefiy cezalarının müddetleri dahi tezyid kılınmıştır.

İşte bunun içün Lâyiha-i ma'ruzanın irtişâ faslına dahil olan 1. ve 2. ve 3. maddelerinde mürteşi ve râşinin ve ikisi arasında vasıta olan râişin cünhaları ilk defa olduğu halde bir sene hapis veya iki sene nefiy ve tağrib ile beraber mürteşiden mal-i rüşvetin iki katı alınıp, birisi kendisinin mücazât-ı nakdiyesi ve diğeri râşinin ceza-yı nakdisi olacaktır. Bunlar eshab-ı rütbe ve tarikten olduğu halde ref'i esas-ı ahkâm-ı cezaiyeden olup fakat içlerinden islah-ı nefis edip de yine rütbe almaya ve bir hizmete girmeye sâlih olabilenler içün dahi mücerred kanunda istisna ve ahkâmında hâlel vukua gelmemek içün 4. maddesinde dahi bu makulelerin haklarında olacak muamele ve 5. maddesinde dahi mürteşi ve râşi ve râiş ashab-ı rütbe ve memuriyetten olmadıkları halde dūçar olacakları cezalar tayin kılınmıştır.

6. ve 7. maddelerinin ahkâmı, râşi ve mürteşi ve râiş güruhunun mükerrirleri haklarında terettüp edecek mücazât-ı kanuniyeyi havidir. Fezahat-i irtişâyı mükerrir olarak mürtekib olanların cezaları ilk dereceden eşed olmasının lüzumu bâlâda beyan olunmuş ve bu suret umur-ı vâzihadan

bulunmuş olduğundan olbabda isbat-ı lüzum zımnında tafsilata hacet görünmemiştir.

8. ve 9. maddelerinden dahi nisa tâ'ifesinin madde-i irtişâda müdahale ve tavassutları vukua gelir ise mürteşiye ve râşiye ve râişeleri ve bunların zevcleri haklarında olunacak muameleler beyan olunmuştur.

Her ne kadar henüz para alınmamış ise de rüşvet içün senet teati olunmuş veyahut bir mukavele-i sahiha sebkât etmiş ise, bu dahi aynıyle rüşvet telâfisi demek olacağına ve bundan dolayı kanunda bir gûne sarahat olmadığı halde, bu misillü bir hal vukuunda türlü tevilat ve bir takım müşkilat zuhura geleceğine binaen, 10. maddede dahi bu husus tasrih ve tayin kılınmıştır. Ve bazan rüşvet veriş mecburi ve ıztırari olmak mütaalasına mebni, bu yolda akçe verenler veyahut kendilerinden akçe istenmiş olanlar içün, bazı kuyud ile istisna gösterilmesi iktiza-yı ma'deletten bulunduğundan 11. ve 12. madde ile bunlar haklarında olınacak muamelât irâe olunup: Çünkü mürteşiyi def etmek kadar râşinin dahi önünü kesmek lazım geleceğinden, bu cihetle bir adam kendisine rüşvet arzulundukda veya verildikde başka yerden duyulmaksızın gelir haber verir ise tahsine seza olacağı gösterilmesinde ehl-i ırzı teşvik ve râşiliği tahvif kazayayı nâfiası derkâr olmasıyla 13. maddede dahi bu keyfiyet yazılmıştır.

Rüşvet denilen şey yalnız nakden akçe almak olmayıp ligarazın her gûne nâmeşru olan temettü dahi rüşvet olacağından ve mübayaat ve muamelat-ı saireden adeta rüşveti burnuna koyup tevilat ile akçe almak kabil görüldüğünden bunun dahi men'i lazım gelip fakat bununla mübayaat ve muamelat-ı adiyeye bir gûne hâlel ve suûbet getirilmesi dahi câiz olmayacağından, bunun üzerine tetkikat-ı amîka icrasıyla 14. maddede lazım olan kuyud-ı ihtiraziye'nin derciyle beraber böyle müevvel olarak yapılan mübayaat ve muamelat-ı irtişâiyenin suret-i memnuiyeti ve mürtekblerinin mücazâtı gösterilmiştir.

İltizam usulü ber-vech-i meşruh, masdar ve menba-ı irtişâ olmasıyla bunu kapayıp hem devletçe ve hem halkça menfaatli ve emniyetli bir başka usul bulunması lâzımeden olup fakat vâridat-ı devletin en büyük bir şubesinin emr-i tahsilini başka bir surete koymak pek çok mütalaat ve tetkikat icrasına mütevakıf olduğundan ve bu dahi evvelbe evvel yapılacak şey ise de nasıl olsa yapılınca ve yerleşinceye kadar biraz vakit geçeceği cihetle o zamana değin usul-i haliyenin cereyanı tabiat-ı maslahattan olacağı misillü bi'l-farz ileride İLTİZAM USULÜ ilga olursa yine bir takım vâridat, olur ki onların bila-mahzur maktûan ihalesi kabil olacağından ve bir de memûrîn-i devletin iltizam almaktan men'inde olan

faide ile ol takdirde emval-i devletin münhasıran âdi iltizamcılarının elinde kalacağından hasıl olacak mahzur, bi'l-müvazene usul-i mevzua ve nizamat-ı müessesesine tatbikan herkesin iltizam almaklıkda muhtar olması korkulan fesadı mehma emken dâfi' gibi görüldüğünden, hem şimdi cari olan usul baki oldukça meşhud olan uygunsuzlukların önünü kesmek ve hemde ileride yine maktuân ihale olunan şeylerde irtikâbı men' eylemek içün, fûrûrât-ı maslahata girişilmeyerek kâide-i külliye olmak üzere iltizam tarikinde olan usul-i irtişâiyenin memnuiyetiyle mürtekiblerinin mücazâtı 15. maddede beyan ve tasrih kılınmış ve 16. maddede dahi ihalat-ı fâsidenin icrası içün rüşvet alan memurlar emval-i devleti sârik hükmünde olacağından bunların sirkat cezasına müstahak olacakları gösterilmiştir.

17. maddede dahi çünkü bazı rüşvetin devletçe fitne ve fesad ve halkça katl-i nefis gibi cinayat-ı cesime içün alınıp verilmesi mülâhazasına mebni rüşvet alan memurlar emval-i devleti sârik hükmünde olacağından bunların verilmiş olan rüşveti teâtî etmiş olanlar ol cinayetin mücazâtıyla te'dip olunacağı beyan olunmuştur.

Hidamât-ı devlette bulunan ecnebler haklarında dahi bir şey denilmesi lazım geldiğinden 18. maddede dahi bunların haklarında olunacak muamele tayin kılınmıştır.

Bundan sonra emval-i mîrîyeden sirkat faslına girilip, kâffe-i memurîn saye-i merâhimvaye-i Şahinşâhîde vazife-i muayyeneye nail olduklarından cümlesinin en büyük vazifeleri emval-i devleti kendi malından ağır bilmek ve belki canı gibi muhafaza etmek iken devletin malını sirkat eylemek, pek büyük fezahat ve melanet olduğundan sirkatin tayin-i cezası emrinde güzerân eden mübâhesâtın neticesi olmak üzere 19. ve 20. ve 21. maddeleriyle dahi bu makuleler min-ba'd hizmet-i devlette kullanılmamaları şart-ı evvel olmak üzere rütbe ve tarikinin ref'iyle üç sene içün haps olunmak veyahut yedi sene içün nefiy kılınmak mücazâtı tahsis edilmiştir.

Ashab-ı matlup yedinde bulunan mîrî düyûnu sirki ve senedâtından kırma tarikiyle akçe alındığı yani ashab-ı matlube alacağı sairlerinden evvel verilmek üzere uyuşularak bir miktarı tenzil ile ita olunup devletten tamamı alınarak, ashab-ı matlûba verilenden üst tarafı irtikâb olunduğu malum olup, bu dahi hem sirkat ve hem de pek büyük fesadlı bir şey olduğundan 22. maddede dahi bu emr-i mekrûhu mürtekib olan memûrînin mücazâtı ve 23. de bunların müteallikat ve mensubatlarının bu fezahata cesaretleri vukuunda görecekları te'dibâtı tayin olunarak bununla sirkat faslı hitam bulmuştur.

Buna zeyl olmak üzere HEDÂYÂ maddesi ayrıca bir fasıl yapılarak yazılıp şöyle ki: İş görmek için alınıp verilen zi-kıymet hedâyâ adeta irtişâ olduğundan bunu alıp verenlerin te'dibatı irtişâ ahkâmına bittabi dahil olur ise de bu hediye maddesi mukaddema mahsusen men' olunmuş olduğu halde, mukabele vechile ve suver-i uhrâ ile yine teâtî olunmakda olduğu misillû düğünlerde eskiden verilen hediyelerin bir kaç katı payendaz ve sair suretlerle taife-i nisa tarafından verilmekte olduğuna ve bu ise zaten ihlal-i kâide eylediğinden başka âr-ı akran belasıyla herkes haremli eliyle bir çok masraflara girip, memûrini irtikâbdan men' dahi esbabını yani ihtiyacatını def ile hasıl olacağına binaen: Bunun az çok hedâyânın memûrın tarafından alınıp verilmesi kâmilen ve külliye men' edilerek ve haremli marifetiyle verilen hedâyâ dahi bu memnuiyete ithal kılınarak ve hedâyâ-yı resmîyenin kabulü mutlaka emir ve irade ve ruhsatı seniyye-i Hazret-i Şâhâneye muhtac olduğu tekit olunarak bunların ahkâmı dahi hedâyâ faslına dahil olan 24. ve 25. ve 26. bendlerde beyan ve tasrih olunmuştur.

Kâffe-i cinayet ve enva-ı cünha ve kabahatler mürtekeblerinin evvel emirde bil-etraf ve bervech-i hakkaniyet muhakeme ve töhmetleri sabit ve mütehakkık olmadıkça ve onun üzerine irade-i adalet-ifade-i Hazret-i Şehinşahi celâdet-efza-yı sünuh ve sudur buyurulmadıkça tayin olunan cezalarla mücazâtı caiz olmayacağı derkâr olduğundan, bu kâide-i külliye'nin dahi ayrıca bir fasılda tekrarı sırasında; o makulelerin nerelerde muhakemeleri lazım geleceğinin ve taşralar memurlarından hangilerinin Dersaadet'te ve kimlerin mahalleri mecâlis-i kebîresinde istintak ve muhakemeleri münasip olacağının tasrih ve tayini ileride bir gûne karışıklık ve tereddüde mahal kalmamak için elzem görünmüş ve Mecâlis-i Kebîre-i Eyâlât azasından bu misillû müttehem zuhurunda muhakemesi kendi bulunduğu meclisde olsa ya icra-yı nüfuz ederek mücazat-ı mükerrereden kurtulması veyahut rüfekası kendisini garaz ve nefsanîyet ederek bigayr-ı hakkın mağdur olması hatıralarına binaen; onların dahi Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de muhakemeleri sureti tercih olunup Fasl-ı Muhâkemâta dahil bulunan 27. ve 28. ve 29. ve 30. maddelerde dahi bunlar gösterilmiştir.

Çünkü yeniden bir nizam ile nizam-ı mevzua-i kadîmede bulunan ahkâmdan biri tahvil ve tağyir olundukta nizam-ı cedidde onu beyan eylemek lazım geldiğinden ve mevcut olan CEZA KANUNNAMESİ ileride tashih ve islah olunacak ise de ol vakte kadar ahkâmının bittabi cereyanı lazım gelip, bunda ise irtişâ ve sirkat maddelerine dâir ahkâm-ı cezaiye olup, onların hükmü bu nizam-ı cedid ile münfesihi olduğunu bildirmek iktiza eylediğinden madde-i mahsusa deyu en sonra yazılan

maddede dahi bu suret ifade ve tayin kılınmıştır. Bâlâda arz ve beyan olunduğu vechile bir kimsenin almış olduğu rüşvet akçesi iki kat olarak yani bir misli dahi zam ile mürteşiden alınıp asıl mal-i rüşvet râşinin verdiği akçe olmakla, bu onun ceza-yı nakdisi ve misli olarak alınacak akçe dahi mürteşinin mücazâtı olacaktır. Alınıp verilen akçelerin böyle iki kat olarak istirdadı mürteşi ile beraber râşinin dahi tedibini mucib olacağından başka akçeyi candan muazzez olan namusa tercih edenlerce en tesirli ve şiddetli mücazat olacağı ve miktarı rüşvete göre cezanın tefavütü bu tarikle tayin olunabileceği cihetle hem bu rüşvet maddesinde ve hem de emval-i devletin sirkati töhmetinde bu mücazat esas olarak ittihaz olunmuştur.

Serika olunan (çalınan) şey devletin malı olup zararı ona ait olmasıyla gümrükten mal kaçırانlar hakkında cari olduğu gibi sârıktan alınacak akçenin hazine-i celileye teslimi lazım geldiğinden, buna dair maddelerde bu suret tasrih olunup, fakat emr-i irtişâda doğrudan doğruya zarar devlete ait olmadığından ve bu yolda alınan akçeyi saye-i şevket-vaye-i Hazret-i Şahanede hazine-i celilenin kabule tenezzül etmeyeceği misillü akli ermez kimseler indinde dahi bu şey bir irad içün yapılmış mülâhazasının varid olacağı tahattur kılındığından bu suret münasip gibi mütalaa olunarak bu makule nükud-ı me'huzenin suret ve mahall-i hıfz ve sarfı hakkında dahi mahsusı bir nizam yapılması tasavvur olunmuştur.

İşbu mütalaat ile yapılan CEZANAME LÂYİHASININ sebk ve hükmü efkâr-ı acz ve sâr-ı âcizânelerimizin eseri olup noksanı ind-i abidânemizde müsellemler ve meczûm olduğundan ikmalî ârâ-yı hakaik intima-yı vükela-yı fihâm üzerine şerefsudur buyurulacak emir ve ferman-ı hikmet-beyan-ı Hazret-i Hilafet-Penahiye mütevakkıf ve menûd idüğü muhât-ı ilm-i âli buyuruldukda her halde emir ve ferman Hazret-i Men Lehü'l-emrindir.

15 Cemaziyelevvel 1271

Safvet	İbrahim Edhem	Mehmet Fuad
Mehmet Rüşdü	Mustafa Hıfzı	Muhammed

Es-Seyyid Muhammed Emin Âli

MEN'-İ İRTİKÂB KANUNNAMESİ

(MUCEBİNCE AMEL OLUNA)

FASL-I RÜŞVET

MADDE 1 — Mürteşi yani gerek bizzat doğrudan doğruya ve gerek adamları marifetiyle bi'l-vasıta rüşvet alan tebea-i şahaneden her kim ve hangi milletten olur ise olsun ve herhangi rütbe ve mansıb ve memuriyette bulunur ise bulunsun ibtida almış olduğu rüşvet kendisinden istirdad ile beraber zecren tamam bir misli daha ahz ve istifa kılına ve bundan maada şahs-ı mürteşi erbab-ı mansıb ve memuriyetten ise mansıb ve memuriyetinden çıkarılarak ve üzerinde bulunan rütbe ve tarik ref' ve maaş kat' edilerek, bu cünhayı eğer ilk defa olarak işlemiş ise bir sene devlet mahbeslerinde veya iki sene müddetle ve vatanın gayrı bir yere nefiy oluna.

MADDE 2 — Râşi yani rüşvet veren tebea-i şahaneden her kim ve herhangi milletten olur ise olsun ve herhangi rütbe ve mansıb ve memuriyette bulunur ise bulunsun verdiği rüşvet akçesi bend-i evvelde beyan olunduğu üzere mürteşiden alınarak kendisi bulunduğu mansıb ve memuriyetinden çıkarılıp üzerinde olan rütbe ve tarik ref' ve maaşı var ise kat' olunup bu cünhayı eğer ilk defa olarak işlemiş ise kezalik bir sene hapis veyahut iki sene müddetle nefiy kılın.

MADDE 3 — Râiş yani rüşvet alıp verenin arasında vasıta olan tebea-i Devlet-i Aliyyeden her kim herhangi milletten olur ise olsun ve herhangi rütbe ve mansıb ve memuriyette bulunur ise bulunsun, bulunduğu mansıb ve memuriyetten çıkarılıp üzerinde olan rütbe ve tarik ref' ve maaşı var ise kat' olunup bu cünhayı eğer ilk defa olarak işlemiş ise bir sene hapis veyahut iki sene müddetle nefiy oluna.

MADDE 4 — Mevadd-ı sabıkada beyan kılındığı vechile mürteşi ve râşi ve râişden devletçe rütbe ve tariki olanların rütbe ve tariki ref' olunacak olup fakat bu cünhayı ilk defa olarak işlemiş iseler ıslah-ı nefis eyledikleri devletçe layıkıyla sabit ve mütehakkık olduktan sonra tashih-i rütbe ve tarikleri ve maaş ve memuriyete nailiyetleri caiz olabilir ise de, bu müsaade inkıza-yı müddet-i cezadan itibaren en ekâllı dört sene-i kâmile geçmedikçe tecviz olunmaya.

MADDE 5 — Mürteşi ve râşi ve râiş, erbab-ı rütbe ve memuriyetten olmadıkları halde dahi yukarıki maddelerde beyan olunduğu üzere rüşvet akçesi mürteşiden iki kat olarak alınıp kendileri kezalik zikrolunan maddelerde muayyen olan müddetlerle ya hapse konularlar veyahut sürgüne gönderileler.

MADDE 6— Bir şahıs bir kere irtişâ töhmetiyle müttehem olup te'dibat-ı kanunîyesini gördükten sonra ikinci defa olarak tekrar bu fezahati irtikâb eylediği halde, almış olduğu rüşvet kendisinden iki kat olarak istirdad bir de kendisi iki sene küreğe vaz' veya beş sene nefiy oluna ve erbab-ı rütbe ve mansıb ve memuriyet ve ashab-ı maaşdan olduğu takdirde, rütbe ve mansıb ve memuriyeti ref' ve maaşı kat' olunup âhir ömrüne kadar bir daha hiçbir vesile ve cihet ile rütbe ve mansıb ve memuriyet ve maaşa ve devletçe hizmete na'iliyeti kat'an caiz olmaya.

MADDE 7— Mükerrir olan râşi ve râiş dahi iki sene küreğe konula veyahut buna bedel beş sene nefye gönderile ve bu makulelerin dahi âhir ömürlerine kadar devlet hizmetlerinde istihdamları caiz olmaya.

MADDE 8— Mürteşi nisa taifesinden olduğu ve kocası olup da madde-i irtişâda onun dahi ilminin lâhık bulunduğu bi'l-isbat tebeyyün eylediği surette alınan rüşvet kezalik iki kat olarak kendilerinden tahsil olunup, kocasıyla beraber haklarında 1. maddede beyan olunan mürteşi cezaları icra oluna ve mürteşiyenin kocası olmadığı veyahut olup da madde-i irtişâdan haber ve rızası bi'l-muhakeme tahakkuk etmediği surette yalnız karı hakkında mücazat-ı nakdiye icrasından sonra zikrolunan 1. maddede muharrer olan hapis cezası icra oluna.

MADDE 9— Râşiye yani rüşvet veren ve râişe yani vasıta-i rüşvet olan karılar ve bunların kocaları haklarında dahi bir sene hapis veyahut buna bedel iki sene nefiy cezaları icra kılın.

MADDE 10— Rüşvet olarak henüz akçe ve eşya alınıp verilmesi olmayıp da, fakat olbabda senet veya tahvil verilmiş veyahut senet dahi alınmayarak rüşvet teatisi üzerine yalnız bir mukavele-i mahsusa vukubulmuş olduğu ve bu mukavele-i fiile çıkmaması râşi ve mürteşinin def'ine muktedir olamadıkları bazı mevâni'den neş'et eylediği bi'l-muhakeme sabit ve mütehakkık olur ise, bu makule mukavelelere biaynihi rüşvet alınıp verilmiş nazariyle bakılıp bunu mürtekib olanlar haklarında mürteşi ve râşi ve râiş cezaları icra oluna. Şu kadar ki bu halde ceza-yı nakdi olmak üzere mukavele olunmuş olan rüşvet mikdarı akçe râşiden ve bir misli dahi mürteşiden ahz ve tahsil olunacaktır.

MADDE 11— Bir adam can ve mal ve ırzını velhasıl menfaati meşruasını mahafaza içün birine rüşvet vermeye mecbur ve muztar olur da ba'dehu keyfiyeti canib-i hükümete haber verir ise, vermiş olduğu akçe bi'l-istirdad kendisine ita olunup bu rüşveti almış olan şahıs hakkında mürteşi için 1. maddede muayyen olan mücazat-ı nakdiye ve te'dibat-ı saire tamamiyle icra kılın. Ve bu adam öyle mecburen verdiği rüşveti bervech-i

muharrer vaktiyle yani sebep-i mecburiyet ve kendisince olan havf ve haşyet mündefi olduğu anda Dersaadet'te ise bâarzuhâl Makam-ı Âli-i Sadarete ve taşralarda bulunduğu takdirde, vali ve mahalleri meclislerine haber vermeyip de âher tarafından duyulduğu takdirde, adeta râşi mücazâtıyla te'dip oluna.

MADDE 12— Bir adamın hakka makrun bir işi olup da onun rü'yet ve tesviyesi zımnında müracaata mecbur olduğu memur tarafından akçe istenilir ve o dahi gelir haber verir ve isbat eyler ise, maslahatı ber-vech-i hakkaniyet görüldükten başka kendisinden istenilmiş olan akçe, talibinden ahz ile nefesine mükâfaaten kendisine ita oluna ve rüşveti tâlip olan hakkında mürteşi mücazâtı icra kılın.

MADDE 13— Her ne husus için olur ise olsun kendisine rüşvet arz olunan kimesne ol rüşveti gerek almazdan mukaddem ve gerek aldıktan sonra, âher tarafından duyulmaksızın nihayet iki ay zarfında Dersaadette Makam-ı Vekalet-i Kübraya ve taşralarda ise bulunduğu mahallin en büyük memuruna ve meclisine haber verir ise, hakkında muamele-i tahsiniye icra oluna ve rüşvet-i ma'ruzanın miktarı kadar akçe mücazaten ahz olunarak râşi olan kimesne hakkında 1. maddede beyan olunan sair te'dibat dahi icra kılın.

MADDE 14— Bir güne garaz-ı fasit ve sebep-i memnu tahtında olmayan mübayaat ve muamelat-ı âdiyede bila-istisna herkes muhtar olmakla olbabda hiç kimsenin bir kayıt ile mukayyet olmaması umur-ı tabiyyeden olup, fakat rüşvet yolunda bir mülk veya bir malı vakit ve mahalce değerinden fark-ı fahiş ile dün veya ziyade bahaya alıp satmak müevvel olarak rüşvet ahz ve i'ta eylemek olduğundan o yolda satılan emlak ve emvalin kıymet-i sahihasıyla bey' olunduğu fiyat beyninde olan tefavüt mürteşiden iki kat olarak istirdad bu muamelat-ı irtişâiyede bulunanlar haklarında yukarıki bendlerde muharrer olan râşi ve mürteşi cezaları tamamiyle icra kılın.

MADDE 15— Devlet-i Aliyenin maktuiyet vechile verilen emvalinin esas-ı nizam-ı ihalesi mutlaka müzayede-i aleniye ve sahihadır. Büyük ve küçük memûr-in-i Devlet-i Aliyye ve sairleri taraflarından bila-müzayede iltizam alanlar veya esna-yı müzayedede taliplerini ürkütenler veya tahammülü derecesine vardiirmamak içün icra-yı nüfuz veyahut i'mal-i hiyel ve tedlis ile kapatanlar ve kapattıranlar ve bu makule fesadlı hâlâtta nam-ı müstear ile müsterek olanlar ve her cins ve sınıftan buna sebep ve vasıta bulunanlar, bu hareketlerinden hazine-i Devlete ârız olmuş olan zarar evvel be evvel kendilerinden tazmin ettirildikten ve erbab-ı mansıb ve

memuriyetten iseler, bulundukları mansıb ve memuriyetten azl olunduklarından sonra bir sene müddetle hapse konulalar veyahut buna bedel iki sene için nefy ve tağrib edileler.

MADDE 16— Varidat-ı devletin ihalesi hizmetinde bulunan memur her kim olursa olsun, varidat-ı devleti âher talip var iken birinden rüşvet alarak dün paha ile ihale eder ise, bunu irtikâb eden memur, emval-i devlet sârîki hükmünde olarak sirkat faslına dahil bulunan 19. maddede beyan olunan cezalar ile mücazat oluna.

MADDE 17— Bir kimse diğer bir kimseye bir cinayeti işletmek için rüşvet verir ve ol cinayet bâlâda zikrolunan rüşvet cezalarından daha bir ağır cezayı icabeden cinayetlerden olur ise, ibtida mürteşi yani akçeyi alıp cinayeti işleyen, yalnız teâtî olan akçe alındıktan sonra kendisi ve gerek râşi yani akçeyi verip ol cinayeti işletmiş olan kimse ve bunlar arasında vasita var ise **CEZA KANUNNAME-İ HÜMAYUNUNDA** ol cinayeti işleyen ve işleten ve vasita olanlar haklarında muayyen olan cezalar ile mücazat olunacaklardır.

MADDE 18— Düvel-i ecnebiye tebeasından Devlet-i Aliyye hizmete ve mîrî ile ticaret ve ahz ü i'ta maslahatında bulunanlardan mürteşi ve râşi ve râiş kabahatlerinden biriyle müftehem olanlar olup da bu töhmetleri sübut bulduğu halde, o misillûlar herhangi hizmet ve maslahatta iseler ondan çıkarılıp fimaba'd Devlet-i Aliyyenin bir hizmetinde ve bir maslahat ve muamelatında kullanılmayacak ve töhmet-i sâbiteleriyle haklarında verilen karar müteallık olduğu sefârete resmen beyan olunacaktır.

FASL-I SİRKAT

MADDE 19— Her kim emval ve eşya-yı mîriyeyi nakden ve aynen sirkat eder ise sirkat etmiş olduğu şey iki kat olarak âhizinden istirdad ve hazine-i devlete teslim olunup fimaba'd hidemat-ı Devlet-i Aliyyede kullanılmamak üzere kendisi ashab-ı rütbe ve mansıbdan ise rütbe ve mansıbı ref' ve nez' olunarak ve devletten maaşı olduğu takdirde o dahi kat' edilip kendisi bir sene müddetle küreğe vazı veyahut üç sene müddetle hapis veya beş sene nefy oluna ve sirkat töhmetiyle müttehem olan kimse rütbe ve maaş ashabından değil ise, hiç bir vakitte rütbe ve memuriyete nail olması ve bir memuriyette kullanılması caiz olmaya.

MADDE 20— Her kim Devlet-i Aliyye hesabına olarak iştirasına veyahut bey'ine veya imaline memur olduğu her nevi eşyanın bey' ve şirasında ve paha ve miktarında ve imalinde fesad karıştırarak her ne surette olur ise olsun irtikâb eyler ise sârık olacağından bend-i sâbıkada tayin olunan mücazatı göre.

MADDE 21— Bu makule sâriklar erbab-ı rütbe ve memuriyetten olmadıkları halde dahi yukarıki maddelerde beyan olunduğu üzere emval-i mesrûka iki kat olarak alınıp kendileri kezalik zikrolunan maddelerde muharrer müddetlerle küreğe veya hapse konula veyahut sürgüne gönderile.

MADDE 22— Memûrîn-i Devlet-i Aliyyeden ashab-ı matlup yedinde bulunan mirî düyunu sirki ve senedatından kırma tarikiyle akçe alanlar veyahut ashab-ı matlubenin alacaklarını te'diye mukabelesinde kendilerinden ziyade ve sair hedâyâ ahz ve kabul edenler olduğu halde haklarında evvelki bendlerde tayin olunan sârik mücazâtı icra oluna.

MADDE 23— Bu misillû memûrînın daireleri tebeasından ve müteallıkât ve mensubatlarından kendilerinin müsaadesiyle sirki kırmasına icra edenler olur ise, sârik cezasıyla mücazat olunup buna müsaade eden memur dahi mansıbından azl ile müsaadesiyle alınmış olan akçenin bir katı zecren kendisinden istifa ile hazineye teslim kılına.

FASL-I HEDÂYÂ

MADDE 24— Erbab-ı ihtiyacın atıyye ve sadaka itasına vesile ittihazıyla getirdikleri meyve ve sair me'kulat ve meşrubat gibi kalilü'l-mikdar şeylerin semenin itasıyla kabul ve tevkifinde ve muhabbeten beyne'l-ehibba teati olunan kezalik bazı meyve ve sair me'kulat ve meşrubat misillû eşya-yı cüz'iyenin dahi ahz ve kabulünde be's olmayıp bunlardan ve muhtacin ve müstahikkine ve hademeye hasbice verilen atâyâ ve bahşîşlerden maada sair suretlerle alınıp verilecek külli ve cüz'i hedâyâ, memûrîn-i devlet ve haremeleri ve daireleri halkı haklarında rüşvet addolunarak alan ve veren ve vasıta olanlar rüşvet faslında beyan olunan cezalar ile mücazat oluna.

MADDE 25— Devletçe alınıp verilmesi usul-i cariyeden olan hedâyâyı samiye ve aleniyenin kabul ve itası mutlaka irade-i seniyye-i Hazret-i Hilafet-Penahi ve ruhsat-ı sariha-i Cenab-ı Zıll-ı İlahiye menût olmakla, bila ruhsat-ı seniyye o misillû hedâyâyı gerek doğrudan doğruya bizzat ve gerek adamları marifetiyle bi'l-vasıta ahz ve ita edenler haklarında dahi mürteşi ve râşi cezaları icra kılın.

MADDE 26— Her nevi düğünlerde ve akit cemiyetlerinde hademe-i devlete mahsus olmak üzere gerek haremeler tarafından ve gerek erkekler cânibinden bulunan hademeye adi bahşîş itasından maada payendaz namıyla ve sair te'vilat ve esâmi ile bir akçelik kimseye hediye ita ve kabûlü kat'â câiz olmayacağından bunun hilafında hareket edenler dahi râşi ve mürteşi cezalarına dûçar olalar.

FASL-İ USUL VE MAHALL-İ MUHAKEMÂT

MADDE 27 — İşbu babda muharrer olan töhmetler erbabı haklarında muayyen olan cezaların icrası kendilerinin evvelemirde kemal-i hakkaniyet ve bi tarafane bi'l-muhakeme kabahatlerinin sübutuna ve ba'de's-sübut hâkipâ-yı Hazret-i Mülûkaneye arz ile irade-i seniyye şerefsuduruna vâbeste ve menûttur.

MADDE 28 — Dersaadette bulunan memûrin-i Devlet-i Aliyye ve sairleri ile taşra valilerinden ve defterdarlar ve mal müdürleri ve kaymakamlar ve mecalis-i kebire a'zasından bu töhmetlerle müttehem olanların muhakemeleri mutlaka Dersaadette Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyede icra olunacaktır.

MADDE 29 — 27. ve 28. maddelerde beyan ve ta'dad olunan memûrinden maada taşralarda olan küçük memurlar ve kaza müdürleri ve efrad-ı ahaliden töhmet-i irtikâbı mürtekib olanların muhakemeleri, her eyalet merkezinde bulunan Meclis-i Kebirde rü'yet olunup kararını mutazammın vürud edecek mazbata Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyede dahi bi'l-mütalaa tasdik olunduğu halde atebe-i ülya-yı Hazret-i Hilafet-Penahiye arz ve takdim ile istizan kılınacaktır. Gelen mazbata ve evrakdan sübut-ı töhmet hakkında Meclis-i Vâlâya kanaat gelemediği surette müttehemin Dersaadet'e Celbiyle Meclis-i mezkûrda bir kere daha istintak ve muhakemesi câiz olacaktır.

MADDE 30 — Bu misillü mevadd-ı memnûadan dolayı vükela-yı Devlet-i Aliyyeden birinin muhakeme ve istintakı lazım geldikde, Meclis-i Tanzimat'ta bi'l-icra yapılacak mazbatası Meclis-i Vükelada dahi tetkik olunarak hâkipa-yı adalet intima-yı Hazret-i Mülûkâneye ref' ve takdim edilecektir.

MADDE-İ MAHSUSA

Bâlâda muharrer olan füsul-i erbaanın havi olduğu mevadd-ı muhtelif üzerine mevcut olan Ceza Kanunname-i Hümayununda muharrer ve şimdiye kadar mer'ıyyü'l-icra olan ahkâm-ı cezaiye, bunun her yerde ilanı gününden itibaren ilga olunup ba'd-ezin işbu nizam ile amel ve hareket olunacaktır.

15 Cemaziyelûla 1271

Safvet
Mehmet Rüşdü
Muhammed

İbrahim Edhem
Mustafa Hıfzı
Mehmet Emin Âli

Mehmed Fuad
Mehmet Rifat

“İŞBU NİZAMNAME LÂYİHASININ HAVİ OLDUĞU MEVÂDDIN CÜMLESİ İTTİFAK-I ÂRÂ İLE MECLİS-İ UMUMİDE KABUL KILINMIŞTIR”

Gurre-i Cemaziyelâhir 1271

Meclis-i Umuminin elli üyesinin imzası. Hayrullah, Abdullatif ve Ahmet Tevfik isimli üç üye ise şu muhalefet şerhini düşmüşlerdir.

“15. maddede memûrünün iltizam almasına mesağ gösteren fıkra müstesna olmak üzere mevadd-ı sairenin cümlesi makbûlümüzdür.”

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya Usulü No: 65/1-3)

[illegible]

مجلس شورای ملی
روزنامه رسمی
شماره ۱۰۰
تاریخ ۱۳۰۲/۰۵/۰۵
صفحه ۱۰۰
موضوع: ...

Belge No : 3 – Men-i İrtikâb Kanunnamesi Komisyon Mazbatası
(BOA, Dosya No: 65/1-3)

[illegible]

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

نوروز کا جشن
عبدالغفور صاحب دہلی نے خواجہ شمس الدین عظیمی رشتہ دار کے ہاتھ سے جوڑ دیا۔
مکملہ علیہ وسلم کا نام لکھا ہے۔

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

دوستان عزیز! این کتاب را به شما تقدیم می‌کنم. امیدوارم که این کتاب به شما در یادگیری و فهمیدن مفاهیم و روش‌های مختلف حل مسائل کمک کند. این کتاب را به شما تقدیم می‌کنم. امیدوارم که این کتاب به شما در یادگیری و فهمیدن مفاهیم و روش‌های مختلف حل مسائل کمک کند.

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

توضیح: در اینجا باید روزی که می‌تواند بسته می‌شود، از آن روز
محاسبه شود. اگرچه این روزها در روزهای دیگر است.

۱- در این فصل، به بررسی اهمیت و نقشه‌های مختلف در معماری اسلامی پرداخته می‌شود. این بخش شامل توضیحاتی در مورد انواع گوناگون نقشه‌ها و نحوه استفاده از آنها در بناهاست.

۲- در این فصل، به بررسی اصول و قواعد طراحی در معماری اسلامی پرداخته می‌شود. این بخش شامل توضیحاتی در مورد نحوه استفاده از خطوط، اشکال و رنگ‌ها در طراحی بناهاست.

۳- در این فصل، به بررسی سبک‌های مختلف معماری اسلامی پرداخته می‌شود. این بخش شامل توضیحاتی در مورد ویژگی‌های هر یک از سبک‌ها و نحوه استفاده از آنها در بناهاست.

۴- در این فصل، به بررسی مصالح و مواد ساختمانی در معماری اسلامی پرداخته می‌شود. این بخش شامل توضیحاتی در مورد انواع مصالح و نحوه استفاده از آنها در بناهاست.

۵- در این فصل، به بررسی روش‌های ساخت و ساز در معماری اسلامی پرداخته می‌شود. این بخش شامل توضیحاتی در مورد انواع روش‌های ساخت و ساز و نحوه استفاده از آنها در بناهاست.

۶- در این فصل، به بررسی نقشه‌های مختلف در معماری اسلامی پرداخته می‌شود. این بخش شامل توضیحاتی در مورد انواع نقشه‌ها و نحوه استفاده از آنها در بناهاست.

۷- در این فصل، به بررسی اصول و قواعد طراحی در معماری اسلامی پرداخته می‌شود. این بخش شامل توضیحاتی در مورد نحوه استفاده از خطوط، اشکال و رنگ‌ها در طراحی بناهاست.

۸- در این فصل، به بررسی سبک‌های مختلف معماری اسلامی پرداخته می‌شود. این بخش شامل توضیحاتی در مورد ویژگی‌های هر یک از سبک‌ها و نحوه استفاده از آنها در بناهاست.

۹- در این فصل، به بررسی مصالح و مواد ساختمانی در معماری اسلامی پرداخته می‌شود. این بخش شامل توضیحاتی در مورد انواع مصالح و نحوه استفاده از آنها در بناهاست.

۱۰- در این فصل، به بررسی روش‌های ساخت و ساز در معماری اسلامی پرداخته می‌شود. این بخش شامل توضیحاتی در مورد انواع روش‌های ساخت و ساز و نحوه استفاده از آنها در بناهاست.

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

اور بخارده که منزه بود از غلبه و زوال و متوقفت غلبه که خدای تعالی میفرماید: «و هو علی کل شیء قاهر» و آنرا در این حدیث نیز می بینیم: «و هو علی کل شیء قاهر» و آنرا در این حدیث نیز می بینیم: «و هو علی کل شیء قاهر»

مشتاق دانی بر آن به شهنشاهه که به یحیی و یحیی که در آنجا بوده که بر آن خیرات را به یحیی و یحیی

دوستان عزیز! من به شما می‌گویم که اگر می‌خواهید در این دنیا به آرامی و به آسودگی زندگی کنید، باید به خداوند متعال توجه کنید. خداوند متعال به شما می‌گوید که اگر می‌خواهید در این دنیا به آرامی و به آسودگی زندگی کنید، باید به خداوند متعال توجه کنید. خداوند متعال به شما می‌گوید که اگر می‌خواهید در این دنیا به آرامی و به آسودگی زندگی کنید، باید به خداوند متعال توجه کنید.

[illegible]

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي هدانا لهذا
ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين
الطاهرين الأئمة المعصومين
العليين

فصل ہجده

بدینہ دھرم رستہ۔ خدا کا بل اور نصیحت۔

[illegible][illegible][illegible]

در این کتاب، بنیادهای فلسفه، منطق، اخلاق، سیاست، اقتصاد، حقوق، تاریخ، جغرافیا، نجوم، طب، و هنر را به روشی ساده و روان توضیح داده است. این کتاب برای دانشجویان و علاقمندان به فلسفه و علوم انسانی بسیار مفید است.

[illegible][illegible][illegible][illegible]

نقد و مروری بر کتاب «دولت و ملت» اثر دکتر علی شریعتی

هو ٻرڻو، الله جي ڀاڱي ٿيڻا، ويجهه وٺڻ ۽ ڏيڻ سلسلو

درآمد و هزینه

دولت کے لئے اور
دولت کے لئے اور

فما ضررت - بدم شمع دلنوا دلنوا و شمع دلنوا دلنوا
نقشه با کارم حفره و رنگ نازک دلنوا دلنوا

وَلَقَدْ هَمَمْنَا أَنْ نَمُوتَ بِكُمْ وَنَكُونَكُمْ دُونَكُمْ

1

فقد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هنگامی که در این کتاب به بررسی سیر تحول و تکامل نظام حقوقی ایران پرداخته می‌شود، به بررسی سیر تحول و تکامل نظام حقوقی ایران پرداخته می‌شود.

بشماره اولیّه دولتی فستق ازین قلم استاجات کندهای رسته تمام کرده

فقد ورد في نسخة أخرى: «وكانت له امرأة واحدة»

دستور و نظام و روح و هیئت و تقیید و نظم و ادب و غیره

دعای سوره حمد و سوره فاتحه

[illegible]

مجلس شورای ملی و دولت

وہم وادعائے

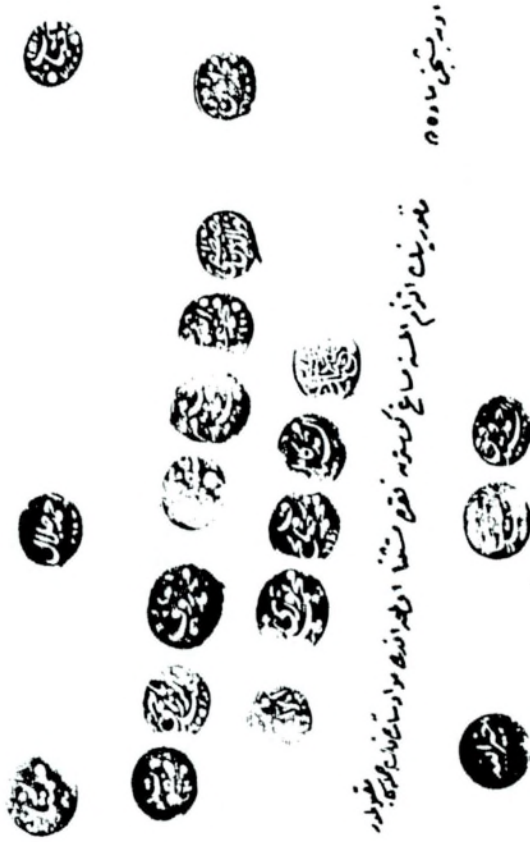
دعا و غفران و توبه و استغفار

مخبرانہ کے لئے

میرزا باقر ابراهیم و ملا محمد باقر

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين أجمعين

...

SULTAN ABDÜLAZİZ'E KARŞI GİRİŞİLEN BİR SUİKAST OLAYI VE HÜSEYİN VASFİ PAŞA

ENVER KORAY

Türkiye'de parlamenter rejimin kurulması yolunda ilk hareketler XIX. yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlar. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren imparatorluğun başta askerî kurumları olmak üzere diğer teşkilâtında da görülmeye başlayan batı tesirleri giderek artarak Tanzimat döneminde Türk-Osmanlı tefekkür hayatını da iyice etkisi altına almıştır. Özellikle 1860'lı yılları takip eden dönemde büyük ve süratli bir gelişme gösteren basın faaliyetleri ile Avrupa siyasî tefekkürü kamuoyuna da intikal etmiş bulunuyor ve devrin hükümetlerinin icraatı bazı paşa konaklarıyla kahvehane ve diğer benzeri yerlerde açıkça konuşuluyor ve münakaşa ediliyordu. Bu münakaşaların ağırlık merkezini de Reşit ve Âli paşaların şahsî nüfuz ve gayretleriyle sarayın hükümet icraatına müdahalesinin önlenmesi dolayısıyla hükümetin murakabesiz icraatı teşkil ediyordu.

Osmanlı Devleti'nde hükümet icraatının murakabesi uzun yıllar ulema sınıfının ordu ile işbirliği yapması yoluyla sağlanmıştı. Fakat 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra bu murakabe tamamen ortadan kalkmış ve hükümet icraatı sadece devlet başkanı olan padişahın nezaretine kalmıştı. Tanzimat devri liderleri olarak tanınan Reşit ve Âli paşaların şahsî nüfuz ve otoriteleri sarayın ve dolayısıyla padişahın bu murakabesini de etkisiz bir hale getirmiş olmalarından dolayı hükümet icraatını murakabe edecek bir teşekkülün yokluğu, daha ziyade gazete idarehanelerinde toplanmış olan aydın yazarlar tarafından acı acı dile getiriliyor ve bunun önlenmesi hususunda yeni yeni fikirler ortaya atılıyordu.

Özellikle bu dönemde geniş ölçüde artan batı ilişkileri neticesinde Avrupa'nın millet murakabesine dayalı parlamenter sisteminin imparatorlukta da kurulması ve uygulanması yolunda kamuoyunda ve gazetelerde çeşitli fikirler ileri sürülüyordu.

Başlangıçta yalnız fikir olarak ileri sürülen bu görüşler, zamanla yönetimin başındakilere karşı bir eylem şekline dönüşmeye başlamıştı. 1850'yi takibeden yıllarda mahiyetleri henüz kesin bir açıklığa kavuşmamış olan

Kuleli Vak'ası, Said Sermedî Olayı, Meslek teşekkülü faaliyetleri, Yeni Osmanlılar gibi şahsî veya topluca yapılmış olan muhalefet cereyanları arasında görülen olaylardan birisi de, Sultan Abdülaziz'e karşı girildiği iddia olunan bir suikast teşebbüsüdür.

Türk basınında üzerinde gerektiği kadar değil, hemen hiç durulmamış olan bu olay, yabancı basında o zaman büyük bir alaka görmüş ve uzun yazışmalara vesile olmuştur. Avrupa gazetelerinde konu hakkında verilen ilk haberler, Havas ajansının İstanbul çıkışlı bir havadisinden kaynaklanmaktadır. O sırada İstanbul'da Fransızca ve İngilizce olarak yayınlanmakta olan The Levant Herald gazetesi olaydan tafsilatlı olarak bahseden ilk gazetedir. Buradan naklen Fransa'da yayınlanan Nord East adlı gazetesinin 29 Eylül 1868 tarihli sayısında¹ olayın Yeni Osmanlılarla da alakalı olduğuna dair bildirilen bir haber üzerine, o sırada Londra'da Türkçe olarak yayınlanan Hürriyet gazetesi etrafında toplanmış olan ve kendilerine "Yeni Osmanlılar" adı verilen grup namına, topluluğun başı telakki olunan Ziya Bey (Ziya Paşa) La Libertée gazetesinin 7 Ekim 1868 tarihli sayısında yayınladığı bir mektupta Yeni Osmanlıların bu olayla hiçbir ilişkisi bulunmadığını bildirmiş ve iddiayı şiddetle reddetmiştir².

Avrupa gazetelerinde geniş yer verilen olay, 1868 senesi Eylülü sonunda Odesalı bir tüccar olan Konduri ile Osmanlı sarayının eski sarraflarından birinin oğlu olan Kostaki Altuncu tarafından Sultan Abdülaziz'e karşı bir suikast teşebbüsünün ortaya çıkarılması ve müteşebbislerinin yakalanarak tutuklanmış olması keyfiyetidir³. Avrupa gazetelerinde olayla ilgili olarak İstanbul'da hükümetçe yapılan tutuklamalar arasında "Yeni Osmanlılar" teşekkülüne mensup bazı ünlü kişilerin de bulunduğu bildirilmiştir. Paris'te yayınlanan La Libertée gazetesinde Ziya Paşa'nın Yeni Osmanlıların bu olayla bir ilişkisi bulunmadığı yolundaki reddiyesi bu havadis üzerine yayınlanmıştır.

Suikast teşebbüsü hakkında hükümetçe yapılan soruşturmanın Aralık 1868 sonlarına kadar devam ettiği, yine yerli ve yabancı gazete havadislerinden anlaşılmaktadır.

Gazetelerin verdiği haberlere göre yukarıda adı geçen suikast faillerinden Rus uyruklu Konduri ile Yunan uyruklu Altuncu'dan başka Beyoğ-

¹ Prof. Dr. Kaya Bilgegil, *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*, Yeni Osmanlılar, s. 408 ve müteakip.

² Prof. Kaya Bilgegil, *a.g.e.*, s. 409.

³ M.C. Kuntay, *Namık Kemal I*, s. 516

lu'nda oturmakta olan bazı yabancı uyruklu kişilerle birtakım Türkler de sorgulama için tutuklanmışlardır⁴. Bu haberler arasında olaya o sırada İstanbul'daki Rus elçisi General İgnatief'in de karıştığı, Rus tebaası olan Konduri'nin serbest bırakılması hakkında Osmanlı Hükümeti'ne baskı yaptığı, Avusturya Hükümeti'nin, olayın iki hükümet arasında siyasî bir gerginliğe meydan vermemek için aracı olmaya çalıştığı, yine aynı gazetedен öğrenilmektedir⁵. Sonuçta, aynı gazetenin verdiği havadise göre olayın yanlış bir jurnale dayanılarak ortaya çıktığı anlaşılmış ve Rus tebaalı Konduri serbest bırakılmış, eski saray sarrafı Altuncu'nun oğlu Yunan tebaalı Kostaki soruşturma sırasında başka suçları ortaya çıktığından tutuklanarak muhakemesi yapıldıktan sonra Bağdat'a sürgün cezasına çarptırılmıştır⁶.

Olayın gazetelere akseden serüveni bundan ibaret ve daha evvel bildiğimiz Kuleli Vak'ası ve Said Sermedî⁷ Olayı gibi yarı kapalı bir şekilde sonuçlanmış olmasına rağmen 1908'de meşrutiyet idaresinin ikinci defa ilanını müteakip Ebüzziya Tevfik tarafından çıkarılan Yeni Tasvir-i Efkar gazetesinde⁸ tefrika edilen "Yeni Osmanlılar" adlı yazı serisinde suikast olayının Tanzimat devri sadrazam ve seraskerlerinden Mütercim Rüştü Paşa'nın damadı Hüseyin Vasfi Paşa tarafından hazırlandığı ve adı geçenin tevkif edilerek emniyette gözaltına alındığı, fakat buradan kaçarak Avrupa'ya firar ettiğinin bildirilmesi, olaya yeni bir boyut kazandırmıştır⁹.

Ne Türk, ne yabancı basında ve ne de tarih literatürümüzde pek bahis konusu edilmediği halde kırk sene sonra Ebüzziya'nın, suikast olayının

⁴ Bu konuda İstanbul'da İngilizce ve Fransızca yayınlanan The Levant Herald gazetesinin 25 Eylül 1868 ve müteakip günlerdeki sayılarında geniş bilgi verilmiştir.

⁵ Kaya Bilgegil, *a.g.e.*, s. 447-452, Prof. Dr. F. Akün, *Namık Kemal'in Mektupları*, s. 272 ve müteakip.

⁶ Prof. Dr. F. Akün, *a.g.e.*, s. 336.

⁷ Kuleli Vak'ası, çoğunluğunu Tophane Müşirliğinde çalışan memur ve subaylardan oluşan bazı kişilerin Padişah Abdülmecid'in yenilik hareketlerine karşı girişilen bir suikast teşebbüsü olup mensuplarının yakalanarak 1859'da Kuleli Kışlasında muhakeme edilerek çeşitli cezalara çarptırılması olayıdır. Said Sermedî Olayı ise Tanzimat dönemi sadrazamlarından Âli Paşa'ya karşı hazırlandığı iddia olunan bir suikast teşebbüsüdür.

⁸ Tasvir-i Efkar ilk defa 1862'de Âgâh Efendi ve Şinasi tarafından çıkarılmıştı.

⁹ "Hüseyin Vasfi Paşa, Altuncu Kostaki namında bir Rumla kiraladıkları römorkörü Abdülaziz'in bindiği saltanat kayığı üzerine sevk ederek onu boğmaya karar verdikleri sırada yakalanarak tutuklanmış, Vasfi Paşa tutuklu bulunduğu emniyetten kaçarak Avrupa'ya firar etmiş, yardımcısı olan Kostaki muhakemesini müteakip Kıbrıs'a sürülmüştür" E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Sadeleştirilmiş basım, c. II, s. 32-34.

Hüseyin Vasfi Paşa tarafından hazırlandığı yolundaki bu beyanı¹⁰ hadiseye bir başka açıdan bakılmasını icabettirmektedir.

Yukarıda yerli ve yabancı basındaki yazılarda da Hüseyin Vasfi Paşa'nın adından -bazı Yeni Osmanlıların da katıldığı şeklinde, müphem bir ifadeden başka- hiç bahis edilmediği halde olayın vukuundan kırk sene sonra Ebüzziya'nın böyle bir beyanda bulunması çok şaşırtıcıdır.

Osmanlı tarihinin o devrine ait, bir kısım önemli iç olaylarının anıldığı ve kendisinin de aralarında bulunduğunu söyleyen Ebüzziya'nın bu suikast olayını neden Hüseyin Vasfi Paşa'ya isnat ettirdiğini anlamak pek mümkün olmuyor. Adı geçen kitapta yazarın anlattığı olayların bir kısmının gerçeklere uymadığı, son zamanlarda anlaşılmış bulunmaktadır. Aca-ba bu da onlardan birisi midir? Yoksa o sıralarda örneklerini gördüğümüz Osmanlı Devleti'nde parlamenter bir rejim için çeşitli kuruluş ve şahıslar tarafından girilen ve şimdiye kadar meçhul kalmış teşebbüslerden birisi midir? Yahut ileride görüleceği gibi Abdülaziz'in saltanatını bertaraf ederek kardeşi veliaht Murad Efendi'yi aynı amaçla padişah yapmak yolunda girilen bilmediğimiz başka bir olay mıdır?

Bu olay, Ebüzziya'nın Yeni Osmanlılar adlı kitabının "İnkılâp" başlıklı bölümünde anlatılmaktadır. İnkılâp, ileride göreceğimiz gibi Hüseyin Vasfi Paşa ile Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın yeğeni olup gerçek bir ihtilalci olduğu kendi yazılarından anlaşılan Mehmet Bey'le 1870 yılında İsviçre'nin Cenevre şehrinde beraber çıkardıkları hükümet ve Padişah Abdülaziz hakkında çok sert ve ağır ithamları ihtiva eden bir gazetedir. Bu gazetede Mehmet Bey'in maksadını gerçekleştirmek için gizlice İstanbul'a gittiğini anlatan "Keşf-i zamir" adlı bir makalesindeki olayın maksatlı olarak tahrif edilmiş bir şekli midir? Hangi sebep veya maksada matuf olursa olsun tarihimizin bu önemli olayını, elde mevcut çok noksan ve müphem bilgilerle de olsa açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Şu hususu da belirtmeliyiz ki, yukarıda bahsettiğimiz muhalefet hareketlerinin o devir hükümetleri tarafından genellikle örtbas edilmeye çalışıldığı yolunda, içte ve dışta ileri sürüldüğü gibi aynı doğrultuda bir olay olduğunu düşünmek de mümkündür.

Olayın aydınlığa kavuşması için her şeyden evvel Hüseyin Vasfi Paşa'nın kimliğini ve faaliyetlerini tanımlamak gerekmektedir.

¹⁰ a.g.e., c. II, s. 32

Hüseyin Vasfi Paşa, Tanzimat devri serasker ve sadrazamlarından ünlü devlet adamı Mütercim Rüştü Paşa'nın damadı olup¹¹ 1835 yılında İstanbul'da doğmuş¹² ve 1276/1859 yılında Harp Okulundan kurmay subay olarak çıktıktan sonra Osmanlı ordusunda Mirliva (Tümgeneral) rütbesine kadar yükselmiş, ordunun güzide subaylarından¹³. Vasfi Paşa, 1865 yılında Kozan bölgesindeki etnik karışıklıkların giderilmesi için teşkil edilmiş olan "Fırka-i Islahiyye"nin kurmay başkanlığı görevinde bulunmuş ve bu görevde iken albaylığa terfi etmiştir¹⁴.

1867 yıllarında Paris'te Osmanlı askerî ataşesi ve aynı zamanda buradaki "Mekteb-i Osmani" adlı Türk okulunun¹⁵ müdürlük görevinde bulunmuştur¹⁶.

Hüseyin Vasfi Paşa'nın bundan sonraki faaliyetleri dikkate alındığı takdirde bu sırada İstanbul'dan kaçan Namık Kemal ve Ziya Bey (Paşa) gibi bazı aydınların Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın teşvikiyle 1867'de Paris'te meydana getirdikleri "Yeni Osmanlılar" adı verilen toplulukla yakın ilişkiler kurduğu ve onların fikrî tesirleri altında kaldığı düşünülebilir. Nitekim meşhur Fransız tarihçisi Léon Cahun Paris'teki bu Yeni Osmanlılardan bahsederken son zamanlarda aralarına Hüseyin Vasfi Paşa adında bir askerin de katıldığından bahseder¹⁷.

Hüseyin Vasfi Paşa, bir müddet sonra, bu son görevinden alınarak (Ağustos 1868 başlarında) Yenişehir tümeni kumandanlığına tayin olunmuştur¹⁸. Paşanın Paris'teki görevinden alınarak Yenişehir fırkası kumandanlığına tayin edilmesi, onun hükümet aleyhinde yazılar yazan Yeni Osmanlılarla yakın münasebetlere girişmiş olmasından ileri geldiğini düşünmek mümkündür. İleride görüleceği gibi bu devir muhalefet hareketlerinin hemen hepsinin arkasında olduğu görülen veliaht Murad Efendi ile paşanın ne derecede ilgili olduğu ve bunun ne zaman ve nasıl başladığı hakkında kesin bilğimiz yoktur.

¹¹ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. II, s. 229-230.

¹² Prof. Dr. Kaya Bilgegil, *a.g.e.*, s. 486.

¹³ Mehmet Esat, *Mekteb-i Mir'at-ı Harbiyye*, s. 71.

¹⁴ A. Cevdet Paşa, *Maruzat*, Yayınlayan: Y. Halaç, s. 117.

¹⁵ Bu okulun kuruluşu ve çalışmaları hk. Bkz. Kaya Bilgegil, *a.g.e.*, s. 481.

¹⁶ Mehmet Esat, *Mekteb-i Mir'at-ı Harbiyye*, s. 71.

¹⁷ K. Bilgegil, *"Histoire general du IV. Siecle a nos jour"*dan naklen s. 487.

¹⁸ *"Ruzname-i Veride-i Havadis 10 Ağustos 1868"*den naklen F. Akün, s. 337.

Hüseyin Vasfi Paşa, 1868 senesi Ağustos başlarında yapılan bu tayini, hastalığını bahane ederek kabul etmemesi üzerine ordudan çıkarılmış ve tekrar Avrupa'ya gitmiştir¹⁹.

Ebüzziya'nın Sultan Abdülaziz'e karşı hazırlandığını bildirdiği yukarıda bahsedilen suikast olayı, bu tarihi takibeden Eylül ayı içinde ortaya çıkmıştır. Bu takdirde olayla paşa arasında bir münasebet kurmak zorlaşmaktadır. Paşanın bir süre Avrupa'da kaldıktan sonra 22 Şubat 1869 tarihinde Triyeste üzerinden İstanbul'a döndüğünü görmekteyiz. Fakat mahiyetini iyice tespit edemediğimiz bir sebepten dolayı²⁰ güvenlik kuvvetleri tarafından tutuklandığını, evinin ve eşyalarının arandığını, bir müddet göz altında bulundurulduğunu görüyoruz²¹. Hakkında bir suç delili bulunmadığından Mart sonu veya Nisan başında serbest bırakıldığı, devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'de (22 Zilhicce 1285/5 Nisan 1869 tarihli gazete) âdeti tarziye makamında bir yazı ile ilân edilmiştir²².

Hüseyin Vasfi Paşa'nın serbest bırakıldıktan sonra nereye gittiğini ve ne yaptığını kesin olarak tespit edemiyorsak da, 1870 yılı Nisan başında İsviçre'nin Cenevre şehrinde bulunduğunu görüyoruz²³. Bu sırada aynı şehirde Hürriyet gazetesini yalnız başına çıkarmakta olan Ziya Paşa'nın aynı gazetede yayınlanan bir mektubundan Vasfi Paşa'nın İstanbul'dan sonra Mısır'a gittiğini, bir müddet orada kaldığını, kendisini Fazıl Mustafa Paşa'nın pek yakın bir adamı olarak tanıttığını, sonra Cenevre'ye geldiğini ve Ziya Paşa ile burada sık sık görüştüğünü öğrenmekteyiz²⁴. Bu sırada Cenevre'de bulunan ve İstanbul'da, Meslek adında ihtilalci bir cemiyet kurarak hükümeti devirme hazırlıkları ile uğraşırken faaliyetleri hükümetçe haber alındığından iki arkadaşı ile (Nuri ve Reşat) Paris'e kaçarak orada teşekkül eden Yeni Osmanlılar topluluğuna giren, fakat onların çalışmalarını kendi amaçları için yetersiz bularak ayrılan Sağır Ahmet Bey oğlu Mehmet Bey'le beraber İnkılâp adında tam anlamı ile ihtilalci fikirleri savunan bir gazete çıkardığını görmekteyiz. Gazetede Osmanlı Hükümeti

¹⁹ Prof. Dr. Faruk Akün, *Namık Kemal'in Mektupları*, s. 337.

²⁰ Avrupa'da yayınlanan Hürriyet gazetesinin 17 Nisan 1870 tarihli 91. sayısındaki "*İstanbul mektubu*" adlı makalesinden naklen M. Cemal Kuntay'ın anlattığı tutuklama olayı ciddi bir belgeye dayanmadığı gibi pek mantıklı de görünmüyor. *Namık Kemal I*, s. 516.

²¹ F. Akün, *Namık Kemal'in Mektupları*, s. 271-272.

²² F. Akün, *a.g.e.*, s. 274.

²³ Kaya Bilgegil, *a.g.e.*, s. 274.

²⁴ Kaya Bilgegil, *a.g.e.*, s. 487-488.

ve bizzat Padişah Abdülaziz aleyhinde son derece ağır suçlamalar, hatta halkı padişah aleyhine kışkırtıcı yazılar yayınlanmaktadır. “Bir hükümetin mahvı zamanı gelince Cenab-ı Hak evvela reisinin aklını alır, onun için padişah-ı zaman (Abdülaziz) çıldırdı. İşi gücü pehlivan güreştirmek, zuhuri kolu oynatmak, koç ve horoz döğüştürmek, Osmanlı nişanını döğüşken keçilerin ve zuhuri kolu maskaralarının boynuna, boynuzuna takmak, birtakım hainler elinde zulüm ve fesad âleti olmak için memleketi mahvetmekte, milletin kanını emmektedir.” “Hilafeti sâkit ve hal’i vâcib” gibi ağır sözleri ihtiva eden bu yazı, İnkılâp gazetesinin 28 Nisan 1870 tarihli ilk sayısında yayınlanmıştır²⁵. Bu yazılar elbette İstanbul Hükümeti’nin gözünden kaçmamakta idi.

Bu iki ihtilalciden Sağır Ahmet Bey’in oğlu Mehmet Bey’in aynı gazetede yayınlanan “Keşfi-i zamir” adlı makalesi ise bunların, ne yolda hareket ettiklerini gösterdiği kadar asıl mevzuumuzu yakından ilgilendirmektedir.

İnkılâp gazetesinin 28 Nisan 1870 tarihli birinci sayısındaki bu makalede aynen şunlar yazılıdır: “Tesisine en ziyade çalıştığım ‘Üss-i Medeniyet’ nam iade-i hukuk cemiyeti açılacağı muhakkak olan adalet mahkemesinde cezası görülmek üzere ismi bilcümle hamiyetkârânın mazbutu olan edebsinin hıyaneti ile²⁶ perişan olması üzerine²⁷ ileride millete hizmete yeni bir fırsat bulurum emeliyle ihtiyar-ı diyar-ı gurbet ederek Paris’e gelmiştim.

Paris’e vusûlümde (vardığımda) ‘Yeni Osmanlılar’ namıyla bir cemiyet teşekkül etti. Ben de içinde idim. Çünkü hayırlı bir maksada çalıştığı, gerek reisinin ve gerek Âgâh Efendi ile Rifat Bey’den başka sair azasının hamiyetkârlık ve fedakârlıkları müsbet idi.

Duhulümden (girişimden) birkaç ay sonra azasından Suavi Efendi’nin (Ali Suavi) idaresi altında ‘Muhbir’ nâmıyla bir gazete çıktı. Bir sene de-

²⁵ Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, II.c., s. 33, M.C. Kuntay, *Namık Kemal II.c.*, s. 518.

²⁶ Bu gizli kuruluş ve faaliyetleri, cemiyet üyelerinden Suphi Paşa’nın oğlu Ayetullah Bey tarafından babası vasıtasıyla Sadrazam Âli Paşa’ya duyurulmuş ve haklarında hükümetçe tâkibata geçilmiştir.

²⁷ Yazarın Üss-i Medeniyet dediği bu cemiyet “Meslek” teşekkülü olup Âli Paşa’yı bir hükümet darbesi ile bertaraf ederek yerine parlamenter bir rejim kurmak (?) amacını güttüğü kurucuları tarafından etrafa duyurulan ve 1867 Haziranında hükümet tarafından haber alınarak kurucuları ve mensupları, yapılan soruşturma ve kavuşturma sonunda, çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. E. Koray, *Yeni Osmanlılar, Belleten*, Sayı 186, Cilt. XLVII.

varm eyledi. Böyle az bir müddette mezkûr gazetenin pek çok faydalı tesiri oldu. Efendi-i mumaileyhin bu hizmetine hamiyetli olanlar arz-ı şükranı yet ederler.

Ben milletin hukuk ve hürriyetini iade ettirmeye, bizim mel'un sultanın (padişah Sultan Abdülaziz) mahvinden başka çare tasavvur edemediğimden ve fûruattan (ayrıntı) bildiğim neşriyat hususu da âciz kaleminin ianesine o zamanlar ihtiyaç görmediğimden, yazı ile uğraşmayıp fiilen bir inkılâp yapmak üzere -ki ötedenberi olduğu gibi halen (şimdi) de istikbalen (gelecekte) dahi maksudumdur (istegim)- *İstanbul'a girip malum olan teşebbüsü ettim*. Yazık ki, reis-i cemiyetin (Prens Mustafa Fazıl Paşa) tam icra zamanında döneçliği ve Âgâh Efendi'nin ihbar-ı sır etmesi (haber vermesi), o zamanki teşebbüsü muvaffakiyetsiz bıraktı. Zararı yok. Beklemek kaybetmek değildir”²⁸.

Bu anlatıştan yazarın padişah Sultan Abdülaziz'e karşı bir suikast teşebbüsünde bulunmak üzere İstanbul'a gittiğini, ancak tasavvurun önceden haber verilmesi dolayısıyla, muvaffak olamadığını anlıyoruz. Fakat olayın ne zaman ve nasıl meydana geldiği hakkında tamamlayıcı başka bilgiye sahip olmadığımızdan kesin bir hükme varamıyoruz. Ancak makalenin ikinci bölümünde bazı aydınlatıcı bilgiler verilmektedir: “Bunun üzerine Paris'e avdet etmeye mecbur oldum. Birkaç ay sonra Hürriyet nâmıyla yeni bir gazete çıkarmaya cemiyetimizce karar verildi. Bu kararı reis-i cemiyete bildirdik, kabul etti. Gazete çıktı”²⁹ demektedir.

Bu ifadeden İstanbul seyahatinin Hürriyet gazetesinin yayınlanmasından birkaç ay önce olduğu belirtildiğine göre, bunun 1868 senesinin Mayıs veya Nisan aylarında olması gerekir. Çünkü Hürriyet gazetesinin ilk sayısı 28 Haziran 1868'de yayınlanmıştır³⁰. Bu takdirde Ebüzziya'nın bahsettiği ve Hüseyin Vasfi Paşa ile ilgili gösterdiği Konduri-Altuncu olayının aynı yılın eylülünde ortaya çıktığı düşünülürse Mehmet Bey'in Âgâh Efendi tarafından önceden haber verilmesi dolayısıyla gerçekleştiremediğini söylediği suikast olayı ile Altuncu-Vasfi Paşa olayının birleştirilmesi zorlaşmaktadır.

Burada, başka ihtimalleri düşünmek gerekmektedir. Acaba, Mehmet Bey'in İstanbul'a gelmesi Hürriyet gazetesinin intişarından sonra mıdır? Nitekim Ebüzziya kitabında Mehmet Bey'in Hürriyet gazetesinin yayın-

²⁸ Kaya Bilgegil, *a.g.e.*, s. 435-436.

²⁹ Kaya Bilgegil, *a.g.e.*, s. 437-438.

³⁰ İhsan Sungu, *Tanzimat I. Yeni Osmanlılar*, s. 779.

lanmasından üç hafta sonra, İtalya üzerinden gizlice İstanbul'a geldiğini bildirmektedir³¹. Fakat seyahatin başka bir maksatla yapıldığını söylüyor. Bu suretle Mehmet Bey'in 1868 yılı yaz aylarında İstanbul'a geldiği kesinlik kazanmaktadır. Ancak ne zaman olduğu konusunda mübayaenet görülmektedir. Bunun Ebüzziya'nın 40 sene sonra, bir takdim-tehir hatasına düşmesinden ileri geldiğini düşünmek mümkündür. Çünkü Mehmet Bey'in bu yazısının 1870'te yazıldığı dikkate alındığı takdirde, iki sene evvelki böylesine önemli bir olayda, hafıza yanlışlığı yapabileceğine inanmak güçtür. Mehmet Bey'in makalesindeki sözlerinden şüphe edilemeyeceği ise yazıda şahitlerin adlarından bahsedilmesi ve zaman gösterilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Yani Mehmet Bey'in anlattığı olayın uydurma ve yakıştırmaya olmadığını teyit edebilecek karineler mevcuttur. Fakat Ebüzziya, Mehmet Bey'in İstanbul'a gelişinin tamamen başka bir maksat için olduğunu söylediği gibi, zaman olarak da Hürriyet gazetesinin yayınlanmasından üç hafta sonra olduğu şeklinde, ayrı bir tarih bildirmektedir. Mehmet Bey'in İstanbul'a geliş sebebini Ebüzziya, Meslek kuruluşunu hükümete haber veren Suphi Paşa'nın oğlu Ayetullah Bey'den hesap sormak olduğu şeklinde göstermektedir³².

Hakkında kesinleşmiş sürgün kararı bulunan bir suçlunun, bu kadar basit bir sebep için, o kadar büyük bir tehlikeyi göze alarak İstanbul'a gelmesi pek akla yatkın görünmüyor. Böyle bir seyahatin ancak Mehmet Bey'in makalesinde anlattığı gibi, Sultan Abdülaziz'i öldürmek gibi çok önemli bir olayla alakalı olması gerekir. Mehmet Bey'le Vasfi Paşa'nın bu gibi işlere girişecek bir karaktere sahip olduğunu, Namık Kemal'in İstanbul'a gönderdiği 5 Haziran 1870 tarihli bir mektubundan da anlamaktayız³³.

Ebüzziya'nın bir hafıza zaafından dolayı hataya düştüğünü söylemek mümkün ise de, Mehmet Bey tarafından tasavvur edilen ve teşebbüse geçilen suikast olayını neden Vasfi Paşa'ya mal etmeye çalıştığını anlamak mümkün olmuyor. Bunun için yukarıda da temas ettiğimiz ihtimaller dışında, başka sebepler ileri sürmek mümkün ise de, bunları ispat edecek delillere sahip olmadığımızdan, burada açıklanmasına lüzum görmedik.

1869 Nisanında bir hükümet tebliği ile serbest bırakıldığı anlaşılan Hüseyin Vasfi Paşa'nın İstanbul'dan ayrıldıktan sonra nereye gittiği ve ne

³¹ Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, Sadeleştirilmiş I. c., s. 249.

³² Ebüzziya, *a.g.e.*, c. I, s. 250.

³³ Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, s. 210-211, F. Akün, *Namık Kemal'in Mektupları*, s. 333, Kuntay, *Namık Kemal I*, s. 94.

yaptığı hususunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak yurt içinde ve dışındaki tutum ve hareketleri şüpheli görüldüğünden, Osmanlı Hükümeti dış ülkelerdeki elçilikleri vasıtasıyla paşayı tâkip ettirmekte olduğunu Âli Paşa'nın Paris Osmanlı elçisi Cemil Paşa'ya yazdığı 4 Şubat 1870 tarihli bir telgraftan anlıyoruz³⁴.

Hüseyin Vasfi Paşa'nın 14 Nisan 1870 tarihinde İsviçre'nin Cenevre şehrinde bulunduğu görülüyor³⁵. İsviçre'de bulunduğu süre içinde Sağır Ahmet Bey oğlu Mehmet Bey'le yukarıda bahis konusu ettiğimiz İnkılâp gazetesini çıkarmıştır. İki ihtilalcinin Cenevre'de bulundukları sırada birtakım gizli ve tehlikeli teşebbüsler peşinde oldukları Namık Kemal'in İstanbul'da babasına gönderdiği mektuplardan anlaşıldığı gibi, Fanton'ın İsviçre'den Namık Kemal'e yazdığı mektup da bunu teyit etmektedir³⁶. Bu mektupların muhtevasından Namık Kemal'in, Hüseyin Vasfi Paşa ile de oldukça sıkı bir ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Ali Suavi daha ileri gidecek Lyon'da yayınladığı "Muvakkaten Ulum Gazetesi Müşterilerine" adlı gazete veya dergide İnkılâp gazetesine Namık Kemal'in de yazı yazdığını ileri sürmekte ise de³⁷, bunu teyit edecek başka karinelere sahip değiliz. Vasfi Paşa'nın ileride bahsedeceğimiz bir mektubundan bunu daha açık ve kesin olarak görmek mümkün olmaktadır.

Fanton'ın Viyana'dan Namık Kemal'e yazdığı Haziran 1870 tarihli mektupta Vasfi Paşa ile Mehmet Bey'in Londra'ya gidecekleri ihtimalinden bahsedilmekte ise de, bu seyahatin gerçekleşmediği anlaşılmaktadır³⁸.

Bu sırada meydana çıkan Fransa-Prusya Savaşı dolayısıyla her iki ihtilalcinin gazetenin faaliyetine son vererek Fransız ordusunda gönüllü olarak çalıştıkları yolunda birtakım haberler ortaya atılmış ise de bunun ne derece ciddi olduğunu tespit etmek mümkün olamamaktadır³⁹.

Bundan sonra Hüseyin Vasfi Paşa'nın 11 Ekim 1871 tarihinde Albert Tomas takma adıyla Atina'da bulunduğunu görmekteyiz⁴⁰. Paşanın Atina'da bulunduğunu haber alan Osmanlı Hükümeti, buradaki ortaelçisi aracılığıyla

³⁴ Kaya Bilgegil, *a.g.e.*, s. 488.

³⁵ M.C. Kuntay, *Namık Kemal I*, s. 94, Akün, *a.g.e.*, s. 334, Tansel, *a.g.e.*, s. 211.

³⁶ Kuntay, *a.g.e.*, c. II., s. 58-59, Akün, *a.g.e.*, s. 334.

³⁷ Akün, *a.g.e.*, s. 332.

³⁸ Kuntay, *Namık Kemal II. c.*, s. 58-59, Akün, *a.g.e.*, s. 334.

³⁹ M.C. Kuntay, *Namık Kemal I*, s. 417.

⁴⁰ Prof. Dr. Kaya Bilgegil, *a.g.e.*, s. 490-491.

lığı ile İstanbul'a gönderilmesini istemiş ise de, Yunan Hükümeti'nin siyasi mültecileri teslim etmemesi sebebiyle, bundan bir sonuç alınamamıştır⁴¹.

Hüseyin Vasfi Paşa'nın Yıldız evrakı arasında bulunan Haziran 1872 tarihli ve ifade tarzından veliaht Murad Efendi'ye Atina'dan yazıldığı anlaşılan bir mektubunda "iktidara geçmek zamanının geldiği, bu maksat için herşeyin hazır olduğu, yalnız emirlerini bekledikleri, bunun güvenilir bir şahsın bulunduğu yere (burası şimdilik Atina'dır) gizlice gönderilmesi, evvela K. Bey diye rumuzlu olarak bahsettiği, fakat biraz aşağıda adını Kemal Bey olarak (Namık Kemal) açıkladığı adamın bir buçuk senedir İstanbul'da bulunduğu halde yazdığı şeylere bir cevap vermediği, bunun da diğer külah kapma sevdasındakiler gibi olduğu, demirin tavında dövüleceği, vaktin daha fazla geciktirilmemesi, icabediyorsa buradaki cemiyet mensuplarından birisini gönderebileceğini, fakat yüksek şahsiyetlerinin güvendiği bir adamı göndermesinin daha uygun olacağı, bu durumun takdirinin ona ait olduğu, böyle bir emirleri olduğu takdirde Kemal Bey (Namık Kemal) vasıtasıyla mümkün olabileceğini, zira onun Atina'daki adresini bildiği, emirlerini beklediği" bildirilmektedir⁴².

Gerçek bir ihtilalci olduğu yukarıdan beri anlattığımız hareketlerinden anlaşılan Hüseyin Vasfi Paşa'nın veliaht Murad Efendi ile ne zaman ve nasıl tanıştığını bilemiyoruz. Ancak o devirde hükümete karşı olanların hemen ekserisinin Murad Efendi ile uzaktan yakından ilişkileri olduğu, diğer bir tâbirle bütün muhalefet hareketlerinin arkasında veliaht Murad Efendi'nin bulunduğunu söylemek mümkündür. Görülüyor ki, Hüseyin Vasfi Paşa da onunla yakın bir münasebet içindedir ve Abdülaziz'i tahttan indirerek onu bir meşrutiyet padişahı olarak tahta çıkarmak için çalışmaktadır.

Namık Kemal ile Hüseyin Vasfi Paşa arasında çok yakın bir ilişki bulunduğunu, onunla temas halinde olduğunu, bu mektuptan anladığımız gibi Atina'da Tomas Albert takma adıyla bulunan paşanın ikamet adresini de bildiği anlaşılmaktadır.

Yıldız evrakı içinde bulunan bu mektubun Sultan Abdülhamit II'nin padişah olduktan sonra eline geçtiği⁴³, bu dönemdeki bütün siyasi faali-

⁴¹ a.g.e., s. 490.

⁴² a.g.e., s. 507-509.

⁴³ İbnülemin M. Kemal (İnal), Sultan Abdülhamid-i Saninin notları, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 16. Sene, s. 13-15.

yetlere karışanların çeşitli bahanelerle birer birer İstanbul'dan, bir daha geri gelmemek üzere, uzaklaştırılmasına sebep olduğu düşünülebilir.

Hüseyin Vasfî Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden ve veliaht Murad Efendi'nin V. Murad unvanıyla padişah olmasından sonra, diğer bütün muhalefet hareketlerine karışmış olanlar gibi, İstanbul'a döndüğü anlaşılmaktadır. Bazı kayıtlara göre paşanın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda orduda görev aldığı ve savaşta gösterdiği başarılı hizmetlerinden dolayı Ferik (Korgeneral) rütbesine çıkarıldığı, savaştan sonra ise muhalefet hareketlerine karışan diğer muhalifler gibi İstanbul'dan uzaklaştırılarak Urfa redif kumandanlığına tayin edildiği ve orada 1296/1878 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır⁴⁴.

Türkiye'de parlamenter bir rejim kurulması yolunda girişilen bu çeşit toplu ve münferit hareketlerin hemen hiçbirisi, tek başına bu amacı gerçekleştiremediği, yani başarıya ulaşamadığı gibi, Hüseyin Vasfî Paşa ve arkadaşının çalışmaları da olumlu bir sonuca bağlanamamış ise de, her hareket toplum şuurunda parlamenterizmin tohumlarının yeşermesini sağlamış ve bilindiği gibi 1876'da Kanun-ı Esasi (Anayasa) hazırlanarak parlamenter rejimin kurulmasında başlıca âmil olmuştur.

⁴⁴ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. II, s. 229-230. İhsan Sungu, İstanbul'da bir dostuna yazdığı mektupta Asitaneli Hüseyin Efendi'nin, İsviçre'de İnkılâp gazetesini çıkaran ve 1295'te Urfa'da ölen Hüseyin Vasfî Paşa olup olmadığını sormuştur. M.C. Kuntay, *Na-mık Kemal I*, s. 516.

1875 HERSEK AYAKLANMASININ ULUSLARARASI BİR NİTELİK KAZANMASI

Dr. KEMAL BALTALI

1-İslahat Fermanları ve Andraşi Notası

Osmanlı Hükümeti ayaklanmayı daha başlangıcında kuvvet kullanarak hemen bastıracağı yerde, kamuoyunu endişeye düşürmemek, kan dökülmesini önlemek ve Karadağ aleyhine düşmanca bir tasavvuru olduğu kanısını uyandırmamak gibi nedenlerle, bu yola gitmemiş ve tamamen aksine, önce asilere nasihatçılar göndererek şikayetlerinin tespitine ve isteklerinin göz önüne alınacağına dair vaatlerde bulunmuştur. Bu yoldan olumlu bir sonuç alamayınca da bir taraftan Viyana Hükümeti'ne başvurarak Dalmaçyalıların asilere yaptıkları yardımların önlenmesi amacıyla bu devletin hudutlarında önleyici önlemler almasını, diğer taraftan da büyük devletlere başvurup Karadağ ve Sırp prenslikleri nezdinde, bu prensliklerin asilere yaptıkları yardımların durdurulması için, nüfuzlarını kullanmalarını istemiştir. Böylelikle ayaklanmanın uluslararası bir nitelik kazandırılması yolunda istenmeyerek de olsa ilk adımlar atılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bir uyruğu olan asileri Babıâli ile görüşmelere sevkedebilmek için, Viyana, St. Petersburg ve Berlin hükümetlerinin 17/8/1875'te Hersek'te mahalli konsolosların ayaklanma bölgesine gönderilmesi yolundaki, bir devletin kendi toprakları üzerindeki egemenlik haklarıyla bağdaşmayan, önerileri de Osmanlı Hükümeti'nce kabul ediliyor. Bu kabul ise devletin bir iç sorununa Avrupa devletlerinin müdahalesinin kabulü yolunda ikinci bir adım oluyor. Asilere şikayetlerini Babıâli'nin kendilerini dinlemek için Bosna'ya fevkalade komiser olarak gönderdiği Server Paşa'ya bildirmelerini ve bu şikayetlerin göz önüne alınacağı yolundaki konsolosların tavsiyelerini asiler dinlemeyip, yeni kabulü imkânsız istekler öne sürdükleri gibi, konsoloslar da kendilerine verilen talimat hudutları dışına çıkarak Ragusa'da (Dubrovnik) bir konferans toplanması fikrini ileri sürüyorlar. Bu öneri de Babıâli tarafından reddediliyor. Ancak bu girişimler, büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne ve Osmanlı Devleti'nin de büyük devletlere karşı politikalarına yeni bir şekil veriyor.

Bu sefer, Avrupa büyük devletlerinin aracılığından ve içişlerine karışmalarından endişe duyan ve bunları önlemek isteyen Osmanlı Hükümeti 20/9/1875 Fermanı, 2 Ekim 1875 İradesini ve 12 Aralık 1875 Fermanını yayımlıyor. 20 Eylül 1875 tarihinde Bosna'da ilan edilen ilk fermanında, özel bir Adalet Bakanlığı'nın kurulması, bütün halk kitlelerinin genel ve özel olarak haklarının sağlanması, mahkeme usullerinin hızlandırılması, vergi toplayanların hareketlerine dikkat edilmesi ve dürüst çalışmayanların cezalandırılacağı öngörülmüştür.

2 Ekim 1875 tarihli olan ve 8 Kasım 1875'te Bosna'da ilan edilen İrade, doğrudan Bosna'ya ait olması itibarıyla daha önemlidir. Buna göre, ayaklanmadan az önce getirilen ve ayaklanmanın görünen nedenlerinden biri olan onda birin çeyreği olan vergi kaldırılıyor, 1873'e kadar olan vergi borçları affediliyor. Bu kararlar Babiâli'ye göre tarımı geliştirecek ve halkın durumunu iyileştirecektir.

Babiâli 12 Aralık 1875'te de bütün imparatorluğa şamil olan 3'üncü ıslahat fermanını çıkarıyor. Bu fermana göre, modern usullere göre bağımsız mahkemelerin kurulması, icra makamlarının mahkeme makamlarından ayrılması, vergilerin daha adil bir hale getirilmesi ve alınması, polis kuvvetlerinin verginin alınması sırasında karışmayacakları, bazı vergilerin alınmayacağı, angaryanın kaldırılması, dinlerin serbest bırakılması, gayri Müslim tebaanın kamu hizmetlerine girmesi, 20'den aşağı 40 yaştan yukarı Hristiyan unsurlardan askerlik bedelinin kalkması ve en önemli olarak da köylü halkın devletten ve özel kişilerden toprak satın alabilmeleri öngörülmüyordu.

Osmanlı Hükümeti çıkarmış olduğu bu reform önlemleriyle de Avrupa diplomasisinin elinden reform maskesi altındaki müdahale girişimlerini önlemede başarılı olamadı. Avusturya-Macaristan Şansölyesi Kont Andraşi, diğer Avrupa devletleriyle istişarelerden sonra 30 Aralık 1875 tarihinde Babiâli'ye şu önerilerde bulundu:

1. Hristiyan halkın serbestçe ayinlerini yapmaları,
2. İltizam usulünün kaldırılması,
3. Çiftçi halkın durumunun ıslahı,
4. Islahatın yapılmasına nezaret etmek üzere Müslim ve gayri Müslim üyeden oluşan bir komisyon kurulması,
5. Alınacak verginin mahalli ihtiyaçlara sarfedilmesi.

Sorun artık Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olmaktan çıkıp, büyük devletlerin bir çıkar oyunu haline gelecekti. Önceki Türk notalarını Andraşi kabul etmiyordu. Andraşi Notası üzerine Babıâli 11 Şubat 1876'da yeni bir irade yayınlıyor ve notanın 5 inci maddesi hariç diğer maddelerini aynen kabul ediyordu.

Andraşi'nin önerilerine göre, ayaklanmada milliyetçi ve siyasi bir nitelik olmayıp, sadece bir köylü hareketi olduğunun belirtilmesi vardır. Ayaklanmanın siyasi önemi ve ihtilalci karakteri, yeni bir hükümet ve devlet kurmak amaçları, önceden reddediliyordu. Ayaklanma mahalli düzeyde mütalaa ediliyor, yörede Osmanlı idaresinin devam edip etmemesi veya Avusturya'nın bölgeyi işgali hakkında hiçbir şey söylenmiyordu. Avusturya'nın bu ıslahat önerisinin altındaki yatan düşünce Türk bölgelerinde ayaklanan bu Slav topluluklarının siyasi bir kurtuluşu olmayıp, bu yerlerin açık bir şekilde ve Avrupa devletlerinin rızasıyla savaşız olarak Avusturya tarafından işgali fikri yatmaktadır. Ayaklanmayı milliyetçi bir karakterden saptırıp, mahalli kılınması amacına yönelik olan, Avrupa ve Osmanlı devletlerince kabul edilen Andraşi önerisi, asi liderler tarafından kabul edilmedi.

Osmanlı Devleti'nin kendi toprak bütünlüğünü korumak, Sırp ve Karadağ prensliklerinin bölgeyi ele geçirmek çabalarına şimdi Rusya ve Avrupa devletlerinin mutabakatını sağlayan Viyana Hükümeti'nin reform önlemleri çerçevesinde nüfuzunu artırmak çabaları eklenmişti. Rusya'nın rızasını elde eden Avusturya diplomasisi, Bosna ve Hersek'e bir mahalli muhtariyet verilmesi hakkındaki Sırp önerilerini bertaraf etmişti. Andraşi önerisi Avusturya'nın da ayaklanmanın bastırılmasını istediğini, diğer Avrupa devletlerine gösteriyordu. Nitekim Andraşi 28 Şubat 1876'da askeri hudut bölgesi komutanı General Mollinary'ye gönderdiği bir talimatta, ayaklanmanın bastırılması amacıyla, ayaklanmaya yardım için kurulan komitelerin yasak edilmesini, silah ve cephane yardımının yapılmamasını, asi çetelerin dağıtılmasını, yurtlarına dönecek mültecilere yardım yapılacağını ve bu konularda Türk yetkilileriyle temasta bulunulmasını istiyor. Mollinary ise bu önlemlerin zaman kazanmaya yönelik olduğunu düşünüyor. Bu önlemlerin uygulama alanına geçirilmesi halinde reayanın Avusturya'ya karşı sempatisinin azalacağını ve buna karşı, Rusya'nın, Sırbistan'ın ve Karadağ'ın etkisinin artacağını düşünüyor. Bu itibarla bu önleyici önlemler uygulama safhasına geçirilemiyor.

Babıâli 11 Şubat 1876 İradesi'nin uygulanması amacıyla Bosna'da Haydar Efendi başkanlığında bir komisyon kuruyor. Bu komisyonda iki

Müslüman ve iki de Hristiyan üye vardı. Komisyona göçmenlerin temsilcisi olarak Yovo Bilbiya da çağrılmışsa da, bu zat katılmayı reddediyor. Mültecilerin dönüşleri artık arızî ve hazırlıksız değil, bir reform sisteminin uygulanması şeklinde mütalaa edilmeye başlanıyor. Haydar Efendi 1876 Mart ayında Bosna'ya geldi. Reformların uygulanmasında ve Avusturya yetkilileriyle ilişkiler kurmada başarılı da oldu. Bosna mültecileriyle görüşmeler yaptı, tavsiyelerde bulundu. Brod'da yapılan bir toplantıda mültecileri evlerine dönmeleri gereğine inandırdı. Yetkili Müslümanların reformlara karşı olmamalarını istedi. Tepkileri kuvvetle bastırılacaktı. Kaçanlar iki kısımda mütalaa ediliyordu: Kendileri ayaklanan köylüler, asilerin etkisiyle kaçanlar. Kaçanlara politik bir karakter tanınmamakla beraber, affediliyor, yurtlarına dönüş biçimleri saptanıyor, bunların kilise ve evlerinin yeniden yapımı için para ve araç verileceği, tarlalarının ekimi amacıyla da tohum verileceği, ondalık verginin bir yıl, diğer vergilerin de iki yıl alınmayacağı ifade ediliyordu. Haydar Efendi 16 Mart 1876'da Bosna kaçaklarının yurtlarına dönmeleri hususunda Avusturya hudut yetkililerinin yardımları olabileceğini Mollinary'ye belirtti ise de, bu zat mültecilerin dönmek istemedikleri ve bunların getirilen reform önlemlerine güven duymadıkları yolunda cevap verdi. Türklerin başarısızlığından memnuniyet duyan Mollinary aynı zamanda Bosna'daki reformlara karşı hareketleri de devamlı olarak Viyana'ya bildiriyordu. Göçmenlerin dönmeleri için Türk heyetleri de gönderildi. Bu heyetlerin göçmenlerle temasları, bazan Avusturya hudut yetkilileri tarafından engellendi. Nitekim 1876 Mayısında Brod'a gelen böyle bir heyetin göçmenlerle temasına şehir yöneticisi izin vermediği gibi, göçmenlere adamlarını gönderip heyetin dönme önerilerini reddetmelerini tavsiye etti¹.

Bosna'da önce mahkemelerin reformuna geçildi. 17 Şubat 1876'da reformların nasıl uygulanacağına dair talimat geldi. Hükümet organlarından ayrı yeni bağımsız mahkemeler kuruluyordu. Mahkeme üyelerini halk seçecekti. Yirmi yaşını dolduran ve vergisini düzenli ödeyen bütün halk, mahkeme üyeleri seçimine katılabilecekti. Üyeler eşit bir şekilde Müslüman ve Müslüman olmayanlardan teşkil olunacaktı. 1876 Mart ayında polis ve zaptiye organlarının tayinleri hakkında talimatlar geldi. Bu organlara halkın güvenine haiz kimseler seçilecekti. Hapishanelerin ne şekilde olacakları belirlendi. Angarya kaldırıldı. Hangi dinden olursa olsun,

¹ Milorad Ekmeçić, Ustanak U Bosni 1875-78, s. 170, Sırp Hükümetine gizli rapor.

herkes toprak satın alabilecekti. Kısa bir süre sonra avukatlık hizmetlerine dair mevzuat da yayınlandı. Bu kararlarla ilgili olarak 22 Mart 1876'da asilerin dört hafta içinde yurtlarına dönmeleri de istenildi. Buna rağmen asilerin büyük kısmı bu davete uymadılar.

Yukarıda anılan ıslahat komisyonu ilk toplantısını 4 Mayıs 1876'da yaptı. Toplantı kararlarının uygulanması Bosna Valisi İbrahim Paşa'ya verilmişti. Paşa bu kararları pek tutmasa da uygulamaya geçti. Ancak komisyon çalışmalarının belli bir planı yoktu. Yetkinin vali veya Haydar Efendi'den hangisinde olduğu iyi bilinmiyordu. Çabalar devletin bir reformundan ziyade ayaklanmanın bastırılması yönünde idi. Önce göçmenlerin yurtlarına dönmeleri, daha sonra da reformlar uygulanmak isteniyordu. Bununla beraber en fazla başarılı olunan saha mahkemeler reformunda, angaryanın yasaklanmasında ve toprakların serbestçe satın alınmasında görüldü.

Bu kararlar alındı ise de ayaklanma yatıştırılamadı. Avrupa devletleri ıslahat önlemlerinin asiler tarafından kabul edilmesini arzu ediyordu. Bu amaçla özellikle Hersek'te çaba harcandı. 7 Nisan 1876'da asiler Dalmaçya'daki Avusturya Genel Valisi Baron Rodiç'e ve Rus Hükümeti adına gelen Veselitski Bojidaroviç'e bir memorandum verdiler. Sütörina toplantısında ve özellikle Babiâli tarafından kabul edilmemesi amacıyla tespit edilen istekler şunlardır:

1. Hersek halkının toprakların 1/3'üne sahip olması,
2. Türk askerlerinin Hersek'ten çekilmesi ve anlaşma ile belirlenecek 6 yerde toplanması,
3. Hristiyan ailelerinin evlerinin yapılması,
4. Toprakların ekimi için yardım,
5. Vergilerin üç yıl alınmaması,
6. Silahların Türklerden önce ve reformlar uygulanmadan terkedilmemesi,
7. Andraşi'nin önerdiği reformların uygulanması için bir yönetmelik hazırlanması, reformlar için gelen paranın bir Avrupa Komisyonu'nun kontrolü altında dağıtımı,

8. Türk kuvvetlerinin bulunacağı altı garnizonda Avusturya ve Rusya gözlemcilerinin bulundurulması.

Sütorina toplantısında Bosna asilerinin temsilcileri yoktu. Bosna asileri önderleri reformlara da karşı idiler. Daha 1875 Yamnitsa toplantısında bunlar, reformlara karşı olumsuz bir tavır almışlardı. Vaso Pelagiç'in 26 Şubat 1876'da yayımlanan bir bildirisinde reformların genel bir özgürlük getirmediğinden söz edilerek Hersek asilerinin reformları reddetmeleri isteniyordu. 7 Mart 1876'da kuzeybatı Bosna asileri reformlara karşı protesto da bulundular. Bu protestoyu başta Vaso Pelagiç olmak üzere 20 asi lider imzalamıştı. Bunlar Avusturya reform önerilerini de reddediyorlardı. Bu protesto Mollinary kanalıyla Avusturya İmparatoruna da gönderildi. Ancak asilerin hepsi reform önerilerine karşı değildiler. Özellikle güneybatı Bosna asileri reformları kabul ediyorlardı. Bu kabulün ise ayaklanmada bir etkisi olmadı.

1875/76 kış aylarında mevsim gereği önemli askeri hareketler olmadı. Hersek asilerinin bir kısmı Karadağ'a, bir kısmı da iklim koşullarının daha uygun olduğu güneye çekilmişlerdi. Bosna yöresinde de kış mevsiminde ciddi bir hareket olmadı. Ancak 1876 ilkbaharından itibaren her iki bölgede yeniden çarpışmalar başlayacaktır. Hersek'te özellikle Nikşik'e giden geçitler üzerinde çarpışmalar olmuştur. Asiler Duga geçitlerinde A. Muhtar Paşa kuvvetleri tarafından dağıtılıp, büyük kayıplara uğrayarak dağlara iltica ettiler. Kuzeybatı Bosna'da karışıklıklar çıkaran çeteler de Kraynalılardan oluşan ve başlarında Pozderats Bey bulunan Osmanlı kuvvetleri tarafından dağıtılıp Trubar'a kaçtılar. Hersek'ten gelen Ali Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri önünden de Golup Babiç çeteleri kaçtı. Yeniden çeteler kurmak istediler ise de köylülerin çoğu ayaklanmaya katılmadı. Bunların evleri de asi ajanlar tarafından yakılmakta idi. Korku Türklerden ziyade Grahovalı Sırlardan ileri geliyordu. Bu durumda yeniden Dalmaçya'ya kaçanlar oldu.

1876 Mayıs sonunda asilerin durumuyla ilgili olarak A. Muhtar Paşa şu bilgileri vermektedir:

"Halen silah taşıyabilecek 700-800 kadar asi bulunmaktadır. Geri kalan asiler evlerinden ayrılma kararının bir sonucu olarak, sefaletin ağırlığı altında ezilmektedirler. Belli bir yerde toplanmaya muktedir olmadıkları gibi, büyük kayıplardan sonra İmparatorluk kuvvetlerine karşı koymaya cesaret edemeyeceklerdir. Bunlar arasında yüzde doksanı ayaklanmaya devam etmek istememektedir. Yalnız moral mülahazaları silahlarını bırak-

malarına engel olmaktadır. Hersek'te ancak 5-10 kişilik gruplar halinde görünebilmekte ve hatta bunu dahi yapamamaktadırlar. Bir kelime ile ifade edilmek istenirse, asiler ciddi bir hareket yapabilmek için maddi imkânsızlık içinde bulunmaktadırlar ve ancak büyük ölçüde Karadağ kuvveleri tarafından desteklenmedikçe bir harekete teşebbüs edemeyeceklerdir.

Hersek'ten gelen haberlere göre ise, yalnız bu vilayet için Gable ve civarı ahalisi Dalmaçya'dan gruplar halinde dönmüşlerdir. Aşağı ve yukarı Kerasto sakinlerinin büyük kısmı 20 gün var ki evlerindedir. Metkovitç sakinleri 1.500 kişiden fazla bir grubun dönmeye hazır olduğunu bildirmişlerdir. Diğerleri Ebgne istasyonu yolu ile kendiliğinden gelmişlerdir. Ragusa (Dubrovnik) tarafındaki göç etmiş büyük sayıda aileler dönüşlerini istemişlerdir ve eğer bu dönüş şimdiye kadar genel bir hareket mahiyetini almamış ise, bunun nedeni, bir taraftan etraftan yapılan yardımların devam etmesi, diğer taraftan da bu dönüş istek ve eğilimine komiteler tarafından engel olunmasıdır. Bu komiteler dağıtılmış olmaktan uzak, mülteciler arasından toplanmış olan asi eşkiya çetelerine para ve yiyecek dağıtmaya devam ediyorlar ve mültecilerin dönüşlerine de engel oluyorlar"².

Haziran ve Temmuz aylarında ayaklanma tam bir buhran içindedir. Petar Uzelatz'ın Avusturya çıkarlarına hizmet ettiği ve Bosna'nın Avusturya'ya katılmasını önerdiği anlaşılmıştır. Pelagiç ve birkaç ayaklanma lideri, Avusturya yetkilileri tarafından tutuklanmıştır. Petar Kara Corceviç ayaklanmadan çekilmiştir. Golup Babiç'in kendi çıkarı için çalıştığı anlaşıldığından, Knin Komitesi ve Belgrad Hükümeti tarafından yapılan yardım kesilmiştir. Golup Babiç 20 Temmuz 1876'da Ristiç'e yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Bana gelince durumum çok kötüdür. Hayatımdan hiç memnun değilim. Buralara gelmeyi kabul ettiğimde bana çok şeyler vad edilmişti. Ama bugüne kadar her yönden aldatıldım. Bu bölgelere geldim. Halkı silahlandırıp ayaklandırıdım. 100 bin kişilik halkı perişan ettim. Vicdanen huzursuzum. Genel amacımıza faydalı olmak zamanı geldiğinde, işte ellerim boş bırakıldı. Ben yardım beklerken çeşitli engellerle karşılaşıyorum"³.

Güneybatı Bosna'daki resmi Rus politikasının etkisi altındaki ayaklanma da küçük karışıklıklar şeklinde devam etti ise de kendi aralarında çeşitli anlaşmazlıklardan dolayı başarısız kaldılar.

² Rashid Pasha to Musurus Pasha, 29 May 1876, No. 324, FO/Londra.

³ Milorad Ekmeç, Ustanak U Bosni 1875-78, s. 192, G.Babiç'ten Ristiç'e 20 Jula 1876 ALLSAN, inv. br. 18/426.

Özetle 1876 Mayıs sonuna gelindiğinde silah taşıyabilecek çok az sayıda asi kalmış olmasına rağmen, ayaklanma gerilla çarpışmaları biçiminde devam ediyordu. Karadağ ve Sırbistan'ın ayaklanmaya yardım ve müdahalesi önlenememişti. Büyük sayıda mülteci dönüşlerini istemişlerse de, bu dönüş genel bir hareket mahiyetini almamıştır. Bunun nedeni de bir taraftan dışarıdan yapılan yardımların devam etmesi, diğer taraftan da bu dönüşle Slav Komiteleri tarafından engel olunmasıdır. Ayaklanma bölgesi dışındaki bu komiteler ise dağıtılmış olmaktan uzaktırlar.

2 — Berlin Memorandumu

Rusya 1876 ilkbaharından itibaren asilerin isteklerini esas alan ve Karadağ'ın genişlemesini isteyen yeni bir politika izlemeye başlamıştır. Ayaklanma bölgesine muhtariyet verilmesini ve askeri bir işgali ileri sürmektedir. Rus Şansölyesi Gorçakof'a göre asilerin istekleriyle, Andraşi Notası bağdaştırılabilecektir. Avusturya ise Doğu sorunun çözümünde Viyana'nın merkez olmasını ve Andraşi Notası çerçevesinde bir uzlaşmaya varmayı düşünmektedir. Bosna ve Hersek'in tamamı Avusturya'ya bağlanmalıdır. Avusturya'nın en fazla ilgi duyduğu Islahat önlemlerinin amacı Türk bölgelerindeki ayaklanan toplulukları durdurmak olmayıp, bu yerlerin savaşı bir şekilde ve Avrupa devletlerinin rızasıyla Avusturya tarafından işgali idi. Bosna'nın Vrbas nehri ile ayrılması bile Viyana'nın politikasına uymamaktadır. Bu yöreleri kendisine katmak isteyen Sırbistan'a karşı da Avusturya'nın politikası iki yönde olabilecekti: Ya Sırbistan'a karşı kuvvetli bir tavır almak ya da Sırbistan'ın yapmak istediğine müsaade ederek, bu arada kendi çıkarlarını korumak.

Alman Şansölyesi Bismarck ise iki müttefiki arasında açık bir tercih yapmaya eğilimli görünmemektedir. Onun için önemli olan Avrupa barışı ve Avusturya-Rusya-Almanya arasındaki uyumdur. Osmanlı İmparatorluğu, onun nazarında önemsizdir. Avrupa barışı yararına Osmanlı İmparatorluğu'nu bölme planları tasarlamaktadır. Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgalini ve Besarabya'nın da Rusya'ya verilmesini önermektedir. Ona göre barışı fiilen getirecek önlemlerin kabul edilmesine değin, ayaklanma devam edecektir⁴.

İngiltere'nin Berlin Büyükelçisi O. Russell 5 Mayıs tarihli mektubunda; Alman Hükümetinin konu üzerinde barışın korunmasından başka

⁴ Russell to Derby, 28 March and 5 April 1876, FO 64/851 secrets Reports Nos. 137 and 145.

bir özel menfaati olmadığından bahisle, müttefikleri olan Avusturya ve Rusya hükümetlerinin mutabık kalacakları bir çözüm yoluna manevi destek vermek istediğini yazıyor⁵.

Bu durumda Rusya, Alman ve Avusturya hükümetleriyle işbirliği ederek amacına ulaşmanın yeni yollarını aramaya başlıyor. Özetle söylemek gerekirse Kont Andraşi, Babiâli tarafından kabul edilen kendi notası çerçevesinde bir anlaşmaya varmayı düşünürken, Prens Gorçakof, Andraşi Notası'nın asilerin istekleriyle ahenkleştirilmesinin mümkün olacağını düşünmektedir⁶. Varılacak mutabakata ise Alman Hükümeti desteğini verecektir.

Bu koşullar içinde Rus Çarı Alexander'ın girişimiyle 1876 Mayıs ayında Berlin'de Doğu sorunu üzerinde Rus, Alman ve Avusturya-Macaristan Şansölyeleri arasında bir konferans toplanmasına karar veriliyor. Gorçakof, Çar adına Andraşi'yi Mayıs ayının ilk günlerinde Berlin'de yapılacak görüşmelerde bulunmaya davet ediyor⁷. Çar'ın yaklaşan Berlin ziyareti sırasında Gorçakof, Bismarck ve Andraşi ile buluşup ortak önlemler almayı tasarlamaktadır. Rus ve Avusturya Şansölyeleri için akla gelen ilk şey, Berlin'deki 'Great Main' büyük adamın yardımını sağlamaktır⁸.

Berlin'de yapılacak görüşmelerde izlenecek politika hakkında Gorçakof'un isteği üzerine İgnatief bir memorandum hazırlıyor. Hazırlanan bu memorandumda Gorçakof'a şunlar telkin edilmektedir:

1. Ayaklanma sorununu çözebilecek iki yol vardır: Ya Prens Nikola'nın idaresi altında Hersek'in muhtar bir eyalet haline getirilmesi, ya da Karadağ'a kendisine bitişik Hersek bölgelerinin verilmesi ve Bosna/Hersek'in geri kalan kısımları için geniş ayrıcalıklar tanınması,

2. Karadağ'ın topraklarının genişletilmesi ve bağımsız bir devlet olarak tanınması,

3. Sırbistan'a Küçük Zvornik'in verilmesi,

4. Aralık fermanının Hıristiyanların yararına ve sıkı bir gözetim altında tedricen genişletilmesi,

⁵ Russell to Derby, May 5/1876, No. 188 Confidential.

⁶ Loftus to Derby, Apr. 26/1876, No. 187.

⁷ Prince Gortschakoff à M. de Novikov à Vienne, Livadia 23 March/4 April, SA Varia Turquie, 1876.

⁸ Andrassy, 11, 276.

5. Bir konferansın toplanması.

İstanbul'da bir konferansa önceden şiddetle muhalefeti bildiren İgnatief, üç imparatorluk devleti tarafından Osmanlı Sultanı'na çok sert ifadelerle kaleme alınmış bir ültimatoma da verilmesini öneriyor⁹. Önerilen ültimatoma metni de şöyle olacaktır:

"Osmanlı Hükümeti, devletler tarafından kendisine sağlanmış olan toprak bütünlüğü garantisinden faydalanmaya devam etmek istiyorsa, kendi güvenliği ve Avrupa barışı için bir tehlike teşkil eden askıda olan sorunların bir konferansta incelenmesini kabul etmelidir. Eğer Türkiye bu öneriyi reddederse, toprak bütünlüğü garantisinden mahrum edilecek ve kaderine terk edilecektir. Devletler bundan böyle ancak kendi karşılıklı çıkarları üzerinde danışmada bulunma hakkını saklı tutarlar".

St. Petersburg'da İgnatief'in bu önerileri aşırı bulunduğundan yeni bir program hazırlanıyor. Yeni Rus programı; asilerin isteklerini esas alarak doğrudan görüşmelerin yapılmasını, Babiâli'den ateşkes istenilmesini, asiler tarafından istenilen kontrol ve garantinin bir Avrupa Komisyonu tarafından icrası ve bir Avrupa Konferansı'nın toplanmasını öngörüyordu. Bu konferans 1860 yılındaki Suriye örneğine uygun olarak ayaklanma bölgesi için yabancı bir askeri işgali önerecek ve Türkiye'ye karşı muhtemel zorlayıcı önlemleri hazırlayacaktı.

Andraşi, Çar ve maiyeti gelmeden bir gün önce Berlin'e geliyor. Aslında daha önce gelmek istemiş ise de son anda rahatsızlığı buna engel olmuştur. Bismarck ile ilk defa Andraşi görüşüyor. Bu görüşmeyi İmparator F. Joseph'e şöyle bildirmektedir:

"Çarşamba günü Bismarck'la üç saatlik bir görüşme yaptım. Görüşmelerin esasları şöyledir: İmparatorluk Şansölyesi, monarşik prensiplerin çıkarları yönünden, üç devlet ittifakının gereğine sıkıca sarılıyor. Almanya herhangi bir öneride bulunmuyor fakat iki devletin mutabık kaldığı herşeyi kabul ediyordu. İmparator William'dan bu görüş üzerinde durmasını isteyecek ve Gorçakof'a üç devlet arasında biri tarafından diğerine herhangi bir baskı olmamasını izah edecekti. Bu nedenden dolayı hiç kimse Almanya'yı, her ikisi arasında karar vermeye zorlayacak güç bir duruma düşürmeyecekti. Kendisi bizzat, asilerin isteklerinin nazarı itibare

⁹ Mémoire du Général Ignatief, in private letter, Zichy to Andrassy, 5 May, SA Vária Turquie 1, 1875.

alınması görüşünde idi. Zira bu husus, bizce otonom devletler yaratmaktan daha uygun idi. Hiçbir sonuca varmayan muhtelif çözüm şekillerinin zorluklarını ona belirttikten sonra, o bana yalnız veya Rusya ile beraber bir müdahalenin kabul edilip edilemeyeceğini sordu. ‘Onlardan ikisinin’ de kabul edilemeyeceği cevabını verdim. Daha sonra Bismarck, Kral V. Emmanuel’in ordusunu bir yerde müdahaleye hazırladığını ve Milano’da kendisinin yatıştırıcı olmasını önermiş ise de Kendell’in bunu sükutla karşıladığını söyledi. Ben, kralı bu fikrinden vazgeçirmenin daha iyi olacağını, çünkü Avusturya’nın buna hiçbir zaman razı olmayacağını ve bu girişimin kolaylıkla kötüye dönüşebileceği cevabını verdim. Bunun üzerine Bismarck, Almanya’nın, diğer bir çözüm yolu mümkün olmazsa, Avusturya ve Rusya’nın Türk İmparatorluğu’nun bir kısmını almasına karşı olmadığını belirtti. O zaten Besarabya’nın iadesinin Rusya’yı tatmin edip etmeyeceğini St. Petersburg’dan daha önce sormuştu. Muhakkak ki, Besarabya çok önemli olan bir yer değildi ve çözüm için, Almanya, Tuna ağzının Rusya’ya iadesine de rıza gösterecekti. Bu fikir, St. Petersburg’u memnun edeceğe benziyordu. Fakat henüz olumlu bir cevap almamıştı. Majestelerinin bunu kabul edip etmeyeceğini bilmek istiyordu. Kanıma göre, evet diyeceğiniz cevabını verdim, fakat kendimizi bir redde maruz kılmayalım ve böyle bir öneriyi ileri sürmektense bekleyelim..”¹⁰

Çar ve maiyeti 11 Mayıs’ta Berlin’e geldiler. Yapılan toplantıda Gorçakof ayaklanmanın cereyanını büyük ölçüde asiler lehine hikaye eden ve Babiâli’den çarpışmaların durdurulmasını ve asilerle, onların isteklerini esas alan doğrudan görüşmelerde bulunmasını isteyen, yukarıda esasları belirtilen Rus programını Andraşi’ye açıklıyor ve doğrudan bir müdahale ve işgali öneriyor.

Kont Andraşi, Çar ve Gorçakof ile yapılan görüşmeleri imparatoruna telgrafla şöyle anlatmaktadır:

“Çar beni alışlagelmemiş iltifat ve dostlukla kabul etti. O, evvela, üzerinde Avusturya ve Almanya nişanları olan üniformasını gösterdi ve işte benim programım dedi. Sonra da altı devlet arasında bir konferansın toplanması üzerinde kuvvetle durdu. Huzura kabulüm esnasında, İgnatief’ten birçok telgraflar gelmişti. Bunların hepsi Türkiye’nin çöküntüye doğru gittiğini belirtmekte idiler. İmparator Alexander, Türkiye’nin kendi kendine yıkılmasıyla bize kolayca bir sürpriz yapabileceğini söyledi. Bunun

¹⁰ Tel., Andrassy to Emperor Francis Joseph, Berlin, 12 May, SA Varia Prussia, 1876.

üzerine, üç devletin sıkı bir şekilde birliğinin gereğini belirttim ve bu ihtimalle ilgili olarak kendi aramızda yüksek düzeyde bir anlaşmaya varmamızın kanım olduğunu ilave ettim. Bu fikri hararetle karşıladı ve 'evet herşeyden evvel biz ikimiz' dedi.

Bu noktaya kadar herşey iyi geçti. Çar'dan sonra Gorçakof'a gittim. Gorçakof bana hazırlanmış olan bir memorandum okudu ve Türk elçisi hariç, altı devletin temsilcilerini beraberce çağırmayı bana önerdi ve bizim adımıza memorandumu onlara tebliğ etmeyi söyledi. Bu belgenin içeriği kesin olarak kabul edilemezdi. Bu belge, anlaşılmayan ifadeler yanı sıra, bir işgal fikrini, bir konferans tarafından Türkiye'ye karşı hazırlanacak etkin tedbirleri, ayaklanmanın resmen ve abartılmış bir övülmesini ve diğerlerini içeriyordu.

Akşam Gorçakof, Bismarck ve ben, memorandum üzerinde görüştük. Ben, bu koşullar altında bu önerileri kabul edemeyeceğimi belirttim. Talimatım dışında kaldığını işaret ettiğimde, Gorçakof talimatları beklemek için zaman olmadığını ve benim imparatorumun güvenini taşıdığımı belirterek itiraz etti. Bana memorandumda değişiklik yapabilme ayrıcalığını da tanımayı garanti etti. Fakat ben görüşmelerimizi özetlemeden evvel, resmen bir karşı öneri üzerinde çalışmam gerektiğini belirttim.

Kuvvetle inanıyorum ki, bu öneri buraya da, bana olduğu gibi beklenmeyen şekilde geldi. Ben, Bismarck ve İmparator Alexander'ın desteğine güveniyorum. Başarılıp başaramayacağımı söyleyemem, fakat sorumluluğumu bilen bir kimse olarak, memorandumun diğer devlet temsilcilerine tebliğine, ne pahasına olursa olsun, rıza gösteremem. Gorçakof dün, isim vermeden 3'üncü bir devletin müdahalesini ve bir filonun Klek limanına girişini önerdi. Bu ikili öneriyi kati şekilde reddettim ve Bismarck da bunu destekledi..."¹¹.

Günün ileri bir vaktinde Avusturya Şansölyesi yeni bir telgraf daha gönderiyor:

"Majestelerinin talimatına uygun olarak, bizim veya başka bir devletin bir işgal fikri reddedildikten sonra, ancak büyük devletlerin kendi uyruklarını ve genellikle Hristiyanları korumak nedeniyle Türk sularına savaş gemilerini gönderme planı üzerinde oybirliği olabilir. Bu fikrin burada tasvip göreceği zannediliyor. Muhtemelen Fransa ve İtalya da kabul edecek-

¹¹ Tel., Andrassy to Emperor Francis Joseph, 12 May, SA Varia Prussia 1876.

tir. Bunun üzerine biz de muhalefet göstermeyelim. Sonuç olarak, bu yönde bir anlaşmaya varılırsa, Majestelerinden İstanbul'a ikinci bir geminin geçici olarak gönderilmesine ve lüzumu halinde kullanılmak üzere diğer gemileri de hazır tutması hususunda donanma komutanına gerekli emirleri vermesini rica ederim"¹².

Akşamleyin Andraşi, imparatoruna daha sevinçli bir telgraf gönderdi:

"Durum tamamen değişti. Gorçakof tereyağı gibi yumuşaktı. Bize hoş görünen bütün noktaları çıkardı. Şimdi bu toplantıdan anlaşma ve kendi menfaatlerimizin zedelenmeden çıkacağını tahmin ediyorum. Yarın sabah Gorçakof, tarafımdan kabul ettirilen önerileri diğer devlet temsilcilerine kendi adına okuyacak. Bu öneri iki noktayı içermektedir: Reformların uygulanması için iki aylık bir mütareke ve savaş gemilerinin gönderilmesi için bir anlaşma. Karadağ için anlaşma daha sonra olacaktır. Gorçakof'la ilerisi için planları konuştum ve ona Türk Hırvatistan'ının (Croatie) Avusturya tarafından ilhakına itirazı olmadığını beyan ettirdim. Başlangıç için bu kadar yeter"¹³.

Uzlaşma bir belge üzerine sergilendi. Belge reformların uygulanması için iki aylık bir ateşkes ve savaş gemilerinin Osmanlı karasularına gönderilmesini öngörüyordu. Bu süre içinde bir anlaşmaya varılmazsa devletler "barış yararına etkili tedbirler" alacaklardı.

Berlin görüşmelerinde üç şansölye diğer büyük devletlerin de işbirliğini elde etmek amacıyla, onlara bu önerileri bildireceklerdir. Berlin'deki İngiltere, Fransa ve İtalya büyükelçileri 13 Mayıs'ta davet edilerek toplantının sonuçları kendilerine bildiriliyor ve memorandumun örnekleri veriliyor. Kararın desteklenmesi hususunda ayrıca kişisel çağrılarda bulunuluyor. 13 Mayıs, günlerden Cumartesi idi ve Pazartesine cevap isteniliyordu.

Bu önerilere göre, Türkiye'deki durum iki seri tedbirlerin alınmasını gerektirmektedir. Bunlardan biri Osmanlı devletinin Hristiyan uyruğu ile, bu ülkede yaşayan yabancı devlet uyruklarını korumak için, bu kişilerin tehdit edileceği yerlere yabancı devlet savaş gemilerinin gönderilmesidir. İkinci seri önlemler bizzat Hersek ayaklanmasıyla ilgili olup, buna dair 30 Aralık 1875 tarihli Andraşi Notası'ndan bir müdahale hakkı çıkarılmaktadır. Osmanlı Devleti'nce Avrupa'ya karşı girişilmiş olan taahhütlerin yeri-

¹² Tel., Andrassy to Emperor Francis Joseph, 12 May 1876.

¹³ Tel., Andrassy to Emperor Francis Joseph, 12 May, SA Varia Prussia 1876.

ne getirilmesi için bu devlet üzerinde ciddi bir baskı yapılması istenilmektedir. Bu yolda ilk adım olarak büyük devletler iki aylık bir ateşkes anlaşmasının kabulü için Babiâli'ye baskıda bulunacaklardır. Bu süre içinde de Babiâli ile asiler arasında şu esaslar üzerinden bir anlaşmaya varılmasına çalışılacaktır:

1. Yerlerine dönen mültecilere ve asilere, evlerini ve kiliselerini yeniden yapmaları için malzeme verilecek ve kendi çalışmaları ile geçimlerini sağlayacakları zamana kadar işleri temin edilecektir.

2. Yardımların dağıtımı Türk Komiseri'nin yetkisine bırakılmıştır. Bu komiser reformların ciddi olarak uygulanmasını garanti etmek ve bu uygulamayı denetlemek için, alınacak önlemler üzerinde 30 Aralık 1875 tarihli notada zikredilmiş olan karma komisyonla mutabakata varacaktır. Söz konusu komisyona Hersekli bir Hristiyan başkanlık edecektir.

3. Türk kuvvetleri gerginlik azalınca kadar uygun görülecek bazı noktalara çekilecektir.

4. Hristiyanlar ve Müslümanlar silahlarını muhafaza edeceklerdir.

5. Devletlerin konsolos veya delegeleri genel olarak reformların uygulanması ve özellikle asi ve mültecilerin yerlerine dönüşlerine ait olaylar üzerinde denetimde bulunacaklardır.

Büyük devletlerin yardımı ile, bu esaslar üzerinde bir anlaşma aktedilecektir. Bununla beraber, eğer bu iki aylık ateşkes süresi içinde devletlerin çabaları arzu edilen sonuca ulaşamazsa, üç imparatorluk hükümeti, bu diplomatik aksiyonlarına gerekli ciddi önlemlerin ilave edilmesi kanısındadırlar.

Ne gibi önlemlerin alınması düşünülmektedir?

Buna her iki şansölye de kaçamaklı cevaplar vermişlerdir. Konferans-tan sonra Lord O. Russell, Prens Gorçakof ve Kont Andraşi'nin daveti üzerine onlarla ayrı ayrı birer görüşme yapıyor. Berlin önerileri ve bu önerilerin, alınacak önlemlere ait olan son maddesi üzerinde yapılan görüşmelerde; İngiltere Büyükelçisi ne gibi önlemler alınabileceğini her iki şansölyeden de ayrı ayrı soruyor.

Buna cevaben Kont Andraşi, bir an tereddüt ettikten sonra, koşulların, sorunun durumunu değiştirebileceğini ve bunu şimdiden tahmin etmenin imkânsız olduğunu söylüyor.

Rus Şansölyesi ile yapılan görüşmede Prens Gorçakof, Türkiye'nin bir kıvılcımın patlayabileceği bir barut deposu olduğunu, İstanbul'da her şeyin vuku bulabileceğini ve bu sürprizlere hazır olunmasını ifade ediyor. Alınacak olan önlemler hakkında ise Gorçakof, bütün devletler tarafından zamanın icaplarına uygun gelen ortaklaşa alınacak önlemler olabileceği cevabını veriyor¹⁴.

Üç imparatorluk şansölyesinin Doğu sorunu ile ilgili olarak Berlin'de almış olduğu bu kararlara İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetleri katılmaya davet ediliyor. Fransa ve İtalya hükümetleri bu kararlara hemen katıldıklarını beyan ederken, İngiltere bunu reddediyor. Fransa bu ara yeterince gücü olmayan bir devlettir. Hafta sonu tatiline bakmaksızın 14 Mayıs Pazar günü memoranduma mutabakatını bildiriyor.

İtalya'nın şimdilik barışa ihtiyacı vardır. Doğu sorununu Adriyatik Denizinin doğusundaki kendi çıkarlarını savunmak amacıyla daha kuvvetli bir durumda olacağı zamana kadar ertelenmesi görüşündedir. Ancak İtalyan Kralı Donkişotvari konuşmalarda bulunuyordu. Alman Büyükelçisine Bosna'da İtalyan ordusunun hizmetini öneriyor. İngiliz Büyükelçisi Paget'e İtalya'nın şimdiye kadar yaptığından daha faal bir rol oynamak istediğini, bizzat kendisinin pasif kalamayacağını, zira birşey yapmamanın kendi tabiatına aykırı olduğunu belirtiyor¹⁵. İtalya Hükümeti de Fransa gibi 14 Mayıs'ta memoranduma resmen katıldığını telgrafla bildiriyor.

Russell'in raporu Londra'ya 14 Mayıs Pazar günü öğle sonu geldi. Pazartesi öğleden sonra St. James Palas'ta verilen bir resepsiyonda Disraeli Rus Büyükelçisi Şuvalof'la karşılaşılıyor. Disraeli birdenbire "Bizim Berlin önerilerine verilecek bir cevabımız yok" diyor. Zira İngiltere'ye Karadağ veya Bosna imiş gibi muamele edilmiştir. Daha sonra da Prens Gorçakof ve Kont Andraşi'nin Pazartesiye kadar Berlin'de kalacaklarını bildirdiklerini ve İngiltere'ye cevabını bildirmesi için 24 saat süre verdiklerini elçiye hatırlatıyor. Disraeli'nin çok nazik olmayan tutumundan şaşırın Şuvalof, yatıştırıcı bir cevaba çaba gösterirken acele bir ateşkesin lüzumunun haftaları gerektirmediğine dair telkinine Başbakan "Nasıl ateşkes istiyorsunuz?" diye soruyor ve ilave ediyor: "Yalnız Türkiye tarafından uygulanan bir ateşkes değil mi?"¹⁶.

¹⁴ Russell to Derby, May 15/1876, No. 209 Secret.

¹⁵ Paget to Derby, 5 May/1876, No. 168, FO 45/286.

¹⁶ Shuvalov to Gorchakov, 7/19 May, Slavonic Review, III, 664-65, Doc. No. 31.

Başbakanın bu tutumu dolayısıyla Derby de Berlin memorandumunu kabul edemiyor. Kabine toplantısından sonra memorandumun reddine karar veriliyor. Disraeli'nin kanısına göre Türkiye'nin ayaklanan eyaletleri tamamen kaybetmesi daha iyidir. Kendi ödünlerinin hududu, Türkiye'nin kabulü şartıyla, bir ateşkes ve statükonun yeniden onaylanmasını kararlaştıracak bir Avrupa Kongresi'dir¹⁷. Toplantıdan sonra Derby aşağıdaki telgrafi Russell'e gönderiyor:

İngiltere Hükümeti üç devlet tarafından ileri sürülmüş planda ciddi mahzurlar görmekte ve onun Babiâli'ce kabulü için baskıda bulunmaya hazır bulunmamaktadır¹⁸. Kraliçe Victoria kararı istemeyerek onaylıyor. Ona göre İngiltere'nin bu reddi, felaketi önlemekten ziyade çabuklaştıracaktır¹⁹.

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby 15 Mayıs'ta Londra'daki Alman Büyükelçisine Berlin önerileri hakkındaki İngiltere'nin görüşünü şöyle ifade etmektedir: Türkler buna uymayı taahhüt edecekler ve hiç şüphe yok, uyacaklardır da. Fakat asilerin bu ateşkes kararına riayetini nasıl güven beslenebilir? İyice anlaşılmalıdır ki ateşkes hakkında herhangi bir plan görüşülmeden önce, Sırbistan ve Karadağ uyarılmalı ve gereği halinde, ayaklanmanın genişlemesine yaptığı yardımdan vazgeçmeye zorlanmalıdır.

Yapılan önerilerin birinci maddesi, dönen mültecilerin ev ve kiliselerinin yeniden inşası için gerekli malzemenin verileceğini ve bunların işçilerinin gelecek bir zaman için sağlanacağını ifade etmektedir. Fakat bu Babiâli'nin sahip olmadığı ve ödünç de alamayacağı önemli miktarda bir para sarfını gerektirecektir.

Üstelik, asilerin kendilerinin yaptığı tahribatın tazmininden Babiâli'nin sorumlu tutulması da tartışma konusu olabilir.

Üçüncü madde ile ilgili olarak, eğer Türk kuvvetleri öneride yazıldığı gibi, belirli yerlerde temerküz ettirilirse, Hristiyan ve Müslüman halk arasında barış nasıl korunabilir? Veya bölgedeki yegane disiplinli kuvvet bu şekilde çekilirse, Türk Hükümeti düzenin korunmasından nasıl sorumlu tutulabilir?

¹⁷ Disraeli, VI, 24-26.

¹⁸ Tel., Derby to Embassies, 16 May, 78/2450.

¹⁹ Ponsonby to Disraeli, 16 May, Buckle, Queen Victoria, 11, 453-54.

Dördüncü madde şu sonuca ulaşmaktadır: Eğer asiler silahlı bir şekilde yerlerine dönerler ise, aynı şekilde silahlarını korumakta olan Müslümanlarla, bir çarpışma kaçınılmaz olacaktır.

Beşinci madde konsoloslara veya delegelere tevdi edilen kontrol görevlerinin çok veya az şey ifade eden yorumuna göre önem arz etmektedir²⁰.

Berlin'de Lord O. Russell Londra'dan gelen bu haberlerden şaşırmıştır. Berlin önerileri hakkında İngiltere'nin görüşünü ilgililere tebliğ etmeden önce, bu hareketin ciddi sonuçlar doğurabileceğini hükümetine hatırlatıyor: Üç kuzey devleti tarafından önerilen planın İngiltere Hükümeti tarafından reddini resmen Alman Hükümetine tebliğ edeyim mi? Sonuçları çok ciddi olabilir²¹.

Büyükelçiye göre bu ciddi sonuçlar şunlar olabilirdi:

- Babıâli'ye bir mukavemet ve hareketsizlik politikası için cesaret vermiş olabilir.
- Türkiye sorununda üç büyük devlete karşı başarılı bir politika izlemek güçtür.
- Bu itibarla da Türkiye'de en enerjik hareket üç büyük devlet tarafında olmayı gerektirmektedir²².

Disraeli, Kraliçe Victoria'ya yazdığı yazıda Lord Odo'nun açıklamalarında hiçbir önemli husus yoktur diyecektir²³.

Ertesi gün Buchanan da Viyana'dan şunları yazmaktadır:

Bugünkü görüşmem esnasında Kont Andraşi, Berlin önerilerinin Babıâli tarafından reddinin tehlikeli sonuçları olabileceğinden söz etti. Bu sonuçları İngiltere Hükümeti'nin katlanabileceği hudutlar içinde tutmada güçlüklerle karşılaştığını anlattı²⁴.

Derby, 19 Mayıs'ta Hükümetin kararını muhtelif hükümet merkezlerine bildiriyor: Bu önerilerin hiçbirini İngiltere Hükümeti'yle veya onun bildiği kadarıyla Paris Antlaşması'nı imzalamış olan diğer devletlerle, önce-

²⁰ To Lord O. Russell, May 15/1876, No. 259.

²¹ Russell to Derby, 16 May, No. 214, FO 64/852.

²² Lord O. Russell, May 18/1876, No. 216.

²³ Disraeli to Queen Victoria, 18 May, Buckle, Queen Victoria 11 454-255.

²⁴ Buchanan to Derby, 17 May, No. 299, FO 7/870.

den tartışılmamıştı. Bu itibarla, Kont Andraşi Notası halinde olduğu gibi İngiltere Hükümeti'yle ayrıntılarının önceden gözden geçirilmesi veya onun muhtemel itirazlarının ilgili üç hükümet tarafından dikkate alınması hususlarına hiçbir olanak tanınmadan bir seri maddeler, Büyük Britanya'nın kabulüne sunulmuştur. Bu durumdan yeniden uygunsuzluklar doğmaktadır. Majesteleri Hükümeti bu gibi konularda şekle çok az önem atfetmektedir. Ayaklanma bölgelerinin yatıştırılmasına yararlı bir plan olduğunu gördüğü takdirde de bu önerileri kolayca kabul edebilecekti. Fakat sırf ahenk içinde görünmüş olmak için, hazırlık safhasında danışılmamış ve tertibinden bildirildikleri amaçları etkileyecek şekilde yapıldığına inanmadıkları bir planı kabul edemiyordu²⁵.

İngiltere Hükümeti Bismarck'a gönderdiği çok gizli bir mesajda itirazlarının genel ilkeler üzerinde olduğunu, barışın ve toprak statükosunun korunması hususlarında Almanya ile beraber hareket etmeye hazır olduğunu bildiriyor. Odo Russell'a verilen talimatta Londra Hükümeti'nin bu öneriler konusunda Alman Hükümeti'nin tutumundan ayrılmaya mecbur olmalarından duydukları üzüntüyü bir vesile ile Prens Bismarck'a iletmesi isteniyor: İngiliz Hükümeti bu önerilerin Alman Hükümeti tarafından ortaya atıldığını zannetmemektedir. Ona itirazları genel ilkeler üzerine kurulmuş olup, mümkün mertebe bütün konularda Alman Hükümeti ile uyum halinde hareket etmekten memnuniyet duyacaktır. Zira gerek Almanya gerekse İngiltere'nin çıkarları eşit şekilde Avrupa barışının korunması ve toprak statükosunun devamına yönelmiş bulunmaktadır²⁶.

Berlin Konferansı önerilerini İstanbul'da desteklememek kararı Prens Gorçakof'tan ziyade Kont Andraşi'ye ciddi bir darbe idi. Zira memorandum daha ziyade Andraşi'nin eseri olmuştu. Bu nedenle Andraşi İngiltere Hükümeti'nce Berlin Memorandumu'nun reddi üzerine karşı bir kampanyanın liderliğini yapıyor.

Londra'nın reddi Alman İmparatoru William'ı sinirlendiriyor. Alman Hükümeti beş büyük devletin İstanbul'da izlediği politikayı İngiltere'nin desteklememesinden ve herhangi bir karşı öneride bulunmamasından üzüntü duyduğunu İngiltere'ye bildiriyor. Prens Bismarck, İngiltere Hükümeti'nin, devletlerin süratli pasifikasyon yolundaki kombine çabalarına karşı koyması hususunda Türk Hükümeti'ne cesaret vermeyeceği kanısındadır²⁷.

²⁵ Derby to Russell, 19 May, Draft No. 387, Turkey No. 3(1876), No. 277.

²⁶ Derby to Russell, 19 May, Draft No. 386, Very confidential and secret, FO 64/848.

²⁷ Lord O. Russell, May 23/1876, No. 286.

İngiliz kararının yeniden gözden geçirilmesine dair Andraşi'nin müraعاتı üzerine, Londra'daki Alman Elçisi bir girişimde bulunmuşsa da olumlu sonuç alamıyor. Ancak Bismarck ve Bülow Berlin önerilerinin kesin bir değerliliğini savunmadılar.

Andraşi'nin iddiasına göre, eğer Türkler memorandumunu reddederlerse Sırbistan ve Karadağ'ı açık bir savaşa girmekten alıkoymak çok güç olacaktır.

İngiltere'nin reddi, Rus Çarı üzerinde de kötü bir tesir hasıl etti: Yüksekten, herkesi, hükümetinin veya kendisinin değerli olmayan fikir ve eylemlerini kanıtlamaya davet ediyor, Disraeli ve arkadaşlarına Rusya'nın ileri gideceğini, inançlarında, haksız suçlamalar nedeniyle, fedakârlık yapamayacağını açıklıyor²⁸.

Gorçakof, beş devletten memorandumunu hemen Türkiye'ye zorla kabul ettirmelerini öneriyor. İstanbul'daki büyükelçiler memorandumunu bir notla beraber Babiâli'ye vermelidirler. Londra ile daha fazla görüşmeler faydasızdır ve devletlerin itibarı ile de tamamen bağdaşamaz²⁹.

Viyana Hükümeti İgnatief'in etkisini kontrol altında tutabilmek amacıyla bütün karar ve ifade formüllerinin büyükelçilerin bağlı oldukları hükümetlere hasredilmesini istiyor. Andraşi aynı zamanda Avusturya-Rusya ilişkilerinin bir buhrana dönüşmesi halinde yardım sağlamak ümidiyle İngiltere'ye de kur yapmaya başlıyor. Fransa'nın aracılığıyla bir girişimde bulunmuşsa da Derby, sözkonusu memoranduma katılmıyor.

İtalya, imparatorluk devletlerinin dümen suyunda gitmekte ve onlarla işbirliği yapmaktadır.

Fransa 14 Mayıs'ta, İngiltere ile danışmadan, memorandumunu kabul etmişti. Berlin'den hemen bir cevap için baskı yapıldığını söylüyor. İngiltere'nin memorandumunu reddi üzerine Gorçakof'un, beş devletin birlikte hareketini önermesi Fransa'yı daha güç bir duruma düşürüyor. 22 Mayıs'ta bu Rus önerisine isteksiz olarak katılıyor. Londra'yı girişime ikna etmek için kendi kesin talimatını biraz erteliyor. İngiltere'nin kararını değiştirmemesi üzerine, Fransa, Babiâli'nin İngiltere'nin katılmasını istemesi fikrini öne sürüyor. Bu isteğinde de başarılı olamıyor. Türklerin olumsuz davranması halinde büyükelçiye Türkiye'nin girişimi üzerine bir konferans

²⁸ Gorchakov to Shuvalov, 14/24 May, Slavonic Review, 111, 667/69 Doc. No. 32.

²⁹ Mülinen to Andrassy in Budapest, Vienna, 18 May, SA Varia Turkey 1875.

toplanması fikrini dolaylı olarak ortaya atması talimatını veriyor. Décazes'nin bu planları sonuca ulaşmıyor. Türkiye bu önerilere yanaşmıyor. Konferans önerisi de Derby'nin kuşku ve ataleti ile karşılaşılıyor. Derby'ye göre eğer devletler daha önceden bir mutabakata varmazlarsa delegelerin bir konferans masası etrafına oturdukları zaman fazla bir şey üzerinde anlaşmaları da beklenemezdi³⁰.

Disraeli, bir konferans fikrini daha 16 Mayıs'taki kabine toplantısına getirmişti. Fransız önerisi yapıldığı zaman da uzun vadede bir konferans fikri yegane pratik bir çözüm yolu olarak görülüyordu. Konferansa dair onun görüşü hâlâ Türkiye'nin vasal devletlerinin topraklarının genişlemesini hariç bırakan, fakat yeni vasal devletler yaratılmasını kabul eden bir programdır. Ancak başbakan konferans için zamanın henüz gelmediğini hissediyor ve sonuç olarak da Londra'dan olumlu bir cevap verilemiyor³¹.

Konferans fikri Avrupa başkentlerinde de pek uygun görülmedi. Bismarck elverişli koşulların yokluğu karşısında Derby ile aynı görüşte idi³². Andraşi onu anormal bir fikir olarak nitelendirdi ve İtalyanlar da bu görüşe katıldılar. Rus Şansölyesi'nin bir kongre fikrine temayülü olduğu kabul edilebilir. Fakat onun Fransız önerisine reaksiyonu hakkında olumlu bir atfı yoktur. Fransız Dışişleri Bakanı mümkün olan bütün aracı yolları denedikten sonra, İstanbul'daki temsilcisine 28 Mayıs'ta benzer notaların verilmesine katılması talimatını veriyor.

Karadağ sorunu sonraya bırakılmıştı. Baron Jomini, gelecek görüşmelere esas olmak üzere, Rusya'nın görüşünü içeren bir Karadağ Memorandumu hazırladı. Bir Avrupa Komisyonu'nun gözetimi altında 'âdil bir idareye' yönelen bir tasarıdan söz ediliyordu. Nikola'nın fikirlerine uygun olarak hazırlanan bu projeye göre; Türk kuvvetlerinin çekilmesi, mültecileri bir yıl besleyecek yeterli bir meblâğın sağlanması, âdil bir idarenin tesisi, mültecilerin yurtlarına dönmesine nezaret edecek bir Avrupa Komisyonu'nun kurulması ileri sürülüyordu. Memorandum ayrıca, mahalli muhtar hükümetlerden bir çeşit merkezi hükümet kurulmasını öneriyordu. Gorçakof gelecekteki bu durumu da görüşmek istiyorsa da Andraşi buna yanaşmadı ve yalnız Berlin Memorandumu üzerinde ısrar etti. Memorandumu

³⁰ Derby to Adams, 27 May, Draft No. 540, Turkey No. 3(1876) Doc. No. 305.

³¹ Disraeli to Derby, 31 May, Disraeli to the Prince of Wales, 29 May, Sir Sidney Lee, King Edward VII, a Biography, 1, 419.

³² Derby to Russell, 10 June, Turkey No. 3(1876) Doc. No. 402.

dumun gerçekleşmesi için de Gorçakof'tan Sırbistan'ın savaş hazırlıklarının önlenmesi hususunda Belgrad'a baskı yapmasını istedi.

Beş devletin İstanbul'daki büyükelçileri notaların metni üzerinde işbirliği yaptılar. Belge 29 Mayıs akşamındaki bir toplantıda son şeklini aldı ve tebliğin ertesi günü öğle vakti Babiâli'ye yapılması kararlaştırıldı. Ancak gece yarısında Abdülaziz'in tahttan indirilmesi notanın verilmesini olanaksız hale getirdi.

3 — Memorandum ve Türkiye

Andraşi Notası iflas etmişti. Büyük devletler tarafından yeni müdahaleler bekleniyordu. Berlin toplantısının amaçları hakkında çeşitli söylentiler vardı. Andraşi, Türkiye sorunlarının Berlin'de tartışma konusu yapılacağını kabul ediyor ve ancak yeni köklü uyuşmaların yapılmayacağını ümit ettiğini ifade ediyordu. Gorçakof gittikçe daha çok sabırsızlanmakta olduğundan pek o kadar nazik de değildi. Osmanlı Büyükelçisine Berlin ziyaretiyle ilgili olarak verdiği cevapta; 'Berlin'de ne karar verileceği hususunda bir tahminde bulunamam, fakat daha fazla kan dökülmeksizin pasifikasyonu çabuklaştırıcı bir düzenlemeye gideceğiz' diyecektir³³.

İstanbul'da endişe ve sinirlilik hakimdir. Ayaklanma onuncu ayına girdiği halde hâlâ son bulmamıştı. Sir H. Elliot, 7 Mayıs'ta Derby'ye gönderdiği bir raporda; eğer Berlin'de toplanacak olan konferans aşırı isteklerde bulunursa Hristiyan halkların güvenliğinin tehlikeye düşürüleceğini belirtiyor³⁴.

Babiâli, Muhtar Paşa'nın Hersek'teki yeni başarısından sevinçli Berlin kararlarını kabul edemeyeceğini ihsas ediyor. Lord Derby 16 Mayıs'ta Osmanlı Büyükelçisine İngiliz Hükümeti'nin, yeni önerilerin kabulü doğrultusunda Babiâli'yi zorlamaya katılmayacağını haber veriyor.

Babiâli, Berlin Memorandumu'nu resmen sunulmasından evvel reddetmeye karar veriyor. Bu husustaki Babiâli'nin görüşü uzun bir telgrafla 21 Mayıs 1876'da Avrupa başkentlerine bildiriliyor. Bu telgrafa göre; Berlin önerileri Babiâli'de büyük bir üzüntü ve hatta acı bir hayal kırıklığı doğurmuştur. Bu öneriler, büyük fedakârlıklar pahasına elde edilmiş olan sonuçları heba edecek ve yatıştırma çabalarını da felce uğratacaktır. Bu proje aynı zamanda, Muhtar Paşa tarafından elde edilmiş olan büyük askeri başarılarından sonra yapılmaktadır. Asiler Duga geçitlerinde mağlup

³³ Tel., No. 125, Zichy to Andrassy, 9 May, SA Varia Turquie 1, 1875.

³⁴ Elliot to Derby, 7 May, Report No. 467, Turkey No. 3 (1876) Doc. No. 253.

edilmiş, dağıtılmış, büyük kayıplara uğrayarak dağlara sığınmışlardır. Binlerce mülteci evlerine dönmeye başlamıştır. Halbuki şimdi, Berlin Konferansı kararları ile her şey yeniden ortaya konulmaktadır.

Bu kararlar mültecilerin dönüşünü durduracak, cesareti kırılmış olan asilerde aşırı bir ümit uyandıracak ve onları karşı koymaya davet ederek, hükümetin yatıştırma çabalarını ciddi şekilde tehlikeye sokacaktır.

Önerilen iki aylık ateşkes projesi bir yandan ordunun moralinin bozulmasına neden olacağı gibi, diğer taraftan da asilere kayıplarını telâfi etmek, sayılarını artırmak ve yeniden örgütlenmek için çok kıymetli olan bir dinlenme süresi vermektedir.

Evlerin ve kiliselerin yeniden yapımı ve dönen mülteci ve asilere yapılacak yardımlar için Babiâli esasen belli bir süre için, bütün gerekli kolaylıkları göstereceğine sözvermiştir. Bunların ilânihaye sürmesi ise, yalnız hazine için yıkıcı bir yük değil, aynı zamanda ayaklanmaya açık bir prim vermek, tembelliği özendirmek ve önlenmesine çalışılan şeyi dolaylı yoldan teşvik etmek olacaktır.

Hükümet kuvvetlerini bazı yerlerde toplamak ve Müslümanlarla Hristiyanların silahlarını taşımalarına müsaade etmek, barışçı ve yatıştırıcı bir amaç ile yapılabilir mi? En basit bir yargılama bile, bize, kinleri yatıştıracak, mücadeleyi önleyecek ve alıkoyacak kuvvetlerin hareketsiz bırakılması ve tecrit edilmesinin halihazır koşullar ve hava içinde, ancak kötü fikirli kimselerin sinsî amaçlarını gerçekleştirmek için meydana boş bırakmak ve anlaşmazlıkları sonsuzlaştır naktan başka bir şeye yaramadığını göstermektedir.

Babiâli aynı zamanda, komisyon başkanlığında Hersekli bir Hristiyanın bulunması haliyle, konsoloslar tarafından uygulanmak istenilen kontrolün bir arada mevcut oluşunu anlayamamaktadır. Eğer birinci hal, bir itimadın delili ve bir uygulama garantisi olarak düşünülmüş ise ikinci hal bu itimadın yıkıcı bir tezahürüdür. Kaldı ki bu hal, herşeyden evvel idarenin saygınlığı ve hükümetin onuru için yaralayıcıdır da.

Kısacası bütün bu nedenlerden dolayı Babiâli daha önce kabul edilmiş olan Kont Andraşi önerilerinin dışına çıkmayacaktır³⁵.

Türk Hükümeti'nin yukarıda açıklanan görüşlerine Avrupa başkentlerinden verilen cevaplar olumlu değildir. Berlin'de Bülow, Türkiye'ye res-

³⁵ Raschid Pasha to Musurus Pasha, 1c 21 Mai/ 1876, Tel.

men verilmeyen bir program üzerindeki görüşleri dinlemeyi reddediyor. Andraşi de henüz verilmeyen memoranduma dair Babıâli'nin gözlemlerini reddederek eski tehditlerini yeniden ileri sürüyor. Ona göre Babıâli yanlış öğütlere dayanan hareketinin sorumluluğunun ağırlığını yalnız başına taşıyacaktır. Londra da bile Türk sirküleri teşvik görmedi. İngiltere'nin reddi Türkiye'nin de aynı şeyi yapması için bir öğüt değildi. Paris'ten ise Babıâli'ye, İngiltere'yi, memorandumu desteklemeye davet öğüdü verildi. Roma'dan İtalyan güçsüzlüğüne uygun mutedil mütalaalar geldi.

Avrupa'nın her tarafından gelen bu cesaret kırıcı haberlere rağmen Babıâli, memorandumu reddetmeye karar vermişti.

İngiltere Hükümeti, Berlin önerilerini reddetmekle beraber bu hususta Babıâli'ye de cesaret vermek istememektedir. Lord Derby, Osmanlı Büyükelçisi ile yaptığı bir konuşmaya atfen, 24 Mayıs 1876 tarihinde İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi Sir H. Elliot'a yazdığı mektupta; Majestelerinin Hükümeti'nin Babıâli'ye Berlin'de hazırlanmış olan öneriler hakkında acele harekete geçmesi için bir öğütte bulunmayacağını, zaten Babıâli için de izlenecek en iyi yolun, kesin bir karar varmadan önce sorunları bütün ayrıntıları ile incelemek ve bunlar hakkında açıklama istemek olduğunun anlaşılmış bulunduğunu, fakat Majestelerinin Hükümeti'nin gene de Babıâli'ye öğütte bulunmak sorumluluğunu yüklenmek istemediğini, Babıâli'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarına en uygun gelecek kararları kendisinin düşünüp almasının gerekli olduğunu ifade ettiğini belirtiyor³⁶.

Diğer taraftan, İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi, Berlin önerileri hakkında Babıâli'ce sorulan bir soruya verdiği cevapta; İngiltere Hükümeti'nin bu önerilere katılmaktaki isteksizliğinin, Babıâli'ye bunları toptan red için bir öğüt anlamına alınmaması gerektiğini söylüyor. Büyükelçiye göre, beş devlet mutabık kalmış olduğundan, Babıâli bu önerileri uzlaşıcı bir zihniyetle kabul ederek, bunlar için de itiraz edilebilir veya kabule şayan olmayan hususları ve lüzumlu gördüğü diğer herhangi bir değişikliği belirtmelidir³⁷.

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, benzer notaların Babıâli'ye verilmesini engelledi. 30 Mayıs'ta İstanbul'da hüküm süren karışıklık içinde bakanların yerinde kalıp kalamayacağı veya nasıl bir politika izleneceği belli değil-

³⁶ To Sir H. Elliot, May 24/1876, No. 295.

³⁷ Sir H. Elliot, May 23/1876, No. 342.

di. Bu itibarla büyükelçiler son anda ertelediler ve hükümetlerinden yeni talimatlar gönderilmesini istediler.

Hükümet darbesi haberleri, Paris'te belirli bir ferahlıkla karşılandı. Décazes istemeyerek kendisini İngilizlerden ayırmış ve beş devletin izlediği politikaya rıza göstermişti. Şimdi İstanbul'da Hükümdarın değişmesi Décazes'ye içinde bulunduğu güç durumdan kurtulması fırsatını veriyordu. İngiliz Kabinesi'nin Avrupa Konsertine katılması hususunda yeni bir girişimde daha bulundu. İstanbul'daki Fransız Büyükelçisine de yeniden gönderilecek talimatı beklemesi bildiriliyor. İngiltere'nin kararını yeniden gözden geçirmesi hususunda Londra'ya girişimde bulunuyor. Üç imparatorluk hükümetine yaptığı öneride de İstanbul'daki yeni rejimle resmi ilişkiler tesisine kadar devletlerin, notaların verilmesini ertelemesini istiyor. Andraşi de 31 Mayıs'ta notaların ertelenmesinin arzuya şayan olduğunu kabul ediyor. Bismarck ve Gorçakof'a da beklemeleri öğüdünde bulunuyor. Ems'te bulunan Çar ve Gorçakof, Berlin'de olan Bülow buna rıza gösteriyorlar ve büyükelçilerine de İstanbul'daki girişimlerini ertelemeleri talimatını veriyorlar.

Türkiye'nin yeni Hükümdarın tahta çıkışını Londra'ya resmen bildirmesi üzerine, İngiliz Hükümeti, Elliot'a evvela yeni Hükümdarı tebrik etme talimatını veriyor³⁸.

Gorçakof, İstanbul'daki değişikliğin şiddet yoluyla yapıldığını bahane ederek 5'inci Murat'ın resmen tanınmasından evvel, İngiltere dışındaki devletlerin ortak bir hareketini öneriyor. Andraşi, bu plana mutabakatını beyan etmekle beraber Zichy'e, hemen Babîâli ile ilişkilerine devam etmesini ve Murat'ın tahta çıkışının resmen bildirilmesini müteakip de tanımanın yapılmasını ileri sürüyor³⁹. Fransa bu sefer Ems'e danışmadan 1 Haziran'da İstanbul'daki Büyükelçisi Bourgoing'e yeni hükümet ile hemen yarı resmi ilişkilere geçmesine izin veriyor⁴⁰. Fransa aynı zamanda tanıma konusunda, Rusya'nın İngiltere dışındaki beş devletin anlaşması önerisini reddediyor. Sultanı tanıma sorunu İngiltere'nin Avrupa Konsertine dönüşü için bir köprü kurma ümidinin dışındadır⁴¹. İtalyan Hükümeti, Murat'ın tanınması konusunda kendisini, rahatsız bir durumda buluyor. Roma Hükümeti'nin ilk tepkisi Ems'ten bir işaret beklemesi oluyor. Fakat beş

³⁸ Draft No. 345, Derby to Elliot, 1 June, Turkey No. 3(1876) Doc. No. 331.

³⁹ Tel., Andrassy to Embassies abroad, 1 June, First Red Book, Doc. No. 391.

⁴⁰ Décazes to Bourgoing, 2 June, First Yellow Book, pp. 149-50, Tel. 17.

⁴¹ Décazes to Gontaut-Biron, 3 June, Documents Français 11, Doc. No. 60.

imparatorluk hükümetlerinin niyetleri hakkında fazla birşey öğrenemeyen Roma Hükümeti, onlara İtalya'nın Doğudaki çıkarlarının daha fazla gecikmeye müsaade etmediğini bildirerek yeni Sultanı tebrik etmesi hususunda Kont Gorki'ye talimat veriyor⁴².

İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetlerinin bu kararları İstanbul'daki Hükümdar değişikliği konusunu istismar etmek isteyen Gorçakof'un ümitlerini yok ediyor. Bu kez Gorçakof, Berlin ve Viyana hükümetlerine Türk bildirisinden memnun olup olmadıklarını soruyor ve onlardan da beklediği cevabı alamayınca yeni Hükümdarı tanıma yoluna gidiyor.

Gorçakof, aynı zamanda benzer notaların Babıâli'ye derhal tebliği görüşündedir. Bunu bir prestij sorunu yapıyor. Babıâli'nin bildirdiği altı haftalık ateşkesi ve çıkardığı affı aldatmaca olarak görüyor. Bunu memorandumu etkisiz kılmak için İngiltere tarafından esinlenmiş yeni bir oyun olarak nitelendiriyor. Hemen hareket için Andraşi'nin rızasını istiyor. Berlin'de büyük ödünler verdiğini hatırlatıyor ve bunun son delili olarak da Sırlara yeniden uyarıda bulunmaya rıza gösteriyor. Bu ısrar üzerine Andraşi memorandumun derhal tebliğini kabul etmeye mecbur kalıyor. Gorçakof, Fransa'yı da kendi görüşüne çekmek istemektedir. Almanya'daki Fransız Büyükelçisi ile yaptığı görüşmelerde Fransa'nın desteğinin devamını istiyor ve Türk sularına bir Fransız filosunun gönderilmesini öneriyor. Décazes hâlâ İngiltere'yi yeni görüşmelere çekmek ümidinde olduğu gibi, Fransız kamuoyunun İstanbul'daki yeni hükümet üzerinde acele bir varışını da hoş karşılamadığını görmektedir. Bu itibarla Ems'e gönderdiği 5 Haziran tarihli telgrafta son olayların, bütün nota sorununun yeniden incelenmesi gerektiğini bildiriyor.

Yapılan Rus ve Fransız temaslarından Ruslar, memorandumu erteleme konusunda bazı ödünlerde bulunmuşlarsa da Fransa, bu kez İngiltere'yi bırakmamaya karar vermiş görünmektedir.

Sonuç olarak Haziran ortalarına gelindiğinde peşlerine İtalyan Hükümeti'nin katıldığı üç imparatorluk hükümetleri İstanbul'da müteyak-kız bekleme durumunda ve memorandumlarını vermeye hazırlanmışlardı. Ancak bu kararları da, 16 Haziran 1876 Cuma günü, İstanbul'da vuku bulan Çerkez Hasan olayı nedeniyle uygulama düzeyine geçemeyecektir.

⁴² Tel., Mülinen to Andrassy, 3 June, SA Varia Turquie 1, 1875, Paget to Derby, 3 June, FO 45/286.

KAYNAKÇA

- Milorad Ekmeçiç, Ustanak U Bosni 1875-78.
- Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt VII, VIII.
- David Harris, Diplomatic History of the Balkan Crisis 1875-1878.
- Dimitrije Djordeviç, Revolutions Nationales des Peuples Balkaniques 1804 - 1914, Institut d'Histoire Beograd.
- Seton-Watson, Russia and the Balkans (1870-80).

ALBAY T. E. LAWRENCE, HAŞİMİ ARAPLARINI, OSMANLI İMPARATORLUĞUNA KARŞI AYAKLANMALARI İÇİN NASIL ALDATTI

İNGİLİZ GİZLİ BELGELERİNE GÖRE

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Yetmiş yıl önce, 1916 Haziranında, Haşimi Araplarının önderi Mekke Emiri Şerif Hüseyin İbn-i Ali, kendisine, “Arapların bağımsızlığı”¹ nı sağlayacağını iddia eden İngilizlerin kesin olmayan sözlerine kapılarak, bağlı bulunduğu Osmanlı Sultan-Halifesine karşı ayaklanıyor ve Halifeliğin Hıristiyan devletlerce bölünmesine araç oluyordu. İngiliz yazarı Robert Lacey’in deyiimine göre, “onun (Hüseyin) akımı, bir Arap ayaklanmasından çok bir İngiliz-Haşimi komplosu” idi¹ ve bir milyon Sterline yaklaşan İngiliz altunlarıyla finanse edilmiştir².

Bununla birlikte, Cidde’deki İngiliz Konsolosu Reader Bullard’ca “kurnaz, yalancı, safdil, kuşkucu, inatçı, kendini beğenmiş, kibirli, bilgisiz, arsız ve gaddar bir Arap şeyhi”³ olarak gösterilen Şerif Hüseyin’in, kimi Müslüman bilginlerince İslâma karşı “ihamet” olarak nitelenen davranışları ona bir çıkar sağlamadığı gibi onu tahtından da yoksun bırakmıştır. Böylece, İslâm arasında bugün bile etkisinden bölgenin acı çektiği en büyük bölünmeye neden olan Şerif Hüseyin, bunu pahalıya ödemiştir. *Impact International* dergisine göre, “Osmanlı Halifeliğine karşı ayaklandıkları günden bu yana, Arapların kendi kendilerini yıkmak sendromu sona ermemiştir”⁴.

Haşimi Arap ayaklanmasının baş rolünü “Arabistan’ın ‘El Aurens’i” olarak bilinen Thomas Edward (Ned) Lawrence oynamıştır. Kimi yerel Araplarca “altınları taşıyan adam”⁵ olarak anımsanan Lawrence ölümü-

¹ Robert Lacey, *The Kingdom* (Krallık), Londra 1981, s. 119.

² Ronald Storrs, *Orientations* (Hedefler), Londra 1945, ss. 152-6.

³ Lacey, op. cit., s. 182.

⁴ *Impact International*: “Can’t buy peace through supplication” (Yalvarmalarla barış satın alınamaz), 15:19, Londra, 11-24 Ekim 1985, s. 9.

⁵ David Holden ve Richard Jones, *The House of Saud* (Suud Hanedanı), Londra 1981, s.

nün 50. yıldönümünde, İngiltere'nin Dorset iline bağlı Moreton köyünde, 19 Mayıs 1985'de, kendi yandaşlarınca anılmıştır. Buna ilişkin olarak 20 Mayıs 1985 tarihli *The Guardian* adlı İngiliz gazetesinde yayınlanan bir habere göre, Lawrence'in mezarı üzerinde, "ihanete uğramış milyonlarca Arap adına" ve SM simgesini taşıyan bir yazı bulunmuştur. Bu yazıda şunlar da belirtiliyordu:

"Biz Araplar için büyük düşleriniz (rüya) vardı ve biz de, sizin ve yönetiminizin yardımlarıyla, yalnız Osmanlıdan özgürlük kazanmakla kalmayıp, aynı zamanda, 500 yıllık işgalden sonra, bir ulus olarak kendi hüviyet ve gururumuzu yeniden sağlayacağımızı umut etmiştik. Heyhat, Aurens, ölümünüzden 50 yıl sonra, bugün Arap dünyası, savaşlarla, komplolarla ve bölünmelerle kaynıyor ve geleceğimiz karanlık görünüyor..."

Ölümünden 51 yıl ve Arabistan'da Osmanlı Halifeliğine karşı patlayan Haşimi ayaklanmasının ilk kıvılcımından 70 yıl sonra, yansız araştırmacılar, Lawrence'ın bu ayaklanmadaki rolü veya buna yaptığı katkıların karışıklığını hâlâ çözmeye çalışıyorlar. Lawrence'ın yandaşları onu Arap halkının "kurtarıcısı" olarak tanrılaştırmaya yeltenirken, muhalifleri, onu, geçmişi belirsiz ve Arap savına bağlılığı kuşkulu "İrlanda'lı bir haylaz" olarak aşağılamaktadırlar. Ayrıca, muhasımları, örneğin Richard Aldington⁶ adlı İngiliz yazarı, onu bir homoseksüel olarak da nitelendirmektedir, ama bunu kanıtlayacak pek delil yoktur⁷.

Lawrence'la ilgili birçok yayımlar, özgeçmişi, yayımlanmış mektupları, İngiliz Devlet Arşivi (*Public Record Office*)'nde korunan Dışişleri, Savaş ve Sömürgeler Bakanlıkları ve İngiliz Kabinesi belgeleri ve çeşitli arşivlerde araştırmacılara açılan ona ilişkin öteki birçok kaynaklar, Lawrence'ın kişiliğine ve çalışmalarına epeyi ışık serpmektedirler. Bununla birlikte, onun öğrenci olarak bulunduğu Oxford'daki Jesus (İsa) Kolejinde o sıralarda uzman-araştırmacı (*Emeritus Fellow*) olan John Griffith, aradan bu kadar zaman geçmiş olması dolayısıyla, böyle bir "hayran edici ve aldatıcı (*illusive*) kişi" hakkında tam olarak objektif bir karara varma olanağından kuşkulu bulunduğunu açıklamıştır⁸.

⁶ Bkz. Richard Aldington, *Lawrence of Arabia : Biographical Enquiry* (Arabistan'ın Lawrence'ı : Bir Biyografik Araştırma), yeni baskı, Londra 1969.

⁷ Bkz. H. Montgomery Hyde, *Solitary in the Ranks : Lawrence of Arabia as airman and private soldier* (Rütbelerde Tek Başına : Arabistan'ın Lawrence'ı havacı ve alâde asker), Londra 1977, s. 37.

⁸ *The Guardian*, Londra, 20.5.1985.

Thomas Edward (Ned) Lawrence, 16 Ağustos 1888'de, İngiltere'nin Gal-ya bölgesine bağlı Caernarvonshire ilinin Tremadoc kasabasında, evlilik dışı bir çocuk olarak dünyaya geldi. Babası, yarı İngiliz yarı İrlandalı toprak ağası Sir Thomas Chapman ve annesi, onun metresi ve kızının mürebbiyesi olan, yarı İskoçyalı Sara Maden idi. Lawrence, 1909'dan beri Araplarla ilgileniyor; arkeoloji kazılarına katılmak amacıyla 1911'de Trablus'a gidiyor; kazıların sona erdiği her mevsim sonunda çoğu kez Arap giysilerine bürünerek çevrede dolaşıyor; Arapların ve yerel Müslüman aşiretlerinin aralarında yaşıyor-du⁹. Onun Arap halkına karşı olan ilgisi ve Türklere karşı olan beğenmezliği, 1912-3 Balkan savaşları sırasında açıklanıyordu. Lawrence Trablus'dan 5 Nisan 1913'de Bayan Reider'a gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

"... Türkiye'ye gelince, Türkler aşağı! Ama korkarım ki onlarda hayat değil, yapışkanlık var. Onların kayboluşu, bir zamanlar iyi yönetim yetenekleri olan Araplar için bir fırsat oluşturacak"¹⁰.

1914 yılı başlarında Lawrence, arkeolog Sir Leonard Wolley ve Yüzbaşı S. F. Newcombe, Filistin Keşif Fonu (*Palestine Exploration Fund*) hesabına, Gazze ile Akebe arasındaki bölgeyi gezerek oranın haritasını çizmeye çalışırken, Süveyş'in doğusunda, Türk hududunda bulunan kuzey Sina'yı keşfediyorlardı. Onların bu keşfi, Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri (daha sonra Savaş Bakanı) Lord Kitchener'ce planlanmıştı ve o sıralarda Yüzbaşı Newcombe'nin yapmakta olduğu stratejik araştırmayı kamufler etmek amacını güdüyordu; ama bunun askeri bir oyun olduğunu sezen Türkiye, İngilizlere çok kırılmıştı¹¹.

1914 yılı Ağustosunda Birinci Dünya Savaşı patlayınca, Lawrence, Savaş Bakanlığının Londra'daki harita bölümünde bir sivil işgüder olarak görev alıyor, ona, Sina'nın askeri bir haritasını yapmak görevi veriliyordu. 18 Eylül 1914'de Oxford'dan Bayan Reider'a gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

"... Türklerin savaşa girmek niyetinde olmadıklarını korkuyla seziyorum, çünkü onları Küçük Asya'ya sıkıştırmak¹² ve dahası, orada bile vesayet altına almak bir gelişme olacaktır. Herşey, Enver'in yeniden başı boş bırakılmasına dayanır..."¹³.

⁹ David Garnet (ed.), *The letters of T. E. Lawrence of Arabia* (Arabistan'ın T. E. Lawrence'nin mektupları), Londra 1964, s. 40.

¹⁰ Ibid., s. 152.

¹¹ Ibid., ss. 163 ve 181.

¹² Belki, Osmanlı İmparatorluğunu bölmek amacı güden savaş sırası gizli anlaşmalarını önceden sezmışti.

¹³ Garnett, op. cit., ss. 185-6.

1914 Aralığında teğmenliğe yükselen Lawrence, Kahire'deki İngiliz İstihbaratında görevlendiriliyor; savaş tutsaklarını sorguya çekiyor; haritalar çiziyor ve Türk hatlarının ardındaki ajanlardan gelen bilgiyi inceliyordu. Aynı zamanda, Orta Doğu'da, Arapların da katılmalarıyla Türkiye'yi yenmek amacıyla bir strateji planlıyordu¹⁴. Bu arada, Kahire'de yeni kurulan Arap Bürosu'na atanmasını sağlıyor; bu yeni görevinde, arkeolog dostu D. G. Hogarth'a gönderdiği 18 Mart 1915 tarihli mektubunda şöyle diyordu:

"(Türkiye'nin merkezi Konya'ya taşındıktan sonra) İstanbul'u yitiren Türk'ün bir rönesans geçirmesini beklemeliyiz kanısındayım. Askeri açıdan daha korkunç, ama siyasi bakımdan daha zayıf olacaklardır"¹⁵.

Bir ay kadar sonra (20 Nisan 1915'de) yine Hogarth'a gönderdiği bir yazıda şöyle diyordu:

"... Zavallı yaşlı Türkiye, birliğini zor sürdürüyor. Herkes, onun son zamanlardaki parlak başarılarından daima söz eder, ama gerçekte çok acınacak bir durumdadır. Onunla ilgili herşey oldukça mide bulandırıyor ve onun varlığına son vermenin iyi olacağına inanıyorum, ama bu bizim için uygun olmayacak..."¹⁶

Bir süre sonra, Lawrence, İngiliz Savaş Bakanlığınca gizli bir görevle Mezopotamya (Irak)'ya gönderiliyordu. Küt-ül-Amara'da İngiliz Generali Townshend'in ordusunu saran Türk Generali Halil Paşa'yla pazarlığa girişmesi için, Savaş Bakanlığınca gönderilen gizli öneriler taşıyan Lawrence, Aubrey Herbert adlı bir İngilizle birlikte seyahat ediyordu. General Townshend, kendisini saran Türkleri para karşılığında satın almayı düşünmüş, bir plan hazırlamıştı. Irak'taki İngiliz orduları komutanı General Lake bu planı kabullenmiş, İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener de bunu uygulamıştı. Oysa Irak'taki İngiliz subaylarının çoğunluğu, onur kırıcı olarak nitelendirdikleri bu plana karşı çıkmışlardı. İngiliz siyasi işgüderlerinden Sir Percy Cox da bu planın, İngiliz saygınlığı açısından, İngiliz garnizonunun tesliminden daha kötü olduğuna değinerek buna karşı çıkmıştı. Lawrence ise, Türklerin İngiliz önerisini kabullenmeyecekleri için planın olanaksız olduğuna inanıyordu. Bununla birlikte Albay Beach, Aubrey Herbert ve Lawrence, Halil Paşa'yla görüşerek, sarılmış bulunan İngiliz garnizonunu serbest bırakması için ona ilkin bir milyon Sterlin, kabullenmezse, iki milyon Sterlin rüşvet önerme-

¹⁴ Ibid., ss. 181-2.

¹⁵ Ibid., s. 194.

¹⁶ Ibid., s. 197.

ye gönderilmişlerdi. Halil Paşa bu İngiliz önerisini tiksintiyle reddetmekle kalmıyor, bunu haber olarak çevreye yayıyor ve İngiliz saygınlığına büyük bir darbede bulunuyordu.

Bu arada Lawrence, Irak'taki Arapları Türklere karşı ayaklanmaya kışkırtmak ve onların İngiliz ordusuyla işbirliği yapmalarını sağlamak umuduna kapılıyor, ama bunda başarı sağlayamıyordu. İngilizlerin Hindistan ordusundaki subaylar, Araplarla bağlaşıklık olmayı ancak en son çare olarak görüyorlardı¹⁷. Bundan başka, Osmanlı İmparatorluğu çok güçsüz sayılıyordu. Genç Türklerin (İttihat ve Terakki) erke geldikleri 1908 yılı Temmuzundan bu yana vuku bulan birçok savaş, istilâ ve ayaklanmalar sonunda Türkiye, geriye kalan Balkan illerinin hemen hemen tümünü yitirmiş; Trablusgarp'taki (Libya) toprakları İtalya tarafından gaspedilmiş ve Girit üzerindeki egemenliği, bu adanın Yunanistan'la birleşmesiyle elden çıkmıştı. Türk subaylarının ulusal lâikliği, okumuş genç Arapları da aynı duygulara sahip olmaya kışkırtmıştı. Ansızın, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap illeri de sarsıntı geçirmeye başlıyordu. Gerçi Şam ve Bağdat'taki entelektüellerin ve ordu subaylarının ulusalcılığı, Arabistan yarımadasına dek yayılmamıştı, ama bir Arap dirilişinden söz etmek bile tüm Ortadoğu'da uluslararası rekabetlere yeni bir güç katmıştı.

Türkiye, Almanya'dan yana Birinci Dünya Savaşına girdiğini açıklar açıklamaz, İngilizler, Ortadoğu'daki çıkarlarını korumada ve Türk ordularını hırpalamada faal rol oynayacak Arap bağlaşıklar aramaya koyuldular. Bu amaçla, Necd yöneticisi İbn-i Suud'un yeni düşmanı ve Haşimî aşiretinin önderi Şerif Hüseyin İbn-i Ali'yi seçtiler. İngiliz tarihçilerinden David Holden ve Richard James'in "küçük, kendini beğenmiş ve düzenbaz" olarak nitelendirdikleri Şerif Hüseyin, İngiltere'nin kışkırtmasıyla, daha sonra "Arap isyanı" olarak anılan akımın önderi oldu¹⁸.

Tüm 1915 yılı süresince, Şerif Hüseyin, Araplara bağımsızlık verileceği gibi belirsiz İngiliz sözleriyle aldatılarak, Osmanlı Halifeliğine karşı ayaklanmaya kışkırtılıyordu. Kahire'deki Arap Bürosu'na bakılacak olursa, Mısır'daki İngiliz temsilcisi, henüz savaş başlamadan, Hüseyin ve oğullarıyla, özellikle Abdullah'la ilişki kurmuştu. İngiltere Almanya'ya karşı savaşa girince, Dışişleri Bakanlığı, Felt-Mareşal Lord Kitchener'in dileği üzerine, Kahire'deki İngiliz elçisine gönderdiği telyazısında, Türkiye ile savaşa girilirse, Şerif

¹⁷ Ibid., ss. 201-2.

¹⁸ Holden ve Jones, op. cit., ss. 33 ve 52.

Hüseyin'in tutumunun ne olacağını soruşturması için Abdullah'a özel bir kurye göndermesini öneriyordu. Abdullah, yazılı olarak gönderdiği karşılıklıta,

"Ülkemizin haklarını ve şimdiki Emir'in kişisel haklarını korur... bizi herhangi bir dış saldırganlığa ve özellikle Osmanlılara (bahusus başka bir kişiyi Emir yapmayı dilerlerse) karşı bizi destekler... ve bu temel ilkeleri İngiltere yazılı olarak güvence altına alırsa",

İngiltere'nin Türkiye'ye yeğ tutulduğunu bildiriyordu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, buna 31 Ekim 1914 tarihinde (yani İngiltere ile Türkiye arasında savaşın başladığı gün) verdiği karşılıklıta, Abdullah'ın isteklerini kabulleniyordu. Kahire'deki İngiliz temsilcisi Sir Henry McMahon, daha sonra yaptığı açıklamada, ana gayesinin, Osmanlı orduları safında çarpışan Arap erlerin sadakatlerini sarsmak olduğunu bildiriyordu. O sıralarda (1915) şöyle düşünüyordu:

"Bu anda Gelibolu'daki Türk gücünün büyük bir bölümünü ve Mezopotamya (Irak)'daki gücün yaklaşık olarak tümünü Arap erleri oluşturuyor... Onların Türkiye'den kopmalarını haklı göstermek için, ileride kendilerine yardımda bulunacağımız yolunda güvence verebilir miydik? Bunu ivedilikle yapmam için bana buyruk verilmişti... Bu, hayatımda en üzücü tarih idi"¹⁹.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 31 Ekim 1914 tarihli telyazısında şöyle diyor:

"... Biz Türkiye'ce zorla kabul ettirilen bu savaşta Arap ulusu İngiltere'ye yardım ederse, İngiltere, Arabistan'a dahili bir müdahale olmasını güvence altına alacak ve Araplara, dış saldırganlığa karşı her çeşit yardımı esirgemeyecektir. Halifelik katını gerçek Arap soyundan gelen birisinin Mekke veya Medine'de üstlenmesi olasıdır ve böylece, şimdi vuku bulmakta olan tüm kötülükten, Tanrının yardımıyla iyilik doğabilir".

Bu alıntı, şu ekle birlikte, bir yazıyla Kahire'den Şerif Abdullah'a gönderiliyordu:

"Mekke Emiri, bu çatışmada Britanya'ya yardım etmeyi istiyorsa, Brintanya , Şerifliğin hak ve ayrıcalıklarını tüm dış saldırganlığa, özellikle Osmanlılara karşı güvence altına almaya isteklidir..."

¹⁹ Lacey, op. cit., ss. 119-20.

Şerif Hüseyin, 1915 yılı Temmuzunda Sir Henry McMahon'a gönderdiği yazıda, Britanya yönetimiyle bir anlaşma yapılması kesin önerisinde bulunuyor, şu koşulları öne sürüyordu:

“Yanlar, herhangi birine saldırabilecek yabancı bir devlete karşı ko-yabilmek için, karşılıklı olarak yardımlaşma yönünden tüm yetenek-leriyle kendi ordu ve donanma güçlerini seferber edecek; her iki yan kabul etmedikçe barış kararlaştırılmayacak”.

Bu koşullar, Şerif Hüseyin'in 5 Kasım 1915 tarihinde Sir Henry McMahon'a gönderdiği üçüncü yazıda şöyle vurgulanıyordu:

“Almanya ve Türkiye ile tek başına barış yapmayacak ve onları (Arapları) etkin biçimde destekleyip koruyacak olan İngiltere'nin kendi bağlaşıkları olduğunu öğrenince, Arapların ivedilikle savaşa girmeleri, genel çıkarları yararına olacaktır”.

Sir Henry McMahon, Dışişleri Bakanlığında almış olduğu yönerge üzerine Şerif Hüseyin'e 13 Aralık 1915'de gönderdiği üçüncü yazısında şu güvenceyi veriyordu:

“Tüm Arap halklarını ortak savımızdan yana çekmek için hiçbir çabayı ihmal etmeyiniz ve onları, düşmanlarımıza yardımda bulunmaya üsteleyiniz. Anlaşmamızın devamlılık ve gücü buna dayanır. Britanya'nın, Arap halklarının, Almanya'dan ve Türk tahakkümünden özgür olmasını sağlayacak gerekli koşulu içermeyen bir barış yapmaya istekli olmadığını açıklayarak size güvence veririm.”

Şerif Hüseyin, verilen bu teminatı, 1 Ocak 1916'da McMahon'a gönderdiği dördüncü mektubunda kabul ediyor ve o tarihten sonraki davranışı bunu vurguluyordu. Araplara verilen güvence, Hicaz Kralı ünvanını alan Şerif Hüseyin'e gönderilmek üzere, Kahire'deki yeni İngiliz diplomatik temsilcisi Sir Reginald Wingate'e İngiltere Dışişleri Bakanlığınca 4 Şubat 1918'de gönderilen bir telyazısında şöyle tekrarlanıyordu:

“Bağlaşıklarıyla birlikte Majeste Kral Yönetimi, zulme uğramış ulusların kurtuluş savından yanadır ve Arap halkını, Osmanlı şiddetinin ve Türk yetkililerince kışkırtılan sun'i rekabetlerin yerini bir kez daha yasanın alacağı bir Arap dünyasını kurma mücadelelerinde desteklemek kararındadırlar. Majeste Kral Yönetimi, Arap halklarının, özgürlüğe kavuşturulması konusunda daha önce üstlenmiş bulunduğu sorumluluğu yeniden doğrular”.

Bu arada, bağımsız Arap devletinin hudutları sorunu da bu yazışmalara konu oluştuyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığınca 14 Nisan 1915’de Kahire’deki İngiliz Yüksek Komiserine gönderilen bir telyazısınua, İngiliz yönetimi şu açıklamalarda bulunuyordu:

“Arabistan yarımadasının bağımsız ve egemen bir devletin elinde bulunması, barış koşullarının gerekli ilkelerinden biri olarak sağlanacaktır... ama bu devletin hudutları içine girecek olan toprakların genişliğini bu evrede tam olarak saptamak olanaksızdır.”

Toprak sorunu, ilk kez, 1915 yılı Temmuzunda Şerif Hüseyin’ce Sir Henry McMahon’a gönderilen ilk yazıda öne sürülmüştü. Şerif Hüseyin, bu mektubunda, Türkiye’ye karşı Britanya ile işbirliği yapmasının ilk koşulunu şöyle açıklıyordu:

“İngiltere, hudutları şöyle saptanan Arap ülkesinin bağımsızlığını kabullenmelidir: Kuzeyde Mersin ve Adana’dan, 37. derece kutup hattına, yani Birecik, Urfa, Mardin, Midyat, Amatya Adası (*Jezire, Amadia*)’na, oradan İran hududuna; doğuda İran hududu yakınlarından Basra Körfezi’ne; güneyde Hint Okyanusu’na (Aden hariç - olduğu gibi kalacak), batıda Kızıl Deniz’i ve Akdeniz’i kapsamak üzere Mersin’e dek uzanan topraklar”.

Sir Henry McMahon, 30 Ağustos 1915’te Şerif Hüseyin’e gönderdiği ilk yazısında, ona, bu konuda, bağlayıcı olmayan bir karşılık veriyor; Lord Kit-chener’in sözlerini yeniden doğruluyor; hudutlar sorununun görüşülmesinin henüz “mevsimsiz” olduğunu öne sürüyordu. Şerif Hüseyin ona 9 Eylül 1915’te verdiği ikinci karşılıkta, durumun aydınlatılmasını istiyordu. Sir Henry McMahon, 18 Ekim 1915’te durumu Dışişleri Bakanlığına duyuruyor; aynı gün, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey’e gönderdiği özel bir telyazısında, Osmanlı ordusundaki ulusalcı Arap kuruluşlarından birinin üyesi bulunan, Gelibolu’da İngiliz askeri hatlarına geçen ve Ekimde Mısır’a götürülen Faroki adlı Arap önderiyle yapmış olduğu ek görüşmelerin sonuçlarını bildiriyordu. Faroki’ye göre, Almanya, Arap partisine, tüm taleplerinin yerine getirileceği sözünü vermişti; dolayısıyla yolların ayrılık noktasına varılmıştı. Faroki ayrıca şöyle demişti:

“Fransa’nın tümüyle Arap ilçeleri olan Halep, Hama, Humus ve Şam’ı işgaline Araplarca silahla karşı konulacaktır, ama şu istisna ile ... Mekke Şeyhinin kuzey-batı hudutlarında yapılmasını önerdiği kimi değişiklikleri kabul edeceklerdir”.

Sir Henry McMahon, 24 Ekim 1915'de Şerif Hüseyin'e gönderdiği ikinci yazısında şuna değiniyordu:

"Mersin ve İskenderun ilçelerinin ve Şam, Humus, Hama ve Halep ilçelerinin batısında bulunan Suriye topraklarının halis Arap ülkeleri oldukları söylenemez ve dolayısıyla önerilen hat sınırlardan çıkarılmalıdır. Yukarıdaki değişikliklerle ve Arap önderleriyle olan antlaşmalarımızı ön yargıya tabi tutmak koşuluyla, bu hat ve sınırları kabulleniriz —yukarıdaki değişikliklerle, Büyük Britanya, Mekke Şerifinin önermiş olduğu hat ve hudutlar içindeki ülkelerde Arapların bağımsızlığını tanımaya ve desteklemeye hazırdır".

Aynı zamanda Fransız çıkarları korunuyordu.

Şerif Hüseyin, 5 Kasım 1915'te gönderdiği üçüncü mektubunda, Mersin'le Adana'nın talep edilen hudutlardan çıkarılmalarını kabulleniyor, ama öteki topraklar üzerindeki hak iddalarında direniyor; bunlara daha sonra Lübnan'ı da katıyordu. McMahon, ona 13 Aralık 1915'te gönderdiği üçüncü mektupta, Şerifin Mersin ve Adana'yı talep ettiği hudutlar dışında bırakmasını ve Hristiyan Araplara güvence vermek önerisini iyi karşılıyor; Halep ve Beyrut illeri üzerinde tekrarlamış olduğu hak iddalarını geçiştiriyordu. Şerif Hüseyin, ona 1 Ocak 1916'da gönderdiği dördüncü yazıda, Fransa'ya karşı olan hak iddialarında savaşın sonuna dek direnmeyeceğini, ama savaş sona erer erniez bunları öne süreceğini açıklıyordu. Şerif Hüseyin, bundan sonraki yazışmalarında, hudut sorununa hiç değinmiyor, ama hak iddialarını da asla geri çekmiyordu. Ancak, 29 Temmuz 1917'de Kral Hüseyin Teğmen Lawrence'la görüşürken, hudut sorununa da değiniyor ve şöyle diyordu:

"Önerilirse, Türkleri İstanbul ve Erzurum'a dek kovalayacağız; öyleyse ne diye Beyrut, Halep ve Hail'den söz ediyorsunuz?"²⁰

İngilizlerin vermiş oldukları bu sözlerle aldatılan Hüseyin ve Haşimi Araplar, 9 Haziran 1916'da Türklere karşı ayaklanıyor ve Kutsal Kent (Mekke)'teki küçük Türk garnizonunu tutsak ediyorlardı. Aynı yılın Ekim ayında Yüzbaşı Lawrence, İngiliz diplomatı Sir Ronald Storrs'la birlikte, deniz yo-

²⁰ İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri : FO 371/3384/183770, P. I. D. "Kral Hüseyin'le ilgili İngiliz üstlenmeleri hakkında andırı", gizli, tahminen 5.11.1918; ayr. bkz. FO 371/22108/146/18; 153045/15, telyazısı no. 623; 174974/17; ve George Antonius: *The Arab Awakening: the story of the Arab national movement*, (Arap Uyanması:Arap ulusal akımının hikâyesi), Londra 1938.

luyla Arabistan'a gidiyor; orada, Emir Hüseyin'in ikinci oğlu Şerif Abdullah'la Şerif Ali ve onun genç üvey kardeşi Zeyit'le, daha sonra da onların Medine yakınlarında bulunan kardeşleri Şerif Faysal'la görüşüyordu²¹.

Aynı yılın Kasım ayında Kahire'ye dönen Lawrence, kendi amirlerini, ayaklanan Şerife silah ve altın yardımı yapmaya ve Türklerden memnun olmayan şeyhleri, bağımsızlık emellerinde, ama genel bir askeri stratejinin çerçevesi içinde, birleştirmeyi üstleniyordu. Kahire'deki İngiliz İstihbaratı'nın başında bulunan General Clayton, ona, Arabistan'a dönmesini emrediyor; oraya dönen Lawrence, irtibat subayı olarak Faysal'ın ordularına katılıyordu. Lawrence, İngiliz Kabinesinin bilgisi için hazırladığı 4 Kasım 1918 tarihli gizli bir andırıda (*memorandum*), savaş patlayınca "İslâmı bölmeye" ivedilikle gereksinildiği görüşünü açıklıyordu. Ona göre, İngilizler, Arapça konuşan halkların kendi "dış yöneticilerine" karşı olan memnuniyetsizliklerinden yararlanıyor; Mekke Şerifini bu akımın önderi seçiyorlardı, çünkü onun İslâm dünyasını böleceğine; coğrafi durumunun, varlığını sürdürmesine yardımcı olacağına ve Araplar arasındaki önderliğinin aile saygınlığına dayandığına inanıyorlardı²².

Lawrence, henüz başlangıç evresinde olan Arap ayaklanmasına karışan tek İngiliz subayı değildi; ama onun anlatmalarına inanılırsa, Arabistan yarımadasında, bu ayaklanmanın ivedilikle beyni, örgütleyicisi, askeri taktikçisi ve Kahire ile irtibatı oluyordu. Vur ve kaç taktiği kullanan gerilla harekâtlarına giriyor ve böylece Türk hatlarının ardında, küçük ama gittikçe hırpalayıcı, ikinci bir cephe kuruyordu. Onun ilk büyük zaferi, çölde iki ay gittikten sonra, 6 Temmuz 1917'de ele geçirdiği, Kızıl Deniz'in kuzeyinde bulunan Akabe limanı olmuştur ve bu başarısından ötürü ona daha sonra yarbay rütbesi ve Mümtaz Hizmet Nişanı (*Distinguished Service Order*) verilmiştir.

Lawrence'ın da içtenlikle kabullendiği gibi, bu ve öteki harekâtlarda "(Osmanlı) İmparatorluğunun tüm uyruk illeri, bence tek bir İngiliz gencinin ölümüne değmezdi"²³. Askeri kampanyalarını, pek az İngiliz tehlkeye sokarak yürütüyordu; ama bu ölçüsü, Arapları ve Türkleri kapsamıyordu; oysa ki, 24 Eylül 1917'de Akabe'den bir dostuna gönderdiği mektupta şöyle diyordu :

²¹ Garnett, op. cit., s. 210.

²² Ibid., s. 265.

²³ Ibid., s. 183; ayr. bkz.: Lawrence'ın *Seven Pillars of Wisdom* (Hikmetin Yedi Sütunu) adlı yapıtının önsözü.

“... Türklerin bu biçimde hiç durmadan öldürülmeleri korkunçtur. Sonlara doğru saldırdığınız vakit, onları param parça olarak her yanda buluyorsunuz ve birçoğunun hâlâ canlı olduklarını görüyorsunuz. Daha önce onların yüzlercesini halletmiş olduğunuzu ve yapabirseniz yüzlercesini daha halletmek zorunda olduğunuzu anlıyorsunuz.”²⁴

Lawrence, 1917 ve 1918 yıllarının büyük bir bölümünü, Ortadoğu'daki İngiliz orduları başkomutanı General (daha sonra Lord) Sir Edmund Allenby'nin Kudüs doğrultusunda ilerlemekte olan gücüyle Arap akımlarını koordine etmek deneylerine harcıyordu. 15 Temmuz 1918'de V. W. Richards adlı bir tanıdığına gönderdiği yazıda, “kökünden şiddetle koparılarak, kendisine oldukça büyük görünen bir görevin derinliklerine atıldığını, dolayısıyla herşeyin ona hayali göründüğünü” kabulleniyordu. Yalnız “bir fırsat hırsızı olarak” yaşıyor, bir anın getirdiği fırsatları ne vakit ve nerede görürse yakalıyordu. Lawrence, bu konuda şu açıklamada bulunur :

“Görev, Türkiye'ye karşı bir Arap isyanı tahrik etmektir ve onun için de batılı olan dış görünüşümü gizlemek ve az da olsa Araplara benzemek zorundayım. Böylece kendimi bir çeşit yabancı sahne üzerinde, balo giysisi içinde, acayip bir dilde, gece ve gündüz aktörlük yapan birisi olarak görüyorum ve rolümü iyi oynamadığım takdirde, başımı yitirebileceğimi anlıyorum”²⁵

Lawrence, başarıdan emin değildi ve bu konudaki duygularını şöyle yansıtıyordu :

“Darbeyi indirdiğimiz vakit, kazanacağımıza veya kaybedeceğimize kendimi bir türlü inandıramam. Herşey bir oyun gibi geliyor ve kişi, kendi hayallerine (gündüz düşlerine) inanamıyor...”

Buna karşın, Lawrence, “bir lale bahçesinden daha parlak” olarak nitelendirdiği ve “çöllerin genç binicileri arasından seçilmiş”, Arap aşiretlerine mensup kişilerden oluşan muhafızlarıyla hareket ederek, “çılgınlar gibi süreriz ve Bedevilerimizle birlikte, habersiz Türklerin üzerlerine çullanır, onları yığınlar halinde tahrip ederiz... tüm hareket çok kanlı ve çirkindir. Hazırlığı ve geziyi severim, ama fiziki olarak çarpışmaktan tiksiniyorum...”, diyordu²⁶.

²⁴ Garnett, op. cit., s. 238.

²⁵ Ibid., s. 244.

²⁶ Ibid., s. 246.

Bununla birlikte, Lawrence, kimi saldırılarda, örneğin 1918 yılı Eylülünde 4. Türk Ordusunun tahribine yol açan saldırı sırasında, adamlarına, hiçbir esir alınmaması buyruğunu vermişti. Bu olay, 106 sayılı *Arab Bulletin* (Arap Bülteni)'nde canlı bir dille anlatılmaktadır. Lawrence'ın, bu gaddar davranışını mazur göstermek için ileri sürmüş olduğu iddiaya göre, güya Türkler, Tel Arar köyünün tüm sakinlerini katliama tabi tutmuşlar. Buna misilleme olarak 5.000 Türk eri öldürülmüş ve Lawrence'ın anlattığına göre, "boğazlamaktan yorgun düşen Auda Abu Tayi, son kalan 600 kişiyi tutsak etmiş". Gene Lawrence'ın iddia ettiğine göre, çoğu kez, kendisinin "askeri gerek" olarak nitelendirdiği bir durum, onu, "düşmanı" katliama tabi tutmaya ve dahası, Türklerin ellerine düşmemeleri için kendi yaralılarını öldürmeye zorlamış²⁷.

Savaşın son aşamasında Lawrence'la Arap çetecileri, 30 Eylül 1918 akşamı, karışıklık içinde bulunan Şam'a girdikleri an, Lawrence, zafer anında hi-ziplere bölünen Araplara ilişkin kendi emellerinin yenildiğini görüyordu. Onun anlattığına göre, Şam'da, Şükri el-Eyyübi ve kent konseyi (belediye), Arapların Kralını ilân ediyor ve "Cemal'le Mustafa Kemal ayrılır ayrılmaz...." Arap bayrağını direğe çekiyorlardı²⁸. Ancak, 1916 yılı Mayısında imzalanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap illerini yüce devletler arasında bölüştüren, 1917 Kasımında vuku bulan ihtilâlden sonra Bolşeviklerce açıklanan Sykes-Picot Anlaşması, Araplara ihanet etmiş ve Lawrence'ı tiksindirmişti.

Şerif Hüseyin, 28 Ağustos 1918'de Mısır'daki İngiliz temsilcisi Sir Reginald Wingate'e Mekke'den gönderdiği bir mektupta, kendi akımının temel amaçlarının, "Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla çöküntü tehlikesi geçiren İslâmın siyasal durumunu korumak" olduğunu; kendi ayaklanmasını ve İngiliz yönetiminin desteğini, ancak bunun pratik olarak gerçekleşmesinin haklı gösterebileceğini vurguluyordu. Meydana gelen yeni durumdan dolayı, kendisinin gelecekteki başarısı için "gerekli koşullar" olarak nitelendirdiği durumu İngiliz yönetiminin ne dereceye kadar desteklediğini öğrenmeyi istiyor; İngiliz yönetimiyle yapmış olduğu resmi anlaşmanın, kendi anlamınca, koşullarını öne sürüyor ve bu koşullarda büyük ölçüde değişiklikler yapılmasının, kendisini, Arap akımından çekilmek zorunda bırakacağını, açıklıyor; kendi alın yazısının, bir barış konferansınca değil de İngiliz yönetimince bir karara bağlanması umudunu dile getiriyordu.

²⁷ Ibid., s. 254.

²⁸ Ibid., s. 256.

Ama, Hüseyin'in şimdi öne sürdüğü koşulları İngilizler kabul etmiyorlardı, çünkü Arap ayaklanmasından önce yazmış olduğu mektuplarda öne sürdüğü talepleri tekrarlıyor, dahası, bunlara ek koşullar ilâve ediyor ve İngiliz yönetiminin ona vermiş olduğu karşılıklarda imlediği ihtiyatları büsbütün görmezlikten geliyordu. Kendi amaçlarını yardım görmeden gerçekleştirecek yeteneğe sahip olmamanın ve başarısızlığa uğrarsa, Müslümanlarca, "aldatılan bir din bölücüsü" olarak eleştirileceğini hissetmenin kaygısı içinde kıvranıyordu. Wingate'e bakılacak olursa, o sıralarda Müslümanlar, Hicaz ayaklanmasını ve İngilizlerin bu ayaklanmadaki rolünü kuşku ve beğenmezlikle karşılamışlardı. Onların görüşünce, bu ayaklanına, ancak başarı sağlarsa haklı gösterilebilecekti; başarısızlık, İngiliz saygınlığına ve İngiltere'nin onlarla olacak gelecekteki ilişkilerine ciddi zararlar getirecekti. Kral Hüseyin'in, "Arap akımı"nın, faal önderliğinden çekilmesi, büyük bir felâkete yakın sonuçlar getirecektir. "Yetkili tek kişiyi" kaldıracak ve Türklere karşı olan Arap askeri gücünü etkisiz aşiret savaşları biçimine koyacaktı. Bunu, daha geniş ölçüde yıkılma izleyecek ve bu da, her olasılıkta, Orta Arabistan'da bir çatışmaya yol açacak; İngiltere'nin rakipleri bundan büsbütün yararlanma yoluna giderek İngiliz askeri harekâtını ciddi biçimde etkileyecekti. Hüseyin'e yeneden güvence vermek ve onun tutumunu düzeltmek oldukça önemli idi. Wingate, onun, olanak içinde, desteklenmesini salık veriyordu²⁹.

Bu arada, hayal kırıklığına uğrayan Lawrence, 1918 yılı Ekiminde İngiltere'ye dönmek üzere yola çıkıyordu, ama hareket etmeden önce, 4 Ekimde Binbaşı R. H. Scott'a Kahire'den gönderdiği bir mektupta şöyle diyordu:

"... Acayip, küçük bir gruptuk, ama Ortadoğu'da tarihin seyrini değiştirdiğimizi sanıyorum. Güçlerin (devletler), Araplara, yaşamlarını sürdürmeye nasıl izin vereceklerini merak ediyorum."³⁰

Lawrence, 24 Ekimde İngiltere'ye ulaşıyor; altı gün sonra, İngiliz Kralı V. George Arap harekâtı sırasında verilen ve Resmi Gazete'de ilân edilen nişanlarını resmen tevdi etmek üzere onu huzuruna çağırıyordu. Ama Lawrence, Şövalyelik (*Order of the Bath*), Şeref Nişanı (*Order of Merit*) ve "Sir" ünvanını da kapsayan tüm onurlardan vazgeçmesi için kendisine izin verilmesini dileyerek Kralı şaşırtıyordu. Onun özgeçmişinin yazarı Robert Graves'e de bildirdiği gibi, Arap isyanında oynamış olduğu rol, hem kendisi, hem de

²⁹ İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri : FO 371/3384/171983: Reginald Wingate'ten Arthur James Balfour'a gizli yazı no. 219, Ramleh, 21.9.1918, ilişkide, Hicaz Kralının Mekke'den gönderdiği 28.8.1918 tarihli mektubun İngilizce çevirisi.

³⁰ Garnett, op. cit., s. 258.

ülkesi ve yönetimi için onursuzluk getirmişti. Ona verilen buyruk üzerine Arapları sahte ümitlerle beslemişti; şimdi ise, bu sahtekârlığında başarı sağlamış olmasından ötürü kendisine verilmek istenen onurları kabullenme zorunluluğundan sessizce muaf tutulmasını minnetle karşılayacaktı. Lawrence, ayrıca, İngiliz Kralının Bakanları, Araplara, “hak taleplerinde adilâne bir çözüm” sağlayıncaya dek, dürüst olan veya olmayanlarla mücadele edeceğini açıklıyordu³¹.

31 Temmuz 1919’da, ordudan yarbay olarak terhis ediliyor; daha sonra, Kahire’den Londra’ya dek olan yolculuğunu süratlendirmek amacıyla, savaş sonrası ordu rütbesini “geçici” bir süre ile albay vekili olarak gösteriyor; 30 yaşında albay olmuşken, 34 yaşında rütbesiz olarak sivil hayata dönüyordu. Bu arada barış konferansı için hazırlanmaya başlıyor; bundan sonraki üç yılı Versay, Londra ve Kahire’de, Arap bağımsızlığı için mücadele ile geçiriyor; bu görevi, Arap harekâtı sırasında karşılaşmış olduğu güçlük ve tehlikelere oranla, fiziki, akli ve ruhi bakımlardan daha yorucu buluyordu. Arap halklarına kendi alın yazılarını çizme (*self-determination*) hakkı sağlayacağını umut ettiği Başkan Wilson’a çok güveni vardı; ama, (Arap giysisi giyerek katıldığı) barış konferansından büsbütün hayal kırıklığına uğramış olarak dönüyordu. Onun ve çarpışarak savaşı kazanan, ama uğrunda çarpıştığı herşeyin ihanete uğradığını gören kuşakların tiksinti ve acılığı, *Seven Pillars of Wisdom* (Hikmetin Yedi Sütunu) başlıklı yapıtının, Oxford metninin giriş bölümünde yansıtılmaktadır. Bu bölüm, İngiliz yazarı George Bernard Shaw’un önerisi üzerine, kitabın okuyucular için yayınlanan metninden çıkarılmıştır.

Lawrence, bu önsözde şöyle sızlanır:

“... Kazandığımız başarı sonunda yeni dünya doğunca, eski adamlar yine meydana çıkarak, zaferimizi ellerimizden aldılar ve onu, yenisinden, bildikleri eski dünyanın biçimine soktular...”

Yeni bir ulus yapmak; dünyaya, yitirilen bir etkiyi geri getirmek; Sami’lerden oluşan 20 milyonluk kitleye, ulusal düşünceleri adına, esinlenmiş bir hayalhane kurmaları için temel sağlamak amacını güttüm. Böyle yüksek bir amaç, onların akıllarında var olan asalete başvurdu ve onları, olaylarda cömert bir rol oynamaya zorladı ama kazandığımız zaman, Mezopotamya (Irak)’daki İngiliz petrol imtiyazlarının kuşkulu bir duruma girdiği ve Levant’taki Fransız sömürge çıkarlarının tahrip edildiği özürüyle itham edildim...

³¹ Hyde, op. cit., s. 19.

Doğu'ya biraz onur, bir amaç ve idealler iade etmişsem; beyazın kırmızıyı yönetmekle ilgili ölçüyü daha gerekli yapmışsam; o halkları, bir dereceye kadar, yeni uluslar topluluğuna (*commonwealth*) yerleştirmiş bulunuyorum ve orada, tahakküm edici soylar, zorbalıkla sağlamış oldukları başarılarını unutacaklar ve beyaz, kırmızı, sarı, kahve-rengi ve siyah, hep birlikte dik duracak ve hiç bir yan-bakış olmadan dünyaya hizmet edecektir”³².

Ama Lawrence'ın böyle bir başarı sağlama ümidi, tüm hakların alın yazılarını kendilerinin çizmeleri ilkesi (*self-determination*) ne dayanacağı sanılan bir barış antlaşmasıyla görünürde ebediyen akamete uğruyordu.

Lawrence, 8 Eylül 1919'da *The Times* adlı İngiliz gazetesine bir mektup gönderiyor, ama bunun bir bölümü, yazı işleri müdürünce metinden çıkarılıyor; mektubun geriye kalan kısmı, 11 Eylülde yayınlanıyordu. Yazı işleri müdürü M. Steed'in anlattığına göre, metinden çıkarılan pasajda Lawrence, İngiliz yönetiminin, Araplara vermiş olduğu söze sadık kalacağına inandırılmış olduğunu ve Arapları, bu inançtan ötürü kışkırttığını açıklıyordu. Tüm yaptıklarından üzüntü duyduğunu, çünkü Araplara vermeye yetki aldığı sözü, İngiliz yönetiminin şimdi yerine getirmek istediğinde olmadığını, Araplara ve İngiliz kamuoyuna duyurmak arzusunu dile getiriyordu³³.

Birkaç gün sonra, İngiltere Dışişleri Bakanlığı sorumlularından Cecil Harmsworth'e gönderdiği yazıda, Arap sorununun çözümü için kimi önerilerde bulunuyor; Çukurova (Kilikya)'da Fransızlara karşı işbirliği yapmak amacıyla, Mustafa Kemal'le Faysal arasında gizli bir anlaşmanın var olduğuna inanıyor; şu görüşleri öne sürüyordu:

“Mustafa Kemal, oradaki Fransız davranışından kaygılanıyor; bu sırada İngiliz yanlısıdır, çünkü (Montagu, Amery ve Aubrey Herbert'ten oluşan) Türk yandaşlarımıza güveniyor; ama buna ilişkin olarak, Türkistan'daki Bolşevik ilerlemesinin dikkate alınmasını ümit ederim. Bolşevizmin İslâm'da Vahabilik biçiminde belirmesi olanaklıdır ve bize Mezopotamya (Irak)'da olduğu kadar İran'da da zararlı olacaktır...”

Daha ileride öne sürdüğü iddiaya bakılacak olursa, Mustafa Kemal'le Faysal arasında bir anlaşma yoktu, ama “Genç Araplar” partisine mensup kişiler,

³² Garnett, op. cit., ss. 261-3.

³³ Ibid., s. 284.

böyle bir anlaşmadan yanaydılar ve bir köşeye sıkıştırılmış olan Faysal, herhangi bir yardımı kabule hazırdı. Lawrence, görüşlerini şöyle sürdürüyordu:

“Mustafa Kemal, Kilikya (Çukurova) veya Suriye’de harekete geçmek konusunda bir türlü karar veremiyor ve en ümitsiz veya en uygun koşullar dışında davranmayacaktır... Enver’e zarar vermek için Talât’ı kullanmayı hiç düşünüp düşünmediğimizi öğrenmek isterim. Onun anıları bize yararlı olacaktır. Mustafa Kemal, kendi akımında Enver’i bir bayrak gibi dalgalandırıyor. Doğal olarak, Mustafa Kemal, Enver’den daha yeteneklidir, ama Enver’in kişisel çekiciliğine sahip değildir”³⁴.

Lawrence, başarısızlığından sonra Oxford’a dönüyordu. Annesinin anlattığına göre, o sırada, büyük ölçüde depresyon ve sinir yorgunluğu geçiriyor; arada sırada, kahvaltı ile öğle yemeği arasındaki vakti, yüzünde aynı ifade olduğu halde, hiç kıpırdamadan aynı yerde oturarak geçiriyordu. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu, 1920 yılı Ağustosunda Türklere Sèvres’de kabul ettirilecek bir antlaşma ile muzafferler arasında bölüştürülüyordu. Lawrence, 30 Mayıs 1920’de *The Sunday Times* gazetesine gönderdiği mektupta şöyle diyordu:

“Türk Antlaşması (Sèvres)’nin koşulları, onları hazırlayanlarca olanaksız olarak kabul ediliyor. Eski Türk İmparatorluğunun gerçek durumu veya onu bölmekte olan ülkelerin askeri ve mali güçleri dikkate alınmamıştır. Koşulları yapan her yan, alabileceğini, veya komşularının almasının veya kendisinin almasına karşı çıkmasının çok güç olduğu koşulları dikkate aldı; dolayısıyla, meydana gelen belge, yeni bir Asya kurmuyor; ancak, fatihlerin arsızlıklarını gösteren bir itiraf, hemen hemen bir ilândır. Bu antlaşmanın tek bir maddesi bile üç yıl yürürlükte kalmayacak; Alman antlaşmasından daha mesut olacak, çünkü değiştirilmeyecek (revizyon) - tümüyle unutulacaktır”.

Hicaz Kralı Hüseyin de, bağlaşıkların Araplara yaptıkları işleme ilişkin olarak kendi görüşünü göstermek amacıyla, Paris’teki temsilcilerinin Sèvres Antlaşmasını imzalamalarını yasaklıyor ve Uluslar Derneği (Cemiyet-i Akvam-*League of Nations*)’e katılmıyordu.

Lawrence, 1920 yılı Temmuzunda *The Times* gazetesine gönderdiği yazıda, o hafta Avam Kamarasında Ortadoğu’ya ilişkin olarak yapılan görüşmeler sırasında, kıdemli milletvekillerinden birinin Mezopotamya (Irak)’daki

³⁴ İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri: FO 37/4236/E 129405.

Arapların, “iyi niyetli İngiliz güdümüne” karşın ayaklanarak silaha sarılmalarına şaşırdığını belirttiğine değiniyor, şu yorumda bulunuyordu:

“Araplar, Türk yönetimi oldukça kötü olduğu için değil, bağımsızlık istedikleri için Türklere karşı savaş sırasında ayaklandılar. Efendilerini değiştirmek, İngiliz uyruğu veya Fransız vatandaşı olmak için değil, kendi haklarını kazanmak için yaşamlarını savaşta tehlikeye koydular... İki yıldan sonra sabırlarının tükenmiş olmasına şaşmamak gerek... Kurduğumuz yönetim, İngiliz yönetimidir ve İngiliz dilinde yürütülmektedir. Bu yönetimi çalıştıran 450 İngiliz yönetici vardır. Onlar arasında Mezopotamya (Irak)’lı tek bir sorumlu yoktur. Türklerin günlerinde, hükümet hizmetinde bulunanların yüzde 70’i yerel kişilerden oluşuyordu. Oradaki 80.000 kişilik ordumuz, hudutları korumakla değil, polis görevi yapmakla uğraşıyor. Halkı, baskı altında tutuyorlar. Türklerin günlerinde, Mezopotamya’daki iki ordunun yüzde 60’ını Arap subayları ve yüzde 95’ini öteki rütbelerdeki Araplar oluşturunuyordu...”³⁵

22 Ağustos 1920 tarihli *The Sunday Times* gazetesinde, Lawrence, İngilizlerin “söyledikleriyle yaptıkları arasında kınanacak bir çelişme bulunduğunu” açıklıyordu. Ona göre, İngilizler, Türkiye’yi yenilgiye uğratmak, “Arapları, Türk yönetiminin zorbalığından kurtarmak” ve o ülkenin buğday ve petrol kaynaklarını dünyaya sağlamak amaçlarıyla Mezopotamya’ya gittiklerini söylemişlerdi. Bu amaçlar uğruna yaklaşık bir milyon insan ve yüz milyon Sterlin tutarında para harcamışlardı. Lawrence, yazısını şöyle sürdürüyordu:

“Bizim yönetimimiz, eski Türk sisteminden de kötüdür. Türkler, barışı korumak amacıyla, askerliklerini yapan yerel ırlardan 14.000 kişilik bir güç bulundurmuşlar ve yılda ortalama 200 Arap öldürmüşlerdir. Biz ise orada 90.000 kişilik bir güç, uçaklar, zırhlı arabalar, ganbotlar ve zırhlı trenler bulunduruyoruz. Bu yaz vuku bulan ayaklanmada yaklaşık 10.000 Arap öldürdük... Bağdat’taki hükümet, ayaklanma olarak nitelendirdiği siyasi suçlardan ötürü o kentte Arapları asıyor. Araplar bize karşı asi değillerdir. İsmen hâlâ Türk uyruğudurlar ve ismen bizimle savaş durumundadırlar. ...Bu yaz, 10.000 köylü ve kentlinin öldürülmesi, buğday, pamuk ve petrol istihsalini ne dereceye kadar köstekler? Kendi yöneticilerinden başka kimseye yarar getirmeyen bir çeşit sömürge idaresi adına milyonlarca Sterli-

³⁵ Garnett, op. cit., ss. 294 ve 307-8.

nin, binlerce İmparatorluk askerinin ve onbinlerce Arabin feda edilmelerine daha ne kadar izin vereceğiz?"³⁶

Bu arada, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Ortadoğu sorunlarını Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un elinden alarak, sömürgeler Bakanı Winston Churchill'e devrediyordu. Durumu daha önce Lloyd George'la görüşen Lawrence, Churchill tarafından siyasi danışman olarak atanıyor, ama, Araplara verilen sözlerin, Suriye'nin Fransız yetkisinde kalmasını önlemeyecek biçimde yerine getirilmesi koşulunu öne sürüyordu. Churchill, 1921 yılı Martında Lawrence'la birlikte Kahire Konferansına katılıyordu. Ortadoğu'da İngiliz yönetimi ve askeri kuruluşlarının tüm sorumluları da bu konferansa iştirak ediyorlardı. Faysal, Mezopotamya (Irak) tahtına aday olarak gösteriliyor ve Haziran ayında Iraklılar tarafından büyük bir oy çoğunluğuyla kral seçiliyordu³⁷.

Faysal'ın aday olarak gösterilmesinde Lawrence'ın büyük rolü olmuştur. Felt-Mareşal Vizkont (Lord) Allenby'in 15 Nisan 1921'de Lord Curzon'a Kahire'den gönderdiği kapalı bir telyazısından öğrendiğimize göre, Lawrence, Irak'taki İngiliz güdümüne ilişkin olarak Faysal'la uzun süren gizli bir görüşme yapıyordu. Faysal, anahatları açıklanan genel politikadan övgüyle söz ediyor ve kendisinin bundaki rolünü yerine getirmeye söz veriyordu. Hicaz'ın bir Vahabi saldırganlığına uğramaması koşuluyla, İngilizlerin güdüm koşulunu ve Bin Suud'la dostluk ilişkileri kurmayı kabulleniyor; aynı zamanda, kendi kişisel personeli arasında bir İngiliz danışman bulunmasını diliyordu. Bu konuda Lawrence daha sonra açıklamada bulunuyordu:

"O (Faysal), Irak halkının sorumlu bir hükümet kurmaya henüz lâıyk olmadığını ve her iş yerel halkın insafına terkedilirse, bunun bir felâkete yol açacağını kabulleniyor. Bazen kendi halkına karşı İngiliz yardımına gereksinme duyacaktır ve daimi bir garnizon bulundurmak konusundaki görüşünün, sonunda kabul edileceğini ümit etmektedir... Seçilmesi gerçekleşince, kendisi ile Bin Suud arasında bir dostluk anlaşması hazırlamasını Sir Percy Cox'tan dileycek ve üçüncü yan olarak babası (Hüseyin)'ni da bu anlaşmaya katmak için elinden geleni yapacaktır. Abdullah, Hüseyin'in, bu denli bir anlaşmaya yanaşması için sıkıştırıldığı her vakit isteri geçirerek istifa ettiği-

³⁶ Ibid., ss. 316-7.

³⁷ Ibid., ss. 323, 328-9.

ni öne sürüyor; bunun güç bir iş olacağı konusunda beni uyarıyor”³⁸.

Lawrence 1918 yılı sonlarında ve 1919 yılı başlarında, Fransa ile Suriye konusunda bir anlaşmaya varması için Faysal üzerinde etkisini kullanmak amacıyla, İngiltere Dışişleri Bakanlığınca kullanıldığı gibi, şimdi de, mali yardım konusunda Kral Hüseyin’le yapılan görüşmelerde aynı amaçla Churchill tarafından kullanılıyordu³⁹.

Lawrence, Sömürgeler Bakanlığında görevli iken, Kudüs’teki İngiliz Piskoposu Dr. McInnes, Horace M. Kallon tarafından yayımlanan *Zionism and World Politics* (Siyonizm ve Dünya Politikası) adlı yapıtta geçen bir pasajdan çok rahatsız oluyordu. Kallon, sözü geçen yapıtında, Filistin’deki askeri idarenden yakınıyor; idarecilerin, Musevilerin Filistin’e yerleştirilmelerini kabullenen Balfour Deklarasyonu’nu sabote ettiklerini ve bir olup-bitti biçiminde kendi programlarını uyguladıklarını öne sürüyor, şöyle diyordu:

“Bu konuda, yüksek rütbeli yetkililer arasındaki Musevi düşmanlığının ve onların altındaki küçük rütbeli memurların bilgisizlik, ahmaklık ve yeteneksizliklerinin rolü büyük olmuştur. Balfour Deklarasyonu’nun varlığının onlara resmen bildirilmemiş olması buna yardımcı olmuştur, Albay Lawrence’ın Dr. Weizmann’a açıkladığı gibi, misyoner çıkarları bulunan Piskoposluk ilçesinin Musevilere karşı propaganda örgütlenmesi de buna yardımcı olmuştur”.

İngiliz piskoposu, 15 Aralık 1921’de Lawrence’a gönderdiği yazıda, ona (Lawrence’a) atfedilen demeci yalanlamaya çağırıyor ve aralarında yapılacak yazışmaları basında yayınlamak gereğini duyabileceğini bildiriyordu. Anlaşılan, Lawrence, piskoposa 2 Şubat 1922’de karşılık veriyor ve Filistin’deki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Herbert Samuel’e başvurmasını salık veriyordu. 10 Mayıs 1922’de bir açıklama yayınlayan Winston Churchill, “söz konusu yapıtın, Albay Lawrence Sömürgeler Bakanlığının bir üyesi olarak atanmadan önce yayınlanmış bulunduğunu ve dolayısıyla, yazarın ona atfetmiş olduğu görüşlerin bu Bakanlık ilgilendirmedeğini” bildiriyordu.

Piskopos, görüşünde direniyor ve 23 Haziranda Lawrence’a gönderdiği yeni bir mektupta, kendisine karşılık vermesini talep ediyor; yakında Londra’ya ulaşacağını açıklıyordu. Lawrence, piskoposa karşılık olarak iki yazı müsveddesi hazırlıyordu, ama bunlardan aşağıdaki mektup gönderilmiyordu:

³⁸ İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri: FO 371/6350/E 4509.

³⁹ Garnett, op. cit., s. 332.

“Benim Dr. Weizmann’a verdiğimi üçüncü bir kişinin iddia ettiği demeci yalanlamamı istiyorsunuz. Bunu asla yapmayacağım. Yayınlanmış bulunan ve bana atfedilen herhangi bir demeci hayatımda asla yalanlamadım; şimdi sizin bu üç köşeli sorunuzda bunu yapmaya başlamak için baştan çıkarılamam. Zaten, kuşkulandığım gibi, sayın Piskopos, yalanlamalarımı hem kendinizi temin etmek ve hem de, çizmelerini sizin ve ne de benim, siyaha boyamaya yetenekli olduğumuz Dr. Weizmann gibi büyük bir adam üzerinde zafer kazanmak için istiyorsunuz...”⁴⁰

Lawrence’ın Siyonistlerden yana ve Musevilerin Filistin’e göç ederek orada yerleşmelerini desteklediğini gösterecek pek az kanıt vardır, oysa ki, Süleyman Musa adlı Arap yazar, 1962 yılında Arapça yayınladığı *T.E. Lawrence: Bir Arap Görüşü* adlı yapıtında, Lawrence’ın Arap ayaklanmasındaki rolünü aşağılamakta ve onu, açıktan açığa bir Siyonist olarak nitelendirmektedir.

Lawrence, 1922 yılı yazında Sömürgeler Bakanlığından ayrılıyor ve savaş günlerindeki dostu, Hava Mareşali Sir Hugh Tranchard’ın gizli yardımıyla, 27 Ağustos 1922’de, herşeyden kaçıp uzaklaşmak amacıyla, John Hume Ross sahte adı altında İngiliz Kraliyet Hava Gücü (*Royal Air Force*)’ne kaydoluyordu. 18 Kasım 1924’de ise, *Seven Pillars of Wisdom* (Hikmetin Yedi Sütunu) adlı yapıtının Oxford metninin kısaltılmış nüshasına bir önsöz kaleme alıyor; bu önsözde, İngiltere’nin Arap sorunundan elleri temiz olarak çıktığını iddia ediyor; şöyle diyordu:

“Kimi Arap avukatları (en çığırtkanları bırakışmadan sonra aranızda katıldılar) bu noktaya ilişkin hükmümü reddettiler. Can sıkıcı bir emekli gibi onlara yaralarımı gösterdim (her yara izi, Arapların hizmetinde çektiğim bir sızıyı gösteren 60’dan çok yaram olmuştur); bunları, içtenlikle kendilerinin’den yana çalıştığımı kanıtlamak için gösterdim. Beni demode buldular ve ben hiçbir zaman hoş olmayan siyasi sahneden çekilmek mutluluğuna kavuştum”⁴¹.

Lawrence’ın özgeçmişini yazanlardan biri olan David Garnett, onunla ilgili olarak şöyle der:

“Kendi kanaatimce, Lawrence’ın karakterinin en anormal özelliği, onun eza çekme iştiağı, eza çekmeye hazır olmasıdır... Lawrence,

⁴⁰ Ibid., ss. 342-3.

⁴¹ Ibid., s. 346.

birçok açılardan normal değildir ve onun için birşey yapmak oldukça güçtür! Basın mensupları, amatör gazeteciler ve fotoğrafçılar tarafından takibata uğruyordu... Lawrence'ın unutulmayı istemeyeceği hiç kuşkusuz bir gerçektir. Bunca İrlanda'nın sahip olduğu kendini beğenmişliğe sahipti. Ama Lawrence'ın kendini beğenmişliği ile zulme uğrama kompleksi arasındaki sınırı çizmek olanaksızdır çünkü bu büyük ölçüde değişiyordu..."⁴²

Lawrence'ın daha sonra kaleme aldığı mektuplar oldukça aydınlatıcı ve ilginçtirler; örneğin, 1928 yılı Şubatında D.G. Pearman'a Karaçi'den şu yazıyı gönderiyordu:

"... Doğu'nun önemli ahengi daha da çabuklaştırılmazsa, herhangi iki Arap devletinin gönüllü olarak birleşmesi ancak birçok kuşaklar geçtikten sonra mümkün olacaktır. Onların gelecekteki tek ümitlerinin birleşmekle gerçekleşeceğini kabullenirim, ama bu birbirine yanaşma, olağan biçimde olmalıdır. Zoraki birleşmeler zarar getirir ve bu durumlarda politika; coğrafya ve iktisadiyattan önce gelmelidir. İller birleşmeden önce ulaştırma ve ticaret geliştirilmelidir.

Şimdiki durumda bir Arap İmparatorluğuna en çok yanaşan, İbn-i Suud'un ülkesidir. Onun bu icadı, kum üzerine kurulmuştur. Çölde istikrarlı hiçbir şey doğmayacaktır; esasen çöl, onun istibdadı gibi belki daha az liberal ama kanla yoğrulmuş yüzlercesini görmüştür; ama çökecektir"⁴³.

1 Mayıs 1928'de İngiliz Kraliyet Hava Gücü Mareşali Sir Hugh Trenchard'a Karaçi'den gönderdiği mektupta, Vahabi akımı hakkında şu görüşleri yansıtıyordu:

"Fanatikler tarafından yanlış yola götürülen cesur, cahil ve hayvan Bedevilere üzülürüm. Din nazariyeleri şiddetle öne sürüldüklerinde ve davranışlara dikte etmeye başladıklarında şeytan oluyorlar... İbn-i Suud, iyi bir bölük komutanı idi, ama bir tabura komuta etmeyi biraz güç buluyor. Çöl ve kentten oluşan iki dünyanın üzerinde oturmak istiyor. Bu, uzun devrelerden geçen olaylar dışında, şimdiye dek yapılmamıştır. Faysal, 1918'de bunu denemeye kalkışmıştı ve ben onu bu görüşten vazgeçirmiştım. Arapça konuşan iki ilçeyi bile henüz birleştirebileceğinize veya federal bir biçime getirebileceğinize,

⁴² Ibid., ss. 351-3.

⁴³ Ibid., s. 577.

dahası, tek bir istibdat haline getirebileceğinize inanmıyorum; buna karşın, İbn-i Suud, kendi krallığında bizim için tek kazançtır... Çölde ve Londra'da kararlı adamların sayısı pek azdır" ⁴⁴.

22 Ekim 1929'da Profesör Yale'e Londra'dan gönderdiği mektupta, şöyle diyordu:

"Benim de katıldığım ve sözde İngiliz nüfuz bölgelerine ilişkin 1921-2 Winston Churchill uzlaşmasının, Araplara verilmiş olan sözleri onurla yerine getirmiş olduğuna kesinlikle inanıyorum... Bunu 50 yıl kadar bırakınız. Irak üç kuşak boyunca terbiyeli bir gösteride bulunmayı sürdürürse, Arap ihtilâli, değerini kanıtlamış olacaktır. Hayatımızın süresi içinde ne itibar ne de yüzkarası biçebiliriz: ben öldükten sonra da kemiklerim umursamayacak..." ⁴⁵

15 Mayıs 1930'da Frederic Manning'e Plymouth'dan şöyle hitap ediyordu:

"... Sonuçta Arap akımına inanmadım; ama o günkü zaman ve mekân açılarından onun gerekli olduğunu düşündüm. Bu akım, savaşta bu yana da haklılığını büyük ölçüde kanıtlamış bulunuyordu..." ⁴⁶

28 Kasım 1934'de B. H. Liddell Hart'a York'tan gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

"... Mustafa Kemal büyük bir vatanseverdi; 1931'den sonra ise yabancılara aleyhtarı oldu. Onun ulusalcılığı, Enver'in Alman yanlısı meyline karşı mücadele etmek için kurulmuştu" ⁴⁷.

Öldüğü ay içinde (6 Mayıs 1935'de), Lawrence, Eric Kennington'a, Moreton, Dorset'ten şu yazıyı gönderiyordu:

"... Ne yaptığımı merak ediyorsunuz. Gerçekte ben de merak ediyorum. Görünürde günler doğuyor, güneşler parlıyor, akşamlar geliyor, sonra uykuya yatıyorum. Ne yaptığım, ne yapmakta olduğum, ne yapacağım beni merak ettiriyor, şaşırtıyor. Sonbaharda kendi ağa-

⁴⁴ Ibid., s. 599.

⁴⁵ Ibid., ss. 671-2.

⁴⁶ Ibid., s. 693.

⁴⁷ Ibid., s. 831.

cınızdan düşen bir yaprak oldunuz mu ve bu sizi şaşırttı mı? Beni işte bu duygular sarıyor”⁴⁸.

1929 yılı Haziranında, adı bilinmeyen bir gazeteciye dertlerini şöyle yansıtmıştı:

“... Politikadan, Doğu’dan ve entelektüellikten usandım. Yarabbi, o kadar yorgunum! Ölmek en iyisidir, çünkü borazanın sesi duyulmaz. Kendi günahlarımı ve dünyanın yorgunluğunu unutmak isterim”⁴⁹.

Lawrence’ın bu ölüm dileği, 19 Mayıs 1935’de gerçekleşiyordu. O gün, bir telyazısı göndermek amacıyla, Brough tipindeki motosikletiyle Bovington Camp’a gidiyor; kendi evi olan Clouds Hill’e dönerken, yolda bir kaza geçiriyor, motosikletinden fırlayarak beyninden ağır surette yaralanıyordu. Hastahaneye kaldırılan Lawrence, altı gün komada kalıyor ve 19 Mayıs Pazar sabahı, saat 8’de kalbi duruyordu. Dorset ilinin Moreton köyündeki bucak kilisesine bitişik mezarlıkta gömülüdür. Oldukça basit bir cenaze töreni yapılmış; buna en yakın dostları katılmıştı⁵⁰. Onlar arasında, tabutu taşıyanların başında Sir Ronald Storrs bulunuyordu. Storrs, kaleme aldığı *Orientations* (Hedefler) adlı yapıtında⁵¹, 1919-20 kışında Lawrence’ı efsaneleştirmeye çalışan Amerikalı gazeteci Lowell Thomas gibi⁵² ebedileştirmeye çalışmıştır.

Lawrence, kişiliği, karakteri ve maceraları bakımlarından çok eleştirilmiştir. Arabistan’daki Haşimi ayaklanmasını küçümsememekle birlikte, Lawrence’ın yayınladığı *Seven Pillars of Wisdom* (Hikmetin Yedi Sütunu) adlı yapıtında, bu ayaklanmanın önemini, ayaklanmadaki kendi rol ve katkısını büyük ölçüde abartmış olduğu öne sürülmüştür. Richard Aldington, 1955’de Londra’da yayınlanan *Lawrence of Arabia* (Arabistan’ın Lawrence’ı) adlı yapıtında, Lawrence’ın dürüstlüğüne kuşkuyla karşılar ve onun anlatmış olduğu hikâyelerin “sahte ve övünge - kendi kendine önem vermiş bir egoistin megalomanisi” olduğunu öne sürer⁵³.

Bu görüşü destekleyen çok kanıt vardır. Örneğin, Lawrence, İngiliz Kralı V. George’la görüşürken, “genellikle modern Türkiye’nin kurucusu sa-

⁴⁸ Ibid., s. 871.

⁴⁹ Ibid., s. 351.

⁵⁰ Ibid., ss. 872-3.

⁵¹ Storrs, op. cit., ss. 453-4.

⁵² Hyde, op. cit., s. 24.

⁵³ *Lawrence of Arabia* (Arabistan’ın Lawrence’ı), Londra 1955, s. 820.

yılan meşhur Mustafa Kemal'e, bir zamanlar ateş ettiğini, ama kurşunun, onun yanında duran bir kurmay subayına isabet ettiğini"⁵⁴ söylüyordu. Öte yandan, 1926 yılı Nisanında İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden W. G. Childs'a yaptığı bildirilen açıklamada, "1918 yılı Eylülünde, acayip bir rastlantı sonunda, Mustafa Kemal Paşa ile birkaç görüşme yapmış olduğunu ve Türk savaş amaçlarının, konuşulan konular arasında bulunduğunu" iddia ediyordu⁵⁵. Bu iki hikâye, ne ilgililerce ve ne de resmen doğrulanmıştır.

Lawrence'la İngiliz yönetiminin Necd'de yükselmekte olan "daha sabit ve daha makul" önder olarak Abdül Aziz Bin Suud yerine, Arabistan'da Şerif Hüseyin İbn-i Ali'yi desteklemekle "yanlış ata bahis koydukları" da öne sürülmüştür⁵⁶. Arap ayaklanması sırasında Mezopotamya (Irak)'da İngiliz siyasi memuru bulunan Sir Arnold Wilson, Hindistan Bakanlığına bağlı ötekilerle birlikte, Lawrence'ın ve Arap Bürosu'nun çalışmalarını çok eleştiriyordu. Wilson gibi siyasi memur olarak Mezopotamya'da görev yapan St. John Philby da, onun bu görüşlerine katılıyor ve Lawrence'la Arap Bürosu'nun Hüseyin'i değil, İbn-i Suud'u desteklemeleri gerektiğine inanıyordu. Philby'nin görüşünce, Lawrence'ın eserini gösteren tek abide, tahrip edilen Hicaz demiryolunun kalıntıları idi⁵⁷.

Robert Lacey, 1981 yılında Londra'da yayınlanan *The Kingdom* (Krallık) başlıklı yapıtında, Lawrence'ın Arapları aldattığını iddia edecek kadar ileri gitmektedir. Kanıt olarak, Lawrence'ın *Seven Pillars of Wisdom* (Hikmetin Yedi Sütunu) adlı yapıtının önsözünde yapmış olduğu şu açıklamayı öne sürer:

"...(İngiliz) Kabinesi, daha sonra Araplara özerklik verileceği kesin sözleriyle onları bizim için çarpışmaya ayaklandırdı. Araplar, kuruluşlara değil, kişilere inanırlar. Beni, İngiliz yönetiminin özgür bir ajanı olarak gördüler ve benden, o yönetimin yazılı vaatlerini onaylamamı talep ettiler. Böylece, bu komploya katılmak zorunda kaldım ve sözümün değeri ne ise, onlara, ödülleri alacakları yolunda güvence verdim.

Savaş kazanırsak, bu sözlerin yerine getirilmeyeceği (kâğıt üzerinde kalacağı) ta başlangıçtan belli idi ve ben, Arapların dürüst bir danışmanı olsaydım, onlara, bu gibi şeyler için çarpışarak hayatlarını tehlikeye sokma-

⁵⁴ Hyde, op. cit., s. 19.

⁵⁵ İngiltere Dışişleri Bakanlığı belgeleri : FO 371/215/L 2540: W. G. Childs'ın kaleme aldığı andırı, Londra, 20.4.1926.

⁵⁶ Lacey, op. cit., s. 123.

⁵⁷ Ibid., s. 144.

maları; evlerine dönmeleri öğütünü verirdim. Doğu'da ucuz ve süratli bir zafer kazanmamız için Arap yardımının gerekli olduğuna ve kaybedeceğimize, sözümüzde durmayarak kazanmamızın daha iyi olacağına inanarak, bu hilenin tehlikesini göze aldım.

Lawrence, Arap halkını bu biçimde aldattığı için, aşağıdaki demecinde de yansıttığı gibi, daha sonra pişmanlık duymuştur:

“(Araplarla) ateş altında iki yıllık ortaklığımız sırasında bana inanmaya ve hükümetimin de, benim gibi, içten olduğunu sanmaya alıştılar. Bu ürnitle kimi iyi işler başardılar, ama, pek tabii olarak, birlikte başarmış olduğumuz işlerden gurur duyacağıma, sürekli ve acı biçimde utanç duyuyordum”⁵⁸.

BELGELELER

Belge No. 1	Lawrence Arap gıysisi içinde
Belge No. 2	Lawrence'ın fotoğrafı
Belge No. 3	Arap ayaklanmasını saptayan İngiliz haritası
Belge No. 4	Lawrence'ın gerilla savaşlarını gösteren ve bizzat kendisi tarafından çizilen harita
Belge No. 5	Lawrence'ın İngiliz yönetimince nasıl kullanıldığını gösteren, Paris, 3 Eylül 1919 tarihli özel ve gizli mektubun fotokopisi
Belge No. 6 VE 6 A ...	Lawrence'ın 1919 yılı Eylülünde İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderdiği ve Mustafa Kemal'den de söz eden yazısının fotokopisi

⁵⁸ Ibid., s. 135. Orijinal pasajlar italik değildir.

HOW COLONEL T. E. LAWRENCE DECEIVED THE HASHEMITE ARABS TO REVOLT AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE

IN THE LIGTH OF SECRET BRITISH DOCUMENTS

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Seventy years ago, in June 1916 to be precise, Sherif Hussein ibn Ali, the Hashemite *amir* of Mecca, having been encouraged by the British with vague promises of "independence for the Arabs", revolted against his suzerain, the Ottoman Sultan-Caliph, and became an instrument in the destruction of the Caliphate by Christian Powers. In the words of Robert Lacey, "his (Hussein's) movement was less an Arab revolt than an Anglo-Hashemite conspiracy"¹, cemented by about one million pounds sterling in British gold².

Nevertheless Sherif Hussein, who was described by Reader Bullard, the British consul in Jeddah, as "a cunning, lying, credulous, suspicious, obstinate, vain, conceited, ignorant, greedy, cruel Arab sheikh"³, was not only deprived of the fruits of, what some Muslim scholars call, his "treachery" to Islam, but also lost his throne and thus paid dearly for having initiated a great schism in the ranks of Islam from the effects of which the region is still suffering. "Since the day the Arabs rebelled against the Ottoman Caliphate", observes *Impact International*, "the self-destruct syndrome has not come to stop"⁴.

The chief protagonist in the Hashemite Arab revolt was Thomas Edward (Ned) Lawrence, "El 'Aurens" of Arabia reputation, "the man with the gold"⁵, remembered by some local Arabs, the fiftieth anniversary of whose death was commemorated by his supporters on 19th May 1985 at the Moreton

¹ Robert Lacey: *The Kingdom*, London 1981, p. 119.

² Ronald Storrs: *Orientations*, London 1945, pp. 152-6.

³ Lacey, op. cit., p. 182.

⁴ *Impact International*: "Can't buy peace through supplication", 15:19, London, 11-24 October 1985, p. 9.

⁵ David Holden and Richard Jones: *The House of Saud*, London 1981, p. 53.

village in Dorset, U. K. On that occasion, it was interesting to read in *The Guardian* newspaper of 20th May 1985, a message by "SM from Arabia on behalf of millions of betrayed Arabs", left on the grave of Lawrence, which declared, *inter alia*:

"You had great visions for us Arabs, and we had high hopes that, with your help, and the help of your government, we could achieve not only freedom from the Ottoman, but regain, after 500 years of occupation, our identity and pride as a nation.

Alas, Aurens, the Arab world today, fifty years after your death, is in turmoil, with wars, conspiracies, divisions, and our future is uncertain..."

Fifty-one years after his death, and seventy years after the first spark of the Hashemite revolt in Arabia against the Ottoman Caliphate, impartial researchers are still trying to unravel the labyrinth of Lawrence's role in, and contribution to, that revolt. Lawrence has been variously described by his supporters and opponents, the former deifying him as "the saviour" of the Arab people, while the latter denigrating him as an "Irish brat", of doubtful antecedents and loyalty to the Arab cause, and more inclined to self-glorification. He has also been described as a homosexual by his adversaries, e.g. by Richard Aldington⁶, though without much evidence⁷.

Many publications about him, his biographies and published letters, and the British Foreign Office, War Office, Colonial Office and Cabinet Papers preserved in the Public Record Office, in addition to numerous other documents about him, available to researchers in various archives, constitute an invaluable source for the study of the subject, although John Griffith, Emeritus Fellow of Jesus College, Oxford, where Lawrence was an undergraduate, said that he doubted whether — at this interval of time — it was possible to come to an objective, overall assessment of such a "fascinating and illusive figure"⁸.

Thomas Edward (Ned) Lawrence, who was born at Tremadoc (Caernarvonshire), in Wales, U. K., on 16th August 1888 as the illegitimate son of Sir

⁶ See Richard Aldington: *Lawrence of Arabia: A Biographical Enquiry*, new ed., London 1969.

⁷ See H. Montgomery Hyde: *Solitary in the Ranks: Lawrence of Arabia as airman and private soldier*, London 1977, p. 37.

⁸ *The Guardian*, London, 20.5.1985.

Thomas Chapman, an Anglo-Irish laded gentry, and his mistress and governess of his daughter, Sara Maden, partly Highland Scottish, began to take an interest in the Arab people as early as 1909. In 1911 he went to Jerablus (Carchemish) for archaeological digs, and at the end of each season's work, he travelled about, often wearing Arab clothes and living with Arabs and other local Muslim tribes⁹. His interest in the Arab people, and dislike of the Turks, came to the foreground during the Balkan wars (1912-3), when he wrote to Mrs. Reider from Jerablus on 5th April 1913, as follows:

"... As for Turkey, down with the Turks! But I am afraid there is, not life, but stickiness in them. Their disappearance would mean a chance for the Arabs, who were, at any rate, once not incapable of good government..."¹⁰

Early in 1914 Lawrence, archaeologist Sir Leonard Wolley and Captain S. F. Newcombe explored northern Sinai, on the Turkish frontier east of Suez, during a map-making reconnaissance from Gaza to Akaba, sponsored by the Palestine Exploration Fund. It was designed by Lord Kitchener, British High Commissioner in Egypt and later Secretary of State for War, as a camouflage for a survey of strategic importance by Captain Newcombe which made Turkey sore as she felt that this was a military game¹¹.

When the Great War broke out in August 1914, Lawrence became a civilian employee of the Map Department of the War Office in London, charged with preparing a military map of Sinai. He wrote to Mrs. Reider from Oxford on 18th September 1914:

"... I have a horrible fear that the Turks do not intend to go to war, for it would be an improvement to have them reduced to Asia Minor¹², and put into commission even there. It all depends on Enver's getting loose again..."¹³

By December 1914 he was a lieutenant, assigned to British Intelligence in Cairo, interviewing prisoners, drawing maps, and processing data from agents behind Turkish lines. He was also planning a strategy in the Middle

⁹ David Garnett (ed): *The letters of T.E. Lawrence of Arabia*, London 1964, p. 40.

¹⁰ Ibid., p. 152.

¹¹ Ibid., pp. 163 and 181.

¹² Perhaps he anticipated the war-time secret agreements for the dismemberment of the Ottoman Empire.

¹³ Garnett, op. cit., pp. 185-6.

East for the defeat of Turkey with Arab participation¹⁴. Meanwhile he got himself attached to the newly formed Arab Bureau in Cairo from where he wrote to his archeologist friend, D. G. Hogarth, on 18th March 1915:

"(After the centre of Turkey shifts to Konya), we must, I think, look for a renaissance of the Turk when he has lost Constantinople (İstanbul). They will be much more formidable militarily —and less so politically"¹⁵.

About a month later (on 20th April 1915) he wrote to Hogarth as follows:

"... Poor old Turkey is only hanging together. People always talk of the splendid show she has made lately, but it really is too pitiful for words. Everything about her is very very sick, and almost I think it will be good to make an end of her, though it will be very inconvenient to ourselves..."¹⁶

Soon after, Lawrence was sent to Mesopotamia (Iraq) by the War Office on a secret mission. He was dispatched with Aubrey Herbert, carrying secret instructions from the War Office to negotiate with the Turkish commander, Halil Pasha, then besieging General Townshend's force Kut-ul-Amara. General Townshend had conceived the plan of buying off the Turks besieging him for cash payment. Lord Kitchener had adopted it, and General Lake, commanding in Mesopotamia, had accepted it, but most of the British officers in Mesopotamia were against the plan as they felt it was dishonourable. Sir Percy Cox had opposed it as worse for British prestige than the surrender of the garrison. Lawrence believed it was impracticable as the Turks would certainly refuse. However, Colonel Beach, Aubrey Herbert and Lawrence were sent to parley with Halil, offering him first a million pounds, and on his refusal, two million pounds to let the besieged garrison go free. Halil refused contemptuously and published the facts of the offer which were most damaging to British prestige.

Meanwhile, Lawrence, had hoped to promote a rebellion among the Mesopotamian Arabs against the Turks, and to secure their cooperation with the British army, but without success. The last thing the British Indian army

¹⁴ Ibid., pp. 181-2.

¹⁵ Ibid., p. 194.

¹⁶ Ibid., p. 197.

officers wanted was the Arabs as allies¹⁷. Besides, the Ottoman Empire was considered to be very weak. In a series of wars, invasions and rebellions since the coming to power of the Young Turks in July 1908, Turkey had lost nearly all her remaining Balkan provinces, had her Libyan territory usurped by Italy, and her sovereignty in Crete denounced in favour of union with Greece. The secular nationalism of Turkish officers had provoked a corresponding feeling among educated young Arabs. Suddenly, the Arab provinces of the Ottoman Empire, too, began to stir, and although the nationalism of the intellectuals and army officers in Damascus and Baghdad found no echo in peninsular Arabia, the mere hint of an Arab revival gave new impetus to international rivalries throughout the Middle East.

Once Turkey had declared herself on the side of Germany in the Great War, the British began to seek active Arab allies to protect their Middle Eastern interests and to harass the Turkish armies. The choice fell upon the House of Hashem, led by Ibn Saud's new enemy, in the words of Holden and James, "the diminutive, vainglorious but wily" Sherif Hussein ibn Ali, the *amir* of Mecca, whose name was inscribed, at Britain's instigation, as the leader of what came to be called "the Arab Revolt"¹⁸.

All through 1915 Hussein was being encouraged by the British, with vague promises of Arab independence, to revolt against the Ottoman Caliphate according to the Arab Bureau at Cairo, the British representative in Egypt had been in touch with Hussein and his sons, especially Abdullah, before the war. When Britain entered the war against Germany, the British Foreign Office telegraphed to the British Minister in Cairo at Field-Marshal Lord Kitchener's request, instructing that a special messenger should be sent to Abdullah to enquire what would be Sherif Hussein's attitude in the event of war with Turkey breaking out. Abdullah sent a written answer, expressing his preference for Britain over Turkey "so long as she protects the rights of our country, and the rights of the person of the present Emir..., so long as it supports us against any foreign aggression, and in particular, against the Ottomans, especially if they wish to set up any one else as Emir..., provided that Britain guarantees these fundamental principles in writing".

This request was met in a Foreign Office telegram of 31st October 1914 (on which date war was declared between Britain and Turkey). Sir Henry

¹⁷ Ibid., pp. 201-2.

¹⁸ Holden and Jones, op. cit., pp. 33 and 52.

McMahon, the British representative in Cairo, explained later how his fundamental aim had been to shorn the loyalties of the Arab soldiers fighting in the Ottoman armies:

"At the moment (1915) a large portion of the Turkish force at Gallipoli, and nearly the whole force in Mesopotamia, were Arabs... Could we give them some guarantee of assistance in the future to justify their splitting with Turkey?" he queried. "I was told to do that at once... It was the most unfortunate date my life", later admitted McMahon¹⁹.

The Foreign Office telegram, dated 31st October 1914, was as follows:

"... If the Arab nation assist England in this war that has been forced upon us by Turkey, England will guarantee that no internal intervention takes place in Arabia, and will give the Arabs every assistance against external aggression. It may be that an Arab of the true race will assume the Khalifate at Mecca or Medina, and so, good may come by the help of God, out of all evil that is now occurring".

This statement was transmitted to Abdullah by letter from Cairo, with the following addition:

"If the Emir of Mecca is willing to assist Britain in this conflict, Britain is willing to guarantee the rights and privileges of the Sherifiate against all external aggression, in particular that of the Ottomans..."

In the letter which Hussein sent to Sir Henry McMahon in July 1915, definitely proposing an agreement with the British Government, he laid down the following conditions:

"Mutual assistance to the best ability of their military and naval forces to face any foreign Power which may attack either party; peace not to be decided without the agreement of both parties".

This condition was more emphatically stated in the Sherif's third letter to Sir Henry McMahon on 5th November 1915:

"When the Arabs know that Britain is their ally, who will not leave to themselves the conclusion of peace in face of Germany and Turkey, and will support and effectively defend them, then to enter the war at once will be in conformity with the general interest of the Arabs".

¹⁹ Lacey, *op. cit.*, pp. 119-20.

In reply, Sir Henry McMahon, acting on Foreign Office instructions, gave the following assurance in his third letter to the Sherif on 13th December 1915:

“Spare no effort to attach all the Arab peoples to our united cause, and urge them to afford no assistance to our enemies. The permanence and strength of our agreement depends on this. You may rest assured that Britain has no intention of concluding any peace in terms of which the freedom of the Arab peoples from Germany and Turkish domination does not form an essential condition”.

The Sherif took note of this assurance in his fourth letter to McMahon on 1st January 1916, and his action since that date brought it into operation. It was repeated in a Foreign Office telegraph to Sir Reginal Wingate, the new British diplomatic representative in Cairo, on 4th February 1918, for transmission to the Sherif (then King of the Hejaz), as follows:

“His Majesty’s Government, along with their Allies, stand for the cause of liberation of the oppressed nations, and are determined to stand by the Arab people in their struggle for reconstruction of an Arab world in which law shall once again replace Ottoman violence and artificial rivalries promoted by Turkish officials. His Majesty’s Government reaffirm their former pledges to His Highness in regard to the freeing of the Arab peoples”.

Meanwhile the boundaries of Arab independence also became the subject of correspondence. In a Foreign Office telegram of 14th April 1915 to the High Commissioner in Cairo, the British Government committed themselves to a public declaration that,

“They will make it an essential condition, in the terms of peace, that the Arabian Peninsula shall remain in the hands of an independent Sovereign State”. They added that “it is not possible to define at this stage exactly how much territory should be included in this State.”

That question was raised in July 1915 by Sherif Hussein in his first letter to Sir Henry McMahon, the first condition on which he proposed to cooperate with Britain against the Turks being:

“England to acknowledge the independence of the Arab countries, bounded on the north by Mersin and Adana up to the 37th degree latitude on which degree falls Birijik, Urfa, Mardin, Midiat, the Ama-

dia Island (Jezire Amadia) up to the border of Persia; on the east by the borders of Persia up to the Gulf of Basrah; on the south by the Indian Ocean, with the exception of the position of Aden to remain as it is; on the west by the Red Sea, the Mediterranean, up to Mersin“.

On 30th August 1915 Sir Henry McMahon, in his first letter to Sherif Hussein, gave a non-committal answer on this point, reaffirming Lord Kit-chener's pledges, but alluding to the discussion of boundaries as "prema-ture". On 9th September 1915 the Sherif, in his second letter, pressed for defini-tion. The substance of this was conveyed to the Foreign Office by Sir Henry McMahon on 18th October 1915, and in a private telegram of the same date to Sir Edward Grey, the British Foreign Secretary, he reported the results of the further conversations with Faroki (a member of one of the Arab national-ist organisations in the Ottoman army who had passed over to the British lines at Gallipoli, and had been brought to Egypt in October). Faroki de-clared that Germany had promised the Arab party the fulfilment of all their demands, and that they were at the parting of the ways. He said:

"The occupation by France of the purely Arab districts of Aleppo, Hama, Homs and Damascus would be opposed by the Arabs with force of arms, but with this exception... they would accept some modi-fication of the north-west boundaries proposed by the Sherif of Mecca".

On 24th October 1915 Sir Henry McMahon, in his second letter to the Sherif, pointed out:

"The districts of Mersin and Alexandretta, and the portions of Syria lying to the west of the districts of Damascus, Homs, Hama and Aleppo cannot be said to be purely Arab and should be excluded from the proposed limits and boundaries. With the above modifica-tions, and without prejudice to our existing treaties with the Arab Chiefs, we accept these limits and boundaries — subject to the above modifications, Great Britain is prepared to recognise and support the independence of the Arabs within the territories included in the limits and boundaries proposed by the Sherif of Mecca".

The French interests were reserved.

On 5th November 1915, in his third letter, the Sherif agreed to the ex-clusion of Mersin and Adana, but formally reiterated his claim to the rest. Later he also claimed Lebanon. The Sherif's renunciation of Mersin and Adana

and the guarantees to the Christian Arabs were taken note by McMahon in his third letter of 13th December 1915. His reiterated claim to the Aleppo and Beirut *vilayets* (provinces) was ignored. On 1st January 1916, in his fourth letter, the Sherif answered by declaring that he would not press his claims against France till after the war, but announcing his intention of then doing so. The Sherif never referred to boundaries again but he never withdrew his claims. On 29th July 1917 King Hussein expressed his views on the boundary question to Captain Lawrence. "If advisable, we will pursue the Turks to Constantinople (İstanbul) and Erzeroum so why talk about Beirout, Aleppo and Hail", he had declared²⁰.

Upon such British promises Hussein and his Hashemites revolted against the Turks on 9th June 1916, capturing the small Turkish garrison in the Holy City. In October, Captain Lawrence sailed with British diplomat Sir Ronald Storrs for Arabia, where he met Sherif Abdullah, the second son of Emir Hussein, Sherif Ali and his young half-brother Zeid who sent his secretary to visit the camp of their brother Feisal near Medina²¹.

Having returned to Cairo in November, Lawrence urged his superiors to assist the Sherifian rebellion with arms and gold, and to make use of the dissident sheikhs by uniting them in their aspirations for independence within the framework of a general military strategy. He was ordered by General Clayton, head of British Intelligence in Cairo, to return to Arabia, where he joined Feisal's armies as a political and liaison officer. In a secret memorandum, dated 4th November 1918, submitted for the information of the British Cabinet, Lawrence observed that, when war broke out, an urgent need "to divide Islam" was felt. The British, therefore, took advantage of the dissatisfaction of the Arabic-speaking peoples against their "alien rulers". According to Lawrence, the British chose the Sherif of Mecca because of the rift he would create in Islam, because his geographical position gave him a fair chance of surviving, and because his preminence among the Arabs was based upon family prestige²².

²⁰ FO 371/3384/183770: P.I.D. - Memorandum on "British commitments to King Hussein, secret, circa 5.11.1918; see also FO 371/22108/146/18; 153045/15, tel. No. 623; 174974/17; and George Antonius: *The Arab Awakening: the story of the Arab national movement*, London 1938.

²¹ Garnett, op. cit., p. 210.

²² Ibid., p. 265.

Lawrence was not the only British officer to become involved in the incipient Arab rising, but in the Arabian Peninsula he quickly became —especially from his own accounts— its brains, organising force, military tactician and liaison with Cairo. He indulged in hit-and-run guerrilla operations and thus opened a small but increasingly irritating second front behind the Turkish lines. Akaba, at the north end of the Red Sea, was the first major victory, having been seized on 6th July 1917, after a two-month march, which later brought him the rank of lieutenant-colonel with the Distinguished Service Order (DSO).

In this and other campaigns, Lawrence admits frankly: "All the subject provinces of the (Ottoman) Empire to me were not worth one dead English boy"²³. He carried out his campaigns without endangering more than a handful of Englishmen. This did not apply to the Arabs and the Turks, although he wrote to a friend, on 24th September 1917, from Akaba:

"...This killing and killing of Turks is horrible. When you charge in at the finish and find them all over the place in bits, and still alive many of them, and know that you have done hundreds in the same way before, and must do hundreds more if you can"²⁴.

Lawrence spent most of the years 1917 and 1918 in attempts to coordinate the Arab movements with the campaign of General (later Lord) Sir Edmund Allenby, the commander-in-chief of the British forces in the Middle East, who was advancing towards Jerusalem. In a letter to V.W.Richards, dated 15th July 1918, he admits that he had been "violently uprooted and plunged so deeply into a job too big for me, that everything feels unreal". He lived only "as a thief of opportunity", snatching the chances of the moment when and where he saw them.

"The job", he went on, "is to foment an Arab rebellion against Turkey, and for that I have to try and hide my frankish exterior, and be as little out of the Arab picture as I can. So it's a kind of foreign stage, on which one plays day and night, in fancy dress, in a strange language, with the price of failure on one's head if the part is not well filled..."²⁵.

²³ Ibid., p. 183; see also the introduction to the Oxford edition of Lawrence's *Seven Pillars of Wisdom*.

²⁴ Garnette, op. cit., p. 238.

²⁵ Ibid., p. 244.

Lawrence was not sure of success.

"Whether we are going to win or lose, when we do strike, I cannot ever persuade myself", he declared. "The whole, thing is such a play, and one cannot put conviction into one's day dreams..."

Nevertheless, with a bodyguard of Arab tribesmen, "picked riders from the young men of the deserts", whom he described as "more splendid than a tulip garden", "we ride like lunatics, and with our Beduins pounce on the unsuspecting Turks, and destroy them in heaps... it is all very gory and nasty after we close grips. I love the preparation and the journey, and loathe the physical fighting..."²⁶.

Yet Lawrence did get involved in a number of raids, e.g. during the destruction of the Turkish Fourth Army in September 1918, when he had given orders to his men to take no prisoners. This is vividly described in the *Arab Bulletin* (No. 106). The excuse was that the Turks were supposed to have massacred the villagers of Tell Arar. In retaliation, 5,000 Turkish soldiers were killed, and Auda Abu Tayi, according to Lawrence, "tired of the slaughter, took the last 600 prisoners". Many times Lawrence had been driven by what he thought as military necessity to commit atrocities upon the "enemy", and even murdered his own wounded to prevent them, as he claimed, from falling into the hands of the Turks²⁷.

When finally Lawrence and his Arab guerrillas rode into the chaos of Damascus on the evening of 30th September 1918, he witnessed the defeat of his aspirations for the Arabs in the moment of their triumph, when they broke into factionalism. In Damascus, according to Lawrence, Shukri el-Ayyubi and the town council proclaimed the King of the Arabs and hoisted the Arab flag "as soon as Mustafa Kemal and Jemal had gone..."²⁸ Anglo-French treachery towards the Arabs, however, as reflected in the Sykes-Picot Agreement of May 1916, dividing the Arab provinces of the Ottoman Empire among the Great Powers, and revealed by the Bolsheviks after their revolution in November 1917, had already betrayed the Arabs and disgusted Lawrence.

On 28th August 1918 Sherif Hussein addressed a letter to Sir Reginald Wingate from Mecca, declaring that the fundamental purpose of his

²⁶ Ibid., p. 246.

²⁷ Ibid., p. 254.

²⁸ Ibid., p. 256.

movement was "to preserve the political state of Islam, which is threatened with decline by the demolition of the Ottoman Empire"; and that the justification of his revolt, and of the British Government's support, were contingent on the practical realisation of this fundamental aim. In view of the new circumstances, he wished to know how far the British Government still subscribed to what he regarded as the essential conditions of future success. He set forth the conception of the term of his formal agreement with the British Government, and affirmed that any substantial modification of them would leave him no option but to withdraw from all further participation in the Arab movement. He hoped that his fate might be decided by the British Government and not deferred for consideration by a peace conference.

But the terms now quoted by Hussein were unacceptable to the British as they stood. He had reiterated the demands in his letters written previous to the revolt, with several additions to them, and had totally ignored the reservations imposed by the British Government in their replies. He was doubtful of his capacity to realise his aims unaided, and fearful of the censure which he felt would be meted out to him as "a duped schismatic" by Muslims if he failed. The Muslims in general, according to Wingate, had hitherto regarded the Hejaz revolt, and the British share in it, with suspicion or dislike. In their eyes its justification was contingent on its success: failure would be seriously detrimental to British prestige and to Britain's future relations with them. The withdrawal of King Hussein from the active leadership of the "Arab Movement" would entail consequences little short of disastrous. It would remove "the only commanding figure", and reduce Arab military participation to spasmodic tribal activity against the Turks. Further disintegration would ensue, leading, in all probability, to a conflagration in central Arabia of which Britain's opponents would take full advantage, and seriously affect British military operations. It was highly important to reassure Hussein and to rectify his existing attitude. Wingate suggested that he should be supported as far as possible²⁹.

Meanwhile Lawrence, disillusioned, left for home late in October 1918, but not before he wrote to Major R.H. Scott on 4th October, from Cairo, as follows:

²⁹ FO 371/3384/171983: Reginald Wingate to Arthur James Balfour, Ramleh secret despatch No. 219, 21.9.1918, forwarding the translation of a letter dated at Mecca on 28.8.1918 and addressed by the King of the Hejaz.

"...We were an odd little set, and we have I expect, changed history in the Near East. I wonder how the Powers will let the Arabs get on" ³⁰.

He arrived in England on 24th October, and six days later King George V sent for him formally to invest him with the military decorations awarded to him during the Arab campaign and which were already officially gazetted. Lawrence, however, astonished the King by begging to be allowed to forego all honours, including the Order of the Bath, the Order of Merit and the title of "Sir". As he told his biographer, Robert Graves, the part he had played in the Arab revolt was dishonourable to himself and to his country and government. He had, by order, fed the Arabs with false hopes, and would now be obliged, if he might be quietly relieved of the obligation to accept honours for succeeding in his fraud. He declared that he would fight by straight means or crooked until His Majesty's Ministers had conceded to the Arabs "a fair settlement of their claims" ³¹.

He was demobilised as a lieutenant-colonel on 31st July 1919, later calling his war's end status as a colonel "temporary" and "acting" to expedite travel from Cairo to London. A colonel at 30, he was a private at 34. He now began to prepare for the peace conference, and spent the next three years at Versailles, London and Cairo, in a fight for Arab independence, finding the work more exhausting, physically, mentally and spiritually, than any of the hardships and dangers he had faced during the Arabian campaign. He had much faith in President Wilson who, he hoped, would secure self-determination for the Arab peoples; but he was completely disillusioned when he returned from the peace conference (which he had attended in Arab dress). His disgust and bitterness, and that of his generation which had fought and won the war and which found out that all it had fought for was betrayed, are expressed in his introduction to the *Seven Pillars of Wisdom*, Oxford text, omitted from the subscribers' edition on the advice of George Bernard Shaw.

Lawrence complained bitterly:

"... When we achieved and the new world dawned, the old men came out again and took from us our victory, and remade it in the likeness of the former world they knew...

³⁰ Garnett, op. cit., p. 258.

³¹ Hyde, op. cit., p. 19.

I meant to make a new nation, to restore to the world a lost influence, to give 20 millions of Semites the foundation on which to build an inspired dream-place of their national thoughts. So high an aim called out the inherent nobility of their minds and made them play a generous part in events: but when we won it was charged against me that the British petrol royalties in Mesopotamia were become dubious, and French colonial policy ruined in the Levant...

If I have restored to the East some self-respect, a goal, ideals; if I have made the standard of rule of white over red more exigent, I have fitted those peoples in a degree for the new commonwealth in which the dominant races will forget their brute achievements, and white and red and yellow and brown and black will stand up together without side-glances in the service of the world"³².

Any hope of such an achievement appeared to have been for ever defeated by a peace treaty, which was supposed to be founded upon the principle of self-determination for all the peoples.

On 8th September 1919 Lawrence sent a letter to *The Times*, part of which was suppressed by the editor. It was published on 11th September. According to M. Steed, the editor, in the suppressed part of the letter Lawrence had declared that he had been led to believe that the British Government meant to live up to its promises to the Arabs, and that it was because of this belief that he had encouraged the Arabs. He wished to inform the Arabs and the British public that he regretted what he had done because the Government evidently had no intention of living up to the promise it had authorized him to make to the Arabs³³.

A few days later he wrote to Cecil Harmsworth at the Foreign Office, making a number of suggestions for the solution of the Arab question. He believed that there was a secret agreement between Mustafa Kemal and Feisal to cooperate against the French in Cilicia, and observed:

"Mustafa Kemal is alarmed at French activity there; he is just now pro-British since he trusts our Turcophiles (Montagu, Amery, Aubrey Herbert); but in this connection I hope note is being taken of Bolshevik advance in Turkestan. A Wahabi-like Moslem edition of

³² Garnett, op. cit., pp. 261-3.

³³ Ibid., p. 284.

Bolshevism is possible and would harm us almost as much in Mesopotamia as in Persia..."

Further on he claimed that no Mustafa Kemal - Feisal agreement existed, but Arabs of the "Young Arab" party were agreeable to it, and Feisal in a corner would be prepared to accept any help.

"Mustafa Kemal cannot make up his mind between Cilicia and Syria for action", went on Lawrence, "and will not act except in desperate or very favourable circumstances... I would like to know whether we have ever thought of using Talat to damage Enver. His memoirs would be useful to us: and Mustafa Kemal is waving Enver like a banner in his movement. Of course Mustafa Kemal is much the more able of the two, but lacks Envers's personal magnetism"³⁴.

Lawrence returned to Oxford after his defeat. His mother described how, at this period of extreme depression and nervous exhaustion, he would sometimes sit the entire morning between breakfast and lunch in the same position, without moving, and with the same expression on his face. Meanwhile the Ottoman Empire was being parcelled out among the victors by a treaty, which was to be imposed on the Turks at Sèvres in August 1920. On 30th May Lawrence wrote to the *Sunday Times*:

"The terms of the Turkish Treaty (of Sèvres) are admitted as impossible by those who had a hand in framing them. No account was taken of the actual conditions of the former Turkish Empire, or of the military and financial strengths of the countries devouring it. Each party making the terms considered only what it could take, or rather what could be most difficult for her neighbours to take or to refuse her, and the document is not the constitution of a new Asia, but a confession, almost an advertisement, of the greeds of the conquerors. No single clause of it will stand the test of three years' practice and it will be happier than the German treaty only in that it will not be revised—it will be forgotten".

To show his opinion of the allies' treatment of the Arabs, King Hussein of the Hejaz forbade his representatives at Paris to sign the Treaty of Sèvres and did not join the League of Nations.

In July 1920 Lawrence wrote to *The Times* that, in that week's debate in the House of Commons on the Middle East, a veteran of the House had ex-

³⁴ FO 371/4236/E 129405.

pressed surprise that the Arabs of Mesopotamia were in arms against the British, despite "our well-meant mandate".

"The Arabs rebelled against the Turks during the war", went on Lawrence, "not because the Turkish Government was notably bad, but because they wanted independence. They did not risk their lives in battle to change masters, to become British subjects or French citizens, but to win a show of their own... It is not astonishing that their patience has broken down after two years. The government we have set up is English in fashion, and is conducted in the English language. So it has 450 British executive officers running it, and not a single responsible Mesopotamian. In Turkish days 70 per cent of the executive civil service was local. Our 80,000 troops there are occupied in police duties not in guarding the frontiers. They are holding down the people. In Turkish days two army corps in Mesopotamia were 60 per cent Arab in officers, 95 per cent in other ranks..."³⁵.

In the *Sunday Times* of 22nd August 1920, he declared that there had been a "deplorable contrast between our profession and our practice". The British had said that they had gone to Mesopotamia to defeat Turkey, and had stayed there "to deliver the Arabs from the oppression of the Turkish Government", and to make available for the world its resources of corn and oil. They had spent nearly a million men and a thousand million pounds towards those ends.

"Our government", went on Lawrence, "is worse than the old Turkish system. They kept 14,000 local conscripts embodied, and killed a yearly average of 200 Arabs in maintaining peace. We keep 90,000 men, with aeroplanes, armoured cars, gunboats and armoured trains. We have killed about 10,000 Arabs in this rising this summer..."

The Government in Bagdad have been hanging Arabs in that town for political offences, which they call rebellion. The Arabs are not rebels against us. They are still nominally Turkish subjects, nominally at war with us... How far the killing of 10,000 villagers and townspeople this summer hinder the production of wheat, cotton

³⁵ Garnett, *op. cit.*, pp. 294, and 307-8.

and oil? How long will we permit millions of pounds, thousands of Imperial troops, and tens of thousands of Arabs to be sacrificed on behalf of a form of colonial administration which can benefit nobody but its administrators?"³⁶

Meanwhile, British Prime Minister Lloyd George decided to take the Middle East out of the hands of Lord Curzon in the Foreign Office and entrust it to Winston Churchill who went to the Colonial Office. Lawrence, who had previously discussed the situation with Lloyd George, was appointed political adviser by Churchill. He had stipulated that the promises made to the Arabs should be redeemed as far as was consistent with a French Syria. Churchill, with Lawrence, went out in March 1921 to the Cairo Conference, which was attended by all those responsible for the British Government and military organisations in the Middle East. Feisal was put forward as a candidate for the throne of Mesopotamia, and was elected the following June by an overwhelming majority of Iraqis³⁷.

Lawrence had much to do with the candidature of Feisal. We learn from a cipher telegram which Field-Marshal Viscount Allenby sent to Lord Curzon from Cairo on 15th April 1921, that Lawrence had a long secret interview with Feisal on the British mandate in Iraq. Feisal expressed his appreciation of the general policy outlined, and promised to do all he could to make his part of it work. He would accept the British mandate condition and establish friendly relations with Bin Saud on condition of the Hejaz immunity from a Wahabi attack. He also asked for a British adviser on his personal staff.

"He regards the people of Iraq as not fitted yet for responsible Government", reported Lawrence; "and if he is left at the mercy of the local people in all things, there will be a disaster. He will require British help sometimes against his own people, and he hopes his opinion on the permanent garrison will be taken eventually... When his election is a fact, he will ask Sir P. Cox to arrange a friendly accord between himself and Bin Saud and will do his best to bring in the father (Hussein) as the third party. Abdullah warns me this will be difficult since Hussein flies into hysterics and resigns whenever any suggestion of an accommodation is pressed upon him"³⁸.

³⁶ Ibid., pp. 316-7.

³⁷ Ibid., pp. 323, 328-9.

³⁸ FO 371/6350/E 4509.

Lawrence was also used by Colonial Secretary Winston Churchill in the subsidy negotiations with King Hussein, as he was used in the late 1918 and early 1919 by the Foreign Office in cajoling Feisal to accept an agreement with France over Syria³⁹.

While Lawrence was at the Colonial Office, the Anglican Bishop in Jerusalem, Dr. McInnes, became much disturbed at a passage in *Zionism and World Politics* by Horace M. Kallon, complaining about the military administration there, of sabotaging the Balfour Declaration of Jewish settlement in Palestine, and of establishing their own programme as a *fait accompli*.

"Anti-Semitism among high officials had not a little to do with the matter; ignorance, stupidity and incompetence among their subordinates not a little", went on Kallon. "That they were not officially made aware of the Balfour Declaration helped. That, as Colonel Lawrence pointed out to Dr. Weizmann, the Episcopal diocese with missionary interests organized anti-Jewish propaganda helped".

The bishop wrote to Lawrence on 15th December 1921, demanding a denial of the statement attributed to him, and suggesting that he might find it necessary to publish their correspondence in the press. On 2nd February 1922 Lawrence seems to have replied, referring the bishop to the High Commissioner for Palestine, Sir Herbert Samuel. The following 10th May Winston Churchill pointed out that "the book in question was published before Colonel Lawrence became a member of the Colonial Office, and consequently, that expressions of opinion attributed to him by the writer are of no concern to this Department".

The bishop, however, stuck to his point and on 23rd June wrote once more demanding a reply, adding that he would shortly be arriving in London. Lawrence drafted two replies to the bishop. The first one, which was not sent, was as follows:

"You wish me to deny statements which a third person declares I made to Dr. Weizmann. I will do nothing of the sort. I have never in my life denied any published statement attributed to me, and am not tempted to begin in your three-cornered case. Especially as I suspect you want my denials only to assure yourself and triumph over Dr. Weizmann, a great man whose boots neither you nor I, my dear Bishop, are fit to black..."⁴⁰.

³⁹ Garnett, op. cit., p. 332.

⁴⁰ Ibid., pp. 342-3.

There is little evidence to show that Lawrence was pro-Zionist and in favour of Jewish immigration and settlement in Palestine, although Suleiman Mousa, in his Arabic work published in 1962 and entitled *T.E. Lawrence: An Arab View*, denigrates Lawrence's veracity and impact on the Arab revolt and considers him a less-than-covert Zionist.

Lawrence left the Colonial Office in the summer of 1922, and with the covert help of his wartime colleague, Air Marshal Sir Hugh Trenchard, enlisted under the assumed name of John Hume Ross in the R.A.F. on 27th August, in order to get away from it all. He also drafted the preface to the abridgment of the Oxford text of his *Seven Pillars of Wisdom* (drafted on 18th November 1922), in which he declared that England was out of the Arab affair with clean hands.

"Some Arab advocates (the most vociferous joined our ranks after the Armistice)", he observed, "have rejected my judgment on this point. Like a tedious Pensioner I showed them my wounds (over 60 I have, each scar evidence of a plain incurred in the Arab service) as proof that I had worked sincerely on their side. They found me out-of-date: and I was happy to withdraw from a political milieu which had never been congenial"⁴¹.

According to David Garnett, one of Lawrence's biographers:

"The desire to suffer, the readiness to suffer, was in my opinion the most abnormal feature of Lawrence's character... Lawrence is not normal in many ways, and it is extraordinarily difficult to do anything for him! He was hunted by pressmen, by free-lance journalists and photographers... It is no doubt true that Lawrence would not have liked to have been forgotten. He had the vanity of so many Irishmen. But the frontier between what was satisfying to Lawrence's vanity and what increased his persecution mania fluctuated extremely and cannot be drawn..."⁴².

Some of his later correspondence is very revealing and interesting, e.g. he wrote to D.G. Pearman in February 1928 from Karachi:

"... It will be generations, I expect —unless the vital tempo of the East is much accelerated— before any two Arabic states join volun

⁴¹ Ibid., p. 346.

⁴² Ibid., pp. 351-2.

tarily. I agree that their only future hope is that they should join, but it must be a natural growing-together. Forced unions are pernicious: and politics, in such things, should come after geography and economics. Communications and trade must be improved before provinces can join.

The nearest approach to an Arab empire at present is Ibn Saud's. It is a figment built on sand. Nothing static will rise in the desert, which has seen hundreds of such tyrannies as his, all cemented (less liberally, perhaps) with blood. It will pass"⁴³.

He wrote to Sir Hugh Trenchard, Marshall of R.A.F., from Karachi on 1st May 1928, about the Wahabi movement as follows:

"I'm sorry for the Beduin, high-spirited, ignorant animals, led astray by fanatics. Religious theories are the devil, when they are ridden too hard, and begin to dictate conduct... Ibn Saud was a fine company-commander, who's a bit out of his depth with a battalion. He's trying to bestride two worlds, the desert and the towns. It has never been done so far, except episodically. Feisal wanted to attempt it in 1918, and I broke him away, then from nomads, roughly. I don't believe you can yet unite, or federate, or crush into one tyranny even, any two Arab-speaking districts; yet, nevertheless Ibn Saud... is our one real asset in his kingdom... Men of decision are rare in the desert and in London"⁴⁴.

On 22nd October 1929 he wrote to Professor Yale from London:

"It is my deliberate opinion that the Winston Churchill settlement of 1921-2 (in which I shared) honourably fulfils the whole of the promises we made to the Arabs in so far as the so-called British spheres are concerned...

... Leave for 50 years. If Iraq continues to put up a decent show, across three generations, then the Arab Revolt was worth while. In our life-time we cannot reap either credit or disgrace: and after I'm dead my bones will not care..."⁴⁵.

⁴³ Ibid., p. 577.

⁴⁴ Ibid., p. 599.

⁴⁵ Ibid., pp. 671-2.

To Frederic Manning he wrote on 15th May 1930 from Plymouth:

"... I did not believe finally in the Arab movement; but thought it necessary, in its time and place. It has justified itself hugely, since the war, too..."⁴⁶.

On 28th November 1934 he wrote to B.H. Liddell Hart from York:

"... Mustafa Kemal was a great patriot, and anti-foreign from 1913 onwards. His Nationalism was founded to combat the pro-German tendency of Enver"⁴⁷.

In the month of his death he wrote to Eric Kennington from Moreton, Dorset (on 6th May 1935):

"... You wonder what I am doing? Well, so do I, in truth. Days seem to dawn, suns to shine, evenings to follow, and then I sleep. What I have done, what I am doing, what I am going to do, puzzle me and bewilder me. Have you ever been a leaf and fallen from your tree in autumn and been really puzzled about it? That's the feeling"⁴⁸.

In June 1929 he had written to an unknown correspondent:

"... I have done with politics, I have done with the Orient, and I have done with intellectuality. O Lord, I am so tired! I want so much to lie down and sleep and die. Die is best because there is no reveille. I want to forget my sins and the world's weariness"⁴⁹.

His death-wish came true on 19th May 1935. That day Lawrence wrote into Bovington Camp on his Brough motor-cycle to send a telegram. On his way back to Clouds Hill, where he lived, he had an accident, was thrown over his handlebars and received severe injuries to the brain. He lay unconscious for six days. The end came shortly after 8 o'clock on Sunday morning, 19th May when his heart stopped beating. He was buried in the cemetery next to the parish church of Moreton village, Dorset. It was a simple ceremony, attended by his closest friends⁵⁰, including Sir Ronald Storrs, the chief pall-bearer, who tried to immortalise him in his well-known book *Orien-*

⁴⁶ Ibid., p. 693.

⁴⁷ Ibid., p. 831.

⁴⁸ Ibid., p. 871.

⁴⁹ Ibid., p. 351.

⁵⁰ Ibid., pp. 872-3.

tations⁵¹, as the American war correspondent Lowell Thomas had tried to make a legend out of him during the winter of 1919-20⁵².

The personality, character, and exploits of Lawrence have come under much criticism. Without belittling the Hashemite revolt in Arabia, it has been suggested that the importance of that revolt has been much exaggerated by Lawrence in his *Seven Pillars of Wisdom*; so has his participation and role in that revolt. Richard Aldington, in his work *Lawrence of Arabia* (London 1955) throws much doubt on the veracity of Lawrence, and claims that his stories were "faked" and "boastful — the megalomania of a self-important egotist"⁵³.

There is much evidence to support this view. For example, Lawrence told King George V that he once had a shot at "the famous Mustafa Kemal, generally acknowledged as the founder of modern Turkey, but only hit a staff officer beside him"⁵⁴. On the other hand, he is reported to have told W.G. Childs of the British Foreign Office, in April 1926, that "by a curious accident" he (Lawrence) was able, in September 1918, "to have several conversations with Mustafa Kemal Pasha, and that among the topics discussed was that of Turkish war aims"⁵⁵. These two stories have never been confirmed either by their protagonists or officially.

It has also been suggested that Lawrence and the British Government had "backed the wrong horse" in Arabia in the person of Sherif Hussein ibn Ali, instead of supporting "the stabler and more reasonable" Abdul Aziz bin Saud, who was the rising leader in Nejd⁵⁶. Sir Arnold Wilson, who had been a political officer in Mesopotamia during the Arab revolt, in common with others who were attached to the India Office, was highly critical of the work of Lawrence and the Arab Bureau. St. John Philby, who likewise served as a political officer in Mesopotamia, shared Wilson's view and felt that Ibn Saud and not Hussein should have been supported by Lawrence and the Arab Bureau. In Philby's opinion the only monument to Lawrence's work were the destroyed remains of the Hejaz railway⁵⁷.

⁵¹ Storrs, op. cit., pp. 453-4.

⁵² Hyde, op. cit., p. 24.

⁵³ *Lawrence of Arabia*, London 1955, p. 820.

⁵⁴ Hyde, op. cit., p. 19.

⁵⁵ FO 371/215/L 2540: Memorandum by W.G. Childs, London, 20.4.1926.

⁵⁶ Lacey, op. cit., p. 123.

⁵⁷ Ibid., p. 144.

Robert Lacey, in his book *The Kingdom* (London 1981), goes so far as to claim that Lawrence had actually deceived the Arabs. He gives as evidence Lawrence's admission in the "Introductory Chapter" of his *Seven Pillars of Wisdom*, when he revealed:

"... The (British) Cabinet raised the Arabs to fight for us by definite promises of self-government afterwards. Arabs believe in persons, not in institutions. They saw in me a free agent of the British Government, and demanded from me an endorsement of its written promises. *So I had to join the conspiracy, and, for what my word was worth, assured the men of their reward.*

It was evident from the beginning that if we won the war these promises would be dead paper, *and had I been an honest adviser of the Arabs I would have advised them to go home and not the risk their lives fighting for such stuff... I risked the fraud, on my conviction that Arab help was necessary to our cheap and speedy victory in the East, and that better we win and break our word than lose.*"

For this great let down of the Arab people Lawrence later felt remorse as reflected in the following remarks:

"In our two years' partnership (with the Arabs) under fire they grew accustomed to believing me and to think my Government, like myself, sincere. In this hope they performed some fine things, but, of course, *instead of being proud of what we did together, I was continually and bitterly ashamed*"⁵⁸.

⁵⁸ Ibid., p. 135. There are no italics in the original text.

Documents

- Document No. 1 Lawrence in Arab dress
- Document No. 2 A photograph of Lawrence
- Document No. 3 British map showing the Arab rebellion
- Document No. 4 Sketch-map drawn by Lawrence, showing
his guerrilla activities
- Document No. 5 Private and secret letter, dated Paris, 3rd
September 1919, showing how Lawrence
was being used by the British Government
- Document No. 6 and 6A Photocopy of the original letter which
Lawrence sent to the British Foreign Office
in September 1919, mentioning also Musta-
fa Kemal

Salâhi R. Sonyel

Belge No. 1

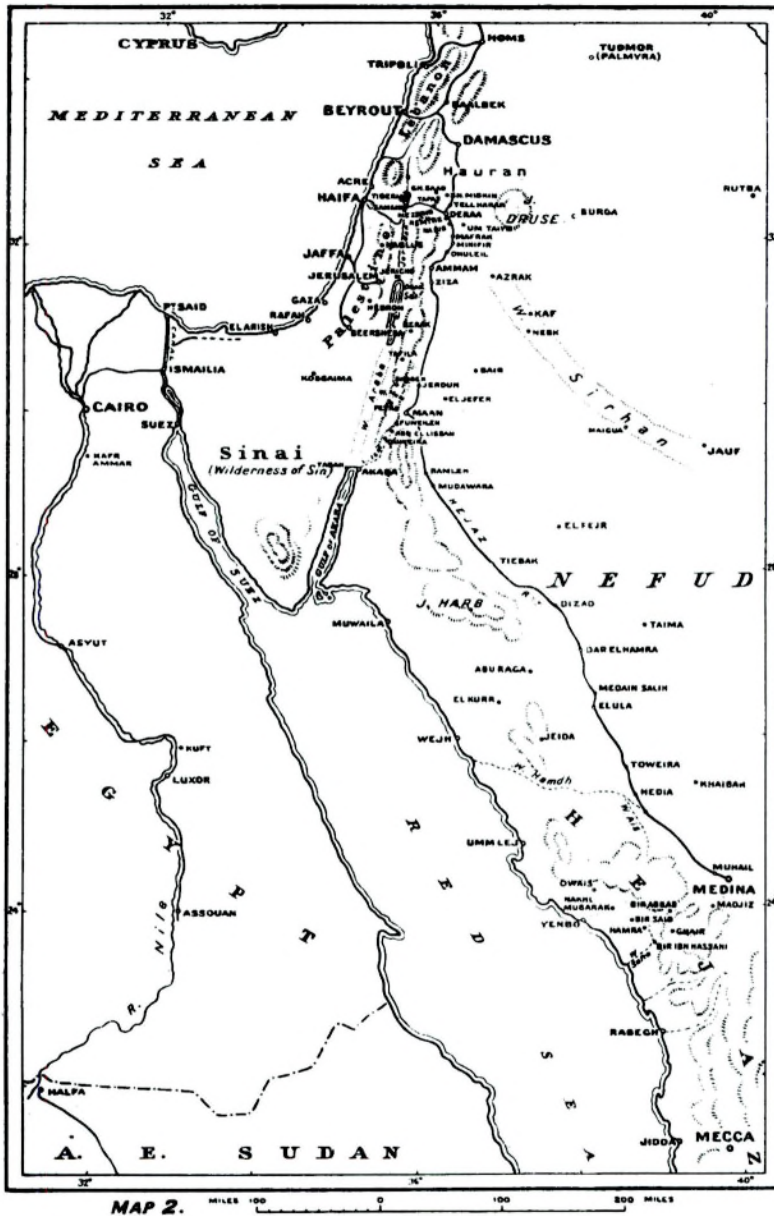
Document No. 1

Salâhi R. Sonyel

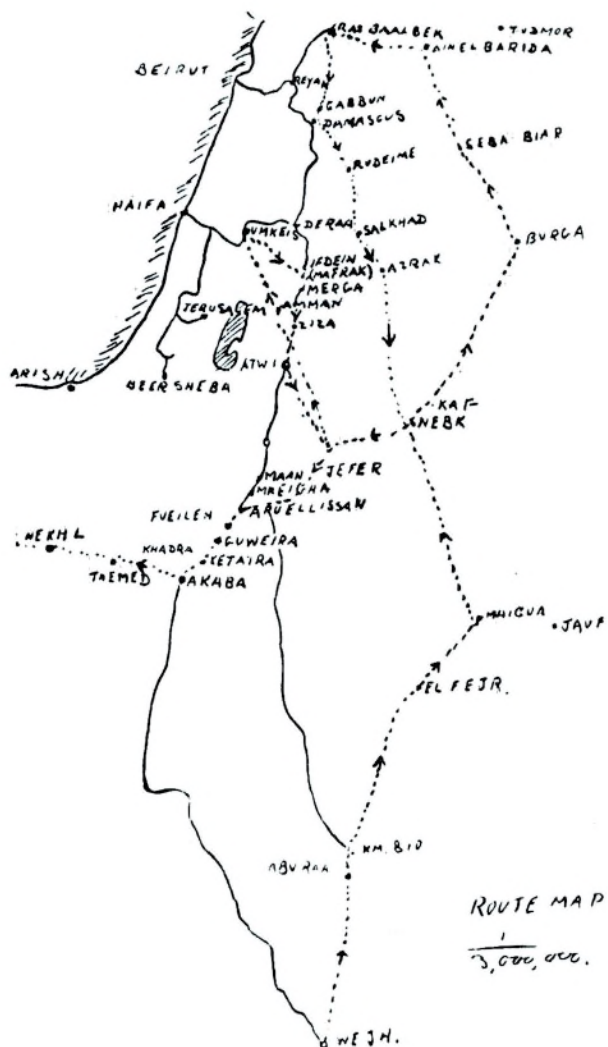
Belge No. 2

Document No. 2

Belge No. 3

Document No. 3

Belge No. 4

Document No. 4

Salâhi R. Sonyel

BRITISH DELEGATION,
PARIS.

September 3rd, 1919.

Private & Secret.

My dear Archie,

125340

I have received your letter No. 116059/ME44a
of August 21st about Colonel Lawrence and have consulted
the authorities here.

The reply is that Colonel Lawrence should be considered to be under the Foreign Office, and that we do not share the apprehensions as to the effect of his presence in Paris at the proper time. It is considered, on the contrary, that there is little hope of a settlement ~~except~~ in an agreement between Feisal and the French, and that such an agreement would hardly be possible ~~except~~ with Colonel Lawrence's assistance. If he is properly handled, he may be able to get Feisal into a reasonable frame of mind, and if he cannot or will not, probably no one else can. If Feisal comes here for the ultimate settlement and then found that we were preventing him from having the advice of Lawrence, it would only make him more suspicious of an Anglo-French plot against him and all the less likely to be accommodating.

Gracie
Via

22. Sep. 1919

The Secretary

to the Army Council.

Belge No. 5

Document No. 5

Reference:-	Belge No 6	EMBANK RESUME OFFICE	1	2	3	4	5
	Document No. 6						
	FO 371/4236	80834	1				2
COPYRIGHT - NOT TO BE REPRODUCED PHOTOGRAPHICALLY WITHOUT PERMISSION							

To satisfy French agitation we should agree to evacuate (Syria) Damascus, Deraa and Amman and return to the "International" area of the Sykes-Picot agreement. We may also be able to stop the French from accepting our back as liable for the substitution of French military command on the Syrian coast for the present command of Marshall Albi, and the delimitation of a Franco-Mesopotamian frontier, and the decision as to who shall be responsible for E. g. the Kurds.

Great Britain will in any case formally ask France to accept a embassy for area "B" (Deraa - Akaba) and receive British advisors for that area.

Temporary arrangements will have to be made for imports and exports of the Arab zones, A and B, through Haifa, Bejrut, Tripoli, and Alexandria.

We should secure assurances from the French and the Arabs that they would entirely respect the boundary of the direct French zone of the Sykes-Picot agreement (which France had been initial for the Damascus Government). It should be understood that disorder in either sphere will be regarded by us as our concern, till peace is signed with Turkey.

In the concern it should be noted that hostilities between Arabs & French will cut off all the food supply of the coast. The French should be informed that we will provide neither transport nor food for either side in each contingency.

If the French are wise and neglect the Arabs for about twelve months, they will then be useless to help them. If they are impatient now they only invite the Arabs against them. An outbreak will be caused if French troops pass their direct (S-P) boundary without Arab permission.

Above all things in our interests a conflict between French & Arabs is to be prevented. If the Arabs come off badly from clash, the affair might fizzle out, but if they hold the initiative, and a preliminary success would unite all Moslem Syria against the French in arms. Such action will probably force us back to the Baghdad and Jerusalem lines as a measure of security, and will probably make public a Mesopotamia - Mosul - Mosul understanding against Britain.

- A. Mesopotamia is alarmed at French activity there; it is just now pro-British and is times over Tripoli, Haifa, Amman, and Beirut; also but in his connection I am not sure of British activity in the Balkans and in Turkey.
- B. A British-like Moslem edition of Bolshevism is possible & would harm us almost as much in Mesopotamia as in Persia. We are preparing the way for this by allowing Nod to plot with Kurds.
- C. Payard the situation in Mesopotamia is disquieting, & if we do not send our troops, will expect revolt there about March next.
- D. E. F. G.

To regulate our affairs in the old Turkish Empire, and to have our main forces there in condition is bad speedily and to be another in the world that may happen shortly, it seems very desirable to have all our military commands coming into one. Marshall Albi is qualified by seniority to control our generals in Arab Minor and in Mesopotamia and would have been to do so, if he would devolve the direct administration of Egypt to the hands of a subordinate.

THE END.

Belge No. 6

Document No. 6

Reference: - <u>Belge No. 6A</u>	1	2	3	4	5
<u>Document No. 6A</u>					
FO 371/4236					
80834					
COPYRIGHT - NOT TO BE REPRODUCED PHOTOGRAPHICALLY WITHOUT PERMISSION					

Notes.

- A. I should say that no Mustafa Kemal - Faisal agreement exists, but Arabs of the "Young Arab" party are agreeable to it, and Faisal is a ^{French} ~~French~~ will be prepared to accept any help. There has been a revival of Jewish concern in Turkey lately, and notes are passing in London on the point.
- B. The American & the Germans are not in danger from Mustafa Kemal unless they attack E. J. Syria. The key to their question will probably be the political history of the Turkish movements in the next six months.
- C. Mustafa Kemal cannot make up his mind between Cilicia and Syria for action, and will not act except in desperate or very favourable circumstances.
- D. I do not believe that the elements that concluded the Persian agreement with us have any deep root in Persia, and a Bolshevik success in the Median neighbourhood might change the attitude of the Persians radically.
- E. The dis-satisfaction against us in Mesopotamia is mostly in the towns; and will become active when the notables care enough to go out and make agreement with the country-people.
- F. The Kurdish agitation is most mischievous. Kurds have no corporate feeling and no capacity for autonomy or nationality. Mustafa Kemal believes that we are doing it out of love for him.
- G. I would like to know whether we have ever thought of using Talat to damage Enver. His mission would be useful to us; and Mustafa Kemal is warring Enver like a hammer in his movement. Of course Mustafa Kemal is much the more able of the two, but lacks Enver's personal magnetism.

Belge No. 6A

Document No. 6A

MEMLEKETİMİZDE GENÇLER İÇİN KURULAN İLK DERNEKLER, GAZETE VE DERGİLER

(1913-1920)

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

Gençlerimiz için, veyâ onlar tarafından kurulan ilk dernekler hakkında henüz esâslı incelemeler yapılmamıştır; Türk milliyetçiliğine dâir yazılanlarda da, böyle derneklerin üzerinde durulması bir yana, varlığından, adından bile bahsedilmediği görülür. Bu makâlemizde, ma'nen ve ahlâk bakımından yüksek, vucûd ve sihatce de kuvvetli, sağlam Türk gençliğinin yetiştirilmesi düşüncesiyle 1913-1920 arasında kurulan ilk derneklerimizle, gençlerle ilgili gazeteler, dergiler üzerinde duracağız.

I. GENÇLER İÇİN KURULAN İLK DERNEKLER

A — TÜRK GÜCÜ

Gençlerimiz için kurulan derneklerden ilki Türk Gücü Derneği'dir; *Tüzük* metninin Birinci Maddesi'nden anlaşıldığı üzere, 1 Mart, 1329/14 Mart, 1913'de kurulmuştur.

8 Ekim, 1912'de Kara-dağ Pirensliği'nin Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilânı üzerine başlayan Balkan Harbi'ne, Bulgaristân ve Yunanistân, Sırbistân da dâhil dört küçük devlete karşı girişmiştik. Bu yılın Ekim'inin 20'sinde Bozca-ada'yı, 21'inde Limni'yi, 26'sında Üsküb ve İştib'i; Kasım'ın 2'sinde Yakova'yı, 8'inde Selânik'i kaybetmiştik. Balkanlar'da böyle yer kayıplarımız sürüp gitmiş, 30 Mayıs, 1913'de, aleyhimize hükümleri içine alan Londra Andlaşması ile Balkan Harbi'nin bu birinci devresi sona ermiş bulunuyordu. Türk Gücü Derneği, memleketimizin böyle buhranlı zamânında, Londra Andlaşması'nın imzâlanmasından ikibuçuk ay önce kurulmuş bulunuyordu.

Türk Yurdu dergisinin 20 Mart, 1913'de yayımlanan sayısındaki *Türk Gücü* başlıklı, epeyi uzun yazı, bu derneğin beyân-nâmesi sayılmaktadır. Gençler tarafından yazılmış gibi tertib edilen beyân-nâmenin birinci bölümünde, medeniyetin, insânları, *insânlık* denilen hâle yükseltmediği, hak sesini kuvvetin boğduğu, v.b. fikirlerden sonra, Türk'ün eski gücünü kaybettiği, bunun sebepleri üzerinde durulmuştur: "Milleti bu kadar ezip hırpalayan, memleketi kasıp kavuran, devleti yıkan bu kara belâ Türk'ün

güçsüzlüğüdür,, ; “Biz gençlerde bu gün bir dilek, bir istek uyandı. Biz gençlere gökten bir kıyılcam indi. Bağrımızdaki ateşe çarptı: Eski Türk çerâğını yeniden yaktı. İşte, gözlerimizde o çerâğın ışığı parlıyor; göğsümüzde hep bir duygu çarpıyor: Dileğimiz, isteğimiz, yine güçlü, kuvvetli bir millet görmektir,, deniliyor. Bizi yükseltecek olan, bir *Hadîs*’te de bildirildiği üzere vucûdce de kuvvetli olmaktır. Atalarımızın beden kuvveti dolayısıyla Firengistân’da, “Türk gibi kuvvetli ! ,, sözünün dillere destan olduğu, kuvvetin ötedenberi kazandığı ehemmiyeti gösterir. Savaşlarda yenilgiye uğradığımız o sıralarda, milletimizi kuvvetten düşüren şeylerin başında zevk ve sefâhatin geldiği, nasıl bir gençliğin özlenildiği anlatılmıştır: O ülkeler fetheden asker millet, kuvvetini kaybedip at sırtından inmiş, kahvelere düşmüş, kendi döğdüğü altun kakmalı yatağanını bırakıp eline bilardo sopasını almış, “kahvede, zarda, oyunda şânını, unvânını, gücünü, koca erkekliğini,, Garb’e âid zevklerle, Firenk sefâhatiyle değiştirmiştir. İçki ve nitokin, milletimizi yakıp yıkmış, “Tütünden eller sararmış, bet-beniz uçuk; içkiden öz sönük, göz donuk, eller titrek.. , ; Türk Gücü Derneği’nin istediği böyle gençler değil, elleri kılıctan, ciridden, kürekten, yelkenden nasırlanmış; yüzleri günden, güneşten, temiz havadan, keskin rüzgârdan kızarmış, benliğine güvenir. kartal bakışlı delikanlılardır. Gücümüzü kaybetmemize, gençlerin hayâl gücünü artırıp bir hasta hâline gelmelerine yol açan sebeplerden biri de, edebiyâtımızda yurdumuzla, Türk’lülkle ilgili şeylerin ele alınmayışdır; “içimizde marîz, miskin kalmasın! Murâdımıza ermek için gidilecek yol, eskiden gidilmiş, güdülmüş, sonra bırakılıp sapılmış, unutulmuş izlerdir. Yine o eski izleri bulup çıkaralım ! ,, deniliyordu.

Bu beyân-nâme’nin ikinci bölümünde, milletimizi yine, millî müdâfaa için silâhlanmış bir millet hâline getirmemiz gerekli bulunduğundan, “askerliği, biniciliği, topculuğu, gemiciliği bizden dayak yiyerek öğrenen, bizim her usûlümüzü, kıyâfetimizi Yeniçeri Mehter-hâneleri’ne, migferlere, şalvar ve binek takımlarına, tuğlarımıza, hattâ, hattâ Ay-Yıldız’ımıza kadar her şeyimizi taklîd etmiş olan Avrupa, bi’l-hâssa askerlikte baş olan Almanya’nın,, bütün ma’nâsıyla millî savunma için uyguladığı usûllerden, memleketimizde de bunların tatbîki gerekli olduğundan, bunun önceleri bizde var olduğu için taklîd sayılamayacağından, böyle bir usûlü uygulama ve adının belirtilmesi Harbiyye ve Maârif Nezâreti’ne âid olduğundan bahsedilmiştir. Bu yüzden, Prusyalılar’ın, Firansız, İngiliz ve Almanları’nın *Yahn* (*Yan*), *Éclaireur* (*Keşşâf*), *Boy Scouts* (*Keşşâf Çocuklar*), *Pfad Finder* (*İz Bulucu*) adlı gençlik dernekleri, ne yolda çalıştıkları hakkında epeyi bilgi verilmiştir.

İçindekileri oldukça kısaltarak aydınlatmağa çalıştığımız bu uzun makâlenin sonuna, yayımlandığı *Türk Yurdu* dergisi adına yazılan ilâvede, bütün bu fikirlere katıldıkları, gençlerin Türk Gücü Derneği'ne kaydedilmeri tavsiye edilmiştir; Türk Gücü Derneği'nin beyân-nâmesi sayılabileceği öne sürülen bu makâlenin, derneği kurmağa çalışan biri tarafından yazıldığı kaydedilmiş, adı gizli tutulmuştur.

Kâzım Nâmî Duru'nun, *Türk Ocağı Hâtıralarımdan* başlığıyla, 1955'de neşrettiği yazısından, gizli tutulan bu adın kime âid olduğunu öğrenmiş oluyoruz: "Türk Ocağı'nda, Türk Gücü diye bir Beden Terbiyesi kısmı kurulmuştu. Bunu kuran, Tahsin adında bir gençti,, ; "Tahsin, Harb Okulu'nda iken bize Almanca öğretmenliği eden Hamdi Bey adında bir subayın kardeşi idi,, bilgisini vermiştir.

Türk Gücü adlı, Tahsin Bey tarafından yazıldığı anlaşılan makâleden, buna *Türk Yurdu* adına ilâve edilen yazıdan sonra yayımlanan, bu derneğin ondört maddeyi içine alan, *Tüzük* taslağı metni, kuruluş maksadını, ne yolda çalışılacağını daha iyi anlatacaktır:

Adımız: Türk Gücü. Şiârımız: "Türk'ün gücü herşey'e yeter! .. Maksadımız: Soyumuzu, huyumuzu düzelterek âtiye tâm ma'nâsıyla bir er yetiştirmek, muhtâc-ı muâvenet olanlara ve bi'l-hâssa hem-cinsimize yardım etmektir.

Birinci Madde — Kuruluş: 1329 yılı Mart ayının birinde Türk Gücü Derneği kurulmuştur.

İkinci Madde — Yerimiz İstanbul'da, Dîvân-yolu'nda Türk Ocağı'nda dâire-i mahsûsadır.

Üçüncü Madde — Derneğimizin kapısı, milletine candan bağlı her gence açıktır.

Dördüncü Madde — Onbeş yaşından aşağı olmamak şartıyla, yirmi yaşına kadar olanlar müteallim sıfatıyla kabul edilecek ve bunlar için ayrı bir sınıf teşkil olunacaktır.

Beşinci Madde — Girme parası bir Mecîdiyye, aylık beş guruştur.

Altıncı Madde — Girecek genç, oturduğu yeri ve anasının babasının isteğiyle geldiğini bir kâgadla bildirecek, Nufûs Tezkiresi'ni gösterecek ve Dernek'in hekimine muâyene olunacaktır.

Yedinci Madde — İlk yıl, Dernek'i kuranlar iş görür.

Sekizinci Madde — Cem'iyet efrâdı kü'ül ve mükeyyifâtın terkine teşvîk olunur ve terkedenlere mükâfât verilir.

Dokuzuncu Madde — Girecek genç, söz birliğiyle kabul olunur ve yemîn ettirilir.

Onuncu Madde — İdâre Hey'eti, Dernek'i kuranlardan bir Re'is ve Murahhas-ı Mes'ûl, bir fotoğrafçı, bir tarihçi ve bir Müdür-i Umûr'dan ibâret olup beş kişidir.

Onbirinci Madde — Yemîn Usûlü: Tanrı'mıza and içerek Hakan'ımıza, bayrağımıza, nizâmlarımıza, âmirlerimize, ana ve babalarımıza sâdık kalacağımıza söz verilir.

Onikinci Madde — Dernek, soyumuza sağlam ve işe yarar vucûdler yetiştirmeye çalışacak, Türk-oğlu'nu her zora göğüs germeğe, her mâni'i aşmağa alıştıracaktır. Bu

maksada ermek için, mevcûd olan Terbiye-i Bedeniyye şu'belerinde hizmet edilecektir.

Onüçüncü Madde — Dernek'in, Hey'et-i İdâre'ce kabûl edilmiş bir kıyâfeti vardır. Bütün efrâd, iş başında bu elbiseyi giyer; elbiselerin intizâmı muhâfaza etmesi şarttır.

Ondördüncü Madde — İnfiâlât-ı şahsiyyeden tecerrüdle, maksadımız olan gâye'ye varabilmek için kalbler bir olarak uğraşmak en yüce emelimizdir.

Tahsin Bey'in makâlesinin, *Tüzük* taslağı sayabileceğimiz metninin neşrinden bir ay kadar sonra, 13 Nisan, 1913'de yine *Türk Yurdu*'nda Türk Gücü tarafından yayımlanan imzâsız, *Türk Gücü'nün ne Olduğunu Bildirmek* için başlıklı yazıdan, bu derneğin, Avrupa'daki gençlik derneklerini taklîd etmekle suçlandırıldığı anlaşılır. Bu suçlamalara karşı, taklîdci olmadıklarından, Avrupa'dakiler gibi orduya yardımcı gençlik derneklerini benimsemediklerinden, bu işi Harbiyye ve Maârif Nezâreti'nin millî terbiyemize, askerlik tarihimize uygun yolda tatbîk edeceği düşüncesinde olduklarından *Rehber, İzci, Keşşâf, Keşif Kotu, Kılağuz, Gözcü* v.b. adlar saydıklarından, ad vermenin Harbiyye Nezâreti'nin hak ve salâhiyyeti olduğundan bahsettikleri anlatılmıştır. Türk Gücü'nün ne maksadla kurulduğunu, ne yolda çalışacağını aydınlatmak için şu fikirlere de yer verilmiştir:

“Geçmiş zamânlarımız pek şânlı, Tarih'imiz, hâtıralarımız mefâhirle dolu. Biz, yalancı ve bozuk bir medeniyyetin zehrini içmiştik. Temiz ve sâf bir kavmi böyle zehirler çabuk uyuşturur; fakat ma'neviyyâtını nûr-ı İslâm tenvîr eden sağlam bir unsurun evlâdları olduğumuz için, işte silkindik ve ayıldık,, ; “Biricik kaygum, coşkun dileğim, yüce emelim olanca varlığımla, gücümle çalışıp savaşıp, Türk'lüğü yine yerine yükseltmektir. Bunun için yapılacak birçok işler var. İlki dilimizi, yazımızı düzeltmek; sonra, Türk'lükte benlik uyandırmak; sonra yeniden güçlü bir Türk soyu yetiştirmek; Türk malı yiyerek, Türk malı giyerek san'atimizi ileriletmek ! Daha çok var, daha çok.. Fakat El-hamdü li'llâh, çok Türk de var; yalnız Rusya'da otuz milyon ! Türk dili, dünyâda en çok söylenen dillerin üçüncüsüdür; İngilizce, Almanca, Türkçe, Fransızca dördüncüsüdür. İşte her Türk kendine düşen işi görürse murâdımıza çabuk ereriz. ,,

Gençler ağzından yazılan bu makâlenin altında, Türk Gücü Derneği'ni kuranların, “yurdumuzdaki ihtiyâcâtı ince-uzun düşünerek, terbiye-i bedeniyyeye ehemmiyyet vermek üzere *Türk Özü* adıyla ve şu adın anlattığı bütün eskâra hizmet için evlâd yetiştirecek bir mektebin temellerini hâzırlamakta,, oldukları da ilâve edilmiştir.

Edirne'nin 26 Mart, 1913'de elimizden çıktığı sıralarda, Nisan'da yayımlanan bu makâleden, Türk Gücü Derneği'nin, yalnız vücûdce işlek, sağlam değil, ma'nen de kuvvetli, Türk'ü her bakımdan temsil edip yaşatacak gençler yetiştirmeğe çalışacağı anlaşılır.

Türk Gücü'nün Umûmî Nizâmı, 1913 (1329)'de İstanbul'da, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı'nda basılmıştır. Oniki sayfalık bu *Nizâm-Nâme*'nin dış kapağında, şîârlarını temsil eden *Türk'ün gücü herşey'e yeter* cümlesinin bulunduğu görülür. *Nizâm-Nâme*'nin başlangıcında Türk'lüğe eski kuvvetini, eski rûhunu kaybettiren siyâsî, ictimâ'î sebebler üzerinde durulmuş, Kılâguzluk Teşkilâtı'nı da içine alan Terbiye-i Bedeniyye ile Hıfzı's-Sihha adlı iki şu'beyi içine alan Türk Gücü'nün verimli olabilmesi için neler yapmağı tasarladıkları, hedeflerine erişmek için nasıl çalışacakları anlatılmıştır. *Teşkilât*, *Duhûl Şartları* olmak üzere iki bölüme ayrılan, yirmidokuz maddeyi içine alan bu *Nizâm-Nâme*'yi, ehemmiyeti dolayısıyla aynen yayımlıyoruz:

TÜRK GÜCÜ'NÜN UMÛMÎ NİZÂMI

Türk ırkı bu gün kemiyet ve keyfiyetce korkunç bir uçuruma doğru sürüklenmektedir. Bizde muntazam istatistikler olsaydı bu acı hakikati rakamların kat'î lisânıyla ifâde ve ihâta edebilirdik; ma'â-mâ-fih askere da'vet olunan bin Kur'ca neferinin şimdi ancak yüzünün vücûdleri sağlam olup, dokuzyüzünün hasta ve illetli çıktığı acı tecrübelerle sâbit olmuştur. Bu hâl bir müddet daha böyle gidecek olur ise, bu güzel yurdumuzu düşmana karşı koruyacak değil, hattâ üzerinde yaşayacak bir adam bile bulunmayacaktır. Neden böyle oluyor? Bu ırk inhitâtının sebeblerinden bir kısmı siyâsî, diğeri ictimâ'îdir.

Siyâsî Sebeb: Avrupa, Asya ve Afrika kıt'alarına yayılmış vâsî' ülkenin muhâfazasını Türk yalnız kendi kollarına yükletmiş ve bu mücâhadesi uğrunda tabîatiyle mecâlsiz kalmıştır. Uzviyyet-i hayâtiyye gibi, uzviyyet-i ictimâ'îyyede her a'zâ kendi vazîfesini görmek sûretiyle hayât ve muvâzene-i umûmiyyeyi idâme ederler. Bir veya birkaç uzvun vazîfesi yorgunluktan mahv ve helâk olur. Türk âteşin çöllerde, buzlu dağlarda yalnız başına vatanının bekçisi, müdâfî'i oldu. Bu sûretle varlığından dinç, galabalık bir nesil değil, hattâ bir mezâr bile kalmadı. O sağken canıyla, kaniyle, ölünce de kemikleriyle vatanına siper ve kal'â oldu. Askerlik, vatan müdâfî'liği şimdi Türkler'le beraber diğer vatandaşlara da teşmîl edilmiş olduğundan bu mahzûrun önü alınmıştır.

Esbâb-ı ictimâ'îyyeye gelince: Cehâlet, tarz-ı ma'îşeti bilmemek, sıtma, verem, firengi, tütün, ispiro hayâtımızı kemiren anâsır-ı muhribenin başlıcalarıdır. Anadolu'muzun baştan başa bir mezâr, bir harâbezâr olduğunu istemiyor isek, bu derdlerimizin bütün fecâ'atini anlayarak izâlesinin çâresine çalışmalıyız. Yoksa, bir zamânlar, "Türk gibi güçlü,, darb-ı meseliyle anılan, mazhar-ı tekrîm olan bu kavî ve asîl millet, Allâh esirgesin pek yakın bir zamânda sessiz, sadâsız gâ'ib olup gidecektir.

Bir yandan bu hastalıklar, sebebler, öte yandan hastalıkların en büyüğü olan oturganlık, gevşeklik, râhatı sevmeklik el-ele vermişler, bizi sürükleyip-duruyorlar. İşte ırkımıza, varlığımıza kasdeden bu marazların, bu hâllerin dehşeti karşısında yürekleri titreyen gençler bu millete tâze hayât ve kuvvet vermek için bir Terbiye-i bedeniyye ve Hıfzı's-sihha cem'iyyeti teşkil etmişlerdir. Terbiye-i bedeniyye'den ise maksad, sağlam ve aynı zamânda kahraman bir nesil vücûde getirmek ve sağlam vücûdler ile mukaddes vatani ve mübârek, muazzaz ulu milletimizin varlığını müdâfa'a etmek ve düşmana saldırmak olduğundan, Tebiye-i Bedeniyye şu'bemiz gençleri askerliğe hâzırlayacak, ictimâ'î hayâta, mâ-fevka riâyete, başı başına yaşamağa alıştırarak olan ve Avrupa'da muvaffakiyyetle tatbîk ve ta'mim edilen Kılâguz Teşkilâtı'nı ihtivâ eder.

Madde 1 — Merkezi İstanbul'da olmak üzere Türk Gücü adıyla ve *Türk'ün gücü herşey'e yeter* şî'ârıyla bir Terbiye-i bedeniyye ve Hıfzı's-sihha Cem'iyyeti kurulmuştur. Terbiye-i bedeniyyeden maksad, Türkler'in ahvâl-i sihiyyelerini islâh ve teşekkülât-ı bedeniyyelerini takviye ve tekâmül ettirerek, milleti ma'îşet-i hâzıranın icâb ettiği her dürlü mesâ'i ve mubârezâta mütehammil ve çevik ve çâlak kılmaktır. Bunun için ma'kûl ve fennî cinnastik ile sporların vâsî' mikyâsda memlekette neşr ve ta'mimine çalışılacaktır. Kılâguzluk usûliyle gençler askerliğe hâzırlanacaktır ve terbiye-i askeriyye ile de millet yine o silâhşor ve o cündi millet hâline getirilecektir.

Hıfzı's-sihha'ya gelince: Âvâm için hıfzı's-sihha kitâbları yazmak ve meccân den dağıtmak, sıtmaya karşı ahâlîye kinin tevzi' etmek ve sivrisineklerden muhâfaza esâslarını öğretmek, vereme karşı müteaddid yerlerde dispanserler yapmak, firengi hakkında halka telkînâtta bulunmak ve gezici doktorlar tedârikiyle bu derd mübtelâlarının imdâdına koşmak ve bu âfetin intişârına mani' olmak ve Şark'ın eski bir illeti olan çiçeğe karşı aşı yurdları te'sis etmek, bulaşık hastalık zuhûrunda derhâl tahaffuz çârelerine dâir neşriyyâtta ve telkînâtta bulunmak ve nevzâd ve etfâlin himâyesini düşünmek, üçten ziyâde çocuk babası olan muhtâclara yardım etmek, memlekette meydânlar, bağçeler ihdâsı zımında lâzım gelen ma'âmât nezdinde teşebbüsâtta bulunmak, ormanlar yetiştirmek için ağaç bayramları yapmak, müskirât ve tütün aleyhinde müessir propagandalar icrâ etmektir. Caddelerin güneş ve havânın cereyanına ma'rûz olacak sûrette tevsi'i için hükümet ve belediyyeler nezdinde teşebbüsâtta bulunmak ve belediyyelerin bu husûstaki mesâ'isine muzâhir olmak, maksadının te'mini için yapacağı müsâbakalarda muvaffak olanlara mükâfâtlar vermek, hulâsa Türk'lüğün mesâil-i hayâtiyyesine temâs eden umûr ile iştiğâl ederek hâlen Türk'lüğü mahv ve inkırâzdan kurtarmak ve istikbâlen ecdâdımız gibi sağlam ve galabalık, feyyâz bir nesil, vatanını, hukûkunu, nâmûsunu, mefâhirini korumak için ancak kendi kuvvetine istinâd eder bir Türk nesli vucûde getirmektir. Ancak bu sayılan emeller bir gâyedir ki Türkler'e mahsûs bir azm ve sebât ile çalışılarak elde edilecektir.

TEŞKİLÂT

Madde 2 — Güc'ün teşkilâtı İstanbul'da bir Merkez'le vilâyet, livâ ve kazâlardaki Tâli Merkezler'den ibârettir. Her Tâli Merkez doğrudan doğruya İstanbul Merkezi'ne merbûttur.

Madde 3 — Güc'ün bir Fahrî, bir de Aslî Re'îs-i Umûmî'si vardır.

Madde 4 — İstanbul Merkezi, Aslî Re'îs-i Umûmî'nin ta'yîn edeceği bir Re'îs Vekîli ile bir doktor, bir mühendis, bir kâtib ve üç a'zâdan mürekkebdir ve Cem'iyyet'in Hükümet'e karşı mes'ûl bir Murahhas'ı vardır.

Madde 5 — Gerek İstanbul Merkezi, gerek Tâli Merkezler bir sene müddetle iş görür.

Madde 6 — Her merkez sene nihâyetinde Güc'ün bi'l-umûm fa'âl a'zâsını da'vetle kongreyi ictimâ' ettirir. Merkezler, kongreye karşı bir senelik muâmelâtından izâhât ve masârifâtundan da ale'l-infirâd hisâb verir. Kongreler bu muâmelâtı ba'de't-tedkîk, Merkezler tarafından sene-i âtiyye için tanzim edilen budceyi tedkîk ve tasdik eder. İstanbul Kongresi, Güc'ün büyük kongresi olup Fahrî Re'îs-i Umûmî bu kongrenin birinci ve Aslî Re'îs-i Umûmî de ikinci re'îsidir. İstanbul Kongresi, İstanbul'daki a'zây-ı fa'âle ile, Tâli Merkezleri'nin gönderecekleri veya tevkil edecekleri murahhaslardan teşekkül eder. Bu Kongre, İstanbul Merkezi muâmelâtını tedkîk ile berâber, *Nizâm*

-*Nâme* ahkâmını da istediği sûrette tebdîl ve tağyîre salâhiyyetdârdır. Kongire, re'y-i hafî ile idâre hey'etlerini intihâb ederek ictimâ'larına nihâyet verir.

Madde 7— İstanbul Merkezi, İstanbul dâhilinde *Nizâm-Nâme* ahkâmını tatbîk ile mükellef olduğu gibi, bi'l-umûm Tâli Merkezler'in umûr ve muâmelelerini tefîş ve oralarda *Nizâm-Nâme* ahkâmının tamâmî-i mer'iyetini te'mîn ve kendisine vukû' bulan murâca'atlara cevâb verir ve bi'l-umûm Güc a'zâsı miyânındaki muhâdenet ve uhuvveti istikrâra ve âheng ve intizâm-ı umûmîyi te'mîne çalışır.

Madde 8— Tâli Merkezler bulundukları kasabalar dâhilinde *Güc Nizâm-Nâmesi* ahkâmını tatbîk ile berâber bulundukları mahall'e merbût karyelerde (nâhiye merkezleri karye hükmündedir) âtiyyü'z-zikr Sihhiyye ve Terbiye-i bedeniyeye Teşkilâtı'nı icrâ ile mükelleftir: Binicilik, ok, cirid, nişân ta'limleri, güreş, kılıc kalkan gibi millî oyunları ihyâ etmek, köyde yapılacak yeni mahalleleri ve evleri İstanbul Merkezi'nden yapılab gönderilecek harîtarlar ve pılanlar mücibince inşâ etmek, köy etrâfında orman yetiştirmek, içilecek suları kapalı mecrâlardan geçirtmek, âdi çibân ve hafif yaraları sarmak ve aşî me'mûrunun bulunmadığı mahallerde çiçek aşısı yapılmak gibi müdâvât-ı ibtidâ'iyeyi icrâ edecek her köyde bir köy hekimi bulundurmak. Güc, medrese ve mekâtib me'zûnlarından olan a'zâlarına ibtidâ'î tabâbeti öğredecek ve ibtidâ'î muallimi olmak üzere köylere gönderecektir. Bunlar mekteplerde çocukların ahvâl-i sihiyyelerinin islâhını nazar-ı ehemmiyyete alacaklar, mekteb zamânları hâricinde köylüye hekimlik vazîfesini yapacak ve köyün Sihhi Teşkilâtı'na nezâret edecektir.

Madde 9— Merkezler hey'etleri en aşağı haftada iki def'a ictimâ'ca mecbûrdurlar.

Madde 10— Merkezler a'zâları muntazaman ictimâ'lara gelmeğe ve ma'zeret-i meşrû'aları olduğu taqdîrde ictimâ' gününden muhâddem ma'zeretlerini tahrîren bildirmeğe mecbûrdurlar. Bir haftada bilâ-ma'zeret iki def'a gelmeyenler istîfâ etmiş addolunurlar.

Madde 11— Üçyüz guruşa kadar olan paralar, İdâre Hey'eti'nce ta'yîn olunacak veznedâr nezdinde kalır; üst tarafı Osmanlı Bankası'na Hisâb-ı câri sûretinde yatırılır.

Madde 12— Güc'ün şimdilik İstanbul Merkezi terbiye-i bedeniyeye ve hıfzı's-sihhaya dâir aylık resimli bir risâle çıkaracaktır.

Madde 13— Güc, Osmanlılar'ın ta'lîm ve idman mahalli olan Ok Meydânı'nı Evkâf Nezâret-i celîlesi'nden isticâr etmiş ve hâturât-ı tarihîyyeyi ihyâ eyleyecek sûrette millî bir spor mahalli yapmağa teşebbüs eylemiştir. İcâbı hâlinde İstanbul'un sâ'ir yerlerinde de ayrıca oyun yerleri yapılacaktır.

Madde 14— Güc kıyâfet için eski Türk kıyâfetleri ve ser-pûşları hakkında tedkîkâtta bulumakta olduğundan bi'l-âhare takarrur edecek sûrette karârlaştırılmak üzere şimdilik muvakkâten, merbût numûnesi vechile elbise ve ser-pûş kabûl edilmiştir.

Madde 15— Güc efrâdı miyânında en büyük mertebe-i fazilet vucûd-i milletin huceyrâtı olan köylere hayât verecek mekâtib-i ibtidâ'iyeye muallimliğidir. Güc'ün en büyük mesâ'isi, a'zâsı miyânından maksadını te'mîn edecek mekteb hocası yetiştirmek ve bunlar vâsitasıyla köylünün vucûdüne ve rûhuna nüfûz ederek *huyumuzu ve soyumuzu düzeltmektedir*.

Madde 16— Güc, maksadının îfâsı için vukû' bulacak i'ânât ve teberru'âtı kabûl eder.

Madde 17 — Güc'ün bir bayrağı olacaktır.

Madde 18 — Güc'ün ayrıca bir *İç Nizâm*'ı vardır.

DUHÛL ŞARTLARI

Madde 19 — Güc'ün iki sınıf a'zâsı vardır; biri Fa'âl, diğeri Fahrî..

Madde 20 — Fahrî a'zâlar, ayda on guruştan aşağı olmamak üzere ta'ahhud ettikleri mikdârda aylık vermekle mükelleftir.

Madde 21 — Fa'âl a'zâlar *Nizâm-Nâme*'nin üzerine tahmîl ettiği vazâ'îfî İfâ ile berâber yirmi guruş duhûliyye ve beş guruştan aşağı olmamak üzere ta'ahhud ettikleri mikdârda aylık vermeğe mecbûrdurlar. Bi'l-umûm mekâtib-i i'dâdiyye ve ânın dînündeki mekâtib talebesi duhûliyyeden müstesnâdır; bunlar yalnız iki guruş aylık verirler.

Madde 22 — Fa'âl a'zâ olmak için Osmanlı olmak ve hüsn-i hâl ve etvârıyla mütehalli bulunmak ve yirmi yaşını ikmâl etmiş bulunmak, harekât-ı bedeniyye icrâsına mâni^c hastalığı olmadığı tabîb raporuyla sâbit bulunmak lâzımdır. Yirmi yaşından dîn olanlar, müte'allim sıfatıyla kabûl olunurlar.

Madde 23 — Fa'âl ve Fahrî a'zâlar İdâre Hey'eti karârıyla kabûl olunurlar.

Madde 24 — Fa'âl a'zâlar jimnastik ve spor yapmağa mecbûrdurlar. Jimnastik için Muller'in *mon systême*'i kabûl edilmiş olduğundan her a'zâ bu harekâtı tedricen ve muntazaman yapmağa ve muayyen zamânlarda imtihân vermeğe mecbûrdur. Haftada bir gün uzun yürüyüşlere ve bir gün de sporlara iştirâk ederler.

Madde 25 — Sporlar: Uzun yürüyüşler, jimnastik adımı ve âdi koşma, sıçrama, atlamak, yüzgeçlik ve gemicilik (kürek, yelken), alaturka, alafranga güreş, boks, meç, kılıç, kalkan, ok (kemân-keşlik, tîr-endâzlık), cirid, değnek, kargı, binicilik, nişân ta'limleri, disk, bisiklet, otomobil kullanmak, futbol, tenis, golf, hokey, polo, ilâh...

Madde 26 — Yürüyüşler, Kılağuzluk usûluyle icrâ olunur. Gerek Kılağuzluk'un gerek oyunların herbiri için ayrı-ayrı ta'limâtı vardır; her a'zâ bunlara taba'îyyet etmeğe mecbûrdur.

Madde 27 — Her a'zâ yaşına ve isteğine göre beğendiği bir spora intisâb eder. Gençler herbirine ayrı-ayrı münâvebeten iştirâk edecektir.

Madde 28 — Güc'ün nizâmlarına ve Kılağuzluk ve oyunlar hakkındaki ta'limât ve mu'arreratına taba'îyyet etmeyen ve yapmağa mecbûr olduğu jimnastik hareketlerini yapmayanlar hakkında İdâre Hey'eti Fa'âl a'zâlardan intihâb edeceği beş kişiden mürekkeb bir Hakem Hey'eti ma'rifetiyle mücâzât tertîb ettirecektir. Cezâlar derecesine göre Tenbîh, İhtâr ve Tard'dan ibârettir. Hakem Hey'eti'nin mu'arreratı, İdâre Hey'eti'nce kâbil-i istînâftır. Güc, terbiye-i bedeniyyesine i'tinâ eden ve numûne-i imtisâl olacak sûrette mükemmel vücûd yetiştirenleri de derecât-ı muhtelifede takdîr ve taltîf edecektir.

El-hâsıl Türk Gücü'nün nizâm ve intizâmını Türk terbiyesinin esâsı olan *sıra, saygı* te'min edecektir.

Madde 29 — Güc'ün işlerinin çıkırından çıkmaması ve temellerinin iyice sağlamlaştırılması için müstesnâ olarak âtidedi İdâre Hey'eti üç sene müddetle iş başında kalacaktır:

Fahrî Re'îs

Asli Re'îs-i Umûmî: İstanbul Muhâfızı Mîralay Cemâl Beyefendi

Re'îs Vekîlî: Âtîf Bey, Mekteb-i Mülkiyye me'zûnlarından, Fenar-yolu'uda muķîm

Doktor: Tevfik Rüşdî Bey, Meclis-i Umûr-ı Baytariyye Hıfzı's-sihha Mûdîr Mu'âvini

Mühendis: Sâlim Bey, Evkâf Nezâreti mi'mârlarından

Kâtib: Fâlih Rıfki Bey, Dârü'l-Funûn talebesinden, Cibâlî'de muķîm

A'zâ: Edhem Nijâd Bey, sâbık Manastır Dârü'l-Muallinîni Mûdîri, Üskûdar'da muķîm

A'zâ: Basrî Bey, Nancy Zirâ'at Mektebi'nden me'zûn, Beşiktaş'ta muķîm

Murahhas-ı Mes'ûl: Makine Mühendisi Kuzucu-oğlu Tahsin Bey, Cihângir'de muķîm

Yukarıda kaydettiğimiz üzre, Türk Gücü'nün kurucularından, Mes'ûl Murahhas'ı da olan Tahsin Kuzucu-oğlu'nun, *Türk Yurdu*'nun 20 Mart, 1913 tarihli 11'inci sayısında basılan, *Türk Gücü* başlıklı makâlesinde gençlerimizin rûh bakımından canlanmasında, ma'nen zenginleşmesinde, dolayısıyla milletimizin düştüğü seviyeden yükseltilmesinde şâirlerimizin de te'siri olacağından bahsedilmişti; aynı derginin Nisan, 1913 tarihli 13'üncü sayısındaki *Türk Gücü'nün ne Olduğunu Bildirmek için* başlıklı, Türk Gücü adına yayımlanan yazıda ise, "... her Türk payına düşen işi görürse, murâdımıza çabuk ereriz ! ", deniliyordu. Bu yakınma ve isteklerin de te'siriyle Ziyâ Gökâlp ile Mehmed Emin Yurdakul'un Türk Gücü'ne yardımcı olmağa çalıştıkları görülür.

Gökâlp, 30 Mayıs, 1913'de imzâladığımız Londra Muâhadesi'nden sonra, 5 Haziran, 1913'de neşrettiği *Hayât Yolu*'nda adlı şiirini *Türk Gücü*'ne sunmuştur:

Yüce Tanrı'm, n'îçün beni içli yarattın?

Yâhûd neden kaygısızlar içine attın?

beytiyle başlayan,

Cânân kim, o, bir gözlere görünmez perî,

Bir Ay'dır ki gönüllerde parlar izleri;

Gökyüzünde arar iken ben o dilberi,

Onu gökte değil, yerde: Turan'da buldum!

dörtlüğüyle sona eren bu şiirinde, kaygısız bir çevrede yaşayan içli, gücünü yitirmiş, Allâh'ını vicdânında ve *Kur'ân*'da, güvenini îmanda bulan, kendisine öz varlığını her yönü ile temsil eden Türk'lüğe, dolayısıyla Turan Mekfûresi'ne bağlı bir gencin ızdırabını, onu ferahlığa kavuşturacak yolu anlatmıştır.

Balkan Harbi'nin ikinci devresi, 29/30 Haziran'da, Bulgar ordusunun Sırb ve Yunan ordularına saldırısıyla patlak vermişti. Temmuz'un oniki-

sinde Osmanlı ordusunun Çatalca'dan ilerilemesi Bulgarlar'ı telâşlandırmış, bu ayın yirmikisinde Edirne'yi, Kırk-Kilise'yi geri almıştık. Gökalp, *Yeni Attila* başlıklı, Türk Gücü Derneği gençlerine Marş olmak üzere yazdığı şiirini, Bulgarlar'ın kendi sınırlarına çekildiği sırada, Edirne'nin geri alınmasından beş gün önce, 17 Temmuz, 1913'de neşretmiştir; Balkanlar'daki topraklarımızı kaybetmemiz yüzünden duyulan acıyı, zafer sevinç ve ümidlerini anlattığı,

*Ey Avrupa bu belâdan
Sen nereye kaçacaksın ?
Bir İkinci Attila'dan
Çok gözyaşı dökceksin !
Kaçışıyor düşman geri,
Yürü ! Yürü ! Türk askeri !*

kıt'asını da içine alan bu şiirinde Turancılık mefkûresine yer vermiştir. Sonraları, Diyârbekir'den Ankara'ya dönüşünde uğradığı Adana'da, Ocaklar'ın gâyeleri, vazifeleri hakkında Türk Ocağı'nda verdiği konferansında, "Türk Ocağı birçok adlarda da teşekkül etmişti: Türk Gücü, Türk Derneği.. Birisi sporla, sihhatle, bedenle milli nokta-i nazardan uğraşmağı gâye edinmiş, diğeri ilmi tedkiklerle uğraşmağı.. Ocak bunları tevhid ve mezc etmiş, ayrıca İctimâ'iyât'la da uğraşmıştır,, demesi, bu derneği mühim saydığını gösterir.

Birinci Dünyâ Savaşı dolayısıyla, 2 Ağustos, 1914'de, Rusya'ya karşı Almanya ile ittifâkı imzâlamış, seferberlik i'lân etmiştik. Mehmed Emin Yurdakul'un, bu yılın Kasım'ında basılan *Türk Sazı*'ndaki, "Her kim benim Türk rûhuma dokunursa: Ona ölüm !... ,, mısra'ıyla sona eren, başlığı da *Ona Ölüm* olan şiiri de Türk Gücü'ne sunulmuştur.

Birinci Dünyâ Harbi'nin başlamasından üç ay kadar önce, *Türk Yurdu*'nun 14 Mayıs, 1914 tarihli sayısındaki *Turan Cem'iyeti Re'isi Kont Teleki* başlıklı yazıda, Kont Teleki'nin Peşte'den İstanbul'a geldiği, Türk Ocağı ile *Türk Yurdu* İdâre-hânesi'ni ziyaret ettiği, "Büyük Turan ırkının Türk gençliğinde, kaynayan ve taşan bir hayât ve faâliyyet eseri,, gördüğü, buna, Turanilik Emeli'ne yardımcı bir ırkdaş sıfatıyla sevindiği, Ocaklılar'ı tebrik ettiği haberi verilmiştir. Aynı mecmuanın, 28 Mayıs tarihli sayısındaki *Güccülük* başlıklı yazıdan, Türk Ocağı'nda, Türk Gücü menfaatine verilen müsâmere dolayısıyla bu derneğin Mes'ûl Murahhası Kuzucu-oğlu Tahsin Bey'in konuşmasının metni neşredilmiştir:

"Büyük Turan'ı özleyen yeni, uyanık Türk dünyâsı, Turan'ın altun tâcını taşıyacak saltanat binâsının dört direğini dikti: Türk Bilgi Derneği,

Türk Yurdu, *Türk Ocağı* ve *Türk Gücü*.. „, cümleleriyle başlayan bu hitâbede, bu derneklerden ilk ikisi hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, *Türk Gücü* üzerinde durulmuştur; “*Türk Gücü*: *Tâ Karakurum*’da fişkırtıp taşan, coşkun akınlarıyla bütün dünyâyı kaplayan, bükmedik bilek, kırmadık kılıc, vurmamak kal’a bırakmayan, fakat bu gün düşkün, dağınık *Türk* kuvvetini yeniden var edecek, yaşatacak, *Türk*’ün o açık alnını yeniden yükseltecek, o yılmaz keskin gözünü yine parlatacak, o geniş göğsünü yeniden kabartacak, Dernek’in meydâncısı, Ocak’ın bekcisi, yurdun koruyucusu, *Turan*’ın akıncısı olacak ! „ ; “Gelelim maksada ermek, *Turan*’a varmak için gidilecek yollara: *Türk Gücü* milli idmanlardan, milli kuvvet oyunlarından, kılıçtan, kalkandan, oktan, yaydan, kargıdan, ciriden, kerbiç gibi balçıktan kuvvet almak istiyor. „, *Tahsin Kuzucu-oğlu* bu hitâbesinde, derneğin şu’beleri, çalışmaları hakkında da bilgi vermiştir:

“Bu gün, *Türk Gücü* kurulalı tamâm ondört ay oluyor ki *Rumeli*’de *Edirne*, *Tekfur-dağı*, *Gelibolu*; *Anadolu*’da, o yaradıcı, yoktan var edici *Anadolu*’da *Bursa*, *Kütahya*, *Balıkesir*, *Çanakkal’a*, *Burdur*, *İzmir*, *Mersin*, *Adana*, *Ankara*, *Konya*, *Samsun*, *Erzurum*, *Sivas*, *Tırabzon*, *Kastamonu*, *Zara*, *Tatay*, *Antalya*, *Kilis*, *Anteb*, *Urfa*, *Ceyhan* olmak üzere tâm yirmialtı şu’bemiz var. *Konyalı*lar ikiyüz lira sarfiyle mükemmel bir endahat yeri yaptırdılar; muntazam ateş ta’limleri yapıyorlar. *Ankaralı*lar at yarışları yapıyor. *Konya*, *Sivas*, *Erzurum* cirid oynuyor. *Ve’l-hâsıl* *Türk gücü*, *Anadolu*’da tâm ma’nâsıyla uyanmıştır. *Türk Gücü* bu sene ilk büyük ictimâ’ını bütün kollarının iştirâkiyle *Söğüd-yaylası*’nda yapacak,, bilgisi verilmiştir.

Aynı hitâbeye, hanımlar için olan müsâmerede de yer verilmiş, onlarla ilgili bir ilâvede, *Türk Gücü*’nün *Hanımlar Şu’besi*’nin açılması teklif edilmiş, “.... *Hanımlar*, milleti kurtarınız, bize yardım ediniz; uzaktan yardım ediniz. *Türk Gücü*’ne bir *Kadınlar Şu’besi* açınız ve memlekete güçlü, kuvvetli vâlideler, vatan müdâfi’lerine gürbüz, kahraman arkadaşlar, *Turan*’ın akıncılarına yılmaz, yorulmaz yoldaşlar veriniz ! „, denilmiştir.

Kuzucu-oğlu Tahsin Bey, daha önceleri neşredilen makâlelerinde olduğu gibi, bu konuşmasında da, *Türk Gücü*’nün bir cemiyet, bir cimmastik kulübü, Alman cimmastikinin müdâfi’i, *İsvet*, *Muller* metodlarını, İngiliz sporunu taklidden yana olmadığını tekrarlamıştır; *Türk Gücü* *Avrupadakiler* gibi, milli savunma bakımından mühim te’siri olan gençlik teşkilâtı da değildir. “*Türk Gücü*, bütün memleketi kavramak, memleketin bütün gençliğini, dinçliğini kucaklamak isteyen milli bir müessesedir. Cimmastik vâsıtaadır; maksad değildir,, ; maksadımız, *Türk gücü her şeye yeter*

düşüncesine, “bu kanâate, *Kelime-i Tevhîd*’e olan imânımız kadar metin bir i’tikâd ile sarılarak, dilimizde *Kelime-i Tevhîd*, kafamızda şî’arımız, gücü, kuvveti, varı, yoğun bir uğurda sarf etmek, güçlülere, silâhşorları bir uğurda fedâ etmektir ki, o uğur da büyük ve mukaddes Turan’dır,, cümleleriyle konuşmasına son vermiştir.

Türk Gücü’nün, Türk’lüğü maddî, ma’nevî her varlığıyla canlandırıp yaşatacak nesiller yetiştirmek, Türk birliğini sağlamak maksadıyla kurulan, Türklük-İslâmlık milliyet anlayışını benimseyen spor kolu olduğu anlaşılır. Türk Ocağı’nın çalışmalarına bu bakımdan yardımcı olan, memleketimizin Balkan Harbi yenilgisinden sonraki en sıkıntılı günlerinde, Turan Mefkûresi’nin siyâsî ve edebî bakımdan kuvvetlendiği sıralarda kurulan bu gençlik derneği, acabâ, varlığını ne zamâna kadar sürdürebilmiştir? Bildiğimiz, Birinci Dünyâ Savaşı’na katılmak üzere olduğumuz 1914 yılı ortalarında, Rumeli ve Anadolu’daki yirmialtı şû’besiyle, çalışmalarını şevkle yürütmekte bulunduğudur. Savaşların, siyâsî buhranların, Fırkalar arasında çekişmelerin sürüp gittiği yıllarda, varlığını ne zamâna kadar koruyabildiğini aydınatabilecek malzemeyi henüz elde etmiş değiliz ¹.

B—İNEBOLU GENÇLER MAHFILI

Osmanlı Devleti ile, Birinci Dünyâ Savaşı’nın gâlib devletleri adına İngiltere ile, 30 Ekim, 1918’de Mondros Mütârekesi’nden sonra, Mayıs’ın onbeşinde İzmir, yirmibeşinde Manisa, yirmiyedisinde Aydın, Yunanlılar tarafından işgâl edilmişti. Dokuzuncu Ordu (sonra Üçüncü Ordu) Müfettişliği’ne getirilen Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs’ta Samsun’a ayak basmış, 21/22 Haziran’da, yurdumuzun tehlikede olduğunu, istiklâlimizi milletimizin azim ve karârının kurtaracağını *Amasya Ta’mîmi* ile i’lân etmiştir. 23 Temmuz—7 Ağustos, 1919 arasında toplanan Erzurum Kongresi’nde, vatanımızın kurtarılmasıyla ilgili karârlar alınmıştır. İnebolu Gençler Mahfili’nin kurulduğu, bu kongrenin başladığı günlerde,

¹ Türk Gücü hakkında buraya kadar verdiğimiz—*Türk Gücü’nün Umûmî Nizâmı* ve metni dışında kalan— bilgi, epeyi kısaltılarak, *Türk Gücü Derneği* adlı makâlemizden alınmıştır. (*Atatürk Üniversitesi—Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Ahmed Caferoğlu Özel Sayısı, Fasikül-1, Sayı-10, Ankara, 1979, Sevinç Matbaası, s. 1-18. Bu basımda, tertip yanlışları olarak 29 Mart şeklinde dizilen tarih’in (S. 5, not-3), doğrusu 20 Mart olacaktır; düzeltiriz. O araştırmamızda, Türk Gücü Derneği tarafından, İzci teşkilâtının Harbiyye ve Maârif Nezâretî’nce yapılmasının öne sürüldüğünden bahsetmiş, 1914 Mayıs’ında, millileştirilerek memleketimizde de kurulmuş bulunduğu, yemin usûlleri, Başbuğu Enver Paşa olan İzci Ocağı’na alınmağa elverişli vatan evlâdî yetiştirmek bakımından Türk Gücü’nün yardımcı olacağı hakkında bilgi vermiştik (S. 16 v. d.). Bu bilgi, televizyonumuzdaki konuşmalarda İzcilik Teşkilâtı’nın Cumhuriyet devrinde kurulduğuna dâir öne sürülen mesnedsiz hükümleri çürütmektedir.

Kastamonu'da yayımlanmakta olan *Açık Söz* gazetesinin 27 Temmuz, 1919 tarihli 7'nci sayısında bildirilmiştir:

“Rehâ ve istihlâsımız için te'âti-i efkâr eylemek ve vatan ve millete bir hizmet-i ma'ârif-perverânede bulunmak emeliyyesiyle, İnebolu'da *Gençler Mahfili* nâmıyla bir mahfil küşâd edildiğini istihbâr ediyoruz. Vilâyetimizde, vatanın şu elemnâk devresinde, ona rehâkâr ellerini en evvel uzatmak şerefini ihrâz eden genç kardeşlerimize beyân-ı tebrikât ile muvaffakiyyetlerini ez-dil u cân temenni ederiz,, denilmekte idi. Bu mahfilin kurulmasında, Çanakkal'a ve Irak savaşlarında kahramanlığıyla ün kazanan Yüzbaşı Osman Nûri Bey'in, İnebolu'daki görüşme ve uyarmalarıyla gençlere, halka verdiği cesâretin mühim te'siri olmuştur. Bu derneğin mühim bir kuruluş olduğunu, metnini aynen verdiğimiz *İnebolu Gençler Mahfil'inin Nizâm-Nâme-i Esâsîsi* aydınlatmaktadır:

CEM'İYYETİN İSMİ VE TEŞEKKÜLÜ

Gençler Mahfili nâmı altında bir cem'iyyet teşekkül etmiştir. Cem'iyyetin merkezi İnebolu'dur. Mühit ve mücâvir kazâ ve nevâhîde de şubâtı olabilir.

CEM'İYYETİN MAKSADI

1 — Seviyye-i muhîti nazar-ı dikkatten uzak tutmayarak ve halkın si'â ve kâbiliyyet-i irfânını göz önünde bulundurarak siyâsiyyâtın âri olmak şartıyla memlekette terbiye-i millîyye ve tarihîyye ve ictimâ'îyyeyi te'mîn etmek, kurâ ve nevâhî ile sıkı temâs etmek

2 — Cem'iyyet, bu maksadını te'mîne suver-i âtiyye ile çalışacaktır. Risâle ve gazete neşretmek, konferanslar vermek, gece dersleri ve mektepleri açmak, kitâblar yazmak, fukarâya, zu'âfâya it'âm ve evlâd-ı şuhedâyâ, san'atkârlara mu'âvenet etmek, memlekete müstevlî olan dilencilîği kaldırarak hakîki fukarâyı ayırıp, bunlardan kâbil-i istihdâm olanlarına iş bulmak

3 — Terbiye-i esâsiyyeden büyüklere hürmet, küçüklere mahabbet hissini yükseltmek, ecdâdımıza âid büyüklükleri numûne-i imtisâl olmak üzere halka anlatmak, unutulmağa yüz tutmuş millî san'atları canlandırmak için teşebbüsât-ı lâzîmede bulunmak

4 — Fakîr çocukları okutturmak, mekteb talebesinin muhtâc olanları için kitâb, defter, kalem, kâğad, elbise, ayakkabı tedârik etmek

5 — Halkı, eyyâm-ı mubârekeye hürmet etmeğe teşvîk ve da'vet ve bu husûsta mebâlâtsizliği görülen zevâtı irşâd ve îkâza gayret etmek, herşeye tercihen dîni mev'ize ve ictimâ'lara halkı alıştırmak, câmi'c, mescid ve kabristân gibi mahallerin hüsn-i muhâfazası için teşvîkât-ı lâzîmede bulunmak

6 — İhtikâr, ihtirâs ve menfâ'at-perestlik hislerini halktan gidermeğe çalışmak

7 — Düşünlerde müstahsen âdeti muhâfaza ve luzûmsuz i'tiyâdât ve masârifâtı kaldırmağa çalışmak

8 — Müskirâtın maddî ve ma'nevî zararlarını anlatarak halkı bundan vaz geçirmeğe çalışmak, Mahfil'in esâs gâyesi bi'l-hâssa avâm kitlesine dâhil olan aksâm-ı milletin seviyye-i fikriyyesini esâsât-ı dîniyyeden hiçbir vechile ayrılmayan asrı

kanâ'atlerle tenvîr etmek olduğuna nazaran icâbında hükümet-i mahalliyyeden muzâheret taleb eder.

SUVER-İ DUHÛL

1 — Mahfil'e dâhil olmak isteyenlerin hüsn-i hâl ashâbından olması meşrûttur. A'zâ kaydolunurken 30 gurusuh dühûliyye vermek lâzım olduğu gibi, mâhiyye ta'ahhudâtı olan 20 gurusuh da muntazaman te'diye etmek şarttır. A'zây-i fahriyye ta'ahhudiyyesi asgârî 20 gurusuhur.

2 — Mahfil'in vâridâtı a'zây-i dâime ve fahriyyenin dühûliyye ve mâhiyye ta'ahhudiyyeler, ashâb-ı hayrın teberru'âtı ve usulü dâiresinde tertîb edilerek müsâmere ve i'ânâtan mutahassıl meblağdan ibârettir.

TEŞKÎLÂT

1 — Mahfil'in bir Hey'et-i İdâriyye'si vardır. Bu da bir Re'îs, Kâtib ve Murahhas, Muhâsib-i Mes'ûl ve iki a'zâdan ibârettir. Ayda bir def'a Hey'et-i Umûmiyye ictimâ' eder. Bu ictimâ' da Hey'et-i Umûmiyye tarafından ekseriyyetle intihâb edilmiş üç zât hisâbâta bakabilir.

2 — Hey'et-i İdâre'yi Re'îs'in her zamân ictimâ'a da'vet etmesi salâhiyyeti dâhilindedir. Hey'et-i Umûmiyye, Hey'et-i İdâre kararlarıyla ictimâ'a da'vet olunabilir.

3 — Hey'et-i İdâre'yi, Hey'et-i Umûmiyye intihâb eder. Müddet-i hizmetleri, fahri olmak üzere üç aydır.

4 — Hey'et-i İdâre, gerek muâmelât-ı câriyye ve husûsât-ı sâirede, icâb ederse Hey'et-i Umûmiyye'nin mu'âvenetini taleb eder.

5 — Hey'et-i İdâre, lâ-aşall haftada bir def'a ictimâ' eder ve bu ictimâ' da Mahfil'e âid husûsâtı müzâkere eder.

6 — İleride görülecek luzûm üzerine Hey'et-i Umûmiyye'nin ekseriyyeti ile *Nizâm -Nâme* ta'dîl edilebilir.

Gençler Mahfili mensûbları, Cumhuriyet'in i'lânından sonraları, çalışmalarını yeniden sürdürmeğe başlayan Türk Ocağı çevresinde birleşmişlerdir. 1928'de tertipledikleri piyango dolayısıyla elde ettikleri epeyi para ile, oturdukları Ocak binâsını ta'mir ettirip döşettikleri gibi, âletlerini, hocalarını da te'min ederek kurdukları Müzik Kolu'nda, spor dalında da verimli çalışmaları vardır ².

C—KASTOMONU GENÇLER KULÜBÜ

İstiklâl Harbi'nde Millî Kuvvetler'e bağlı olarak İnebolu'da askeri teşkîlât kurulmuştur. Silâh, cebhâne, erzak, giyecek v.b. şeyler, İnebolu İskelesi'nden Çankırı'ya, oradan Ankara'ya, Cebhe'ye gönderiliyordu. Tırabzon'dan vapurlarla nakliyye işleri başlayınca, İnebolu yolu, dolayısıyla Kastamonu yolu, Ankara'nın bir üssü hâline gelmişti. Burada pencere demirlerinden süngü, kasatura, kılıc yapan ustalar bulunduğu gibi,

² Nüreddin Peker, *İstiklâl Savaşı, Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havâlisi Deniz ve Kara Harekâtı*, İst., 1955, Gün Basımevi, s. 47, 45 v.d. Çok faydalandığımız bu eserden metinleri nakl ederken epeyi imlâ, tertip yanlışlarını düzeltmeğe çalıştık.

bunlardan da birkısmı Ankara'ya gönderilmiştir³. *Açıksöz*'cü Hüsnü'nün kaydettiği gibi, "İş görebilecek yaştakiler Cebhe'de idi. Köy ihtiyârları ve kadınları ki nakil işlerini onlar yapıyor; her gün, her saat, yüz, ikiyüz kağınlık, iki-üçyüz hayvanlık bir kâfilenin Ankara'ya doğru geçtiğini görüyorduk ve bu kağınları, hayvanları sevk edenlerin çoğu kadınlardı. Cebhe'de harb eden erkeğine köylü kadını, erzakını ve cebhânesini, icâbına göre sırtı ile de götürüyordu"⁴. „

Kastamonu'da, Mondros Mütârekesi'nden sonra İhtiyât Zâbit Cem'iyyeti kurulmuş, *Tüzük*'lerine göre, geçimlerini yoluna koymağa, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bozulan maddî hayâtlarını düzeltmeğe çalışılacaktı⁵. İstiklâl Harbi başlayınca Kastamonu Millî Kuvvetler'le birleşmiş, *Açık Söz* İdârehânesi bu cem'iyyet mensûblarının ve diğer gençlerin toplantı yeri hâlini almıştır. Kastamonu Gençler Cem'iyyeti, İhtiyât Zâbit Cem'iyyeti ile aynı sıralarda doğmuştur. Kastamonu Havâlisi Kumandanı Osman Bey, bütün gençleri içine alacak bir kulübün kurulmasını, kendilerine yardımcı olacağını söylemiştir. İlk toplantılarını Dâru'l-*Qurâ* Medresesi'nde yapmışlardır⁶.

Nûreddin Peker'in verdiği bilgiye göre bu toplantı 24 Ocak, 1920 Cumaertesi günü, aynı yerde, Mâhir Efendi medresesinde yapılmıştır. *Açık Söz*'ün 25 Ocak tarihli, 31'inci sayısından Gençler Kulübü'nün teşekkül ettiği, o hafta içinde *Nizâm-Nâmesi*'ni hükûmete verdiği anlaşılır:

³ N. Peker, a.e., s. 205, 364.

⁴ *Açık Söz*'cü Hüsnü, *İstiklâl Savaşı'nda Kastamonu*, 1933, Kastamonu Vilâyet Matbaası, s. 130 v.d.

⁵ N. Peker, a.e., s. 127.

⁶ A. Hüsnü, a.e., s. 66 v.d. Kastamonu'daki İhtiyât Zâbit Cem'iyyeti'nden önce, İstanbul'da aynı maksadla kurulan İhtiyât Zâbitleri Te'âvün Cem'iyyeti de vardır. Hükûmet me'mûrluğuyla yetinmek imkânsız olduğunu düşünen gençlerin, aldıkları ücretten artırebildikleri ufak sermâyeleri bir araya toplayarak ticarî müesseseler kurmak, teşebbüslerini verimli hâle getirmek, haklarını korumak maksadıyla, siyâsetle kesinlikle uğraşmamak şartıyla Türk Ocağı'nda, İhtiyât Zâbitleri Te'âvün Cem'iyyeti teşkil edilmiştir. Kendilerine Ocak tarafından bu cem'iyyetin *Nizâm-Nâme*'si gösterilmiş, fakat hiçbir değişiklik, ilâve yapma hakkı verilmemişti; bu yüzden ba'zıları kendi aralarında birleşerek, Osmanlı İhtiyât Zâbitânı Cem'iyyeti'ni kurmuşlar, Sultân Vahîde'd-Dîn'in himâyesini görmüşlerdir (Çil-oğlu, *Osmanlı İhtiyât Zâbitânı Cem'iyyeti nasıl Teşekkül Etti: Musavver Gençlik Vahdeti*, nu. 1,8 Mayıs, 1335/1919). Adı geçen dergi bu kuruluş tarafından yayımlanmıştır; onbeş günde-bir neşredilen derginin idârehânesi Nûr-ı Osmâniyye'de, derneğin bulunduğu dâirede, Ser-muharriri Necâtî, Mes'ûl Müdürü Râif Halil Beyler'di. Millî Kütübhâne'de (1962-SB. 238) yalnız 1'inci sayısını görebildik. Bu dergi ve Re'isi Mehmed Necâtî, İkinci Re'isi Çil-oğlu Hilmi olan bu dernek gençliğin bütün mes'eleleriyle değil, yalnız İhtiyât Zâbitleri'nin mes'eleleriyle ilgilidir.

“Teşekkül etmek üzere olduğunu yazdığımız Gençler Kulübü, bu hafta *Nizâm-Nâme*’sini hükûmete takdim etmiştir. Çok söylemek ve çok va‘ad etmekten ziyâde, az söyleyip çok iş yapmak gâyesine doğru yürüyen müteşebbislerin muvaffak olmalarını temenni ederiz. Halkımızın vahdet ve tesânüdü, vatanımızın ‘umrân ve terakkîsi husûsunda çalışacağını va‘ad eden Kulüb’ün, ahâlimizin mazhar-ı rağbet ve muâveneti olacağını ümid ediyoruz; fi’l-haqqâ bidâyet-i Meşrûtiyyet’tenberi yaldızlı cümlelerle, parlak va‘adlerle meydâna getirilen cem‘iyyetler, kulübler, derneklerin bir mevcûdiyyeti kalmamıştır ve bu ekserimize cem‘iyyetlerin, kulüblerin, derneklerin menâfi‘-i umûmiyyeye hâdim olmadığı fikrini verdi; fakat! sırf ictimâ‘î derdlerimizle uğraşan ve yâhûd ‘umrân ve tesânüd husûsunda birleşen ve yâhûd bîkes ve mazlûmlara mu‘âvenet gibi bir gâye istihdâf eden cem‘iyyetler yaşamış ve halka her hâlde faydası dokunmuştur. İddiâımızın en belîğ delîlini Hilâl-i Ahmer cem‘iyyet-i müşfikası teşkil edebilir. Balkan Herbi’nden evvel, ez-cümle Harb-i Umûmî’de, milletin yaralı, bîkes ve muhâcir evlâdlarına ettiği ve el-ân da edegelmekte olan şefkat ve insâniyyete bütün İslâmlar’ın, ez-cümle yaralı insânların kalbinde en büyük, en mu‘addes bir cem‘iyyet olarak yaşıyor; binâ’en-aleyh muhitimizde teşekkül etmekte olan Kulüb’ün de böyle insânî ve ahlâkî gâyelere istihdâf ettiği görüldükten sonra onun yaşayacağına ve muvaffak olacağına eminiz. Allâh muvaffak eylesin ! , , . Kastamonu Gençler Kulübü’nün *Nizâm-Nâme*’si, dört maddeyi içini almakta idi:

1 — Kastamonu’da Kânûnisânî’nin 24’üncü. Cuma‘aertesi gününden i’tibâren Gençler Kulübü nâmı ile bir mahfil açılmıştır.

2 — Kulüb’ün maksad-ı teşekkül ve gâyesi: Gençler arasında tesânüd ve uhuvveti te’sîs ve te’yîd ile terbiye-i ictimâ‘iyyeain esâsât-ı dîniyye, ahlâkiyye, milliyeye dâiresinde te‘âlî ve tekemmülüne ve memleketin maddî, ma‘nevî her türlü asrî ihtiyâcâtını te’mine çalışmaktır (Buradaki gençlerden maksad, ihtiyâcât-ı medeniyyeyi müdrik ve idrâke musta‘id her ferdine şâmindir).

3 — Kulüb’ün hiçbir siyâsî fırka ve cem‘iyyetle alâka ve irtibâtı yoktur.

4 — Cinâyetle mahkûm, sû‘î hâl ile müştahir bulunmayanlar a‘zâ olurlar⁷.

Açık Söz’cü Hüsni Bey’den edindiğimiz bilgiye göre, Gençler Kulübü, *Nizâm-Nâme*’sinin kabûlü üzerinde, Dâru’l-Şurâ Medresesi’nin üst katındaki büyük odada, 7 Şubat, 1336/1920’de resmen açılmıştır. Müdürü, Kara Hüseyin-zâde Âbidin Bey, Fahrî re’îsi Kastamonu Vâlisi Cemâl Bey’dir; bunlar ve Osman Bey, haftada iki-üç def’a Kulüb’e gelmekte idiler.

⁷ N. Peker, a.e., s. 130 v.d. Eserde, Gençler Kulübü’nün teşkilâtından, kuranlar ve a‘zâlarının otuz altı kişi olduğundan bahsedilmiştir; verilen listede, bunlardan hepsinin adı tesbit edilemediği görüldür.

Kulüb'ün bir Mûsikî Şu'besi de vardır; 9 Mayıs, 1920'de Feryâdî Hâfiz İsmâil Hakkı Efendi ile Ali Dede'nin verdiği konser, Kastamonulular'ın hâtıralarında yıllar boyunca yaşamış, Kulüb'ün mûsikî tadını yayma, yaşatma bakımından mühim te'siri olmuştur. Heyecânla çalışıyorlar, i'âne topluyorlar, hâli-vahtî yerinde olup da az i'âne verenleri Vâli'ye haber vererek yardım mikdârını artırıyorlar, asker çadırlarının iyi iple yapılıp yapılmadığını gözden geçiriyorlar, askerî işlerde de çalışıp yardımcı oluyorlardı. Birliği temsil eden a'zâları, fi'len de birer mücâhiddir⁸.

Sivas Kongresi'nde seçilen Hey'et-i Temsiliyye ile bu kuruluşun Başkan'ı Mustafa Kemal Paşa'nın 29 Aralık, 1919'da Ankara'ya gelmelerinden bir ay kadar sonra, 24 Ocak, 1920'de kurulan, *Nizâm-Nâme*'si resmen kabûl edilip 7 Şubat'ta açılmış olan Kastamonu Gençler Kulübü'nün *Gençlik* adlı, biraz sonra üzerinde duracağımız mühim bir dergisi de yayımlanmakta idi.

II — GENÇLER İÇİN GAZETE VE DERGİLER

Gençler için yayımlanmış olan gazete ve dergiler hakkında bilgi verirken, 1911'de Selânik'te neşredilmeğe başlanılan *Genç Kalemler*, aynı yılda İzmir'de çıkarılan *Gençlik*, 1912-14'de İstanbul'da basılan *Genç Mühendis* ve *Genç Kimyâger*, yine İstanbul'da 1918'de çıkarılan *Genç San'atkar* ile, 1919-20'de çıkarılan *Genç Yolcular* gibi edebî, ilmi, fennî gazeteleri, dergileri ele almış değiliz. Gençlerin olgunlaşması için her sâhada yazılara yer veren, sayfaları onların yazdıklarına da açık olanlar üzerinde duracağız.

1 — *Gençlik Duygusu* adıyla, onbeş günde-bir neşr olunan edebî, ictimâ'î, fennî Türk gazetesinin ilk sayısı, 15 Mart, 1914'de yayımlanmıştır; Mes'ûl Müdürü, Kaymakâm-zâde Ahmed Necâti, İdâre yeri ise, Çarşı Kapı'da,

⁸ *Açık Söz*'cü Hüsnü, a.e., s. 66-74. N. Peker'in eserinde, Gençler Kulübü ilk Reis'inin Sıhhiyye Müdürü Ferruh Niyâzi Bey olduğu, onun hâtıralarına dayanılarak kaydedilmiştir. Beyoğlu eski Birinci Noter'i Âbidin Binkaya'nın verdiği bilgiye göre, "İzmir'in işgâlinde sonra İstanbul Müdde'i-i Umûmî Muâvinliği'nden isti'fâ ederek gönüllü çalışmak üzere, memleketi olan Kastamonu'ya geldiği sırada, evvelce İttihâd ve Terakki zamânında Türk Gücü Resisi olarak, bir hukukçu sıfatıyla çalışmasındaki tecrübe ve ihtisâsım öğrenen Kumandan Mir-Alay Osman Bey'in da'vetiyle Gençler Kulübü Kurulması âzru edilmesi üzerine, İhtiyât Zâbiti ve diğer arkadaşları ile birleşerek bir *Nizâm-Nâme* hazırlayıp Yönetim Kurulu'nu,, Âbidin Bev'i de Kulüb Reisi seçmişlerdir. Kara Hüseyin-zâde Âbdin Bey, Kastamonu Müdâfaa-i Hukûk Cem'iyyeti İdâre Hey'eti'ndeki vazifesi yüzünden Gençler Kulübü'nde esâslı çalışamayacağından Reislik'ten ayrılmış, tekrâr yapılan seçimde Dr. Ferruh Niyâzi Reis seçilmiştir. N. Peker, "İlk Reislik hakkındaki bu değişik bilgileri birleştirecek ancak Gençler Birliği Kulübü'nün o zamânki karâr defteridir; bu defter hâlen bulunamamıştır,, bilgisini de vermiştir (S. 129). Bu belgeler, Gençler Kulübü ilk Reisi'nin, Kastamonu Türk Gücü şu'besinin önceleri Reisi bulunan Kara Hüseyin-zâde Âbidin Bey olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.

Aziziyye Apartmanı'nın 4 numaralı dâiresi idi. Başlığının altında, "Sahîfelerimiz gençliğin yazılarına açıktır,, cümlesi görülür. Ancak bu birinci sayısını görebildiğimiz *Gençlik Duygusu*'nun, ne maksadla neşredildiği *Gençlik Nûru* adlı imzâsız baş-yazısında anlatılmıştır:

"....Nûr-ı istiklâlin sindesinde bir nûr-ı fa'âl vardır ki Türk ve İslâm gençliğin milli, dîni, vatani, ictimâî, iktisâdî mücâhedâtı ile mütevâzî 'azm, sebât, irâdelerinin bi'l-fi'l sâha-i tatbîkât ve 'amelîyyâtta hem-âhenk olarak cereyânı, o mukaddes rûhun nişâne-i zî-şânı, vâlid-i azamet-feşânı olmasındır.

"İşte o rûh ki gençlik duygusu, gençlik kaygusudur. Onun mefkûresi ancak bu nûra koşmak, bu nûr ile yaşamaktır; çünkü istikbâlin hazineleri, saâdetleri, kâşâneleri hep bizindir.

"Son acı hakikatlerin karşısında dimağlarımız oğuştu. Acz ve zillet içinde kaldık; fakat bu gün o müdhiş öldürücü hakikatlerin her birerleri bize bir ders, bir ders-i ibret verdiği emîn olduğumuz için biz çalışmak, anlatmak isteriz.

"Gazetemizin mesleki, gençlik duygusunun gâye-i âmâli olan Türklük esâsâtına ve zavallı Türk gençliğinin terakki ve te'âli-i rûhiyyesine hizmet etmek niyyet-i hâlisânesiyle matbû'âta atılarak bu bâbda tekmîl Türk gençlerini bizim ile teşrik-i mesâ'îye da'vet eyleriz. ,,

Sayfa numaraları kaydedilmemiş olan, yanılmıyorsak orta sayfaları kaybolmuş dört sayfadan ibâret *Gençlik Duygusu*'nun bu ilk sayısında Hasan Sabri imzâlı, *Kara Cihan* başlıklı, *Rumeli için* ithâfı bulunan bir şiir ile, Cebbâr-zâde Halil Rüşdi'nin *Genç Osman* adlı, bu husûsta kısaca tarih bilgisini içine alan bir yazısı vardır.

Gençlik Duygusu'ndaki *İ'lân* dolayısıyla, bu gazetenin yayımlandığı günde, 15 Mart, 1914'de gündüz hanımlara, gece beylere, Maârif-i Umûmiyye Nâzırı Şükrü Bey himâyesinde, *Gençlik Duygusu* menfaatine bir müsâmere verileceğini de öğrenmiş oluyoruz. *Genç Osman—Vağ'a-i Dilsûz-ı Şehâdet* adlı tarihî piyes temsil edileceği, Emin Bey tarafından, bu gece dolayısıyla yazılan şiirin okunacağı da bildirilmiştir⁹.

2—*Gençler Defteri*, 29 Mayıs, 1330/11 Haziran, 1914—10 Temmuz, 1330/23 Temmuz, 1914 arasında yayımlanmıştır; başlığının altında, "Gençler için çalışır, yarım aylık mecmûa,, kaydı görülür; Müessis ve Müdürü: Muallim Ahmed Hâlid'dir. İdâre yeri İstanbul'da Cağal-oğlu'n-dadır.

⁹ *Gençlik Duygusu*'nun görebildiğimiz yalnız bu 1'inci sayısı Milli Kütübhâne'de vardır (*Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*, Ankara, 1963, Milli Kütüphâne Cilt ve Basım Atölyesi, Nu. 462: 1962—SB/183)

Gençler Defteri mecmûasının birinci sayısında *Gençlerimize* adlı, Ahmed Cevâd imzâsıyla olan baş-yazıda, derginin neşrine neden lüzûm görüldüğü ve maksadı anlatılmıştır:

“Birkaç ay evvel, *Talebe Defteri*’nin açtığı bir musâbakaya gelen yazılar bizi hayrette bırakmış idi.... Hâlid Bey, bu yazılar için bir *Gençler Defteri* neşretmek tasavvurunda olduğunu söyleyince, bu muşîb fikri nasıl takdîr edeceğimi bilemiyordum. Cidden, Osmanlı gençliği için böyle bir mecmûaya şiddetle ihtiyâc vardı. Öyle bir mecmûa ki, sırf onların eserleriyle, nesir ve nazımlarıyla tezeyyün ederek intişâr etsin !,, ; Fıransa liselerinden birinde, *İstikbâle doğru—Pervâz* ismiyle bir dergi neşredildiğinden, *Gençler Defter*’inin de Osmanlı gençlerinin pervâzı olacağından bahsedilmiştir.

Sözü edilen *Yazı Musâbakası*, *Talebe Defteri*’nin 29 Ocak, 1914 tarihli sayısında i’lân edildiğini gördük; biri, fakir bir balıkcının hayâtını bütün sefâletleriyle canlandıran, öteki ise dârü’l-aceze bahçesinde güneşlenen hasta ve zâyîf ihtiyârları gösteren ünlü tablolardan biri seçilerek edebî, hissî bir makâle yazılması isteniliyordu. Kazananlardan birinciye Fikret’in *Rebâb-ı Şikste*’si, ikinciye *Halûk’un Defteri* verilecek, bu yazıların bütünü *Talebe Defteri*’nde basılacak, başarılı görülen diğerlerinin adları, yazılarından seçilen parçalar neşredilecekti¹⁰.

Talebe Defteri’in 26 Mart, 1914 tarihli sayısındaki *Türkçe Kitâbet Dersi Mekteplerimizde ne Hâldedir—Musâbakamız vesîlesiyle* başlıklı yazıya göre, gençler tarafından ancak sekiz yazı gönderilmiş, bunların hepsi balıkcıyı tasvir eden tablo dolayısıyla yazılmıştır. Gönderilen sekiz müsvedde yazı kâideleri, müşâhede, kelime, gramer ve sintaks bakımından yanlışlarla dolu olduğu, örnekler de verilerek tenkid edilmiş, balıkcının acıklı hayâtıyla ilgili tablo tekrâr yayımlanmıştır¹¹.

Gençler Defteri’nin ilk sayısı 11 Haziran, 1914’de çıktığına göre, bu makâlenin neşrinden yaklaşık ikibucuk ay sonra, epeyi yazı gönderildiği anlaşılır. Ahmed Cevâd’ın, *Gençler Defteri*’nin baş-yazısındaki, “Birkaç ay evvel *Talebe Defteri*’nin açtığı bir musâbakaya gelen yazılar bizi hayrette bırakmış idi,, cümlesi, bunlar arasında çok başarılıların bulunduğunu, *Gençler Defter*’inin böyle yazıları neşretmek ihtiyâcından doğduğunu ortaya koyar.

Gençler Defteri’nin birinci sayısı, Fethî ile Sâdık’ın, *Şehid tayyârecilerin rûhlarına ithâf edilmiştir,, ; Talebe Defteri*’nin 23 Nisan, 1914 tarihli sayısında bildirilen yazı musâbakasının konusunu, vazife uğrunda şehid düşen üç

¹⁰ Nu. 18,16 Kânûnîsânî, 1329, s. 303.

¹¹ Nu. 22, 13 Mart, 1330, s. 353.

tayyârecimiz hakkındaki duygularının, düşüncelerinin manzûm, veyâ mensûr olarak yazılması teşkil ediyordu¹². *Gençler Defteri*'nin birinci sayısında, M. Necât'ın *Âsmân Fâtihleri*'ne başlıklı, birinciliği kazanan şiirine de yer verilmiştir. Her sayısı sekiz sayfayı içine alan *Gençler Defter*'inde tanınmış şahsiyetlerin yazıları da vardır. Bunlara örnek olarak, 1'inci sayısındaki 'A' (Ö) Seyfeddin (Ömer Seyfeddin) imzâlı, *Fen Sayfalarından—Mâyî'leri Soğutmak için* başlıklı nesri; 2'nci sayıdaki, Suad Fâhîr (İsmâil Hikmet Ertaylan)'in *Sadef* adlı şiirini, Öğüdcü mahlasıyla *Nâhid'in Kemani* başlıklı nesri, 4'üncü sayı da yine Suad Fâhîr'in *Gençliğin Sesi* şiirini, Toplu İğne (Hamdullah Subhî)'nin *İmtihân* başlıklı, bu husûstaki heyecânları, düşünceleri anlatan mensûr yazısını verebiliriz. *Gençler Defteri*'nin bu 4'üncü son sayısında, gençlerin aynı dergide yayımlanan yazıları dolayısıyla, yine gençler tarafından yazılacak tenkidler de istenilmekte idi¹³.

3 — İlk sayısı 4 Kânûnısâûî, 1335 (4 Ocak, 1920)'de yayımlanmağa başlayan *Genç Kadın*, “Şimdilik onbeş günde-bir çıkar ahlâkî, içtimâî, edebî mecmuâdır. „ İmtiyâz Sâhibi Kara-Hisarlı Fuad Şükrü, Müdüresi Fatma Fuad, Mes'ûl Müdür'i Süleyman Tevfik olduğu kaydedilmiştir; İdâre-hânesi İstanbul'da Kütübhâne-i Sûdî üstündeki husûsî dâiredir. Mahmûd Bey Matbaası'nda basılmakta idi. Yalnız 1 ve 8'inci sayılarını görebildiğimiz bu derginin, ilk sayısındaki Müdüriyyet imzâlı, *Meslekimiz* adlı baş yazıda ne maksadla neşredildiği kısaca anlatılmış, bu arada, “Bir milletin terakki ve te'âlisi için en emîn ve en kestirme yolu kadınlarımızı yekseltmektir,,; “Bir İslâm ve bi'l-hâssa bir Türk kadını, bir Fransız, bir İngiliz, bir Alman, hele hiç de bir Amerika kadını değildir; çünkü her kavim ve milletin kendine mahsûs irsî, ictimâî, dînî, siyâsî, kânûnî birtakım kuyûdu, an'ânâtı vardır ki bunları ihmâl etmek pek büyük bir hatâdır,, denilmiş, bunlar bir yana bırakılarak yalnız taklîdle iş görmeğe çalışmanın kadınlıkla ilgili mes'e-

¹² Nu. 24, 10 Nisan, 1330, s. 400.

¹³ *Gençler Defteri*'nin 1'inci sayısı, 1332—29 Mayıs, 1330 (11 Haziran, 1914) ; 2'ncisi, 12 Haziran, 1330 (25 Haziran, 1914) ; 3'üncüsü, 26 Haziran, 1330 (9 Temmuz, 1914); 4'üncüsü ise 10 Temmuz, 1330 (23 Temmuz, 1914)'da yayımlanmıştır; dördünün de yayım tarihi Perşembe gününe rastlar.

Millî Kütübhâne katalogunda, İstanbul'da, Hakkı Târik Us Kütübhânesi'nde birer sayısı bulunan gazete ve dergiyi görmek mümkün olamadı; Sivâs'ta neşredilen, baş-yazıcısı Mustafa Nusret olan *Gençlik Derneği*, “Fennî, edebî, ictimâî, ahlâkî, gençlerin fâidesine çalışır,, aylık Türk gazetesidir; mevcûd ilk sayısı, 1330 Mart'ında (1914) yayımlanmıştır (Nu. 458). Öteki, İstanbul'da, onbeş günde-bir yayımlanan, “Edebî, ilmi, ictimâî, fennî,, *Gençlik Âlemi*'dir; İmtiyâz Sâhibi, Mes'ûl Müdürü Mehmed Hâlet, İdâre Müdürü Mehmed Kâmil Bey olduğu, mevcûd 6'ncı sayısının 1329 (1913)'da neşredildiği kaydedilmiştir (Nu. 461).

lerde ilerilemeğe değil gerilemeğe yol açacağı belirtilmiştir. Derginin bir formalık bu birinci sayısında *Kadın ve Kadınlık* başlıklı imzâsız, Fuad Şükrü'nün *Düşüncelerim*, ayrıca *Mekteplerde Ehemmiyyet Verilecek Ahlâktır* musâhabelerine, Hâlîde Nusret Kâzımî (Zorlutuna)'nın *Zavallı Gençlerimiz* başlıklı, Üsküdâr Adliyye Dâiresi'nde çalışan genç, câhil bir me'mûrun Türk kadınlarını hor gördüğünü, Hristiyan kadınları zeki kabûl ettiğini anlattığı ictimâ'î hikâyesi ile, *Serviler—Yine Babam için* başlıklı hissî yazısına, *Tabîb'in Cinâyeti* adıyla dilimize çevrilen bir tefrikaya yer verilmiştir. Genç kadınların seviyece yükseltilmesi için çıkarılan bu tek kadın dergisinin sekizinci sayısında yayımlananların da —Hâlîde Nusret imzâlı, *Ahlâkf: Tesettür* adlı musâhabe dışında— çoğunu hikâye, mensûr şiir, şiirler teşkil ettiğinden, hedefine pek ulaştığı söylenilemez¹⁴.

4—Gençlik için yayımlanan, çevresinde gençleri toplayan dergilerden önde geleni, Kastamonu Gençler Kulübü tarafından çıkarılan *Gençlik* mecmuasıdır.

“Kastamonu Gençler Kulübü tarafından onbeş günde-bir neşrolunur ilmi ve edebî mecmûa,, *Gençlik*, 3 Safer, 1339/17 Teşrînievvel, 1336 (1920)—23 Şevvâl, 1339/30 Haziran, 1337 (1921) tarihleri arasında onsekiz sayı neşredilmiştir. İmtiyâz Sâhibi, Mes'ûl Müdürü Fazlî-zâde Ahmed Hulûsî'dir¹⁵.

Derginin ilk sayısındaki *Yolumuz ve Dileğimiz* başlıklı, Kastamonu Gençler Kulübü imzâlı baş-yazıda, ilim, san'at, ilerileme ve medenîyetin gösterdiği yolda, gençleri ma'nen yükseltip olgunlaştırmağa çalışılacağı, onların düşünce, duygu, kanâat ve ihtiyâclarını anlatabilmelerine sayfalarının açık bulunacağı kaydedilmiştir. Gençler Kulübü'nün, “dînini, millîyetini tanır, dîn ve milleti uğrunda çalışır a'zâlarıyla,, , bunların yardımıyla er-geç bu mecmûada ta'kîb ettiği ve edeceği gâyede başarıya ulaşacaklarına inan-dıklarını bildirmişlerdir¹⁶

¹⁴ Millî Kütüphâne'de görebildiğimiz bu derginin (1962—SB, 180: 1335/1919), 1'inci sayısının ay'ı göz önüne alınınca, basım yılının 1919 değil, 1920 olduğu anlaşılır.

Gençler Defteri'nin 1-3'üncü sayılarının İstanbul'da Belediye Kütüphanesi'nde bulunduğu kaydı Millî Kütübhâne Kataloğu'nda vardır (Yk. bk., not—9, Nu. 457). Aynı katalogun ek kısmında, bu derginin 1-4'üncü sayılarının Millî Kütüphâne'de bulunduğu kaydedilmiştir (Nu. 457, 1962—SA/112). Katalogun ikinci baskısında, bu iki bibliyografya künyesinin tek madde hâlinde birleştirileceği anlaşılır.

¹⁵ Ahmed Hulûsî Bey'in hayat çizgisi hakkında, Aziz Demircioğlu'nun *100 Yıllık Kastamonu Basımında Kim Kimdir* adlı eserinde bilgi verilmiştir (Kastamonu, 1980, *Doğru Söz* Matbaası, Ahmed Kırıl mad., s. 6 v.d.).

¹⁶ Aziz Demircioğlu'nun bir önceki notta adı geçen eserinin sonunda, *1872-1972 Yılları Arasında Kastamonu'da Yayımlanan Gazetelerin Bulunduğu Yerler* başlıklı bahsin *Dergiler* bölümünde *Gençlik* dergisinin tam koleksiyonu Kastamonu Müzesi'nde bulunduğu kaydedilmiştir (S. 77).

Kastamonu Matbaası'nda yayımlanan *Gençlik* dergisindeki *Neden Geri Kalmışız, İslâmiyyet'te Sa'y ve Servet, Yeni Türkiye, Ben Bir Türk'üm, Memleket Suları, Ma'ârif Siyâseti, Firengi hakkında, Anadolu Darü'l-Funûnu, İzdivâç, Millî Uyanıklık, San'atkârlarımız* v.b. makâle, musâhabe başlıkları, gençleri de ilgilendiren muhtelif mes'ele ve konuların ele alındığını gösterir. Dergide, o sıralarda Kastamonu Sultânisi Müdürü olan Mehmed Behçet (Yazar)'ın şiirleri, nesir şeklinde muhtelif nevi'deki yazıları, o çevrenin tanınmış sant'atkârları kalemiyle hemen her nevi'deki edebî yazılar görülür. Gençlerden Rodoslu Bahri Vedâd ile, H (Ç). Şâik, Vehbî Şâik (Orhan Şâik) imzalı, dikkati çeken şiirlere hemen her sayısında rastlarız.

Gençlik dergisindeki yazılardan ba'zılarında, kimlere âid olduğunu henüz tesbit edemediğimiz iğreti adlar kullanılmıştır; 1908'den sonra İstanbul'da neşredilen *Davul, Eşref, Şehbâl* mecmûalarındaki gibi *Fıkralar, Latâîyif* başlığıyla, Handân iğreti adıyla, *Gençlik* dergisinde de epeyi yer aldığı görülür.

Dergi tarafından, gençler için, konu bakımından çok iyi, yerinde seçilmiş yazı musâbakası açılmıştır: *Memleketimizin terakki ve te'âlisi için neler düşünüyorsunuz?* Edebî bir hey'etce incelenecek yazılardan derece alanlar dergide yayımlanacak, diğerleri hakkındaki düşünceler kendilerine bildirilecekti¹⁷. Gençlerin bu konuda manzûm, mensûr, edebî muhtelif nevi'lerde çok başarılı yazıları da, bu derginin ilgi çekmesini sağlamıştır. İlk sayısı oniki, ötekileri sekiz sayfalık olan *Gençlik* dergisinin, Mes'ûl Müdürü Ahmed Hulûsî Bey'in Taşköprü'ye, Yazı Hey'eti Müdürü Enver Kemal'in izinli olarak İstanbul'a gitmeleri dolayısıyla, derginin, bu haberin verildiği 30 Haziran, 1921 tarihli sayısından başlayarak neşrine son vermek zorunda kaldığı bildirilmiştir¹⁸.

Tahsin Nâhid Uygur Beyefendi'ye bu derginin kendilerinde bulunup-bulunmadığını sormamız üzerine, Aziz Demircioğlu'na gönderdiği mektupta bunun te'minini recâ etmişlerdi. Aziz Demircioğlu, 1 Nisan, 1985 tarihli mektubunda, "*Gençlik* dergisinin bende fotokopisi vardı. Onu gönderiyorum. Orijinal sayıları Ahmed Kırıl tarafından Müze'ye hediye edilmiş, başka bir yerde de koleksiyonu yok,, bilgisini vermiştir. Kendi kütübhanemizdeki, bu koleksiyondan alınan fotokopidir. Bu fotokopiyi getirtmek, geri göndermek zahmetine katlanan, bundan, lütfen fotokopisini aldıracağı koleksiyonu da bize hediye eden aziz ve değerli dostum Tahsin Nâhid Beyefendi'ye te'râr minnet ve teşekkürlerimizi sunuyoruz.

¹⁷ Nu. 2, 3 Teşrinisânî, 1336 (1920), s. 8: *Şu'ün—Gençlerimiz Arasında Musâbaka*. Bu musâbaka dolayısıyla derece alan gençlerin yazılarının, 3'üncü sayıdan başlayarak neşredildiği görülür.

¹⁸ *Mecmûamızın Ta'til-i Neşriyyâtı* (Nu. 18, 30 Haziran, 1337/1921, s. 8). *Gençlik* adıyla İzmir'de, *Köylü* Matbaası'nda yayımlanan, Mes'ûl Müdürü Akıl Koyuncu, İmtiyâz Sâhibi Mehmed Rifat olan, haftalık, ilmi, edebî bir risâle de vardır; Milli Kütübhan'e de yalnız, 17

Gençlik dergisinin 17 Ekim, 1920 tarihli birinci sayısında gençlerin okuma zevkını artırmak, araştırma ihtiyaçlarını karşılamak için kulüpte eski, yeni eserleri içine alacak kütübhâne te'sisine karar verildiği bildirilmişti (S. 11) Son sayısında, Gençler Kulübü'nde herkes için olmak üzere açılan İstihbârât Salonu'nda İstanbul, Ankara ve Kastamonu'da yayımlanan gazetelerin bulundurulmakta, kütübhânesi de mevcûd ve gençlerimize açık olduğu haber verilmiştir (S. 8). Mecmûalarından yoksun kalan gençlerin, okuma, araştırma, haber alma ihtiyaçları bu kuruluşlarla sağlanmağa çalışılmakta idi.

Yurdumuzda gençler için kurulan ilk derneklerle, onlar için yayımlanan dergiler hakkında verdiğimiz bilgiyi ana hatlarıyla, çok kısaltarak göz önüne alınca, şu sonuca varmış oluruz:

Gençlik derneklerimizin ilki sayabileceğimiz Türk Gücü, Balkan Harbi'nin ilk devresinde, Rumeli'de birçok mühim vilâyetlerimizin elden çıktığı, 30 Mayıs, 1913'de imzâlanıp aleyhimize hükümleri içine alacak Londra Muâhadesi'nden birbuçuk ay kadar önce, Türk Ocağı'nın bir kolu olarak, 14 Mart, 1913'de, mühendislerimizden Kuzucu-oğlu Tahsin Bey'in öncülüğüyle, desteğiyle kurulmuştur.

İnebolu Gençler Mahfili'nin açıldığı, Anadolu'da ba'zı vilâyetlerimiz Yunanlılar'ca işgâl edildiği, vatanınızın kurtarılmasıyla ilgili kararlar alınmak üzere 23 Temmuz, 1919'da çalışmalarına başlayan Erzurum Kongresi'nin ilk günlerinde, 27 Temmuz, 1919'da bildirilmiştir.

Kastamonu Gençler Kulübü'nün resmen kuruluşu, Fransızlar tarafından da güneydeki illerimizin, Mar'aş'ın işgâli sıralarında, 7 Şubat, 1920'dedir; Çanakkal'a, Irak savaşlarında kahramanlığıyla ün salan Yüzbaşı Osman Nûrî Bey'in uyarılarının, bu derneğin kurulmasında mühim te'siri olmuştur.

Gençler için neşredilen gazetelere, dergilere gelince, bunlardan *Gençlik Duygusu*, 15 Ocak, 1914'de, *Gençler Desteri* bu yılın 11 Haziran'ında İstanbul'da yayımlanmağa başlanılmıştır. Bunların neşri, Balkan Harbi'nde uğradığımız bozgundan sonrasına, Birinci Dünyâ Harbi'ne katılmak üzere bulunduğumuz zamândan az önceki aylara, dolayısıyla, Büyük Duygu, Büyük Emel adı da verilen Turan Mefkûresi'nin bütün kuvvetiyle yaşa-

Temmuz, 1327/30 Temmuz, 1911 tarihli üçüncü sayısını (1967—SB.135) görebildiğimiz bu derginin gençlikle ne bakımdan ilgili bulunduğunu bu tek sayısına dayanarak tesbit edebilmemiş değiliz.

makta olduğu devreye rastlar. 4 Ocak, 1920'de neşredilmeğe başlayan *Genç Kadın*, hedefine pek ulaşamamıştır. Kastamonu'da Gençler Kulübü tarafından (17 Ekim, 1920-30 Haziran, 1921) yayımlanan *Gençlik* adlı dergi, bunların en ömürlüsüdür.

Memleketimizin en buhranlı yıllarında, 1913-1920 arasında gençler için kurulan derneklerimizin gâye, maksad yönünden esâs i'tibârıyla pek de farklı olmadığı, biribirini tamâmladığı da görülür: Ma'nen ve ahlâk bakımından yüksek, vücûdce, sihatce kuvvetli ve sağlam, Türk'lüğü her varlığıyla canlandırıp yaşatacak, Türk'lüğü yine eski yerine oturtacak, Türklük-İslâmlık Mefkûresi'ni benimseyen gençler yetiştirmek zorunda olduğumuz dayandıkları başlıca esâslardır. Dernekler, dinî ve ahlâkî, millî esâslara bağlı kalmak şartıyla, maddî ve ma'nevî ihtiyâcları te'mine çalışmak için, bunları idrâk eden ve edecek gençleri çevresinde toplamak, yetiştirmek düşüncesiyle kurulmuştu. Yalnız gençler değil, halk arasında da birliği, kardeşliği sağlamağa, kuvvetlendirmeğe uğraşmakta idi. Türk'lüğü her yönüyle güçlendirip yaşatmağa, yükseltmeğe çalışan bu dernekler, yurdumuzun her bakımdan buhranlı o yıllarında maddî, ma'nevî birer kuvvet kaynağı olmuştur¹⁹.

Ankara—23 Mayıs, 1985

¹⁹ Bu araştırmamız, Fırat Üniversitesi'nce tertiplenen *Milletler Arası Terörizmin Hedefi Olarak Türkiye ve Türk Gençliği* (30-31 Mayıs, 1985) *Sempozyumu*'na çok kısaltılarak sunulmuştur.

KURUÇAY HÖYÜĞÜ KAZILARI 1985 ÇALIŞMA RAPORU

Prof. Dr. REFİK DURU

Kuruçay Höyüğü kazılarının 8. dönem çalışmaları, Temmuz-Eylül 1985 tarihleri arasında sürdürüldü. Kazı kurulu, başkanlığımız altında, Araştırma Görevlisi Gülsün Umurtak, mimarlar Ayşe ve Süreyya Saruhan, Fotoğraf Uzmanı Yılmaz Kaini ile öğrencilerimiz Aylin Bayraktaroğlu, May Apkan ve Muharrem Kıcı'dan oluşuyordu. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Uzmanı, Burdur Müzesinden Alaaddin Eryılmaz idi ¹.

Bu yıl, höyüğün doğusunda H/7-8 plan karelerinde, yaklaşık 150 m²'lik bir kısım daha, kazı alanına katıldı (Res. 1). Bu genişleme ile, Geç Kalkolitik Çağın (GKÇ) en eski yerleşmesinin tümü açılmış oldu. Kuzey ve batı yamaçlara yakın kesimlerde, Erken Kalkolitik Çağın (EKÇ), önceki yıllarda kazılmış olan bazı yapılarının temelleri kaldırılarak, Geç Neolitik (GN) yerleşmeye inildi. Bu alanlarda F-G/5 karelerinde -6.40 m. ve -7.30

¹ Kazılara ve kazı sonrası çalışmalarına katılan arkadaşlarımdan, başta meslektaşım Burdur Müzesi Müdürü Selçuk Başer olmak üzere, müzedeki diğer meslektaşlarımdan, Burdur Valisi Sayın İsmail Ünindi ile diğer il görevlilerinden, Burdur İl Köy İşleri Müdürlüğünden yakın ilgi ve destek gördüm. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Genel Müdürlüğü kazımızı finanse ettiler. Kazının ve bu raporun gerçekleşmesine emeği ve yardımları geçen bütün meslektaşlarıma ve yetkili kişilere teşekkür borçluyum.

Kuruçay Höyüğü kazılarının yıllık ön-raporları ve bu yazımızda kullandığımız bibliyografya kısaltmaları aşağıdadır:

- Duru, Refik; *Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1978-1979 Çalışma Raporu*, 1980 İstanbul (Anadolu Araştırmaları, Ek Yayın 2).
Duru, Refik; "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1980 Çalışma Raporu", *An. Ar. VIII* (1980), s. 1-33.
Duru, Refik; "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1981 Çalışma Raporu", *An. Ar. IX*, s. 13-38.
Duru, Refik; "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1982 Çalışma Raporu", *An. Ar. IX*, s. 81-89.
Duru, Refik; "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1983 Çalışma Raporu", *Belleten*, VLIX (1985), s. 595-606.
Duru, Refik; "Kuruçay Höyüğü Kazıları. 1984 Çalışma Raporu", *Belleten*, L (1986), s. 247-259.

m.'lerde, G/3 de -8.30 m.'de ve D/5-6 karelerinde -8 m.'lerde ana toprağa varıldı (Res. 2,3). Höyüğün sivrice bir doğal tepe üzerinde oturduğu ve önceleri 12 m. kadar tahmin ettiğimiz höyük yüksekliğinin, gerçekte 8 m. dolaylarında olduğu anlaşıldı.

Geç Neolitik yerleşme: 1984'te bir kısmını kazdığımız² ve ana toprak üzerindeki en eski yerleşme olduğunu saptadığımız, GN'ye ait savunma duvarının gelişmesini araştırmak için, tranşeyi doğuya doğru, bir hayli genişlettik. Surun G/5 karesindeki düzenli kesilmeden sonra, kuzey veya güneye dönmesi olasılığına karşı, o yönlerde de kazıları sürdürdük. Ancak yuvarlak kuleli surun, hiçbir yönde devamını bulamadık. Sadece kuzeyde, sura paralel yapılmış bir taş temele rastladık (Res. 2,3). Sur ile ona paralel duvar arasında da dikine bir duvar vardı ve bir kapı aralığı bırakarak kesiliyordu. Kapı önü alanının tabanı, çakıl taşı döşeli idi (Res. 2). Hemen her yerde, bütün bu temeller ana toprak üzerine oturmaktadır. Ancak yuvarlak kuleli, kalın savunma duvarının çevirdiğini, koruduğunu varsaydığımız yerleşmenin, hiçbir yerde mimarlık izlerine raslanmadı. Yerleşmeye ait yapıların olabileceği, surun kuzeyindeki genişçe alanda, EKÇ'de yapılmış olan büyük bir evin (8. ev), bazı temelleri bozduğu görülmüştür. Buna karşın, EKÇ evinin altındaki ince bir temel dışında, ana toprak üzerinde, GN'ye ait hiçbir ev ve taban izine rastlanmamış olmasını açıklamak, pek kolay değildir.

GN küçük buluntuları ile keramiğinin incelenmesi konusunda, mimarlık durumunun belirsizliği, önemli bazı zorluklar ortaya çıkartmaktadır. Şöyle ki: GN surunun temel derinliği, höyüğün eğimine uygun olarak, doğu uçta -6.20 m., batı yamaçta -7.25 m.'dir. Bir sonraki EKÇ yapı katlarının en eskisinin temelleri ise, -5.50 m. ile -6.20 m.'lerdedir. GN ile EKÇ temelleri arasında yer yer 1 m. kalınlıkta bir yıkıntı birikimi bulunmaktadır ve bu tabaka içinde, hiçbir yapı izi yoktur. Bu durumda, söz konusu birikimde ele geçen malzemenin hangilerinin GN'ye, hangilerinin de EKÇ'ye ait olduklarını bilemiyoruz. Özellikle GN yapı ve tabanları olmadığından, GN küçük buluntu ve keramiğini ayırmada, yeterli bilgiye sahip değiliz. Biz ana toprak ile, surun üst düzlemi arasından gelen buluntuları, GN'ye ait kabul ettik.

Küçük buluntular arasında, geçen yıldaki gibi, çok sayıda uzun saplı kemik kaşıklar (Res. 5/6) ve sileks yahut obsidiyenden lama çekirdekleri

² Duru, 1986 b, s. 249 v.d. Lev. II; III/1,2; IV/1,2.

vardır. Keramik buluntular, birbirlerinden önemli farklılıklar gösteren iki grup halindedir. Birinci grup keramik, genellikle höyüğün batı yamacına yakın kesimlerde bulunuyorlardı ve açık krem ya da bej renk hamurlu, kalın kırmızı boya astarlı, özenle açılanmış ve yüksek ısıda fırınlanmışlardı. Yüksek kaliteli ve ince kenarlı olan kaplar arasında, daha çok dik boyunlu, kulplu veya delik tutamaklı çömleklere rastlanmıştır (Res. 4/1,2). Bir iki çömlekte dudakların kalınlaştırıldığı ve bazen dudaklara dikine delikler açıldığı görülmektedir (Res. 4/3,4). İkinci tür keramik, höyüğün merkezine yakın kesimlerde ele geçmiştir. Bunlar açık veya koyuca kahve veya gri renkte hamurlu, kendi renginde astarlı, göreceli olarak orta ağırlıklı ve iyi fırınlanmışlardır. Biçimler pek çeşitli değildir ve derin tabak (Res. 5/5), derin ve tutamaklı çömlekler (Res. 4/6-8) başlıca formlardır.

Höyüğün ortalarına yakın olan F-G/4-6 karelerinde ve sur düzleminin biraz üzerinde, yukarıda tanıtilen keramik gruplarından biraz farklı, yeni keramik türleri görülmeye başlamaktadır. Bu yenilerin, gerçekte GN'ye mi, yoksa üstteki EKÇ yerleşmelerine mi ait olduğunu, kesin olarak bilmiyorsak da, şimdilik GN'nin en geç malzemesi olarak tanıtmak istiyoruz. Bu türlerden bazıları, bir iki örneğini 1984'te tüm olarak çıkarttığımız, açık devetüyü ve gri hamurlu, açılanmamış ve çok gevrek pişirilmiş olanlardandır³ ve çok ilkel görünümlüdürler. Bir kısmı da, açık gri veya kahverengi, içine küçük taşçıklar katılmış bir hamurdan yapıp, kendi renginde astarlanmış, iyi açılanmış ve sert pişirilmişlerdir. Açıklama yapılırken genellikle, hamur içindeki taşçıklar yüzeyde kazıntı izleri bırakmışlardır. Bu yeni keramik grubunda en çok rastlanan form, karınları yumuşak veya keskin omurgalı tabaklardır (Res. 6/7/1,3). Tabakların bazılarında kalın tutamaklar vardır (Res. 6/7). Diplerin nasıl olduğunu bilmiyoruz. Tabaklar çoğunlukla bezemesiz olmakla birlikte, bazılarında boya bezek görülmektedir. Bezeme koyu kahverengi veya kırmızı boya ile genellikle içe, bazen her iki yüze yapılmaktadır. Basit band şeklindeki süsleme, bir ya da iki konsantrik friz içine yerleştirilen paralel dik çizgi demetleri, bunların eğik düzenlenmesi ile demetler arasında kalan boş alanlarda kelebek motifi veya eğik dama tahtası gibi motiflerdir (Res. 6; 7/1,3). Bu boyalı gruba 1984'te bulduğumuz, içi haç motifli tabak da girmektedir⁴.

Keramik buluntulara üç kısa ayaklı küçük kap (Res. 5/2), düz dipli, dik kenarlı minyatür kutular (Res. 5/3,4) ile dörtgen biçimli bir kutu da

³ a. g. e., s. 252 v.d. Lev. VIII/2-5; IX/1-4.

⁴ a. g. e., s. 252. Lev. VIII/6; IX/5.

katılmalıdır (Res. 5/1). Dörtgen kutunun yuvarlak halka dibi vardır ve dip, kesintilerle 5 kısa ayak görünümü almıştır. Çok sık olan tabak kısmının içinde, boya ile, anlamını çıkartamadığımız bir figür yapılmıştır. Sonuncu terra-kota eser, zarif saplı bir kepeçdir (Res. 5/5).

Yukarıda tanıtılan ve ana toprak ile en eski EKÇ temelleri arasındaki moloz birikiminden gelen buluntulardan ve keramikten bazıları, Hacılar GN katlarından bilinmektedir. Kemik kaşıklar, sileks lama çekirdekleri ve kutularla, pişmiş topraktan kepeç bunlardandır ⁵. Kırmızı boya astarlı, iyi açılanmış keramik de Hacılar IX-VI katlarında en yaygın olan keramik türüdür ⁶. Ancak kalın kenarlı, yüzü açık sırasında yırtılmış tabakalar ve bunların boya bezemesi, Hacılar GN yerleşmelerden tanınmamaktadır. Bu boya bezekli tabaklar biçim ve bezeme açısından, Hacılar I türü boyalı keramik ile yakın benzerlikler içindedirler. Hacılar I katının Kuruçay'da çağdaşı olan 7. yapı katında da bu tip boyalılardan bulunmuştur. Kuruçay'da birbirinden farklı derinliklerden gelen bu iki boyalı keramik arasındaki benzerlikler sanırız raslantı değildir. J. Mellaart, Hacılar I keramiğinin, Hacılar VI'dan gelen ayrı bir gelişme olduğunu söylemiştir ⁷. Bir başka yerde de, Hacılar V-II kültürü ile Hacılar I arasındaki farklılıklara değindikten sonra, Hacılar VI-V ile I'in benzerliklerini sıralamaktadır. Bu benzerlikler arasında boya bezeme de vardır ⁸. Mellaart'ın bu gözlemine, Kuruçay kazısı yeni destekler ve kanıtlar vermektedir. J. Mellaart'ın tabaka içinde benzerlerini bulamadığından, Hacılar'a yabancı gördüğü bir boyalı parça ⁹, Kuruçay'da bu yıl bulunan bir tabak ile yakın bir benzerlik içindedir (Res. 6/4) ve bölgenin ilk kez Kuruçay'da örnekler veren bir başka boyalı keramik geleneğinin temsilcisi olarak, az sayıda da olsa Hacılar'da bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Önümüzdeki kazı dönemlerinde GN yerleşmesinin tabakalaşmasının aydınlanacağını umuyoruz.

Erken Kalkolitik Çağ yerleşmeleri: Kurçay 7. yapı katının eski kazı dönemlerinde açılmış olan, 1, 2, 3, 4 ve 5 numaralı evlerinin (Res. 3) temelleri kaldırıldı. Bu evler ile plan bakımından tam bir benzerlik gösteren

⁵ J. Mellaart, *Hacılar 2*, Edinburgh, 1970, Fig. 180, 182, 167/d-e, 42/26, 27, 55/19-21.

⁶ J. Mellaart, *Hacılar 1*, Edinburgh, 1970, s. 101 v.d.d.

⁷ *a. g. e.*, s. 145, 147.

⁸ *a. g. e.*, s. 145.

⁹ *a. g. e.*, s. 148; *Hacılar 2*, Fig. 157.

8. ev kazıldı. Yamuk kare planlı evin duvarlarının iç taraflarında, kısa payanda çıkıntıları bulunmaktadır ve bu özelliği ile 7. katın diğer evlerinden farklıdır. Ne var ki, bu evin temelleri, bitişiğindeki 1. evin temelinden 1 m. kadar aşağıdadır. 7. yapı katının kendi içinde, birden çok ara mimarlık evresi olduğu anlaşılmaktadır.

1 ve 5. evlerin temellerinin hemen altında, büyük oranda bozulmuş durumda, uzun bir duvar ortaya çıktı. Bu duvarda payanda çıkıntısı bulunmamaktadır. Aynı durum, 4. ev altında bir kısmı ele geçen, 9. ev için de söz konusudur (Res. 3). Payandasız bu evlerin, EKÇ'nin bir önceki yapı katına ait olduğunu ve 7. kat ile ilgisinin bulunmadığını söylemek mümkündür. G ve H boylamlarındaki araştırmalarla, EKÇ tabakalaşmasının anlaşılabilirliğini düşünüyoruz.

EKÇ küçük buluntuları içinde, pişmiş topraktan, ayakta duran, steatopik özellikleri vurgulamış, kadın figürin parçaları 10'dan fazladır. Kazıların başından beri, bu tabakalarda bulunmuş figürin baş ve kol-bacak parçalarının sayısı 50'yi geçti. Hiçbir figürinin tüm durumda bulunmaması, bunların özellikle kırılarak atıldıklarını akla getirmektedir.

EKÇ keramiği geçen yıllardan tanınmaktadır. Bunlardan bazıları Hacılar I tipindedir. Daha eski yapı katlarından gelenler ise, Hacılar II-IV tabakalarının fantastik boya bezeklileri ile tam bir paralellik içindedirler. Fantastik boyalılardan bu yıl bulunan bazı ilginç parçalar, Res. 7/2,4-6'da verilmiştir. Res. 7/6'da bölgede ilk kez bir kap üzerinde boya ile yapılmış bir insan tasviri görülmektedir.

Geç Kalkolitik yerleşmeler: İlk kazı mevsiminden bu yana, Kuruçay'ın GKÇ yerleşmeleri, üzerinde araştırmaların en yoğun olduğu tabakalardır. Bu yıl H/7-8 karelerinin de kazılmasıyla, GKÇ'nin en eski yapı katı 6 A, sanıyoruz tümüyle açılmış oldu (Res. 8-13). Genelde 6 A yerleşmesi uzun yaşam süresi içinde, bir hayli kapsamlı plan değişikliklerine ve onarımlara sahne olmuştur. Bunların bazıları yangın gibi nedenlere bağlı olsa bile, bazı duvarlardaki büyük göçükler (Res. 11,12), ancak deprem gibi doğal olaylarla açıklanabilir. Önceki kazı raporlarımızda 6 A₂ ve 6 A₁ olarak ayırdığımız ara yapı evlerine ek olarak, bu yıl 6 A₂'nin "Erken" ve "Geç" olmak üzere, iki onarım evresini de saptadık.

6 A₂ Erken evre: Doğu kapısının (DK) güneyindeki XXV. evin tümü açıldı (Res. 8). Tabanda çok sayıda *in-situ* kap vardı ve büyük bir yangın sonucu terk edildiği anlaşıyordu. Bu evin biraz güneyinde, birbirine bitişik olan iki ev çıkarttık (XXVI-2 ve XXVII-2). Bu iki ev, Kuruçay için olağan

olmayan biçimde, yanyana ve bir ara duvarla ayrılmış durumdadırlar (Res. 11). Evlerin kapıları büyük bir olaslıkla batı duvarda açılmıştı. Bu duvarda bazı onarımların olduğu ve ilk temelin büyük bir çöküntü sonucu yıkılmasından sonra (Res. 12) tekrar yapıldığı saptanmıştır (Res. 11). XXVI-2'nin ortasında kerpiç stelli, yuvarlak yalaklı bir ocak-sunak, XXVII-2'nin bir köşesinde de, yine kalın bir kerpiç duvar parçası önünde, kare planlı ateş yakma yeri olan bir ocak bulunuyordu (Res. 11). Yakma yeri üzerinde sağlam bir tepsi ile (Res. 17/4) tabanda büyük çömlekler ele geçti. Doğu kenarın son evleri, XIV ve XXVIII. evlerdir. XIV. evin bir kısmını eski kazılardan biliyorduk. XXVIII. ev planda görüleceği gibi, VIII, XII ve XIII. evlerin önündeki küçük avluyu kapatacak şekilde yerleştirilmiş ve temelleri de küçük taşlarla yapılmıştır (Res. 8).

Yerleşmenin bu kesiminde bir kapı ile iki aralık saptanmıştır. Doğu kapısında bu yıl ayrıntılı çalışmalar yaptık. Kapı, iki ev arasındaki dar bir alana yerleştirilmiştir ve dikdörtgen bir kapı içi avlusu ile iki dar uçtaki iki kapı aralığından oluşmuştur (Res. 8, 13). İç ve dıştaki iki kapının kapı kanatları, kalın ve kare şeklindeki payelere tutturulmuştur. Birini sağlam şekilde ele geçirdiğimiz bu kapı kenar payeleri (Res. 12), orta boy taşlardan çamur harç ile örülmüşlerdir. Eşiklere yassı taşlar konulmuş ve dış kapı eşığının altına bir su kanalı açılmıştır. DK'dan ikinci bir dikdörtgen planlı avluya geçilmektedir (Res. 8,12). DK'nın aksıyla 90°'lik bir açı yapacak şekilde kuzey-güney doğrultusunda planlanmış olan bu iç avludan, iki uçtaki kapılarla yerleşme yeri içine girilmektedir. Kapı kanatlarının olup olmadığını saptayamadığımız bu geçitlerden güneydekinin yanında, küçük bir odacık yapılmıştır -XXIX. oda-.

XXV. ev ile XXVII-2 evi arasında, yamuk bir aralık bulunmaktadır (Res. 8,11). Engelsiz olarak girişe elverişli olan bu aralıktan, yerleşmenin en önemli yapılarının olduğu bölgeye, böyle bir geçişi açıklamak kolay değildir. Acaba kalıntıları bize kadar gelmeyen bir kapatma sisteminin varlığını mı düşünmelidir, yoksa bu geçitten insanlar yerine hayvanların girişi mi sağlanıyordu?

XXVI-2 ile XIV. ev arasında da çok dar bir aralık vardır. Bir insanın zorlukla geçebileceği bu aralık, iki yerde taşlarla daraltılmış ve bir ateş yakma yeri haline getirilmiştir. İç yanmış buğday taneleriyle dolu iki iri çömlek bu aralıkta *in-situ* bulunmuştur. Burası sanıyoruz geçit yeri olarak hiç kullanılmamıştır.

Bu yıl yaptığımız ayrıntılı çalışmalar sırasında, V. evde bazı ilginç mimarlık özellikleri ortaya çıkartıldı. Bu evin duvarları 2 m.'den daha yükseğe kadar korunmuş haldeydi ve kapısı güney kenara açılmıştı. Daha sonraki bir evrede örüldüğünü saptadığımız bu kapıyı, iyice inceledik. Kapı yüksekliği 125 cm., genişlik 75 cm.'dir (Res. 14). Kapının lentosu iri kerpiçlerle atılmıştı ve ayrıca ağaç kiriş kullanılmamıştı. Kapı kanadının taştan mil yatağı da, içeride, eşğin solunda *in-situ* bulunmuştur. Bu evin bir diğer ilgi çeken yanı, kapının hemen dışında, duvara yapışık küçük bir hücrenin yapılmış olmasıdır (V a evi).

Son mevsim kazılarıyla, 6 A₂'nin Erken evresinin planı anlaşılır hale gelmiştir (Res. 9). Büyük bir olasılıkla yerleşmenin ortalarındaki V, VI, VII ve XXII numaralı yapılar, bu evrenin en önemli yapılarıydı. Bunlardan XXII. evin tapınak olduğunu 1983'te saptamıştık¹⁰. Diğer yapılardan da, sanıyoruz bazıları, yerleşmenin Bey'inin oturduğu evlerdi. Bütün bu yapılar her yönden, dıştaki evler tarafından çevrilmiş, korunmaya alınmışlardı. Yani dış halkadaki evler bir savunma duvarı gibi kullanılmışlardı. Çekirdekdeki evler, diğerlerinden sokaklarla ayrılmış ve belki bu kesime giriş, XXV ve V. evler arasındakine benzer iç kapı sistemleriyle kontrol altına alınmıştı.

6 A₂ Geç evre: XXVI-2 ve XXVII-2 evlerinin yıkılmasından sonra bu evlerin üzerine, aynı planda ve bazı duvarlar tekrar kullanılarak iki ev yapılmıştır (Res. 10,15). XXVIII. ev yıkılmış ve bu kesimdeki yamuk parselde XXIII-1 evi yapılmıştır. Bu sonuncu evi biz 1984'te kazmış ve içinde bulunduğumuz çok sayıdaki özel nitelikli kapı kacak nedeniyle, "Tapınak Magazini" olarak isimlendirmiştik¹¹.

Bu yapı evresinde, yerleşmenin diğer kesimlerinde de bazı değişikliklerin olduğunu, IV. evin üzerine XI. evin, I. evin güney duvarına bitişik olarak X. evin yapıldığını biliyoruz.

6 A₁'de, yerleşmenin içindeki sokakların, bazı evlerin kapılarının örülerek kapatıldığını, daha önceki kazı dönemlerinde saptamıştık. Bu olaylara paralel olarak, doğu mahallesinde de bazı önemli plan değişiklikleri olmuş, özellikle magazin'in kuzey bitişğine bazı ekler yapılmıştır (Res. 16).

¹⁰ Duru, 1986 a, s. 597 v.d.d., Res. 12-18.

¹¹ Duru, 1986 b, s. 255.

GKÇ'nin küçük buluntuları arasında en önemlisi, XXV. evin tabanı üzerinde bulunmuş olan pişmiş topraktan kadın figürinidir (Res. 17/5; 18/6). Koyu bej hamurdan yapılan ve üzerinde kırmızı astarı olan figürin, iyi açılanmış ve pişirilmiştir. Baş eksik, kollar göğüs önüne getirilmiş ve ayaklar ileri uzatılarak oturulmuş pozisyonundadır. Göğüsler hafif kabarık, kalçalar geniş ve kaba etler aşırı büyük gösterilmiştir. Bazı steatopik özellikleri vurgulanmış olan figürin, şimdiye kadar Kuruçay GKÇ kültürüne ait olduğu kesin olan tek insan plastiğidir. Önceki yıllarda, bu yapı katlarında, EKÇ'den karışmış bir hayli kadın figürin parçası toplanmıştı. Ayrıca 1984'te çok soyut bir insan tasviri ele geçmiş¹² ve biz bunu figürin veya idolden çok bir adak eşyası olarak görmek istemiştik. Oturan kadın figürini ile, Kuruçay'da EKÇ tasvir biçiminden oldukça farklı bir plastik anlatının bulunduğunu anlamış oluyoruz. Doğal tasvir, steatopik bazı özellikler EKÇ'ye benzemekte ise de (baş, tarafımızdan, EKÇ örneklerine göre tamamlanmıştır), oturma pozuna geçilmesi, şematik ve soyut tasvir yönünde önemli bir aşama sayılabilir. Kuruçay'ın bu figürini ile, bundan yıllarca önce, J. Mellaart tarafından Çaykenarı'nda bulunmuş olduğu bildirilen figürin arasında benzerlikler vardır¹³. Çaykenarı buluntusunu da GKÇ'ye tarihlemek herhalde yanlış olmayacaktır.

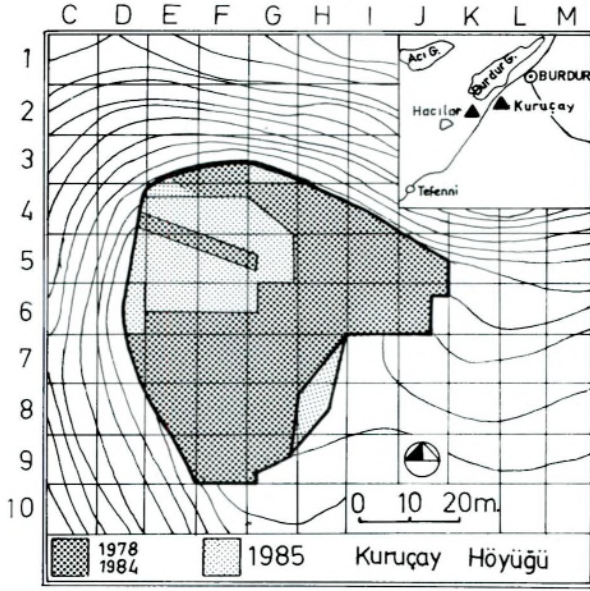
Kuruçay GKÇ'sinin yakından tanıdığımız keramiği, biçim açısından, yeni tiplerle zenginleşmeye devam etti. Bu yılın yeni formlarından ikisi, yüksekçe boyunlu kaplardır (Res. 17/1, 2 ve 18/1, 2). Kapların karınlarında keskin kırılmalar vardır. 17/2'deki kap, büyük kulbu ve dar yüksek boynu ile testi formuna yaklaşmaktadır. Bir diğer kap, iki kulplu bakraçtır (Res. 17/3; 18/3). XXVII-2 evinin ocağında bulduğumuz 55 cm. çapındaki tepsisi, şimdiye kadar sadece küçük parçalarından tanıdığımız bir kap tipinin ilk tüm örneğidir (Res. 18/4). Magazin'de (XXIII. ev), taban üzerinde değişik biçimli bir kap ele geçti. Açık gri hamurlu, açılanmamış ve çok gevrek pişirilmiş olan kap, tek gövdeli ve iki boyunludur (Res. 17/4; 18/5). Karınla ağızlar arasında iki kulp, çapraz biçimde yerleştirilmiştir. Bu fantazi kap, kuşkusuz magazin içinde 1984'te bulunmuş diğer bazı kaplar gibi¹⁴, günlük işler için değil, ritüel amaçlar için yapılmıştır.

Sonuçlar: Kuruçay'ın en eski yerleşmesi, GN tabakasının mimarlık buluntuları, tabakalaşma durumu ve bunlara bağlı olarak küçük buluntula-

¹² a. g. e., s. 257 v.d. Lev. XVII/6; XVIII/9.

¹³ J. Mellaart, "Preliminary report on a Survey...", *A. St.* IV (1954), s. 186, fig. 84.

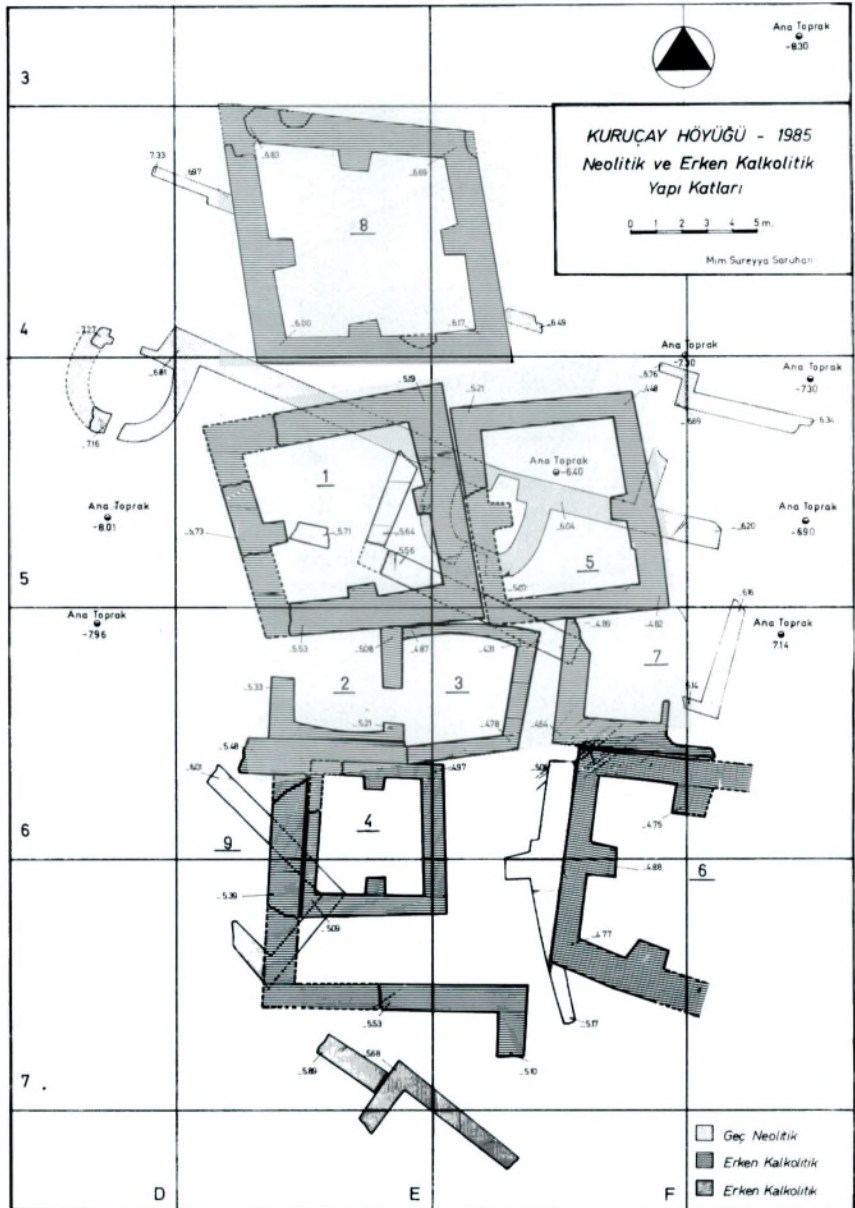
¹⁴ Duru, 1986 b, s. 256 v.d. Lev. XVII/1-4; XVIII/2-7.

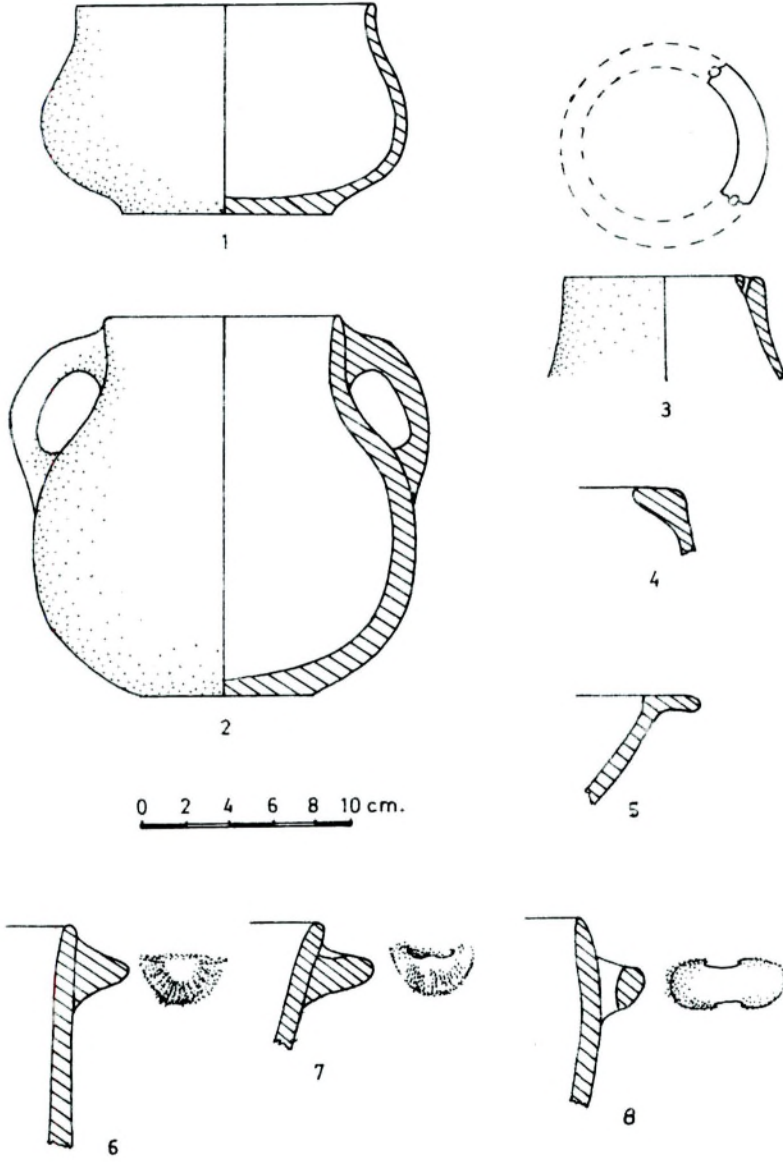
Res. 1 – Kuruçay höyüğü ve kazı alanları

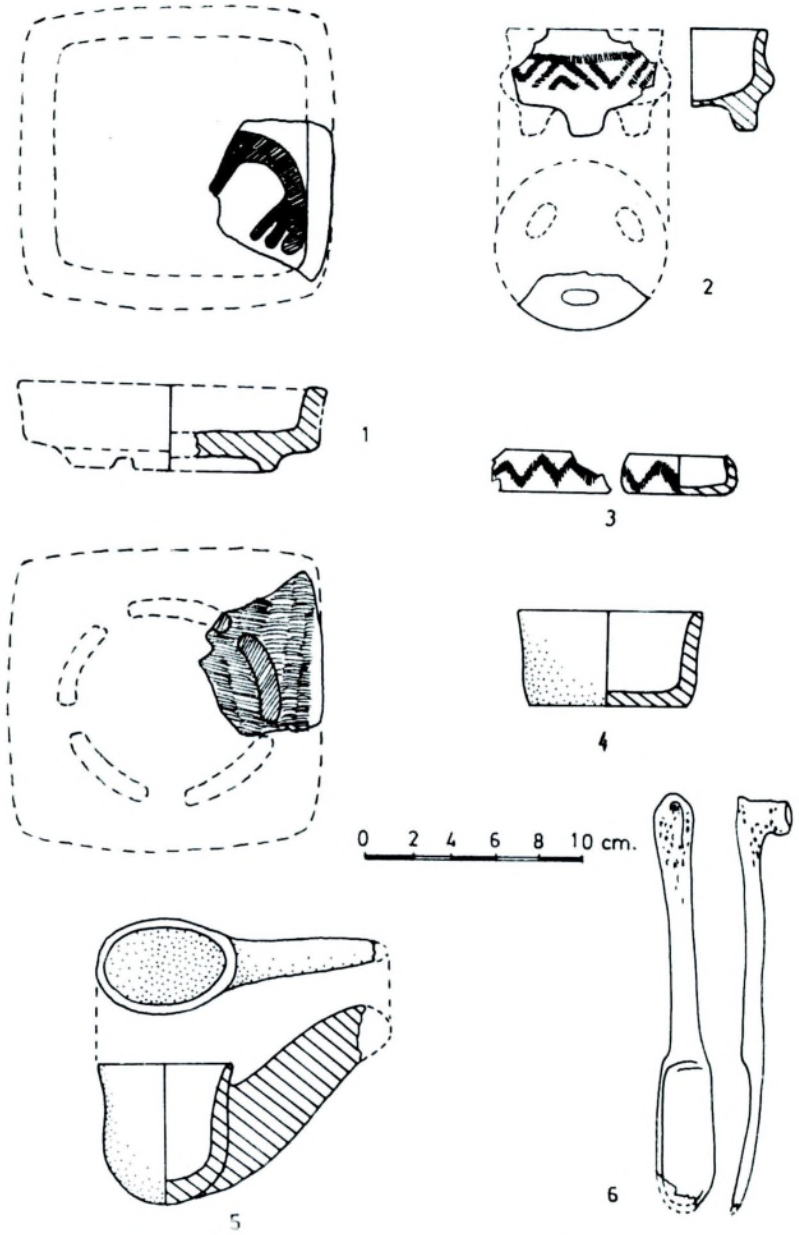
Res. 2 – Geç Neolitik Çağ savunma duvarı; önde çakıl döşeli alan

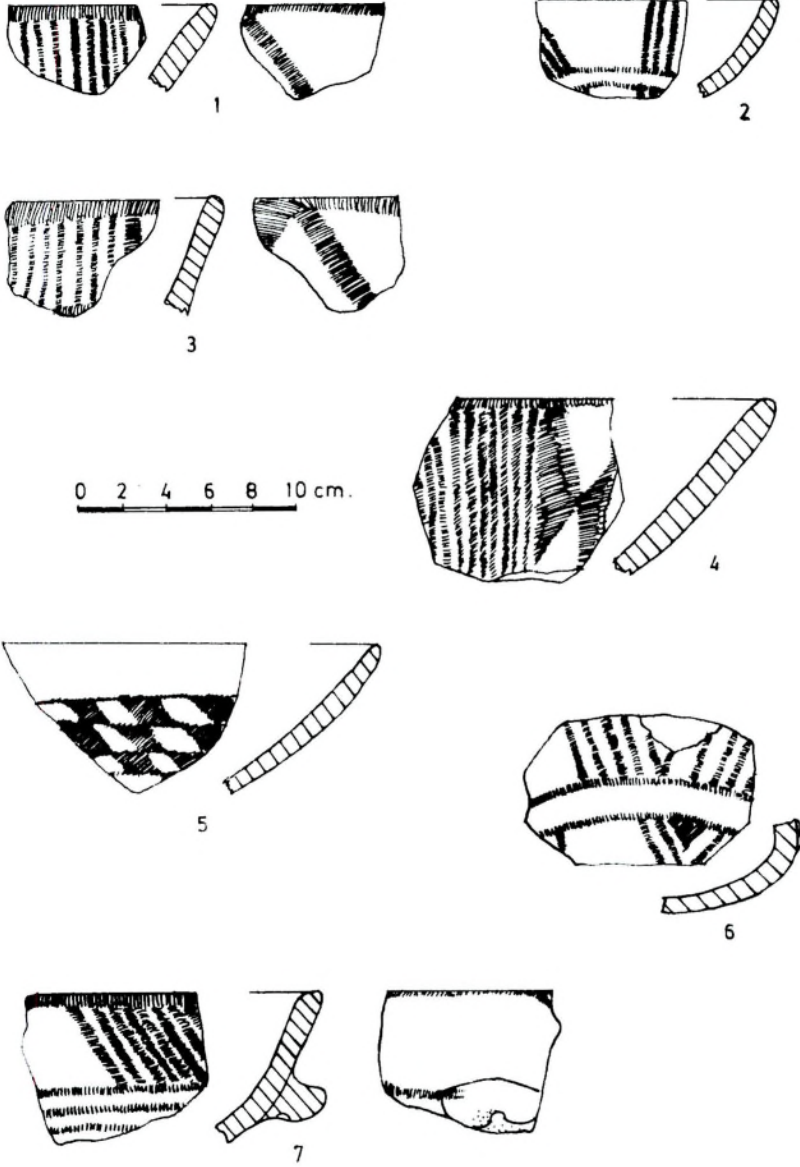
Res. 3 – Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik yapı katları

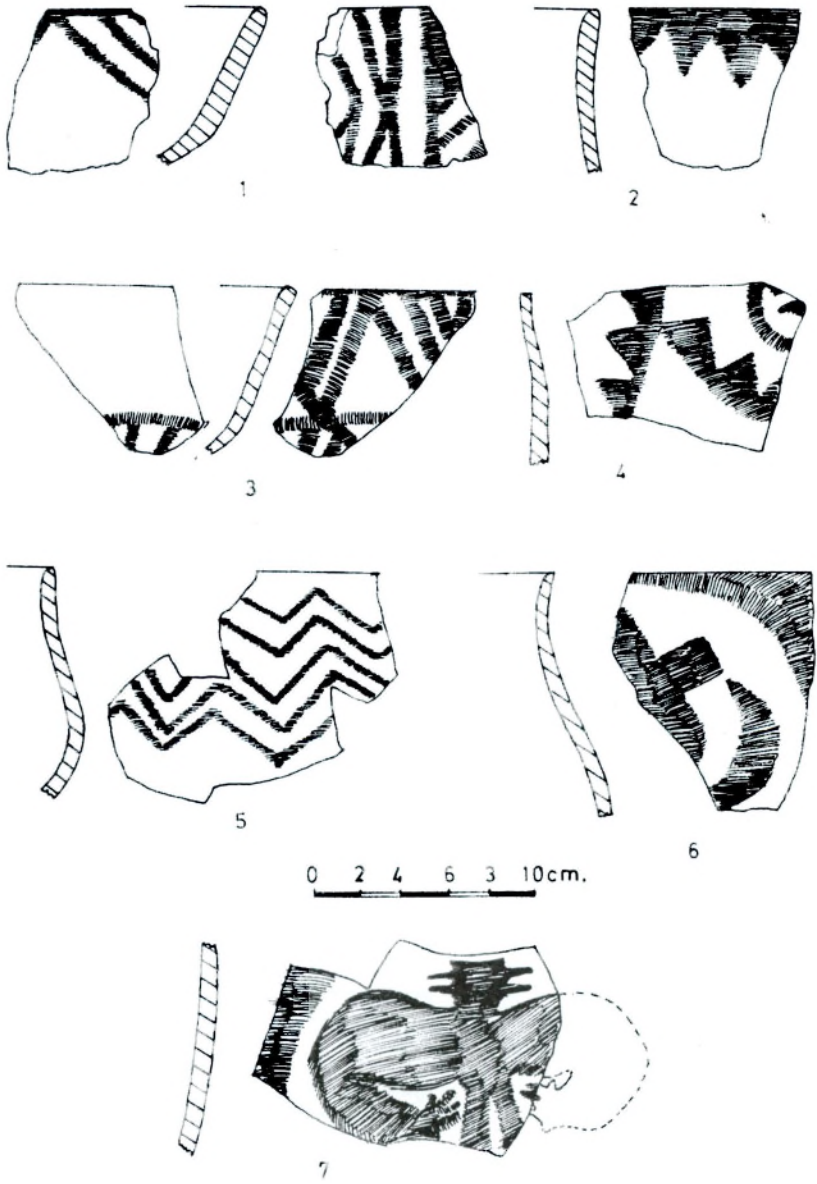
Res. 4 – Geç Neolitik keramiğinden örnekler

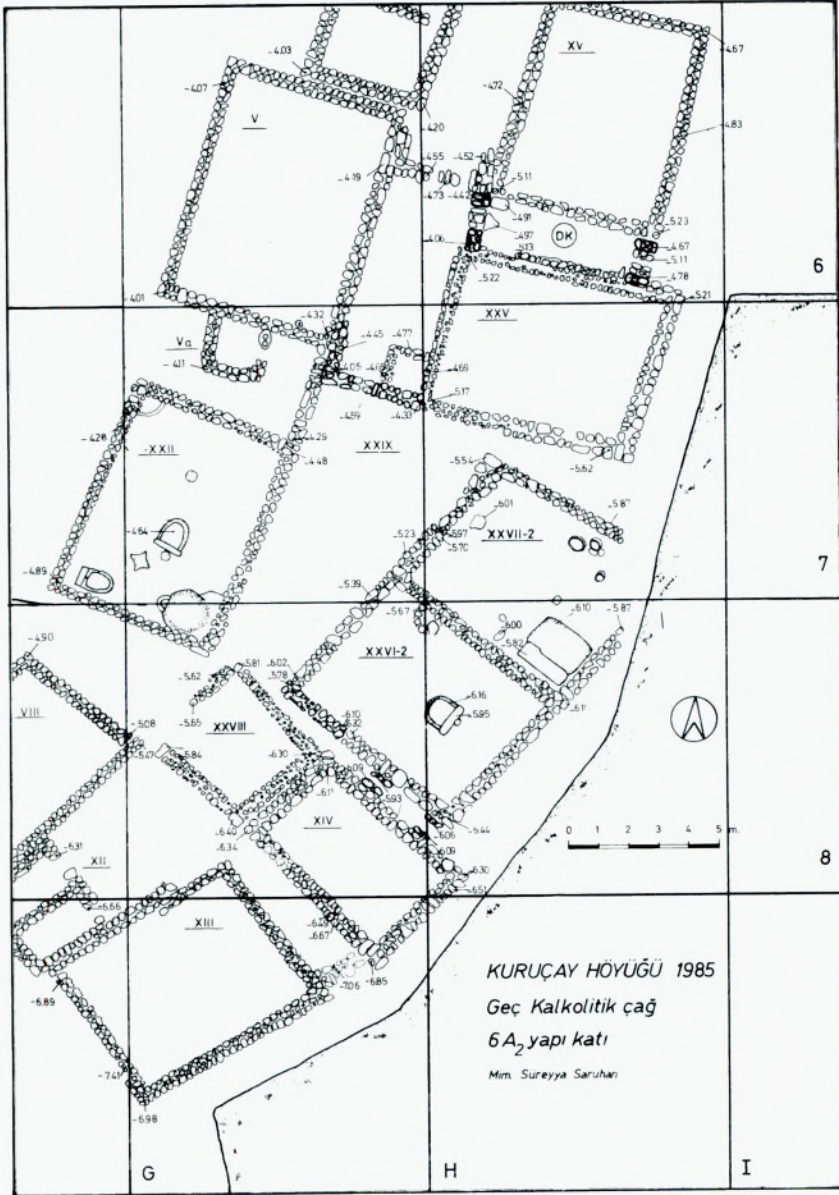
Res. 5 – Geç Neolitik yapı katı ile hemen onu izleyen tabakanın küçük buluntularından bazıları

Res. 6 – Geç Neolitik ile Erken Kalkolitik arasındaki moloz içinden gelen bazı boyalı parçalar

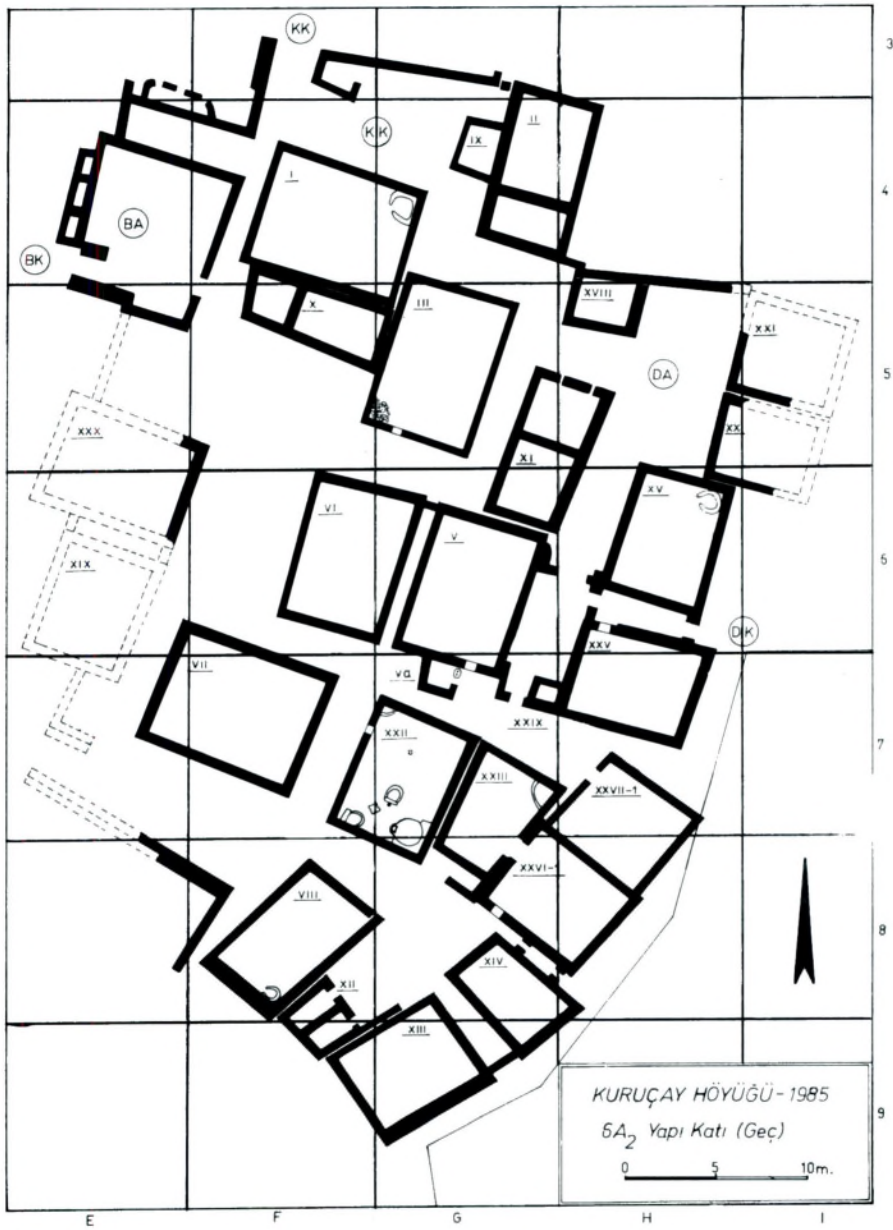
Res. 7 – Aynı birikim içindeki boyalılardan

Res. 8 – Geç Kalkolitik Çağın en eski yapı katı planı

Res. 9 — 6 A₂ yapı katının “Erken” evresi genel planı

Res. 10 - 6 A₂ yapı katının "Geç" evresi genel planı

Res. 11 — XXVI-2 ve XXVII-2 evleri

Res. 12 — XXVII-2 evinin çökmüş batı duvarı

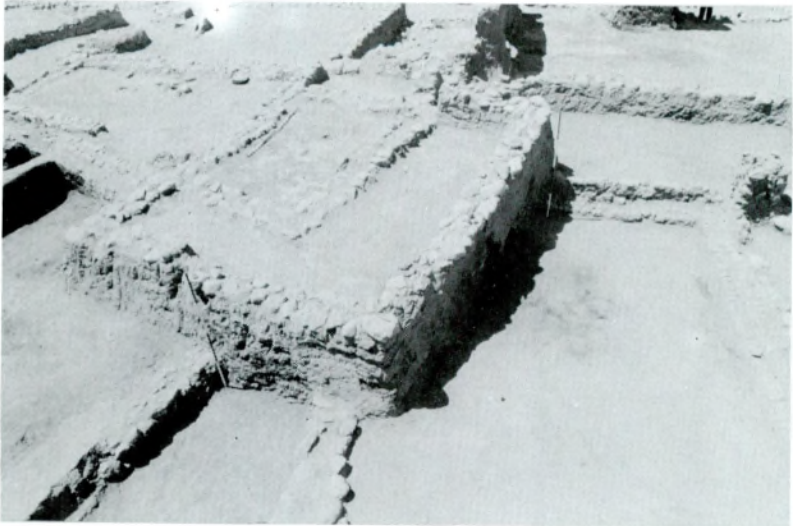
Res. 13 — Doğu kapısı ve iç avlu

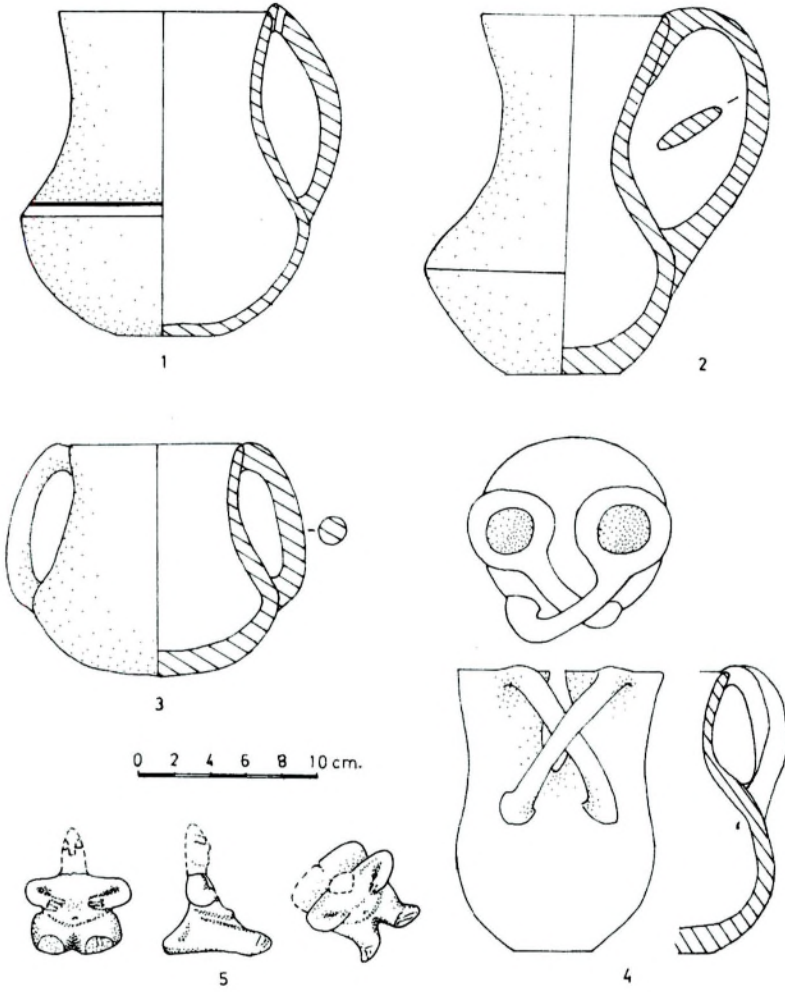
Res. 14 — V. evin güney kapısı

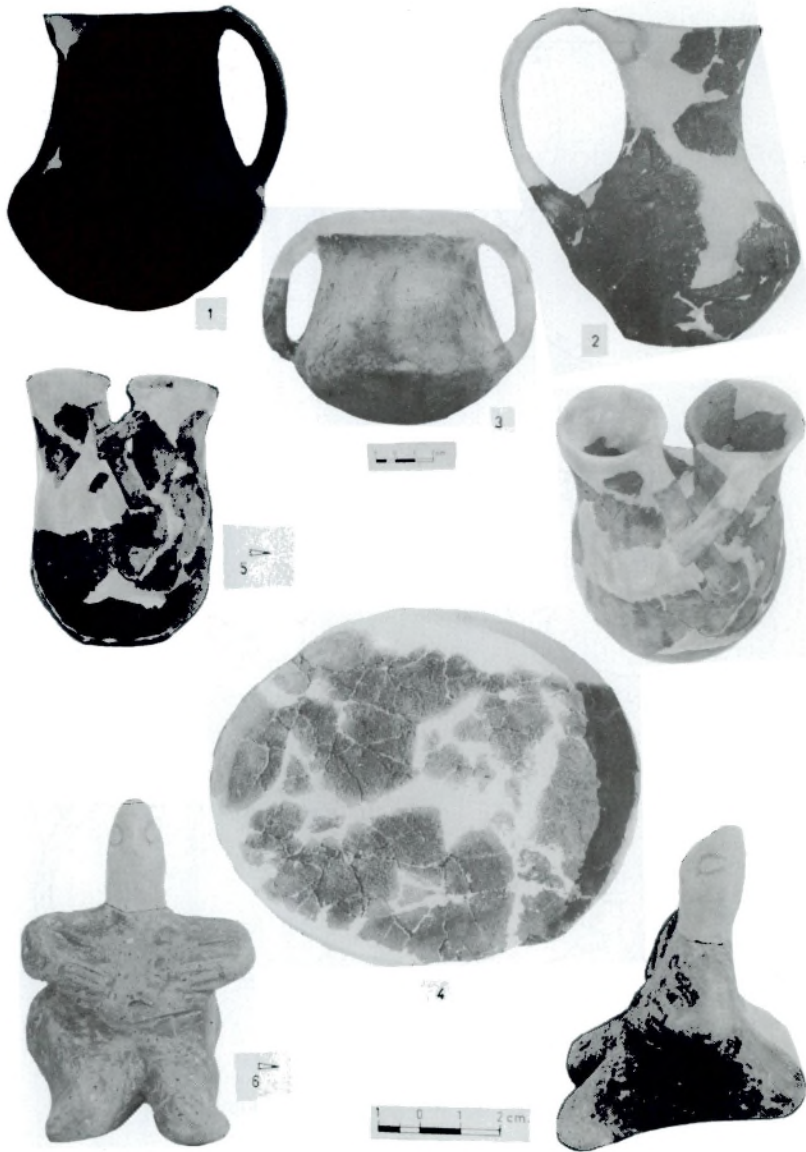
Res. 15 – Doğu mahallesi, 6 A₂'nin “Geç” evresinin görünümü

Res. 16 – Aynı kesim, 6 A₁ evresi yapıları

Res. 17 — Geç Kalkolitik Çağ keramiği ve küçük buluntularından bazıları

Res. 18 — Geç Kalkolitik Çağ keramiği ve küçük buluntularından bazıları

rın değerlendirilmesi konularında, öğrenmemiz gereken pek çok şey vardır. GN'de, belki GN'yi hemen izleyen bir çağda ortaya çıkan, değişik nitelikli keramik türünün açıklanabilmesi için de, aynı şeyleri söyleyeceğiz. Bölgenin boyalı keramik sürecindeki ara basamakları ve tabii buna bağlı olarak Hacılar'ın boyalı keramikçiliğinin anlaşılabilmesi için, yeni belgeler ve kanıtlar bulmamız gerekmektedir.

GKÇ yerleşmesinin tümüyle açılması, evleri, tapınakları, sokak, meydan, kent kapısı, suru veya savunma sistemiyle bir kasaba tipi yerleşmenin görülebilmesi, mimarlık özelliklerinin anlaşılabilmesi, elbette çok önemlidir. GKÇ keramikçiliği konusunda da bilgilerimiz giderek artmaktadır. Yüksek kalitede keramik üretilmemiş olmakla birlikte, büyük bir biçim çeşitliliği görülmektedir. Bunların pek çoğu daha ileri çağlarda kullanılmayıp tamamiyle unutulmuş gibi görünüyor ise de, Kuruçay, Anadolu keramikçilik zanaatı için şimdilik bir prototip merkezi durumundadır.

Bu yıl höyüğün doğu kesiminde, Kuruçay yerleşmelerinin mezarlığının bulunduğunu düşündüğümüz geniş alanlarda, 5 yerde sondajlar yaptık. Bunlardan hiçbirinde mezarlara veya mezar buluntusu olabilecek eserlere rastlamadık. Ancak sondajlardan birinde, -1.50 m. derinlikte EKÇ veya GN çağlarına ait keramik parçaları ile, pişmiş topraktan bir kadın figürin parçası ele geçti. Sondaj yaptığımız kesimler, höyükten yüksektedir ve yerleşim yerinden herhangi bir şekilde sürüklenmiş olması söz konusu olamaz. Topografik duruma bakılırsa, bu parçalar daha doğudaki yüksek tarlalardan gelmiş olmalıdır. Önümüzdeki kazı mevsimlerinde bu konular üzerindeki araştırmaları sürdürmeyi düşünüyoruz.

“GELİBOLU’DA RUSLAR”

AYDIN SÜER

“Gelibolu’da Ruslar” kitabı, 1923 yılında Berlin’de basılmıştır. 1920 Ekiminde, iç savaş sonunda Bolşeviklere yenik düşen ve Kırım’ı terketmek zorunda kalan Çar ordusunun bir bölümünü oluşturan 1. Kolordu’nun, Fransızlarca yerleştirildikleri Gelibolu’daki yaşamlarını konu alan bu kitap, burada bizzat yaşayanlar tarafından hazırlanmıştır.

Kitapta, bir yıllık Gelibolu yaşamı tüm yönleriyle, ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Rusların Gelibolu’ya nasıl ve kimlerce yerleştirildiği, işlerinin nasıl temin edildiği, nasıl bir yaşam düzeni kurdukları bölümler halinde anlatılmıştır. Türklerle olan karşılıklı toplumsal ve dinsel ilişkilerin yanı sıra, Rus ordusunun Kemalist güçlerle ilişkileri de Türk tarihi açısından ilgi çekicidir. Özellikle Rusların Rum, Ermeni, Fransız gibi, o dönemde Gelibolu’da sayıca fazla olan ve kentin yaşamında etkin rol oynayan azınlıklara bakış açılarına ilişkin bazı izlenimler de edinilmektedir.

Bunların yanı sıra, Rus kolordusunun yönetim, eğitim, spor, kültür, din, sağlık alanında yaptıkları etkinlikler de ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Kitabın son bölümünde ise Rusların Gelibolu’dan nasıl ve hangi koşullar altında ayrıldıkları anlatılmaktadır.

Kitapta ayrıca, haritalar, komutanlıklar arasında geçen önemli yazışmaların ve bazı bildirilerin metinleri ve fotoğraflar yer almaktadır.

Bu yazıda, kitap, ayrıntılı ve yakın tarihimizin bilinmeyen veya çok az bilinen bir olayına ışık tutacak bir biçimde, yorum katılmadan, yazarların görüşlerine bağlı kalınarak özetlenmiştir.

KIRIM - İSTANBUL - GELİBOLU

Kırım, Çarlık ordusunun son savunma platformuydu ve ordu, burada, ulusal görevini yerine getirmek için, tüm gücüyle savaşıyordu. Soğuk Ekim günlerinin ayazında, Kuzey Tavriya’daki muharebelerde, çok üstün olan Kızıl Ordu kuvvetlerine karşı koymak güçleşiyordu. Kendisinden on kat güçlü kuvvetlerle kuşatılmış olan Çar ordusu, düşmana ağır kayıplar verdirerek Prekop ve Sivaş’a doğru çekilmek zorundaydı. Savaşın kaderi

artık belliydi ve Kırım'ın boşaltılması kaçınılmaz bir hal almıştı. 1. Kolordu birlikleri yavaş yavaş, düzenli bir biçimde geri çekilirken, cephe gerisinde yaklaşan kış için hazırlıklar sürdürülmekteydi. Cephe gerisinde, hiç kimse Kırım'ın boşaltılmasını düşünemiyordu. Bu nedenle, Rus ordusunun, 7 Haziran 1920'de General Vrangeli'n girişimleriyle Kırım'ı boşaltma ve ülkeyi terketme kararı alması büyük şaşkınlık yarattı.

11 Kasım 1920'de yayınlanan hükümet bildirisinde, özetle, Güney Rusya Hükümeti'nin boşaltmayı kabul ettiği, ancak Rusya'dan ayrılmak isteyenlere herhangi bir yardım yapamayacağı bildiriliyor, hiçbir devletin boşaltılanları kabul etmeye razı olmadığı belirtilerek, sonu belirsiz bir maceraya atılmaması isteniyordu.

10 Kasım'da cephede savaş sona erdi ve ordu boşaltma için belirlenen yerde toplanmaya başladı. 13 Kasım gecesi ise tüm 1. Ordu birlikleri Sivastopol'a doğru düzenli bir biçimde, ağırlıklarıyla birlikte, uçsuz bucaksız bir şerit halinde yola koyuldu. 2. Ordu ise bu sırada Kerç'e çekiliyordu.

Başkomutanlık genel karargâhının emirleriyle, tüm deniz taşıma araçları limanlara taksim edilmişti. Yiyecek, kömür ve ilaç gibi en gerekli malzemeler hazırlanmıştı. Alekseev ve Sergiev topçu birlikleri ve Don Ataman birliği Sivastopol'da, Konstantinov birliği Feodosiya'da, Kornilov birliği ise Kerç'te gemiye binecekti.

13 Kasım'da 1. Ordu birliklerinin gelişle yükleme işlemleri başladı. Limanda "Rion", İsveç bandralı "Modik" ve Fransız kruvazörü "Val'dek Russo" hazır bulunuyordu. Burada General Vrangeli'n yaptığı konuşmadan sonra, aynı gün, sonu bilinmeyen yolculuk başladı.

Başkomutan Vrangeli bu arada Yalta'ya giderek, "Kırım", "Tseçareviç" ve "Rus" adlı gemilere atlı birlik erlerinin bindirilmesine nezaret etti. Tüm yükleme işlemleri 15 Kasım'da sona erdi.

Kerç'te ise yükleme işlemleri, Kırım'ın diğer kentlerinden daha geç sonuçlandı. "Meçta", "Poti", "Samara" adlı gemilere, yerel garnizon ve ikinci ordunun atlı birlikleri yüklendi. Tüm gemiler tıklım tıklım doluydu.

Kırım'dan ayrılanların ve taşıma araçlarının sayısı, genel karargâhın verilerine göre, 126 taşıma aracı ve 135.000 kişiden oluşuyordu. Bunun 70.000'i asker, geri kalanı sivildi. Askerlerde tüfek ve makineli tüfek bulunuyordu. Uçaklar ve diğer zırhlı araçlar ise kullanılmaz hale getirilerek terkedilmişti.

Yüzden fazla geminin İstanbul’a varışı, 15 Kasım’la 22-23 Kasım arasında sona erdi. “Saratov” ve “Herson” gemileri 21 Kasım’da Gelibolu’ya hareket ettiğinde, gemilerin İstanbul’a gelişi sürüyordu. İstanbul’a vardık-tan sonra gemilere ekmek ve su yardımı yapılmasını isteyen flamalar ası-lıyordu. Amerikalılar ve Fransızlar derhal yiyecek yardımına başladılar. Yerel polis Rusların gemilerden çıkışını yasaklamıştı. İstanbul’daki yurt-taşları Siyasal Birlik Komitesi, müttefik ülkelere, gemidekilere yardım edil-mesi için mesajlar gönderiyordu.

Yiyecek yardımından sonra ikinci önemli sorun, gemideki subay ve askerlerin hukuksal durumlarıydı ve bu sorun uzun süre çözülmedi. İstanbul gazeteleri, Rusların Fransa, Sırbistan ve Gelibolu’ya yerleştirilme-lerinden söz ediyordu. Gemideki silâhlar ise General Kutepov’un emriyle Fransızlara teslim edilmeye başlanmıştı. Bunlardan başka, 60.000.000 frank değerinde yiyecek ve giyecek de Fransızlara teslim edildi.

Birkaç gün sonra kolordu birliklerini taşıyan ilk gemiler olan “Sara-tov” ve “Herson” gemileri Gelibolu’ya doğru yola çıktı. Kentin yıkık bir durumda olduğu, çadırlarda yaşamak zorunda kalınacağı, suyun az oldu-ğu, kuzey-güney rüzgârlarının estiği, kısacası, kentin durumunun kötü ol-duğu belirtilmekteydi. Gelibolu’nun kırık dökük evleri gözüktüğünde her-kesin içini derin bir umutsuzluk kaplamıştı. Burada ne kadar kalınacağı, kışın burada geçirilip geçirilmeyeceği soruları cevapsız kalıyordu.

COĞRAFİ GÖZLEM

Gelibolu’daki bitki örtüsü, Rusya’nın güney bölgelerinin bitki örtüsüne, özellikle Kırım ve Karadeniz’in Kafkasya kıyılarının bitki örtüsüne benzemektedir. Toprak verimli olmasına karşın, ancak % 25’i ekiliydi. Tarımda çok ilkel yöntemler kullanılıyordu ve yerli halk modern tarım araçlarına sahip olmadığı gibi, araçlara ilgi de göstermiyordu. Seb-zecilik ve bahçecilik, uygun koşullara karşın gelişmemişti ve bu az gelişmiş-liğin nedeni de halkın Avrupa kültüründen doğrudan doğruya etkileneme-yişinden kaynaklanıyordu.

Kentin nüfusu üzerine herhangi bir istatistik mevcut değildi, ancak, yarımada nüfusu genellikle Türklerden ve Rumlardan oluşuyordu ve her iki grup da öbüründen daha çok nüfusa sahip olduğunu öne sürmekteydi.

Son savaşlarda kentin üçte ikisi yıkılmıştı ve kentte son derece durgun bir ticari yaşam hüküm sürüyordu. Kentin ticaretini genellikle Museviler

ellerinde tutmaktaydılar ve burada, Rusya'da bulunduklarından çok daha özgürdüler. Türkler daha ziyade balıkçılık ve zanaatle uğraşıyorlardı. Her ulus kendi okuluna ve ibadet yerine sahipti.

TARİHSEL GÖZLEM

Gelibolu kenti 1854-55 yıllarında, Kırım savaşı sırasında, Fransızlar tarafından üs olarak kullanılmış, 1912 yılında meydana gelen büyük depremten sonra, Balkan savaşı sonrasında, Sırlardan ve Bulgarlardan kaçan 200.000 Müslüman, Gelibolu'da toplanmıştır. 1914-18 yıllarındaki savaşlarda kentin büyük bölümü yıkılmışsa da, arta kalanlar bile, kentin büyük bir ticari merkez olarak gelişmiş ve varlıklı durumunu ortaya koymaktadır.

Kentin binlerce yıllık tarihi göz önüne alındığında, bu tarihin, öncelikle Gelibolu yarımadasının coğrafi konumu ile koşullandığı ortaya çıkmaktadır. Bölgenin ticari açıdan Rusya için de büyük önemi vardır.

YERLEŞİM

22 Kasım'da "Herson" ve "Saratov" gemileri Gelibolu limanına demir attı ve ilk olarak General Kutepov karaya çıktı. Fransız komutanı Veyler'le yapılan görüşme sonucunda, Rusların ancak üçte birinin kentte yerleşebilmelerine olanak sağlanabileceği, geri kalanların ise kent dışında bir dağın eteğine kurulacak olan bir kampa yerleştirileceği öğrenildi. General Kutepov kamp için gösterilen yere gitti ve buranın durumu kendisini düş kırıklığına uğrattı.

Ertesi gün gemilerin boşaltılması işlemine geçildi. Fransızlar tarafından verilen büyük ve küçük çadırlar yerleşim yerine götürüldü, araç gereç yokluğu ve yetersizliği nedeniyle çadırlar çok güç koşullar altında, fakat çok düzenli bir biçimde kuruldu. Yatak sayısı, ranzalarda bazı durumlarda iki kişinin yatmasını gerektirecek kadar yetersizdi. Başlangıçta yüz kişinin kalması gereken büyük çadırlarda daha sonra bu sayı altmışa indi.

Çadırlarda aydınlanma ve ısınma çok güç koşullar altında sağlanabiliyordu. Sonraları herkesin oturup sohbet edebileceği bir çadır kuruldu ve burada çay ve köfte ekme satan bir büfe açıldı.

Kente yerleşenler de bazı sorunlarla karşılaşılıyordu. Rusları oldukça iyi karşılayan Türkler, yine de bekârlara oda kiralamak istemiyorlardı. Ge-

len gemilerin sayısı arttıkça odaların kirası da artıyor, mobilyasız boş bir oda için 15 lira isteniyordu. Yunan yönetimi de Rum yurttaşlarını Rusların yerleşim sorununa yardıma çağırıyordu.

Evlerde yaşam son derece güç koşullar altında sürmekteydi. Her oda ya en az 6-10 kişi yerleştiriliyordu. Yatak, masa, sandalye, hiçbir şey yoktu. Aynı eğitime ve görüşe sahip kişilerin bu denli iç içe yaşaması büyük psikolojik sorunlar yaratıyor, arada çıkan anlaşmazlıklar düelloya kadar varıyordu.

Askeri birlikler de değişik yerlere yerleştirildiler. Kornilov askeri okulu yarı yıkık bir cami-tekkeye, Sergiev Topçu Okulu ise kentin dışında, Senegal kışlalarının ahırlarına yerleştirildi. Öbür askeri okullar da terkedilmiş yıkık binalara sığındı. Hastane ve revirler için nispeten daha uygun yerler sağlandı. General Kutepov, Radyo-Telgraf Bölümü Teknik Alay Komuta Birliği için iki katlı bir ev ayırdı.

Bir bölüm Rus ise, yıkık binaların duvar diplerine, yıkıntılardan aldıkları taşlardan odacıklar yapmaya başladılar. Malzeme olarak ellerine ne geçerse kullanıyorlardı. Bu iş kısa sürede çok kişi tarafından benimsendi ve yaygınlaştı.

Yerleşim sorunu tüm olanaklar kullanılarak çözümlenmeye çalışıldı. Kısa bir süre sonra evlerden Rusça konuşmalar ve şarkılar duyulmaya başlandı. Evlerin duvarlarına resimler, süsler ve anayurttan görüntüler bile çizildi. Yazın gelmesiyle de çok kişi açık havada yatmaya başladı.

BESLENME

Son derece yetersiz beslenme olanaklarına sahip Kolordunun beslenme işini başlangıçta Fransızlar üstlendi ve günlük tayı, kişi başına hesaplanarak dağıtmaya başladı. Önceleri pek düzenli yürümeyen dağıtım işi, Ruslarla Fransızlar arasında sık sık sorun yaratıyordu. Özellikle ekmek, yağ ve şeker çok yetersizdi. Fransızların on ay içinde verdikleri beslenme yardımının değeri 17 milyon frankı buluyordu. Ekmek önceleri İstanbul'dan getiriliyordu ve bu yüzden bayat ve kuruydu. 1 Aralık'tan itibaren Fransızlar Rum fırınlarından yararlanmaya başladılar. Fakat bu da gereksinmenin ancak 1/5'ini karşılayabiliyordu. Şubat ayından itibaren Rusların işlettikleri fırınlar da çalışmaya başladı. 350 kişi bu işte çalışıyor ve günde 15.000 kg. ekmek pişiriliyordu.

Daha sonraları beslenme düzeyinin yükseltilmesi amacıyla balıkçılık ve sebze yetiştiriciliği çalışmaları yapıldıysa da, Fransızların kısıtlamaları

yüzünden yalnızca 1500 kg. balık tutulabildi ve bu da kolordunun beslenmesinde önemli bir rol oynamadı. Sebze yetiştiriciliği de pek bir şey getirmedi.

Ordunun beslenme yetersizliğinden dolayı kansızlık, verem gibi hastalıklar arttı. Yardım örgütlerince çocuklar, hastalar ve sağlığı yerinde olmayan kişiler için beslenme merkezleri kuruldu. Fransızlar ve Amerikan Kızıl Haçı bu merkezlerde yiyecek yardımında bulunuyorlardı. Yardımdan yararlanacaklar doktorlarca belirlenmekteydi.

Haziran ayı sonunda Uluslararası Kızıl Haç Örgütü, Cenevre'de yaptığı toplantıda, çocukların, bebek bekleyenlerin ve çocuklarını sütle besleyen annelerin beslenmesini üzerine aldı, fakat yalnızca kuru besin maddeleri gönderebildi.

Bu arada bazı Ruslar odun satarak, Rusya'dan getirdikleri eşyaları pazarlayarak, ürün toplanmasında çalışarak ve ticaretle para kazanmaya çalışıyorlardı. Bir bölümü de avcılık yaparak besleniyordu.

Sonuç olarak, Fransız yardımı, tüm yetersizliğine ve arada çıkan anlaşmazlıklara karşın, ordunun en önemli beslenme kaynağını oluşturmuyordu. Bu yardım Rus ordusunu Gelibolu'da açlıktan ölmekten kurtarmıştı.

GİYİM

Kolordu, Gelibolu'ya yalnızca aç değil, eskimiş üniformalar, delik pabuç ve çizmeler, yetersiz çamaşırla çıkmıştı. Üstelik Ruslar açlığı yenmek için ellerinde ne varsa satıyorlardı. Kolordunun ihtiyacını karşılayabilmek için kişi başına bir takım üniforma, bir çift pabuç ve iki kat çamaşır gerekiyordu. Gemilerin Kırım'dan hareketinde önemli miktarda giyecek malzemesi bulunmaktaydı. Fakat bunlara Fransızlarca İstanbul'da el konmuştu ve ancak Şubat ayı başlarında bunların ilk partisi geri alınabildi.

Fransızlar Gelibolu'ya 7.800 adet battaniye getirterek dağıttılar. Martta ve Nisanda yeni parti iç çamaşırı, bot, giyim eşyası ve diğer gerekli eşyaların dağıtımı yapıldı. Tüm getirtilen malzeme, kolordu komutanlığınca, eşit olarak dağıtılıyor, yalnızca askeri okullara bazı ayrıcalıklar tanınıyordu.

Bunlardan başka havlu, hastane giysileri, pijama vb. gibi yardım kurumlarınca verilen başka yardımlar da yapılıyordu. Battaniyelerin bir bölümü pantolon yapımında kullanılıyordu. Ayakkabılar ise bahar çamuru ve kentteki Arnavut kaldırımı nedeniyle çok çabuk eskiyordu. Bu

nedenle, kısa süre içinde tamir atölyeleri de kuruldu. Birkaç dikiş makinesi sağlanarak bir terzihane açıldı. Kentteki yapılan geçit törenlerinde tüm ordunun aynı beyaz üniformalar içinde olması sağlandı.

Askeri hastaneler ise karyola, çadır ve öbür gerekli eşyaları üç kaynaktan sağlamaktaydılar: Fransızlar, Amerikan Kızıl Haçı ve Rumlar.

SAĞLIK

Rusya’dan gelişte gemideki olağandışı koşullar ve susuzluk, hastalıkların hızla yayılmasına neden olmuştu. Hastalarla sağlıklıları ayırmak yer darlığı nedeniyle mümkün olmuyordu. Hastalar yerlerde, yataksız ve birarada kalmak zorundaydılar. Bulaşıcı hastalığa yakalananları birbirlerinden ayırmak ve salgınların yayılmasını önlemek sorun oluyordu. Gelibolu’daki tam teşekküllü tek sağlık kurumu 4. Kızıl Haç hastanesiydi ve 14 Kasım’da hasta kabulüne başladı. Fransız ve Yunan hükümetlerinin yardımlarıyla da 29 Kasım 1920’de 7. Kızıl Haç Öncü Birliği ve Beyaz Haç hastanesi faaliyete geçti. İki hafta sonra da Beyaz Haç hastanesi ve 1. Piyade Birliği hastanesi Ermeni okulunun tek katlı binasında çalışmalarına başladı, fakat tüm bu hastaneler yeterli malzemeden yoksundu.

Daha sonra Yunan Kızıl Haçı 50 yataklı tam teşekküllü bir hastane kurdu. Bir ay içinde tedavi edilen hasta sayısı 2.000’e ulaştı. Bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için bir dizi önlem alındı. Çöpler yakılmaya başlandı, sıtma ile mücadele için Büyük Dere kıyılarındaki karnı ve çalılıklar düzenlendi, banyo ve dezenfekte odaları kuruldu.

Aralıkta Amerikan Kızıl Haç temsilcisi Davidson, Gelibolu’ya geldi ve beraberinde getirdiği hastane gereçleri, ilaç, gıda maddesi, çamaşır gibi malzemeleri dağıttı. Gelibolu’daki tüm yaşam boyunca en büyük yiyecek, giyecek ve çamaşır yardımı Amerikan Kızıl Haçı tarafından gerçekleştirilmiştir.

12 Nisan 1921’de kolordudaki doktorların girişimleriyle doktorlar organizasyon kurulu seçildi. General Kutepov ve Amerikan Kızıl Haçı başkanı Davidson şeref üyeliklerine seçildi. Gelibolu’da yaşanan sürede bu komite 15 toplantı yapmış, organize sorunlarının dışında, bilimsel toplantılarda 10 bilimsel bildiri okunmuştur.

TEKNİK KOL

Teknik kol Gelibolu'da pek çok çalışma yapmış, demiryolu, hastane inşaatları dışında, fırın ve iki geminin yaşayabileceği bir liman yapımını gerçekleştirmiştir. Eski Akropol'un yıkıntılarında, kolordu tiyatrosunun kurulmasına da yardımcı olmuş, mezarlık ve mezarlıkta taştan bir anıtın yapımına katkıda bulunmuştur.

Teknik alay Gelibolu'da uzun yıllar süren su tesisatı yetersizliği sorununa da çözüm getirmiştir. Elliden fazla kuyu açılmış, kentin tüm tesisatı elden geçirilerek, kolordunun su sorunu çözümlenmiştir. Bu konularda Rus mühendislerle yerel yöneticiler işbirliği yapmışlardır.

Teknik alay bunlardan başka kampın, masa, sandalye gibi gereçlerinin yapımında, sobaların kurulmasında, jimnastik sahasının, yazlık tiyatrosunun yapımında önemli yardımlarda bulunmuştur.

Araç gereç yapımı için de, büyük bir atölye kurulmuştur. Bu atölye, öncelikle kendisi için gerekli olan aletleri yaptıktan sonra, alayın gereksinimlerini de karşılamaya başlamıştır. Tamir ve bakımın yanı sıra, su fiçileri, kokartlar, kap kacak, kazan gibi gereçlerin yapımına bu atölyede başlanmıştır.

Fotoğrafçılık çalışmaları da Gelibolu'da önemli bir yer tutmaktaydı. Fotoğraf makinesi yapımında sandıklar, konserve kutuları, kırık masaların ayaklarından yararlanılmakta, 1. Kolordu'nun Gelibolu yaşamını görüntüleyen fotoğraflar dünyanın dört bir yanına dağıtılmaktaydı.

Kolordu birlikleriyle birlikte Kırım'dan 20 motorlu araç getirilmişti. Bunlar teknik alaydaki otomobil bölüğü komutasına verildi ve sağlık kurumlarının, genel karargâhın ve birliklerin çalışmalarına yardımcı oldular. Daha sonra da bir araba tamir atölyesi kurulmasına girişildi. Şubatta Fransızlar araçlar için bazı malzeme yardımında bulundular. Tüm Rusya Yerel Birliği kuruluğu benzin temininde yardımcı oluyordu. Yine de araçların tamir ve bakımları malzeme yetersizliğinden dolayı sorun yaratmıştır.

Fransızlara İstanbul'da teslim edilmeyen bir miktar tüfek ve diğer silahlar paslı ve kırık dökük bir durumdaydılar. Bunların kullanılır bir hale getirilmesi için 1. Kolordu Topçu deposu ve burada kurulan atölyede çalışmalara başlandı. Başlangıçta hiçbir gerekli araç ve gerece sahip olmayan atölye, yapılan yardımlarla, önce kendisi için gerekli araçları imal ettikten sonra, 25 Aralık 1920'de tüfek ve makineli tüfeklerin tamir ve bakımına

başladı. İki hafta içinde 182 tüfek ve bir makineli tüfek kullanılır hale getirildi. Söngü yapımı çalışmaları ise pek başarılı olmadı. Daha sonra tüfek ve diğer silahlar için yedek parça yapımına başlandı. Bu atölyede çalışan kişilerin belirli zamanlarda özel siparişler yapmalarına da izin veriliyordu.

KITA HİZMETİNİN DÜZENLENMESİ

Rusya’dan Gelibolu’ya son derece yetersiz silah, üniforma ve gereçle gelen kolordu, Kasım, Aralık ve Ocak aylarında askeri eğitime gerekli önemi verememiş, daha ziyade yerleşim ve beslenme sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. 21 Şubat 1921’de 1. Piyade Taburu’na, tüm birliklerin askeri eğitim çalışmalarına başlaması emredildi. 1921 Nisanında ise, kolordunun yaşamının az çok düzene girmesiyle, birliklerin çalışmaları da etkin bir karakter kazanmaya başladı. Piyade birliklerinin normal çalışma düzeyine girmelerine karşın, at sayısının çok az oluşu süvari birliklerinin, top ve gerekli malzemenin yokluğu ise, topçu birliklerin çok güç koşullar altında çalışmalarını sürdürmelerine neden oluyordu. Mühendislik ve Motor gibi özel birliklerin eğitiminde de gerekli araç ve cihazların yokluğu, büyük sorun yaratıyordu.

Bunlardan başka, Teknik alay bünyesinde oluşturulan telgrafçı, radyo-telgrafçı, motorcu ve telefoncu kadrolar da eğitime tabi tutuluyorlar, daha ziyade teorik çalışmalar yapıyorlardı.

Bu dönemde eğitime tabi tutulanların sayısı 3.000 civarındaydı.

Genç subaylar ise subay okullarında düzenlenen hazırlık kurslarında eğitim görüyorlar, kurs bitiminde ise Genel Karargâh subaylarından oluşan sınav komisyonları tarafından sınava tabi tutuluyorlardı.

Ayrıca, kolordu karargâhında son yıllarda yabancı literatürde yer alan askeri kitaplar çevriliyor ve çalışmalarda bunlardan yararlanılıyordu.

Baharla birlikte açık havada taktik çalışmalara, daha sonra ise tek ve iki yönlü manevralara da başlandı.

Bunların yanı sıra, gerek kampta, gerekse kentte yapılan derslerde son dünya savaşına, askeri-bilimsel sorunlara ilişkin konular da yer almaktaydı. Dört aylık süre içinde, Avrupa’daki savaşlarda gerçekleştirilen operasyonları ve çağdaş taktikleri içeren 105 ders okutuldu.

KOLORDUNUN DÜZENE SOKULMASI

Rusya'dan İstanbul'a geldikten sonra kolordu tam bir başıboşluk içindeydi. Bu orduyu bir disiplin altına almak, Bolşevizme karşı ileride yapılacak olan savaşlar için düzenli bir orduya dönüştürmek gerekiyordu. Kolorduda subay başına ortalama 1,5 er düşüyordu ve bunların karşılıklı saygı ve güven içinde bilinçli bir birlik altına alınması çok önemliydi. Bu amaçla sert komuta biçiminden, kilisenin, sanatın ve eğitimin bireysel etkisine kadar her yöntem kullanıldı.

Öncelikle askerlerin kılık ve kıyafetlerinin düzenlenmesine gidildi. Askerler yırtık giysiler içinde, kokartsız, düğmesiz geziniyorlar, askerden çok mülteciye benziyorlardı. Kentte avare dolaşıyor, hazine eşyalarını el altından satıyorlardı. Bunlara bir son vermek amacıyla, General Kutepov, orduda gerçek bir disiplinin sağlanmasını istediğini, aksine davrananları mahkemeye vereceğini bildiren bir genelge yayınladı.

Kısa sürede orduda disiplin sağlandı. Ortak yoksunluklar, ortak çalışma ve yaşam, askerler ve subaylarla, subayların kendi aralarındaki ilişkileri düzene koydu. Daha ilk günlerden itibaren askeri mahkemeler kuruldu ve bunların kararları herkese ilan edildi. Üst ve astlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi de ayrı bir sorundu. Bazı subaylar astlarına karşı keyfi davranıyorlardı. Çeşitli tarihlerde yayınlanan bildirilerle kimlerin, ne kadar ceza verebileceği belirlendi. Bu arada yapılan soruşturma anketleri de görevlerini kötüye kullanan üstlerin ortaya çıkarılmalarına yardımcı oluyordu.

7 Aralık 1920 tarihli bildiriyle de subayların kendilerine yakışan biçimde davranmaları gerektiği bildirildi. Bu arada, kolordunun bazı birliklerinde "onur mahkemeleri", ve subaylar arasında sık sık düelloya varan tartışmaları önlemek amacıyla da Özel Düello Yasası Komisyonu kuruldu. Karşılıklı ilişkileri düzenlemek amacıyla toplantı, sohbet ve ders için salonlar açıldı. Yapılan geçit törenleri kadar, kurulan okul ve tiyatrolarla, gazete ve kitaplar da, ordunun moralinin yükselmesine yardımcı olmaktaydı.

KOLORDUNUN HUKUKSAL DURUMU

Kolordunun Gelibolu'da kalış biçimi, uluslararası hukuk literatüründeki en ilginç olaylardan biridir. Yunan topraklarında, müttefik işgali bölgesinde bulunan kolordu, kendi askeri örgütlenişini, iç yönetimini, nihayet ken-

di mahkemelerini kurmayı başarmıştır. Bu da, diğer ülkelerle yapılan anlaşmalar sonucu değil, kolordunun kendi çabasıyla ve varlığını korumak amacıyla ortaya çıkan bir durumdur.

Fransız yönetimi, 17 Nisan 1921 tarihli resmi bildirisinde şöyle diyor-du: “General Vrangeli İstanbul’da kendi hükümetini kurduktan başka, Kırım’dan gelen askerleri de ordu durumunda korumak istemektedir. Böyle bir ordunun Osmanlı topraklarında varlığı uluslararası hukuka aykırıdır ve müttefik işgaliyle güç koşullarda korunabilen İstanbul ve çevresinin sükûnu ve barışı için tehlike yaratmaktadır.”

Fransızların, Rus ordusunun Gelibolu’da bağımsızlığını tanınmasında en önemli etken, birliklerde silahların korunması ve kolordu mahkemesinin işlerliydi. Fransız komutanlığının Rus ordusunu “mülteciler” olarak kabul etme ve Rusları emir altına alma girişimleri bu yüzden sonuçsuz kalmış, Fransız komutanlığı ve Yunan yönetimi özellikle mahkemelerin bağımsızlığı konusunda hiçbir sorun çıkarmamışlardır.

YÖNETİM ÇALIŞMALARI

Kolordu, Gelibolu’da hem bir ordu, hem de Antibalşevik Rusya’nın hukuksal temsilcisi durumundaydı. Bu yüzden Rus mültecilerinin gözleri hem Rusya’ya, hem de orduyu temsil eden kolorduya yönelikti. Bu nedenle, Rusların Gelibolu’daki yönetim çalışmaları, Rus ordusunun kaderi açısından çözümleyici bir önem taşımaktaydı.

Yönetim çalışmaları açısından kampı ve kenti birbirinden ayırmak gerekir. Kampta yalnızca salt bir askeri kamp yaşamı hüküm sürüyor, kentte ise Rus Merkez Komutanlığı faaliyet gösteriyordu.

Merkez komutanlığının görevleri şunlardı:

- 1) Gelibolu’ya gelen ve orada yaşayan tüm Rusların kaydı,
- 2) Sıhhiye birliklerinin düzenlenmesi,
- 3) Gelibolu’daki Rusların yerleşimi,
- 4) Kentin korunmasının düzenlenmesi ve dış düzenin sağlanması,
- 5) Rus restoran ve ticarethanelerinin gözetimi,
- 6) Kamptan gelen komutan ve diğer kişilerin denetimi,
- 7) Tutuklular için yer sağlanması ve bunların bakımı,

- 8) Disiplin bölüğünün denetimi,
- 9) Kent içinde Rusların işledikleri suçların tahkikatı,
- 10) Limanın gözetimi,
- 11) Nöbet görevinin düzenlenmesi,
- 12) Sivil, asker ve ailelerin şikâyetlerinin çözülmesi.

Başlangıçta sistemli bir biçimde çalışmayan Merkez komutanlığı, daha sonra, Yunan gümrük binalarına yerleştirildi ve buralara bayrak ve flama asıldı.

21 Kasım 1920'den 29 Ocak 1921'e kadar General-mayör Zvyagin, 29 Ocak'tan kolordunun Gelibolu'dan ayrılışına kadar da General-mayör Şteyfon, Merkez komutanlığı görevini yürüttüler.

Merkez komutanlığı, düzenin sağlanması amacıyla, kentte yaşayan tüm Rusların listesini hazırladı. Subayların ve ailelerin bir bölümü, sayıları 13'ü bulan toplu yaşam merkezlerine (okullara, mescitlere, camilere) yerleştirildi. Her binanın başına bir komutan tayin edildi ve bu komutanlar da bu merkezleri denetleyen bir generale bağlandılar. Ermeniler papazları, Türkler ise müftüleri aracılığıyla Rusların yerleşmelerine yardımcı oldular. Kent, yerleşim ve sağlık hizmetlerinin rahatlıkla görülebilmesi için, dört bölgeye ayrıldı.

Daha sonra kentin korunması ve yirmidört saat denetlenebilmesi için etkin önlemler alındı. Başlangıçtaki nöbet sisteminin yerini, çok sayıda nöbetçi gereğini ortadan kaldıran devriyeler aldı. Yerli halk, Ruslarla ve kendi aralarında çıkan çatışmalarda bu devriyeleri yardıma çağırırmaktaydı.

Tutuklananlar için tutukevlerinde yer bulmak da büyük sorun yaratıyordu. 1921 Ağustos'unda Gelibolu kentinde bulunan tutukevlerinin sayısı üçtü ve tutuklulara, herkese verilen tayin verilmekteydi.

Fransız komutanlığının Yunanlılarla doğrudan ilişki kurulmasını kesinlikle yasaklaması nedeniyle, Yunanlılarla başlangıçta yönetsel bir ilişki kurulamadı. Fakat 1920 Aralığında Yunanlılar kentin korunması, sağlık hizmetleri gibi konularda Rus komutanlığıyla doğrudan ilişkiye geçtiler ve bu andan itibaren de Yunan yönetimiyle iyi ilişkiler kuruldu. Zamanla Rumlar ve Museviler arasında ayırım yapmayan Rusların yönetimine karşı güven giderek arttı. Gelibolu'da hukuksal durumları çok kötü olan Türkler de bu tarafsız yönetimden yararlandılar.

Sonraları politik durumun Anadolu'da Yunanlılar aleyhine gelişmesi ve Türklerin sık sık ayaklanmaları sonucu Yunanlılar sinirli bir hava içine girdilerse de, ilişkiler bozulmadı.

KOLORDUNUN DÜZENLENİŞİ

Önceleri Kırım'ın boşaltılması daha sonra da, İstanbul'a ve Gelibolu'ya geliş sırasında, ordunun bozulan düzenini, eldeki asker ve araçlara göre yeniden düzenlemek gerekiyordu. Kozak birlikleri, Fransız komutanlığınca Limni adasına ve Çatalca'ya yerleştirildiğinden, bu birlikler düzenleme dışında tutuldu. Tüm kolordu, o zamana dek 1. Ordu Komutanlığı görevinde bulunan General Kutepov emrine verildi.

19 Kasım'da yayınlanan emirle kolordu yönetimi şöyle düzenleniyordu:

- 1) 1. Kolordu Yönetim Karargâhı.
- 2) 1. Piyade Tümeni.
- 3) Atlı Tümen.
- 4) Teknik Alay.

Bunlardan ayrı olarak, Kırım'da kurulmuş olan askeri okullar ve Topçu Okulu da Gelibolu'da yavaş yavaş düzene sokuldu. Bu okulların dışında, bir süre sonra, mühendislik ve süvari okulları da açıldı. Ocak ortasında da Sivastopol'dan gelen Topçu Okulu faaliyete geçti.

Mühendis subayların bilgilerini arttırmak amacıyla 20 Nisan'da Subay Mühendislik Okulu ve Lu okulun bünyesinde Demiryolu Bölümü çalışmalara başladı. Ocak ayında açılan Subay Eskrim ve Jimnastik Okulu da fiziksel gelişimi sağlamayı amaçlıyordu.

Bunların dışında, gereken ölçüde bazı yardımcı birlikler ve kuruluşlar da kolordu bünyesinde oluşturuluyordu. Örneğin erzağın kampa taşınması için Fransız komutanlığı tarafından verilen 50 taşıma aracı ve katırlar kolordunun ağırlık kolunu oluşturdu.

Ocak ayında da ordudan ayrılmak isteyenler için bir “mülteci taburu” kuruldu.

ASKERİ EĞİTİM ÇALIŞMALARI

1921 Ekiminde, 1. Kolordu'da, ikisi Gelibolu'da kurulmuş olan 6 askeri okul bulunuyordu. Bu okullar şunlardı:

- 1) Konstantinov Askeri Okulu,
- 2) Aleksandrov Askeri Okulu,
- 3) General Kornilov Askeri Okulu,
- 4) Nikolaevsko-Alekseev Mühendislik Okulu,
- 5) Sergiev Topçu Okulu,
- 6) Nikolaev Süvari Okulu,

Gelibolu'da sınırlı maddi koşullarda askeri okullara fazlaca bir para ayırmak olanak dışıydı ve harb okulu öğrencilerine ayda 1 ruble 26 kapik tutarında bir maaş ödenmekteydi.

Gelibolu'da oluşturulan okullar başlangıçta çok güç koşullarda çalışmak zorunda kaldılar. Öğrenciler kent dolayındaki mağaralarda, yıkık mescitlerde ve hamamlarda barınmak zorunda kalıyorlardı. Daha sonra Rus komutanlığının çabalarıyla, her okulu aynı yerde toplayabilecek yerleşim birimlerine yerleşme olanağı bulundu. Toptancı ambarları, yıkık eski Türk kışlaları bu iş için kullanıldı. Süvari Okulu ve Kornilov Okulu da derviş tekkelerine yerleştirildi.

Bu binalar genellikle soğuk, rutubetli, sıkışık ve pisti. Öğrenciler taş zeminde yatıyorlardı. Yatakhane-yemekhane ve sınıf görevini aynı salon gördüğünden, öğrenciler 24 saati aynı yerde geçirmek zorunda kalıyorlardı. Eylül ayında Sergiev ve Kornilov askeri okulları, Fransız komutanlığının isteği üzerine kent dışındaki kampa taşındı.

Öğretim üyesi sayısı Kırım'a kıyasla % 44 oranında azalmıştı. Örneğin bir okulda 14 öğretmenden yalnızca ikisi kalmıştı. Gelibolu'daki subaylar ise, genellikle askeri okullarda eğitim-öğretim çalışmalarına katılmak istemiyorlardı. Çünkü bu görev, onlara hiçbir avantaj sağlamadığı gibi, diğer görevlerden daha yorucuydu. 1920 Aralıkından, 1921 Ekim'ine kadar, Gelibolu'da kurulan okullarda subayların % 61'i görev aldı ve bunlardan % 70'i daha sonra karargâh görevine geçti. Bu nedenle, okullardaki çalışmalar pedagojik açıdan çok güç koşullarda sürdürülmekteydi.

Bariş zamanı bu okullara en az orta öğrenim görmüş öğrenciler kabul edilirken, daha sonra, gelişen olumsuz koşullarda bu düzey düşmüştü. Gelibolu’da yalnızca Topçu Okulu en az orta öğrenim görmüş olanları kabul ediyordu. Öbürleri ise, öğrenimi daha alt düzeyde olanları da kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Bu okullara başvurmak için ortalama yaş, barış zamanı 19 iken, Gelibolu’da 21’e yükselmişti.

Başlangıçta masa, sandalye ve yazı tahtasının bile bulunmadığı sınıflarda dersler sürdürülmeye çalışıldı. Şubat ayı sonunda yapılan mali yardımla, Mart ayı ortalarında düzenli bir öğretime geçilebildi. Önceleri haftada 12-15 saat olarak düzenlenen ders saatleri, daha sonra günde yedi saate çıktı. Öğrencilerin yaklaşık % 35’i derslere, su ve odun taşıma, nöbet ve kolluk görevleri nedeniyle katılamıyordu. Havaaların soğuk gitmesi de dersleri büyük ölçüde engelliyordu. Ancak havalar düzeldikten sonra açık havada ve aydınlık sınıflarda düzgün bir biçimde çalışmaya başlandıysa da, gerekli cihaz ve kroki yokluğundan dolayı, özel konumu olan mühendislik ve topçu okullarında dersler çok güç yürütülebiliyordu. Zamanla tesviye, marangozluk ve resimden anlayan öğrencilerin çabalarıyla araç, gereç ve krokilerin yapımına başlandı. Havaaların düzelmesiyle birlikte açık havada, topografya, taktik ve istihkâm dersleri ve çalışmaları başladı.

Normal ders programlarında, son dünya savaşının ve politik yaşamın ortaya koyduğu değişiklikler de yapılıyordu. Her kursun sonunda sınav yapılıyor ve üç kursu bitirerek diploma alabilmek için genellikle 27 aylık bir süre gerekiyordu.

Silahlı eğitim çalışmalarına ise ancak Aralık sonunda başlanabildi. Tüfek, top, at, atış eğitimi için gerekli araçların yokluğundan dolayı büyük sorunlarla karşılaşıldı. Sık yağan yağmurlar nedeniyle toprak elverişli olmadığından taktik alan çalışması girişimleri de başarısızlıkla sonuçlandı. Nisan ayından başlayarak havaaların düzelmesiyle arazi çalışması için uygun bir ortam oluştu. Fakat yine de, tüfek, at ve mühimmat yokluğu nedeniyle bu çalışmalar günde iki-üç saat yapılıyor, programlar çok kısa tutuluyordu. Zaten öğrencilerin % 97’si birliklerinde teorik olarak askerlik eğitimi görmüş ve savaşlara fiilen katılmış kişilerdi.

Gelibolu’da yapılan eğitim çalışmalarının yanı sıra gerçekleştirilen pedagojik çalışmalar sonucu, öğrencilerde ahlâksal ve moral açıdan her hangi bir düşüşe rastlanmadığı gibi, bir intihar vakasının dışında, psikolojik rahatsızlıklara da rastlanmamıştır. Öğrenciler arasında ölüm oranı, kazalar

dahil 0,008 olup, genel olarak geçirilen sıtma dışında, başkaca bir bulaşıcı hastalık gözlenmemiştir.

ASKERİ KURLAR VE OKULLAR

Askeri kurslar, genellikle genç subayların ilgisini çeken genel konulara yönelikti. Örneğin, askeri-yönetimsel görevlere hazırlanan genç subaylara verilen yönetim kursları programlarından bazıları şunlardı:

1) Genel, Pedagojik ve Askeri Psikoloji, 2) Tarih, 3) Edebiyat 4) Rusya'da Siyasal ve Ulusal Sorunlar, 5) Tarımsal Sorunlar, 6) Telgraf, 7) Ekonomi Politik, 8) Yönetim Kurumları Tarihi vb. Tüm bu genel karakterdeki konuların yanı sıra, okullarda ve kurslarda uzmanlaşmaya yönelim de gözlemleniyordu.

Subay okullarında piyadeler için de çeşitli kurslar açıldı. Taktik, Topçuluk, Askeri Coğrafya, Harp Tarihi, İstatistik, Psikoloji, Topoğrafya gibi sistematik kurslar, bunlar arasında yer almaktaydı.

25 Nisan 1921'de Konstantinov Askeri Okulu'nda 6 ay süreli subay kursları açıldı ve Askeri Coğrafya, İstihkâm, Askeri Yönetim, Topçuluk, Rus Ordusu Tarihi gibi dersler verildi. Bu arada, eğitim düzeyi düşük subaylar için de Rus Dili, Fizik, Aritmetik, Tarih ve Coğrafya kursları düzenlendi.

Gelibolu'da ilk olarak kurmay subaylık kurslarıyla faaliyete geçen ve 20 Nisan'da ilk mezunlarını veren Subay Topçu Okulu'nda topçuluk sorunları üzerine daktiloyle çoğaltılan yayınlar yapılmaktaydı. 7 Temmuz'da bu okul bünyesinde 1. Topçu Tugayı Üst Subay Yönetim Kursları açıldı ve 60 kişinin katıldığı kurslar iki ay sürdü.

1 Nisan 1921'de de Süvari Okulu hızlandırılmış subay kursları açtı. Günde 5 saat süren kurslarda Taktik, Topoğrafya, Top, Yönetim, At Binme Kuramı vb. dersler gösterilmekteydi.

15 Mayıs'ta açılan bir yıl süreli Mühendislik Okulu'nda ise çok çeşitli dersler okutulmaktaydı.

11 Nisan 1921'de Gelibolu'da kurulan Sahra Radyo-Telgraf Okulu, Kırım'daki Radyo-Telgraf Okulu'nun bir devamı olup, Fizik, Elektro-Teknik, Radyo-Telgraf gibi dersler okutulmaktaydı.

GENEL KÜLTÜR KURLARI

Gelibolu’ya yerleşen kolordunun büyük bölümü iyi eğitim görmüş, aydın kişilerden oluşmuştu ve okuma yazma bilmeyenlerin oranı çok düşüktü. Bu, kültürel çalışmaların başlatılmasını gerektiren bir durumdu ve özellikle yüksek öğretim kurumlarında öğretim üyeliği yapan kişilerin girişimleriyle gerçekleştirildi.

İlk olarak en yeni Rus Edebiyatı, Kilise Tarihi, Meteoroloji kursları açıldı. 28 Şubat’ta başlayan bu kurslara 400 kişi katıldı. Başlangıçta, kitap, kâğıt, kalem azlığından dolayı pek çok güçlükle karşılaşıldıysa da, daha sonra komutanlığa yapılan yardımlarla durum düzeldi. Kurslar günde üç saate çıkarıldı ve kurs süreleri uzatıldı. Genel kültürün artırılmasını amaçlayan bu kurslar 29 Ağustos’a, kolordu birliklerinin Slav ülkelerine nakledilişine kadar sürdü.

Genel kültür kurslarının yanısıra yabancı dil ve muhasebe kursları da önemli bir yere sahipti. İngilizce, Almanca, Yunanca, Fransızca ve Türkçenin öğretildiği bu kurslar, öğrencilerin bilgisine göre dört değişik kurda verilmekteydi.

ÇOCUKLARIN EĞİTİMİ

Gelibolu’da bulunan çocukların sayısı 300-500 arasında değişmekteydi ve bunların beslenme ve yerleşim sorunlarının çözümünü Amerikan Kızıl Haçı üstlenmişti. Buna karşın, bu güç koşullardan olumsuz yönde etkilenen çocukların eğitimleri ve yetiştirilmeleri de önemli bir sorun olarak ortaya çıkıyordu. Öncelikle öksüz çocukların bakımı için ana okulu ve kreş kurularak 19 çocuk burada bakıma alındı.

Okuma çağında pek çok çocuğun bulunması nedeniyle de, okul açma zorunluluğu baş gösterdi ve çocuklar gruplara ayrılarak Amerikan Kızıl Haçı beslenme merkezinin bulunduğu çadırdaki bir ortaokul açıldı. Başlangıçta çok güç koşullarda süren eğitim daha sonra, gerekli araçların sağlanması ve pedagojik kurulum oluşturulmasıyla normale döndü. Okul daha sonra kentteki küçük bir Türk evine ve bunun karşısındaki bir çadıra taşındı. Mart ile Ekim arasında ortaokul birinci ders yılını tamamladı ve bu arada iki yeni sınıf daha açıldı. Bu okulda, Rus yüksek okullarında ve orta öğretim kuruluşlarında görev almış öğretmenler ders vermekteydiler ve burada, Rusya’daki ders programları aynen uygulanmaktaydı.

Çocuklar dersler dışında, sık sık edebiyat geceleri, sergiler düzenliyor, kurulan jimnastik sahasında spor yarışmaları yapıyorlardı.

ASKERİ MAHKEME

Kırım'ın tahliyesi, ordunun olduğu kadar, askeri mahkemenin varlığı ve geçerliliği sorunlarını da ortaya çıkarmaktaydı. Yargı organlarının yokluğu, İstanbul'da düzeltilmesi olanaksız birçok olayın ortaya çıkmasına neden olmuş, çok kötü koşullarda yaşayan Ruslar, hırsızlık ve yağmaya girişerek silahlarını satmışlardı. Bu nedenle, Gelibolu'da askeri mahkemelerin faaliyetlerine büyük önem verildi. 3. Kolordu ve Donanma mahkemeleri dışında, subaylar için haysiyet divanları ve askeri seferi mahkemeler de faaliyet gösterdiler. Fakat Kırım'dan gelenlerin bir bölümünün asker, diğer bölümünün ise sivil mülteci olması birçok karışıklığa yol açıyordu. Ayrıca, tutuklular ve mahkûmlar için yer sorunu büyüktü ve kolordu mahkemesinin yerleştiği bina da yargı etkinlikleri açısından çok yetersizdi.

Yine de Gelibolu'da mahkemelerin başarılı ve etkili olduğu söylenebilir. Yunan yönetiminin ve savcılığının Rus mahkemelerine duyduğu güven, hemen tüm engelleri ortadan kaldırmaktaydı ve askeri mahkemelerde yerli halk, Rusların işledikleri suçlara karşı özellikle korunuyordu.

2 Kasım 1920'den Ekim 1921'e kadar kolordu mahkemesinde bakılan dava sayısı 343'tü ve bunların büyük bölümü sarhoşluk, kavga gibi sükûneti ihlâl davalarıydı. Kolorduda 1 Ocak 1921'de 9.540 subay, 15.617 asker, 569 memur ve 142 doktor olmak üzere toplam 25.868 kişi bulunuyordu ve yapılan istatistiklere göre, bu güç döneminde, kolorduda suç oranı 0,009'dur.

MEZARLIK

Gelibolu'ya gelişin ilk günlerinde, içinde bulunulan olumsuz koşullar ve salgın hastalık, birçok kişinin ölümüne yol açtı ve bunlar büyük ve küçük Rus mezarlıklarına gömüldüler. Bu iki mezarlığa gömülenlerin sayısı 27'yi bulmuştu. Daha sonra Rusların buralara gömülmesinden vazgeçildi ve yerel makamlar, kentin dışında, eski Türk mezarlığının kuzeydoğu bölgesinde bir toprak parçasını bu işe ayırdılar. Fakat arazi sahibinin karşı çıkması üzerine, Ermeni patriği ölülerin eski mezarlığa gömülmesine izin verdi. Söylentilere göre, bu mezarlığa Kırım savaşında esir düşen Ruslar gömülmüştü ve hastaları ziyaret ederken tifoya yakalanarak ölen General-mayör A.M. Şifner-Markeviç'in mezarı da burada bulunuyordu. Bu mezarlığın da kısa sürede dolması üzerine, Şubat ayından başlanarak mezarlığın düzenlenmesi için komutanlıkça harekete geçildi. Mezarlık temizlendi ve çitle çevrildi, demir haçlar ve isimleri belirten yazılar düzenlendi. Daha

sonra General Kutepov’un emriyle düzenlenen proje yarışması sonucunda, ölenler anısına bir anıt yapımına başlandı. Anıtın açılış töreni 16 Temmuz’da yapıldı. Törende hazır bulunan Türk müftüsü de yaptığı konuşmada, “Müslüman bir kişi için her mezarlığın kutsal olduğunu, fakat yurtları için savaşan askerlerin mezarlıklarının, hangi dinden olurlarsa olsunlar, özellikle kutsal olduğunu” belirtti. Bu mezarlığa toplam 255 kişi gömüldü.

Kampta bulunan mezarlıklardan Piyade Bölüğü Mezarlığı’nda da bir anıt bulunuyordu ve burada 24 kişi gömülmüştü. Süvari Mezarlığı’nda ise 14 kişi gömülüydü.

KİLİSE

Gelibolu’da kilise yaşamının biçimi ve içeriği, birçok yenilemeyen engele karşın kendiliğinden oluşmuştur. Kilisenin başlangıçtaki ve daha sonraki işlevi, burada bulunan ordu mensuplarının ruhsal istemlerinin tatmininden ibaretti ve Tanrı inancı Gelibolu’da orduyu manevi çöküntüden kurtarmıştır.

Gelibolu’ya gelişlerinde Ruslar, metropolit Konstantin’e dinsel görevlerinin yerine getirilmesine yardımcı olması için başvuruda bulundular. Metropolit Ruslara bu konuda büyük destek oldu ve onların büyük tapınıktan yararlanmalarını sağladı.

Kampta yaşayan birlikler zamanla büyük çadırlarda ibadet yerleri kurarak buralar için gerekli araçları temin etmeye başladılar. Ressamlar kömürle ve kalemle ikonlar çizerek, subaylar tahtadan haç, sacdan lambalar yaparak bu çalışmalara katıldılar ve kısa sürede kampta 7 ibadet yeri kuruldu ve her birlik kendi korosunu oluşturdu. Bu korolar, notasız olarak eski ve yeni kilise eserlerini okuyorlar ve ibadetin daha güzel ve görkemli geçmesini sağlıyorlardı. Bu arada çok sayıda rahip de kampa gelerek göreve başladı.

Gelibolu kentinde ise Süvari Askeri Okulu ve General Vrangeli Lisesi çadırdan ibadet yerlerine sahipti. Askeri okullardan biri bir mescitte yerleşmiş ve orada bir ibadet yeri oluşturmuştu. Tüm dini faaliyetlerin merkezi ise Gelibolu’daki “garnizon” ibadet yeri, yani Yunan tapınağı idi.

Büyük bayramlarda Rumlar ve Ruslar metropolit Konstantin’in başkanlığında toplanıyor ve yapılan büyük dinsel törenler, yerel halkın büyük ilgisini çekiyordu. Ermeni ruhanileri de Ruslara bu konularda her bakımdan yardımcı oluyordu.

YAYIN VE EDEBİ FAALİYETLER

Olumsuz koşullara karşın, dergi ve gazete yayını hemen hemen Gelibolu'ya gelindiği andan itibaren başladı. Hiçbir ticari amaç gütmeyen bu gazete ve dergilerin ömrü genellikle çok kısa oluyordu. İlk gazete her gün, ikincisi ise haftada bir kez çıkıyordu. Bunlar, İstanbul'daki gazetelerden yüksek komutanlıkça elde edilen bilgilerden, Rus ve Fransız radyolarından derlenen haberleri vermekteydiler. Bu iki gazete de iki ay sonra gerekli araçların yokluğu nedeniyle kapandı. Daha sonra da "Sözlü Gazete"nin ortaya çıkmasıyla gazete yayını sona erdi ve dergicilik ön plana çıktı.

İlk basılan dergi, teknik güçlükler nedeniyle yalnızca tek sayı çıkartılabilen, "Eşafot" adlı bir mizah dergisiydi. Daktiloda yazılmış olarak 48 nüsha yayınlandı. Sekiz sayfa idi ve kalemle çizilmiş iki üç resim de bulunuyordu. Aynı resimleri 48 kez çizen ressamın çabasına şaşmamak elde değildir.

Diğer yayıncılar da boya, mürekkep, kâğıt ve yer yokluğuyla savaştılar ve bunları güç de olsa yendiler. Dergiler arasında başlayan yarış sonucunda, 1921 ortalarında kolorduda, düzensiz de olsa, ondan fazla dergi çıkıyordu.

Bu dergilerde yazılan şiirlerde, çekilen acılar, yurt hasreti, Bolşeviklere olan nefret dile getiriliyordu. Karikatürlerde ise yaşamın ve toplumsal ilişkilerin gülünç yanları ortaya konuyordu.

SANATÇILAR VE SERGİLER

Başlangıçta sanatçıların güç koşullardan dolayı herhangi bir sanatsal çalışma göstermelerine olanak yoktu ve sanatçılar ellerine geçirebildikleri şeylerle sanatlarını icra edebiliyorlardı. Fakat sonraları, yaşam koşulları düzeldikçe, sanatsal gruplar da oluştu.

20 Mart'ta organizasyon toplantısı yapıldı ve kentte 1. Kolordu sanatçıları için stüdyo kurulması çalışmalarına başlandı. 43 sanatçı bir grup kurdu. Boya, fırça, kâğıt, kalem vb. sağlandı. Her hafta çarşamba ve cumartesi saat 5.00'ten 9.00'a kadar küçük bir Ermeni evinde toplanılmaya başlandı.

1 Temmuz'dan itibaren kampta 20 kişilik bir stüdyo ve 38 kişinin kaydolduğu kurslarla, Gelibolu'da 62 kişinin kaydolduğu kurslar faaliyete geçti. Fakat gerek stüdyoların, gerekse gerekli araçların kötülüğü yüzün-

den bu etkinliklere katılanların sayısı hızla azaldı ve geriye yalnızca bu işe çok meraklı kişiler kaldı.

18 Temmuz’da Gelibolu’da bir barakada pazar-fuar açıldı. Bu, sanatsal bir sergiden çok, satışa yönelik bir sergiydi.

Daha sonra ise sanatsal bir sergi de açıldı. Rus yardımlaşma örgütleri Washington’a, bir sergiye göndermek amacıyla sanatçıların bazı tablolarını satın aldılar. Bunlar genellikle Rusların Gelibolu yaşamını canlandıran tablolardı. Sergiyi 1989 kişi ziyaret etti ve sergiye katılan 235 sanatçıdan 82’sinin eseri satıldı. Elde edilen gelirle yeni gereçler ve materyaller alınması yoluna gidildi. Sergide en fazla dikkati çeken eserler, konserve kutularından müzik aletleri, sabundan satranç takımları, elle çizilmiş oyun kâğıtları gibi, tatbiki sanatlara ait olanlardı. Sergiden sonra sanatçılar birçok özel sipariş de aldılar.

SPOR

Gelibolu’da sportif etkinlikler, öncelikle, 14 Ocak 1921’de Jimnastik-Eskrim Okulu’nun kurulmasıyla başlar. Bu okul, eski Petrograd Jimnastik Okulu’nun programına göre faaliyet gösteriyordu ve askerlerin fiziksel gelişim düzeylerini yükseltmeyi, sporu tüm kolordu birliklerinde yerleştirmeyi amaçlıyordu.

Başlangıçta soğuk hava, kuvvetli rüzgâr ve herhangi bir sportif gerecin bulunmaması nedeniyle etkinlikler çok olumsuz koşullarda sürmekteydi. Çok sonra kolordu komutanlığınca çeşitli araç ve gereç yardımıyla bulundu.

20 Şubat’ta 93 subayın katılmasıyla ilk kurs toplandı. Jimnastik giysileri dikildi, jimnastik sahası hazırlandı. Kurs yöneticileri Petersburg Jimnastik Okulu’nu bitiren subaylardı ve çalışmalar günlük, belirlenmiş bir programa göre yapılmaktaydı. Dersler pratik ve teorik olmak üzere iki bölümde toplanmıştı. Jimnastik, atletizm, su sporları, boks, güreş, pratik dersler arasında yer almaktaydı. Anatomi, fizyoloji, jimnastik, eskrim ve spor kuramı ise kûramsal dersleri oluşturuyordu. Cumartesileri disiplin ve pedagoji komitesi toplanıyordu.

Okulun birinci sınıfında 76 kişi okuyordu ve kurslara devam edenlerin hepsinde fiziksel gelişim ilk aylardan itibaren göze çarpmaya başlıyordu. Daha sonra okula girmek isteyenlerin çokluğundan dolayı giriş sınavları da yapılmaya başlandı ve öğrenci kadrosu 148 subaya çıktı.

Mart ayında özellikle futbol takımları kurulduğunu görüyoruz. Kolordu bünyesinde, bu dönemde oluşturulan futbol takımlarının sayısı 23'ü bulmuştu ve futbolcular hava koşullarına aldırmaksızın çalışmalarını sürdürüyorlardı. 30 Mart'ta ise tüm futbol takımlarının katılımıyla 1. Kolordu Kupası maçları düzenlenerek, Mart, Nisan ve Mayıs ayları içinde yapılacak bu maçlar için bir fikstür düzenlendi. Çok renkli geçen bu karşılaşmaları, ara sıra Türkler, Rumlar ve Senegalliler de seyirci olarak izliyorlardı. Bu arada Fransızlarla futbol karşılaşmaları da yapılıyor.

Temmuz ayında düzenlenen 1. Kolordu Atletizm Müsabakalarına 220 atlet katıldı. Uluslararası standartların göz önünde tutulduğu bu müsabakalarda 100 m., 1500 m. koşuları, 1500 m. yürüyüş, uzun atlama, yüksek atlama, sırkla yüksek atlama, cirit atma, disk atma, çekiç atma müsabakalarıyla, yüzme, kule atlama, sutopu gibi su sporları da yer almaktaydı.

Çocuklar için de ayrıca spor faaliyetleri düzenleniyordu. Erkek çocuklar, 9-16 gruplarında, 5 ayrı gruba ayrılmışlardı. Kız çocukları için de ayrı bir grup oluşturulmuştu. Çalışmalara katılacak çocuklar doktor kontrolünden geçiyor ve haftada üç saatlik programlarla yetiştiriliyorlardı.

KİTAP

Kitap okuma isteği, yerleşim ve beslenme sorunlarının çözülmesinden hemen sonra, belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştı. Bunu karşılamak için ilk girişim, 1921 Şubatında Rus Toplumsal Örgütü'nün İstanbul'dan gönderdiği 800 kitapla başladı ve 14 Mart'ta bir kütüphane açıldı. Kitaplar ücretsiz olarak kişilere değil, gruplara veriliyordu. Rus klasiklerinin yanı sıra Fransız klasikleri de çok fazla ilgi çekmekteydi.

Bunun yanı sıra bir de okuma salonu açılarak 9.00-15.00 arasında okuyuculara açık tutuldu.

HABERLEŞME VE "SÖZLÜ GAZETE"

Kolordunun Gelibolu'ya ilk geldiği dönemde, haberleşme olanakları son derece yetersizdi. Gazeteler çok geç ve az sayıda geliyordu. Verilen emirle, birliklerde ordu mensuplarının olaylardan haberdar olabilmeleri, gazetelerin dağıtılması ve olayların yorumlanabilmesi amacıyla haberleşme merkezleri kurulması istendiyse de, bir çok nedenden dolayı gerçekleştirilemedi.

Kolordu karargâhına İstanbul’dan gazetelerin gelmesiyle durum biraz düzeldi. Bu gazetelerin bir bölümü sokaklarda duvarlara asılıyor, diğer bir bölümü de haberleşme merkezlerine dağıtılıyordu. Nisan ayında, General Kutepov’un emriyle, genç subayların gruplar oluşturarak askerlere gazete okumaları tebliğ edildi. Daha sonra, toplumsal kuruluşların etkinlikleriyle durum daha da düzeldi ve İstanbul’dan düzenli olarak haftada bir kez gazete getirilmeye başlandı. Yine de gazete sayısı çok yetersizdi.

“Obşçee Delo”, “Rul”, “Novaya Russkaya Jizn”, “Presse du Soir” İstanbul’dan getirilen gazetelerdi. Çok seyrek olarak Besarabya’dan da gazete geliyordu.

Gelibolu’da çıkartılan gazetelerden yalnızca “Ogni” iki ay süreyle etkinliğini sürdürebildi. Diğerleri çeşitli nedenlerden dolayı etkinliklerini kısa sürede kesmek zorunda kaldılar.

Kolordunun olaylardan haberdar olabilmesi için, kolordu karargâhında günlük haber bülteni yayınlanmaya başladı. Bu bültende, Gelibolu’da bulunan radyo istasyonu aracılığıyla Sovyet radyolarından alınan haberler ve kolorduya ilişkin genelgelerle, İstanbul’dan doğrudan doğruya gelen haberler yer almaktaydı.

Kolordu bünyesinde bulunan gazetecilerin girişimleriyle “Sözlü Gazete” organize edildi. Bunun yönetimini, Gelibolu’da bulunan toplumsal örgütlerin temsilcileri üzerlerine aldılar. “Sözlü Gazete”nin ilk seansı 29 Mart’ta, Fransızların dağıtım konusundaki ultimatolarını verişlerinin ikinci günü yapıldı. Gündem, Fransız komutanlığınca öne sürülen sorunlar, özellikle, Brezilya ve Sovdepya’ya gönderilme konusuydu. Bu seansın gördüğü ilgi üzerine, seansların haftada iki kez yapılması kararlaştırıldı. Daha sonra da toplantıların yapıldığı okuma salonunun çok az kişi alabilmesi nedeniyle, seansların askeri okullarda ve alaylarda tekrarlanmasına karar verildi. Sonraları sözlü gazetenin etkinliklerine siyasal eğitim de katılarak genişletildi. “Sözlü Gazete”, olayları ve kişileri objektif ve çok yönlü olarak, apolitik bir biçimde değerlendirmeye özel bir çaba göstermekteydi.

“Sözlü Gazete” için herhangi bir sansür söz konusu değildi. Gazete yöneticileri, üst düzeyde bulunan kişiler değil, redaksiyon kuruluydu. Bu da gazetenin daha bağımsız davranmasını sağlıyordu. Yalnızca bir kez, yöneticilerle redaksiyon heyeti arasında, ordunun geçmişteki hatalarının tartışıldığı seanstan sonra anlaşmazlık çıktı. Kolordu karargâh komutanı, gazete yöneticilerinden, kolordu birlikleri arasında bölünme yaratabilecek durumlardan kaçınılması ricasında bulundu.

Bu son derece olumlu ortamda “Sözlü Gazete” seansları 24 Mart’tan 1 Aralık’a kadar sürdü. Bu süre içinde 180 seansta 500’den fazla haber ve yorum okundu. Bunlardan 105’i kentte, 55’i kampta, 20’si de askeri okullarda gerçekleştirildi. “Sözlü Gazete”, tüm eksikliklerine karşın, Gelibolu’da Rus ordusunun yaşamında çok önemli bir yer tutar.

TİYATRO VE MÜZİK

Yerleşimin ve beslenme sorunlarının çözüme kavuşmasından hemen sonra, kolorduda tiyatro kurma girişimleri de başlamıştır. Kolordu karargâhının sinema makinesi ile film gösterme çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, kış süresince, orduda bulunan şarkıcıların ve müzisyenlerin amatör gösterileri ön plana çıkmıştır.

Baharla birlikte, hemen her birlikte, tiyatro kurma düşüncesi doğmaya başladı. Markov alayında, Mart ayı başlarında, kabare karakterinde küçük bir tiyatro grubu oluştu. Alayda tesadüfen bulunan birkaç operet sanatçısı da, basit sahne koşullarına uygun oyunlar oynamaya başladı.

Gelibolu’da tiyatro sezonunun açılış günü olarak Paskalya’nın ikinci gününü kabul edebiliriz. Bu tarihte hemen her alayda tiyatro grupları faaliyete geçti. Kolordu tiyatrosu kentteki yazlık tiyatrodaki oyunlar sahneye koydu. Ayrıca yazlık kamp tiyatrosunda da ayrı bir tiyatro grubu oluşturulmuştu.

Kolordu tiyatrosu, en büyük tiyatro grubunu oluşturuyordu ve askerler arasında da bulunan 30 kadar amatör ve profesyonel oyuncudan kuruluydu. Bunlar, önce tiyatro için uygun bir yer buldular ve temizleyerek düzenlediler, repertuarlarını hazırladılar, Kolordu komutanlığı ve Kızıl Haç’tan da kıyafet ve gereç yardımı alarak faaliyete geçtiler.

Yıkıntılar arasında kurulmuş olan kent tiyatrosu 1000, kamp tiyatrosu ise 2500 kişilikti. Tiyatrolar haftada 3-4 yeni oyun sahneye koyuyorlardı. Zamanla bu oyunların kalitesi de yükseldi. İlk ciddi oyun, kostümleri ve dekorları İstanbul’dan getirtilen, A. Tolstoy’un “Çar Feodor İvanoviç”iydi. Kolordu tiyatrosu, Gelibolu’da, aralarında Çehov, Gogol, Ostrovskiy gibi tanınmış yazarların oyunları da bulunan 80’den fazla oyun sahneye koymuştur.

Alay tiyatroları ise oyunlarını daha çok güldürüler ve günlük olaylar üzerine kurduklarından, daha kolay etkinlik gösterebiliyorlardı. Tüm alay tiyatroları içinde en önemli yeri, başlarında profesyonel taşra artistlerinin

bulunduğu 10 kişilik Drozdov tiyatrosu alıyordu. Bu tiyatro, geniş kitlelere değil, ince zevklere sesleniyor ve gerçek sanatı yansıtıyordu.

Tiyatrolar genellikle ücretsiz olarak temsiller veriyorlardı ve kolordu yaşamında çok önemli kültürel etkilere sahiptiler.

Tiyatronun yanısıra müzikle ilgilenenler de bir grup oluşturdular ve bir sextet kuruldu. Bu grup Yunan kulübünde özel konserler veriyor ve sık sık çevredeki köy ve kasabalara turneler düzenliyordu.

Her alayda ve tüm askeri okullarda şarkı koroları oluşturulmuştu. Bunlar kilise şarkıları dışında, yerel halkın da katıldığı konserler düzenliyorlardı. En iyi alay koroları Alekseev ve Kornilov korolarıydı. Kolordu bünyesinde de büyük bir karma koro oluşturulmuştu. Dört ay sonra dağılan bu koro da Yunan kulüplerinde özel konserler veriyordu.

Gelibolu’daki ilk konser, Kornilov alay korosunun Ermeni kilisesinde Gelibolu’ya gelişlerinin üçüncü gününde verdikleri dini konserdi. Türk ve Rum ahalî de bu konseri izlemişti. Daha sonra da Kornilov korosu Rum kilisesinde, Ermeni okulunda ve Yunan kulübünde çeşitli konserler vermiştir.

Bölgede müzikal aletlerin bulunmayışı, müzikal yaşamın gelişimini büyük ölçüde engellemiştir. Buna karşın, bazı birliklerde, orkestra kuruluşları için girişimler yapılmış ve Teknik alay, çok ucuza aldığı eski nefesli çalgıları onararak konserler vermiştir.

KOLORDUNUN TOPLUMSAL YAŞAMI

Gelibolu’da açlık ve yerleşim sorunlarının çözümünden hemen sonra, kolordu katmanları Kırım’ın boşaltılmasından dolayı uğradıkları düşünsel ve moral şaşkınlıktan kurtulmaya başladılar. Bunun sonucu olarak da Mart ayından başlayarak, kolordu bünyesinde, kültürel ve toplumsal etkinliklerde bulunan gruplar oluşmaya başladı. Resimli edebî dergiler, tiyatro grupları çalışmalar yapmaya başladı, akademik grup, tarımcılar grubu, tıpçılar grubu, Gelibolu Rus Mühendisler Birliği gibi bilimsel grupların yanı sıra, satranççılar, fotoğrafçılar da ayrı gruplar oluşturdular. Gelibolu’da oluşturulan grupların sayısı, sportif gruplar dışında onbeşi buluyordu ve bunların üye sayıları da toplam iki bin dolayındaydı. Tüm bu kuruluşların dış ülkelerle temas kurabilme çabaları genellikle çok yetersiz kalmış, yalnızca Yunanistan’la ilişki kurularak, bazı dernek üyelerinin davet üzerine Atina ve Edirne’ye gitmeleri mümkün olabilmiştir.

Bu arada, sık sık Rus yazarlarını anma toplantıları da düzenleniyor, eserleri okunuyordu. Örneğin Dostoevskiy'in 100. doğum yıldönümü Gelibolu'da çok görkemli törenlerle kutlanmış, yapılan dini törenden sonra, düzenlenen bir toplantıda, romanlarından bazı bölümler sahneye konmuştur.

27 Eylül'de de "Gelibolulular Derneği" kurulması için çalışmalara başlanmış, 22 Kasım'da yapılan ikinci oturumda tüzük kabul edilmiştir. 26 Kasım'da yapılan ilk kongrede dernek konseyi oluşturularak, General Vrangeli derneği şerefi üyesi seçilmiştir.

KOLORDUNUN EKONOMİK GİRİŞİMLERİ

Gelibolu'da, Kırım'ın güç koşullarından sonra yiyecek bolluğuyla karşılaşan Ruslar (babadan kalma saatler, değerli eşyalar gibi...) ellerinde bulunan son eşyaları da satmak durumunda kaldılar.

Zamanla bazı malul subaylar kentin merkezindeki boş mağazalardan birinde komisyoncu dükkânı açtılar. Burada açık artırmalı satışlar yapıyorlardı ve bu mağazaların sayısı kısa sürede arttı. Fakat Rusların ellerindeki malların tükenmesine esas olan neden, kentin ana ticaret merkezinde bulunan bitpazarıydı. Yerel halk, çevredeki sakinler, Fransız gemiciler, Sene-galliler buranın baş müşterileriydiler. M. Kemal Paşa'nın ajanları ise silah ve üniforma satın alıyorlardı. Sonunda komutanlık Rusların ellerindeki değerli eşyaların ve silahların satışını önlemek için bitpazarını yasakladıysa da bu arada, Rusların pek çok değerli eşyası da elden çıkmış oldu.

Daha sonra ise bazı girişimci kişiler dükkân ve restoran açmaya başladılar. Dükkânlar genellikle yine Ruslarla alış veriş yapmaktaydılar. Kısa sürede kentte açılan üç restorana ise çoğunlukla yabancılar gelmekteydi. Buralarda Rus votkası ve kabare türü müzik bulunuyordu.

Yapılan en iyi ve yararlı girişim, Gelibolu'nun merkezinde iki katlı bir binanın kiralanarak, üst katının kütüphane ve okuma salonu, alt katının ise yemekhane yapılmasıydı. Burada ucuz yemek de veriliyordu.

Ocağın ortasında kentte bir grup subayın girişimiyle bir Rus fırını açıldı ve beyaz Rus ekmeği pişirilmeye başlandı. Bunlardan başka, kentte, küçük bir ayakkabı, çizme tamir atölyesi, çamaşırhane, terzi ve berber de açıldı.

Aralığın sonunda Başkomutanlığın emriyle kolordu dükkânlarının kuruluşuna geçildi. 1. Ocak’tan itibaren merkez kamp dükkânları açıldı. Bu arada dostluk kooperatifleri yaratma düşüncesi de belirdi. Şubat başında birliklerden yetkili kişiler tüzük projesi üzerinde çalışmaya başladılar. Tüzüğün hazırlanmasından ve Kolordu komutanlığınca onaylanmasından sonra kooperatif “1. Ordu Kooperatifi” adı altında çalışmaya başladı. Başlangıçta 500 üyesi olan kooperatifin yönetim kurulu seçildi ve çalışma planı hazırlandı. Kooperatifin garnizon yemekhanesini, fırını ve komisyon mağazasını yönetmesi, mağazalardan başka, berber dükkânı ile subayların şapka ve diğer gereksinimlerini karşılayan bir atölye kurması öngörüldü. Kooperatifin elinde bu iş için 100 lira bulunuyordu. İstanbul’a giden kooperatif üyelerine 2700 drahmi değerinde mal verildi ve bunların satışından elde edilen paralar kooperatifin ana sermayesini oluşturdu. Kooperatifin merkez mağazası 1 Eylül’e kadar ortalama ayda 24.349 drahmilik satış yaptı.

Drahminin değerinin sık sık inip çıkması, toptancıların az krediyle mal vermeleri, Yunan yönetiminin ticari engellemeleri gibi kooperatifin çalışmasını engelleyen pek çok unsur vardı.

Gelibolu’da asıl para birimi olarak drahmi kullanılıyor, fakat en yakın büyük ticaret merkezi olan İstanbul’da lira ve piastır geçiyordu. Bu iki para biriminin borsadaki değişimleri birbirini son derece etkiliyor, bu da kooperatifin kurucularını güç durumda bırakıyordu.

Bunlara karşın kooperatif kolordu mensuplarının en büyük ticari girişimi olarak Gelibolu’daki yaşamda büyük rol oynuyor, önemli ölçüde ucuz ve iyi mal tedarik edebiliyordu. Boşaltmanın başlamasından sonra, 21 Kasım 1921’de çalışmasını durduran kooperatif her ne kadar başarılı idiyse de, Rusların yaptıkları alışverişin ancak % 10’luk bir bölümü burada gerçekleşmiştir.

TOPLUMSAL KURULUŞLARIN ETKİNLİKLERİ

Gelibolu’da toplumsal yardım kuruluşlarının çalışmaları Rusların Gelibolu’daki yaşamlarında önemli rol oynar. Bu kuruluşların yardımları beslenme, çeşitli atölyelerin, tiyatroların ve eğitim kuruluşlarının düzenlenmesi biçimindeydi.

Rusya dışında yaşayan Ruslara yardım amacıyla kurulmuş olan Tüm Rusya Yerel Birliği ve Tüm Rusya Kentler Birliği kuruluşları bu yardım-

larda en etkin olan kuruluşlardı. Bunların kentte kurdukları irtibat büroları, Rusların dünya ile bağlantılarını sağlamaktaydı.

Gelibolu'daki yardım kuruluşlarının etkinlikleri, genellikle, beslenme, kültür, parasal konulardaki yardımlarla, atölyelerin kurulması doğrultusundaydı. Tüm Rusya Yerel Birliği, en gerekli maddelerin imalat fiyatına satıldığı bir mağaza da açmıştı.

Tüm Rusya Yerel Birliği, ilk olarak 22 Mart'ta "Merkez Öğrenim Atölyesi" açtı. Burada marangozluk, dülgerlik, tesviye, ayakkabı ve çizme yapımı öğretilmekteydi. Amerikan Kızıl Haçı'nın yardımıyla da bir dikiş atölyesi kuruldu.

Ayakkabı-çizme atölyesi 25 usta ve 3 kalfalık kadrosuyla 5 Ağustos'a kadar çalıştı. Bu süre 1.600 çizme, 5.000 tamirat yapıldı ve bunlardan % 2'si yerel halka aitti. Ustalar günde 5 saat parasız çalışıyorlar, üç saat ise özel siparişlerin yapımını gerçekleştiriyorlardı.

Marangoz ve ağaç işleri atölyesi 6 usta ve 1 kalfayla açıldı. Nisan sonunda bu sayı 15'e çıktı. Usta ve kalfalar ayakkabı-çizme atölyesiyle aynı koşullarda çalışmaktaydılar.

1 Ağustos'ta kapanan bu atölyenin çalışanları, bu tarihten sonra mülteci konumuna geçerek, marangozluk ve ağaç işleri arteli kurdular ve Yunan yöneticiler aracılığıyla Podosto dağları çevresinde büyük bir inşaat işi aldılar.

Tesviye-mekanik atölyesi, açılışında 3 ustaya sahipti. Temmuz ortalarında 10 usta ve 2 kalfa görev aldı. Bu ay içinde otomobil kaportası tamiri için vulkanizasyon bölümü de açıldı.

Dikiş atölyesinin açılışında 15 dikiş makinesi bulunmaktaydı ve bunlar Gelibolu'daki Amerikan Kızılhaçı temsilcilerince sağlanmıştı. Fakat burada, yalnızca kadınlar ve çocuklar için giyim eşyaları dikilebiliyordu. Erkek elbisesi ya da üniforma dikimi Kızıl Haç tarafından yasaklanmıştı. Temmuz'da 10 makine geri alındı. Atölyeden kentte bulunan 90 kadar bayan yararlanabiliyordu. Temmuz başında Tüm Rusya Yerel Birliği'nin desteğiyle bir atölye kuruldu. Bu atölye ayakkabı, çizme ve şapka gibi gereksinimleri büyük ölçüde karşılıyordu. Atölyede 18-20 usta bulunuyordu.

Mülteci Taburunda Tüm Rusya Yerel Birliği'nin araç ve gereç yardımıyla Mart ayında dikiş atölyesi ve çizme atölyesi açıldı. Aynı birlik, Mart

ayı sonunda, 1. Piyade Taburu hastanesinde de tesviye, marangoz ve çizme atölyeleri de açtı, buralarda 16 usta çalışıyordu.

İkinci Süvari Alayında da Temmuz sonlarında Tüm Rusya Yerel Birliği’nin girişimleriyle bir çizme atölyesi açıldı ve boşaltma sırasında alayla birlikte Sırbistan’a gönderildi.

Toplumsal örgütlerin maddi yardımları son derece değişik bir karakter taşımaktaydı. 1 Ekim’e kadar, yönetim toplam 12.200 liralık bir maddi yardımda bulunmuştu. Toplumsal yardım kuruluşlarınca kurulan merkezlerden çocuklar, hastalar, iyileşme dönemindekiler ve öğrenciler yararlanabiliyorlardı. Ayrıca buralardan askeri okullara da beslenme için maddi yardım yapılıyordu. Gelibolu’da ve kampta bulunan Rusların % 6,10-6,17’si bu merkezlerden yararlanmaktaydılar. Tüm Rusya Yerel Birliği’nin bu beslenme merkezlerinde 60 hemşire, aşçı ve aylıklı memur çalışmaktaydı. İş, para ve giyecek konusundaki yardımlar çok sınırlı bir kesime seslenmekle birlikte, bu kuruluşların kültür ve eğitim konularındaki yardımları tüm kolorduya yansımaktaydı.

Gazete sağlanmasından tiyatroya kadar tüm kültürel ve eğitsel girişimler, bu kuruluşların yardımlarından şu ya da bu biçimde yararlanmaktaydılar. Yalnız, bu yardımlardan yararlanabilmek için yapılan girişimlerin gerçekleşmeye başlamış olması veya yeterince güçlü ve yaşayabilecek bir duruma gelmiş olması gerekliydi. Yabancı dil kursları, asker kütüphanesi ve okuma salonu en çok yardım alan girişimlerdi. Bunlardan başka, kent tiyatrosu, kamp tiyatrosu, resim-müzik stüdyoları gibi birçok kültürel girişimler de Tüm Rusya Yerel Birliği ve Tüm Rusya Kentler Birliği tarafından desteklenmekteydi. Tüm bu kuruluşlara yapılan yardımların tutarı 5.823 lirayı buluyordu.

Bu kuruluşlar tarafından Gelibolu’da yapılan ilk girişim büyük bir mağazadır. Burada, Rusların kente gelişinden sonra fiyatları artıran yerel tüccarlara karşı, maliyet fiyatına temel ihtiyaç maddeleri satılmaktaydı. Fakat İstanbul’dan yeterli miktarda malın gelmeyişi bu mağazanın çalışmasını engelliyordu. Bu nedenle mağaza giderek etkinliğini yitirdi ve 1 Ekim’de kapandı.

Toplumsal kuruluşların Gelibolu’da 1 Nisan’dan 1 Ekim’e kadar yaptıkları harcama 32.000 lirayı buluyordu. Bu kuruluşlarda toplam 400 kişi çalışıyor ve ayda 1-20 lira kazanç sağlıyorlardı. Bunlardan başka, parasız mektup gönderme, danışma bürcuları, kolordu bayramlarının düzenlenmesine yardım gibi pek çok etkinlikleri de vardı.

YABANCI YARDIMI

Gelibolu'da Ruslara yapılan yardım A.B.D., Belçika ve Uluslararası Kızıl Haç tarafından gerçekleştiriliyordu. Belçika yardımı, 1921 Mayıs'ında, kap-kacak, giysi, çamaşır gibi eşya yardımı olarak gerçekleştirildi ve bunlar genellikle kadınlara, çocuklara ve gönüllü hemşirelere dağıtıldı. Belçikalılar daha sonra doğrudan yardımda bulunmayıp Amerikan Kızıl Haçı aracılığıyla ilaç ve yiyecek yardımında bulundular.

Uluslararası Kızıl Haç, Temmuz ayından başlayarak, çocukların ve kadınların beslenmesini üzerine aldı. O zamana kadar bu işi Amerikan Kızıl Haçı ve Fransızlar gerçekleştiriyorlardı. Bu kuruluşlar arasında Amerikan Kızıl Haçı, Kırım'ın boşaltılmasından itibaren Ruslara en etkin yiyecek ve giyecek yardımını gerçekleştirmekteydi ve bunu 1921 Eylülü sonuna kadar da bunu sürdürdü.

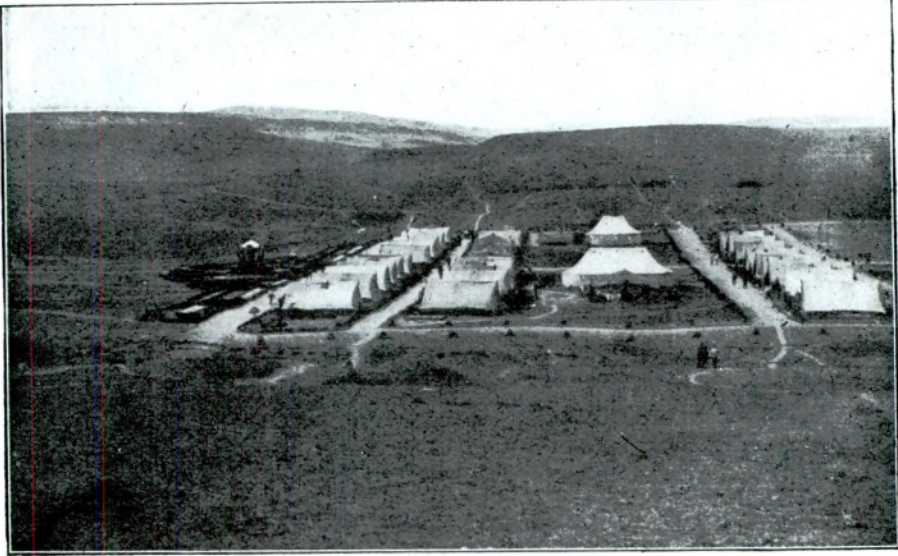
Amerikan yardımı, 27 Aralık 1920'de "Yalta" gemisinin Gelibolu limanına gelişiyle başlar. Bu tarihten 1 Ağustos 1921'e kadar yapılan yardımın tutarı 1.500 tondur. Aylık ortalama yardım miktarı 200 ton olup, bunun 60 tonu gıda maddesidir. Bunlar, seyyar hastahanelere, hastalara, iyileşme devresindeki kadın ve çocuklara öncelikle dağıtılmaktaydı.

İlk yardım maddeleri ilaç ve yataktı. Şubat ortalarında 1500 yatak getirildi ve 6 hastane açıldı. Yazın ise, akciğer hastaları için sanatoryum ve özel doğum çadırları kuruldu. Şubat sonundan itibaren yiyecek ve eşya alımı ve dağıtımı için kurulan özel bir bayanlar yönetimi oluşturuldu.

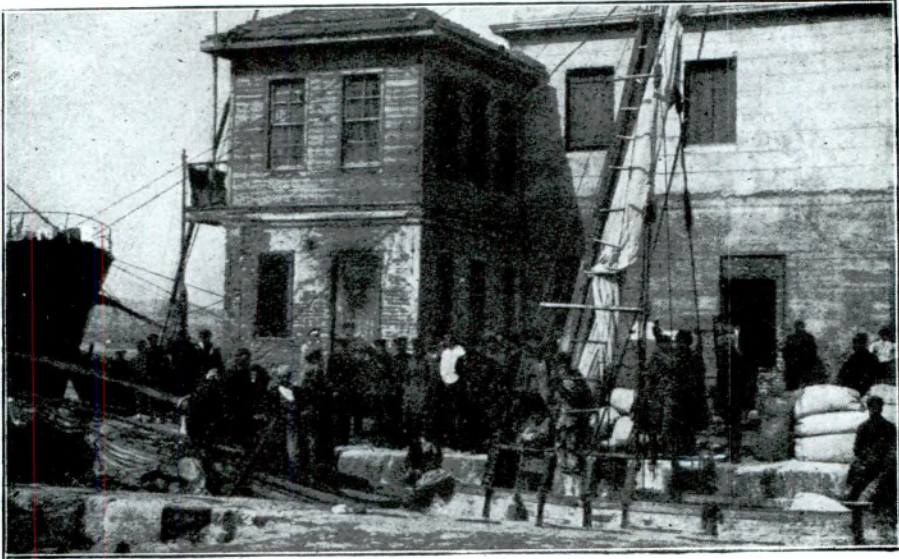
Çocuklar, çocuk bakımevinin yanına kurulan beslenme merkezlerinden yararlanmaktaydılar ve bunların sayısı 180 kadardı. Süt emme çağındaki çocukların, küçüklerin sayıları 100 kadardı ve ayrı bir grup oluşturuyorlardı. Çocuk bakımevi, açılış ve gelişimini Amerikan Kızıl Haçı'na borçludur.

KADINLAR VE ÇOCUKLAR

Kırım'da Bolşeviklere karşı savaşıyan askerler ani boşaltma durumu ortaya çıktığında iki seçenekle karşı karşıya kaldılar: Ya ailelerini Kırım'da bırakmak ya da onları da kendileriyle birlikte sonu belirsiz bir yolculuğa çıkarmak. Bir bölümü ailelerini ve çocuklarını riske atmamak için Kırım'da bıraktılar. Aileleri Kırım dışında olanlar için ise zaten hiçbir olasılık söz konusu değildi. Gemilere binenlerin bir bölümü asker aileleri,

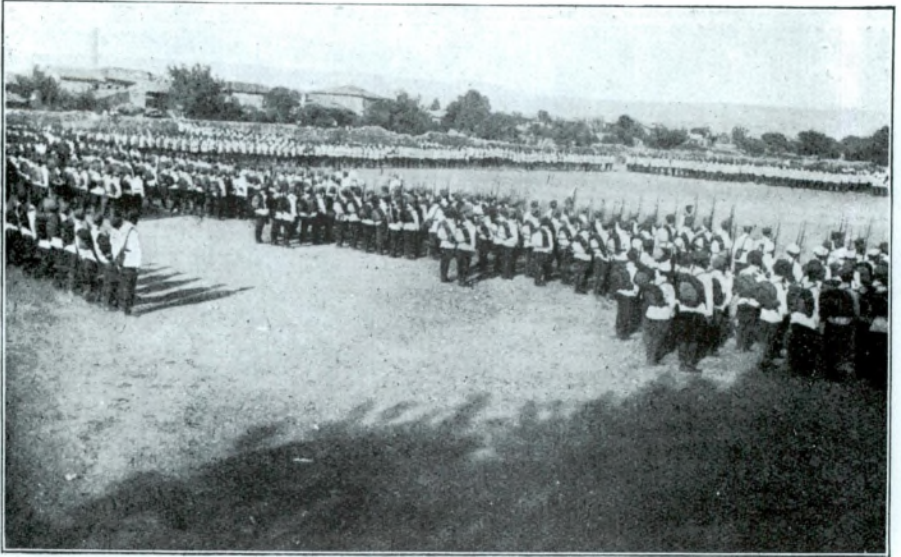
Res. 1 — Kornilov Alayı Kampı

Res. 2 — Gıda Yardımının Gemiden boşaltılışı

Res. 3 – Kentte beslenme merkezi

Res. 4 – Kentte Geçit Töreni

Res. 5 – Kolordu Karargâh Binası

Res. 6 – Mühendislik Okulunda Ders

Res. 7 — Subay Topçu Okulu

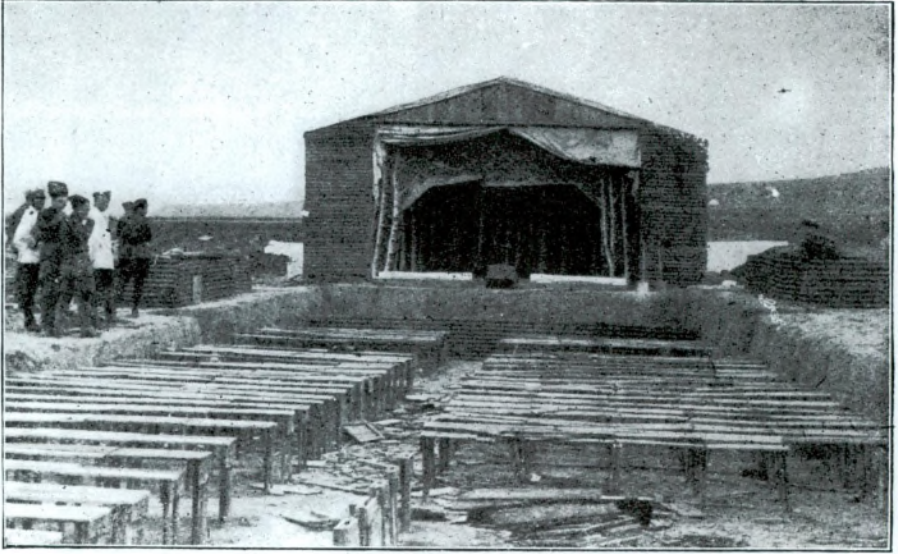
Res. 8 — Kız çocuklarının jimnastik çalışması

Res. 9 – Rus Mezarlığının genel görünümü

Res. 10 – Piyade tümeni mezarlığındaki anıt

Res. 11 — Kamp Tiyatrosu

Res. 12 — İlk Suvari Birliğinin Sırbistana Hareketi

büyük çoğunluğu ise mülteci kadın ve çocuklardı. Bunların büyük bölümü İstanbul’da kaldı, yalnızca 1. Kolordu askerlerinin aileleri Gelibolu’ya yerleşti.

Gemilerdeki pislik, gıdasızlık ve sıkışıklıktan sonra Gelibolu’da açık hava, soğuk ve yağmur onları bekliyordu. Türkler ve Rumlar onlara evlerinin odalarını açtılar, yıkıntılarda, kulübemsi yerlerde bir süre yaşadıkten sonra, yapılan girişimler sonucu daha uygun yerlere yerleştirildiler. Toplu yaşam merkezi biçiminde düzenlenen bu yerlerde, tuvaletlerin, yemekhanelerin düzenlenmesi, yatak, masa ve tabure sağlanması için kolordu komutanlığınca yardımda bulunuldu.

Yurtlara yerleşimde yerli ahalinin de büyük yardımı oldu. Türk müftüsü, toplu yaşam merkezi olarak camilere kadın ve çocukların sığınabilmeleri için yardımcı oldu. 13 merkezden 5’i camiydi. Yalnız ramazan bayramında, müftünün ricası üzerine camilerden birisini boşaltmak gerektil. Merkezlerde toplam 225 kadın ve 79 çocuk barınıyordu.

Kolordudaki toplam kadın sayısı 1100 kadardı ve aşağı yukarı kolordunun nüfusunun % 5’ini oluşturuyordu. Kadın nüfusunun % 77’si kentte, % 23’ü kampta yaşıyordu.

Kadınlar ailenin geçiminde önemli rol oynuyorlardı. Fransızlarca verilen tayından ayrı olarak Amerikan Kızıl Haçı’ndan da besin yardımı alıyorlardı. Bunların bir bölümünü satarak aile bütçesine katkıda bulunuyorlar, ayrıca birkaç drahmi karşılığında ufak tefek işler de bulabiliyorlardı.

Başlangıçta kadınlar, ticaret yapmak için küçük tezgâhlarda satış yapıyorlar veya yerel kahvelerden birinde yarım liraya çalışıyorlardı. Jimnastik giysilerinin dikimi, çamaşır yıkama, kurullarda görev alma gibi işler, kadınların aile yaşamındaki önemlerini arttırıyordu. Kadınlar ayrıca atölyelerde ve komitelerde de görev alıyorlardı. Dul kadınların büyük bir bölümü de Gelibolu’da evleniyordu. Yalnızca kentte evlenenlerin sayısı 49’u buluyordu.

Çocukların toplam sayısı 320 idi ve tüm kolordunun %1,3’ünü oluşturmaktaydı. Gelibolu’da 12 Şubat’la 1 Eylül arasında doğan çocuk sayısı 100’dü. Gelibolu’daki olumsuz koşullar çocukların hem sağlıklarını hem de ruhsal yaşamlarını olumsuz yönde etkilemekteydi.

Çocuklar su taşıma, yiyecek için sıra bekleme, çamaşır yıkama gibi işler yapıyorlardı. Kitapları ve oyuncakları yoktu. Yerel ahalinin çocuklarıy-

la diyalog kuramıyorlardı. Bu bakımdan Şubat ayında kurulan çocuk bakım evi ve Martta çalışmalarına başlayan okul çok gerekliydi. Okulda okuyanların sayısı 208'di.

Küçük çocukların hemen hepsi kampta yaşamaktaydı. Bunlar için Drozdov alayında beslenme merkezi açılmıştı. Çocuklarda tüm gıda yardımlarına karşın beslenme yetersizlikleri ortaya çıkıyordu. Kırım'daki savaşın ve Gelibolu'daki ağır yaşam koşullarının çocukların psikolojisi üzerinde son derece olumsuz izlenimler bıraktığı izleniyordu. Bunlar normal koşullarda yetişen çocuklara göre çok daha ağırbaşlı davranmaktaydılar.

KAMP YAŞAMI

Kamp yaşamında güç işler genellikle subaylara yüklenmişti. Kampın kurulması, kentten çadırların getirilmesi, kurulması, odun ve su taşıma, yiyecek ve giyecek sağlanması gibi işler onların göreviydi. Özellikle taşıma işi hiçbir yük aracının bulunmadığı ilk günlerde çok ağırdı. Kampın kurulmasından sonra ranzaların yapımı gerekiyordu ve hiçbir araç ve gereç yoktu. Bunun için gruplar halinde ormana gidiliyor, getirilen genç ağaçlardan ve dallardan yatak örülüyordu. Dağıtılan yiyeceğin bir bölümünün çiğ olarak dağıtılması gerektiğinden, herkes kendi yiyeceğini toprağa kazı-mış ocaklarda kendisi pişirmek zorunda kalıyordu. En fazla harcanan gıda maddeleri pirinç ve mısır unuydu. İlkbaharda en çok kaplumbağa çorbası yeniyordu.

Subaylar ufak tefek ihtiyaçlarını giderebilecekleri bir para kazanmak için kente odun taşıyarak satıyorlardı. Bu odunların fiyatı niteliğine göre değişiyordu. Yazın ise odunların bir bölümü deniz kenarından toplanarak yemek pişirmekte kullanılıyordu. Kampta en güç iş çamaşır yıkamaktı. Özellikle kışın ayazda bu iş çok güçtü. Yazın ise daha kolaylaşıyor, hatta zevkli bir iş haline geliyordu.

Kampta en önemli iş yemek dağıtımıydı. Yiyecekler önce 4 ya da 5 kişilik gruplara dağıtılıyor, daha sonra bunlar da kendi aralarında, bazen kura çekerek adil bir dağıtım sağlıyorlardı.

Geceleri, kışın siyasal durum üzerine sert tartışmalar yapılıyordu. Yazın ise tiyatro, futbol, "Sözlü Gazete", dersler ve anayurda dönüş üzerine yapılan söyleşiler, şakalar, vakit geçirme araçlarıydı. Geceler daha eğlence-li geçiyor, sık sık ordunun geleceği üzerine söylentiler dolaşüyor ve tartışma konusu oluyordu.

İlkbaharda futbol turnuvası kampa büyük bir canlılık getirdi. Genel kültür kursları, “Sözlü Gazete” de kamp yaşamında önemli bir yere sahiptirler.

Kamp yaşamı süvari birliklerinin Sırbistan’a, piyade birliklerinin ise Bulgaristan’a gitmesinden sonra sönükleşti. Bu arada yiyecek yardımı da azalmıştı.

Bu yüzden kamp sakinleri gereksinmelerini karşılayabilmek için daha güç, fakat daha kârlı olan odun kömürü satışına yöneldiler.

Sonbahar yağmurlarıyla birlikte kamp tamamen durgunlaştı. Alekseev alayının ayrılmasıyla genel kültür kursları, daha sonra da “Sözlü Gazete” seansları kesildi, 25 Kasım’dan sonra da tümüyle dağıldı.

KENTTE YAŞAM

Gelibolu tipik bir Türk kıyı kasabası görünümündeydi. Demiryolu, elektrik, sinema, gazete yoktu. Çeşme başlarında Türk kadınları sıraya girerek şakalaşıyor, gülüşüyorlar, erkekler de kahvehanelerde saatlerce oturmayı seviyorlardı. Arada bir kasabada deve kervanlarına da rastlanıyordu. Akşamları minarelerden mollaların tekdüze ve acıklı ezanları duyuluyordu. Türklerin yanı sıra, Yunanlılar da oldukça fazlaydı. Onların orijinal elbiseli rahiplerine, telaşlı tacirlerine, kep ve hakili jandarmalarına, kibirli subaylarına sık sık rastlamak mümkündü.

Kolordu Gelibolu’ya vardığında ve birlikler kente yerleştiğinde Ruslarla birlikte kentteki nüfus dağılımı şöyleydi:

Ruslar 8.400 % 45, Rumlar 4.300 % 23, Türkler 2.900 % 15, Museviler 1.400 % 8, Ermeniler 900 % 5, Senegalliler 800 % 4.

Kamptan gelenlerle birlikte nüfus artıyor ve kent Ruslarla doluyordu. Rusça tabelalar, afişler, bildiriler her yerde göze çarpıyor, her yerde Rusça konuşmalar duyuluyordu. Kısa zamanda bazı Rusça sözcükler, yerli halk arasında da kullanılmaya başlandı. Buna karşın, “kardaş”, “efendi”, “ekmek”, “yok”, “yaman” gibi Türkçe sözcükler de, Rusların gündelik konuşmalarında iştiliyordu.

Esmer, kırmızı fesli Senegalliler de kentte ayrı bir grup oluşturuyorlardı ve Ruslarla dostane ilişkiler içindeydiler.

Kentte yaşam genellikle erken başlıyordu. Saat 6.00-7.00 gibi komutanlıkta ve fırın önlerinde kalabalıklar toplanıyor, kamptan odun ve kömür

taşıyıcı dizileri uzanıyor, çeşmelerde kuyruklar oluşuyordu. Saat 8.00-9.00 gibi eğitime giden öğrenci subayların marşları duyuluyor, her yerde çalışma ve öğrenim başlıyordu. Genellikle öğleyin 12.00-14.00 arası yemek yeniyordu. Daha sonra dinleniliyor, öğleden sonraki çalışmanın ardından akşamleyin 5.00-6.00 gibi yemek yeniliyordu. Bu saatten sonra, derslere, "Sözlü Gazete" seanslarına, tiyatrolara ve gezmeye gidiliyordu. Deniz kıyısı, Türk ve Rus mezarlığı en fazla gezilen yerlerdi.

Kentteki en canlı merkezler kolordu komutanlığı, Tüm Rusya Yerel Birliği Temsilciliği ve Amerikan Kızıl Haçı deposuydu.

Kent, özellikle kolordu mensuplarının maaş aldıkları gün canlanıyordu. Özellikle kamptan gelen Ruslar ticaret merkezini dolduruyorlardı. Akşamları restoranlar da doluyordu. Saat 10.00-11.00'den sonra sokağa çıkma yasağı vardı.

Yazın Ruslar deniz kenarında, plajda vakit geçiriyorlar, uzun yüzme sezonundan yararlanıyorlardı. Denize girmeye komutanlıkça 9 Mayıs'tan itibaren izin verilmişti.

Gelibolu'yla dış dünya arasında, yalnızca gemi seferleri aracılığıyla ilişki kurulabiliyordu.

Arasıra Yunan gemileri, her hafta pazar günleri de posta, yiyecek ve İstanbul'da bulunan Rusları getiren Rus deniz araçları geliyordu. Bunlar genellikle de iki gün sonra İstanbul'a dönüyorlardı. Fransızlar, mülteci durumunda bulunan Ruslardan başkalarının İstanbul'a gitmeleri için vize vermiyorlardı.

Genelde kent yaşamı kamp yaşamından daha renkli ve ilginçti.

ORDUNUN RUHSAL DURUMU VE SÖYLENTİLER

Gelibolu'da bulunan Rusların yaşamları, değişik izlenim, olay ve söylentilerle koşullanmaktaydı. Gemiler Gelibolu kıyılarına yanaştıklarında, gemilerdeki birliklerin karşısına iç karartıcı ve tekdüze bir manzara çıkmıştı. Kent ölü bir görünümdeydi. Yalnızca binalardan birinde dalgalanan Yunan bayrağı kentte yaşamın var olduğunu gösteriyordu. Soğuk, hafif bir sonbahar yağmuru sıkıntıyı arttırıyordu. Sivastopol'la karşılaştırıldığında çelişki o denli büyüktü ki, insanlar gemi pisliğinden ve karanlıktan kurtulacaklarına dahi sevinemediler.

İskelede ve sokaklarda kent sakinleri meraklı bakışlarla Rusları inceliyorlar, Ruslar ise şaşkın, yağmurdan nereye sığınacaklarını bilmeden, omuzlarında eşyalarıyla duruyorlardı.

Bir iki hafta sonra, yaşam düzene girdiğinde Ruslar hukuksal durumlarını tartışmaya başladılar. “Biz kimiz? Mülteci miyiz, yoksa ordu muyuz?” sorusu herkesi meşgul ediyordu. Ordunun, başlangıçtaki, partial, hemen hemen silahsız, askeri örgütlenmeden yoksun görünümü bu soruyu “mülteci” olarak yanıtlıyordu. Ordunun bir bölümü için savaş yitirilmiş ve bitmişti. Bazıları ise hâlâ savaşçı ruhu koruyordu. Üçüncü bir bölüm için ise Gelibolu, Bolşeviklerle yapılan savaşın güç bir aşamasından başka bir şey değildi.

Fakat herkes için Gelibolu, iç savaşın tehlikelerinden uzak bir yerdı. Cephe, yarın için ölüm korkusu yoktu ve yorgun sınırlar dinleniyordu. Ama bütün bunlar, “Yarın ne olacağız?” sorusuna bir yanıt getiremiyordu.

Ordunun ilerideki varlığından da umut kesilmişti. Bu yüzden Gelibolu’nun güç koşulları altında yaşamak zorunda kalınması hoşnutsuzluk yaratıyordu. Şose yapımı, yeni yapıların kurulması gibi işler, gereksiz bir çaba gibi gözüktüyordu. Gelibolu’da uygulanan sert disiplin de mırıldanmalara yol açıyordu. Kıta hizmeti çalışmaları da yararsız görülüyor ve “askercilik oynama” olarak yorumlanıyordu. Fakat zamanla bu “oyun” tüm orduyu sarmaya başladı.

Bu arada “Bolşeviklere karşı uluslararası bir çıkarına harekâtı” söylentisi yayılmaya başladı. Fakat zamanla bunun gerçek olmadığı ortaya çıktı. Çünkü İngiltere, Rusya ile anlaşmaya hazırlanıyordu.

Daha başka söylentiler de yayılıyordu: Ruslardan Afrika’daki Fransız kolonilerinin savunmasında yararlanma, Bolşeviklere karşı Romen orduyuyla birlikte harekete geçme vb.

Fakat bunlar Ruslar tarafından hoş karşılanmayan söylentilerdi. Kimse ne lejyon askeri olmayı, ne de Romanya’nın yararına, Rusya’nın zararına olacak bir harekâta katılmayı istemiyordu. Bu arada, genelkurmay karargâh komutanı da Rus ordusunun yalnızca Bolşeviklere karşı savaşacağını, bunun dışında başka bir amaçla kullanılmasının mümkün olmadığını belirten bir bildiri yayınladı. Aralık ayı böylelikle geçti.

Başkomutanın gelişi de yeni bir şey getirmedi. Ordunun müttefikler tarafından tanınması işi de açıklığa kavuşmadı. Aslında bu tanınma, bir-

çokları için manevi açıdan bir önem taşımıyordu. Ordunun tanınması, bu kişiler için yalnızca, daha iyi koşullarda yaşayabilme olarak değerlendiriliyordu.

Noelden kısa bir süre önce, Sovyet Rusya'da General Brusilov'un gerçekleştirdiği bir ayaklanma söylentisi yayıldı. Lenin'in ve Trotskiy'in bilinmeyen bir yere kaçtıkları, Moskova'da yeni bir hükümetin olduğu gibi haberler heyecan yaratıyor, fakat bunların gerçek olmadığı kısa bir süre sonra anlaşıyordu. Bu arada güç fiziksel çalışma sınırları yıpratıyor, disiplin anlamsızlaşıyor, ordunun geleceği karanlık görünüyordu.

Gelibolu'da yurt özlemi her geçen gün artıyor, konuşmalar hep Rusya üzerine yoğunlaşıyordu. Bu yurt sevgisi, orduyu çöküntüden kurtaran en büyük etkendi.

Şubat'ta başkomutan yeniden geldi. Bu kez onu mülteci topluluğu değil, disiplinli bir ordu karşıladı ve onun Rusya'ya kısa zamanda dönme vaatleri, ordunun bu yol'daki inancını arttırdı. Gidişinden birkaç gün sonra, Sovyet radyosu Kronştadt'ın ayaklandığını bildiriyordu. Gelibolu'daki kolordu, kuzeydeki bu savaşı gazete ve radyolarla adeta yaşıyordu. Müttefikleri bu savaşa katılmaları için kendilerine gemi vermedikleri için suçluyorlar, Kronştadtlıların savaşı kaybetmelerinden korkuyorlardı. Bu arada Bizerte limanındaki Rus donanmasının Limni ve Gelibolu'ya hareket ettiği (kolorduyu Rusya'ya götürmek üzere) söylentisi coşku yarattı.

Fakat sonunda gerçekler ortaya çıktı. Donanma hâlâ Bizerte'deydi ve Sovyet radyosu Kronştadt'ın düştüğünü bildiriyordu. Bu haber herkeste bir moral çöküntüsü yarattı ve yurda dönme hayallerini yıktı. Fakat baharın gelişi ordunun moralini tekrar yükseltti. Disiplin ve kıta görevi artık o denli anlamsız gelmiyordu. Yapılan dini törenler ve bayramlar moralin yükselmesinde olumlu rol oynuyorlardı.

Fransızların Rusları ordu değil, mülteci kabul ettikleri haberi bile ordunun moralini bozmadı. 27 Mart'ta, Gelibolu'da Fransız karargâhı binasına asılan bildiride, orduya tâyin verilemeyeceği tehdidiyle, ordunun ya Brezilya'ya gitmesi, ya da Sovyetler Birliği'ne geri gönderilmesi gerektiği bildiriliyordu. Bu çok can sıkıcı bir olaydı. Fakat başta başkomutan Kutepov olmak üzere hiç kimse buna aldırmadı.

Kısa bir süre sonra üç bacalı "Rion" zırhlısı isteyenleri Brezilya'ya götürmek üzere limana geldi. Brezilya'ya gidenlerin çok azı kolordudan,

büyük bölümü ise İstanbul’dan gelen mültecilerdi. Bu, orduda üzücü bir olay olarak karşılandı.

İstanbul’daki Bolşevik temsilcilerin tutuklanması haberini, Fransız hükümetinin 17 Nisan tarihli “üstlerin emirlerine uymama ve Bakû’ye geri dönme” çağrıları izledi. 23 Mayıs’ta kolordu komutanlığı “mültecilik” sorununu bir hamlede çözmek amacıyla, isteyenlerin üç gün içinde mülteci konumuna geçebileceklerini belirten bir bildiri yayınladı. Bu bildiri büyük bir kargaşaya neden oldu. Koşullardan memnun olmayanlar mülteci konumuna geçtiler.

Bu sırada Balkanlardan bir umut ışığı belirdi. Kardeş Balkan ülkelerine gidilebilirdi.

Tüm yaz boyunca ordu söylentilerle çalkalandı. Özellikle başkomutanın İngiliz hükümetiyle, ordunun Kafkasya kıyılarına çıkartılması konusunda yaptığı görüşme söylentileri önemli yer tutuyordu. İngilizlerin her türlü silah ve mühimmat yardımı yapacağı da söyleniyordu. Kampta büyük bir heyecan başladı. Bazıları her türlü harekâta hazır dılar. Çoğunluk ise, böyle bir harekâtın bir macera, aynı zamanda Rus ordusunun sonu olacağını düşünüyorlardı. Başkomutanın, İngilizlere, çıkartmaya İngiliz birliklerinin de katılmasını şart koştuğu haberi geldi. Tüm bu söylentiler İstanbul kaynaklıydı.

Bu arada Uzak Doğu’da Vladivostok’ta ayaklanma olduğu haberi yayıldı. Gazeteler, Japon komitesinin General Vrangeli ziyaret ederek, Uzak Doğu’ya asker göndermekten söz ettiklerini bildiriyordu. Vladivostok’ta Vrangeli ordusunu silah ve üniformanın beklediği, ordunun taşınması için gemilerin Gelibolu’ya gelmekte olduğu söylentisi güç kazanıyordu. Bu arada Balkan ülkelerine gitme sorunu çözümlendi. Sırbistan ve Bulgaristan’ın Rus ordusunu kabul edip etmeyecekleri tartışmaya başlandı.

Yaz sonuna doğru Rusya’da kıtlık olduğu haberi yayıldı. Bazıları, orada kalan yakınlarını düşünüyor, bazıları da bu felâketin Bolşeviklerin yıkımını hazırlayacağını söylüyordu.

Ağustosun ilk günlerinde Sırbistan’dan ilk gemi geldi. Artık en kuşku-cu kişiler bile Balkanlara aktarma olayına inanıyordu. İlk geminin gidişi üzerine uzun süre geçmesi, yeni gemilerin gelmeyişi de söylentiler çıkmaya başladı. Fransızların gemi vermedikleri, Bulgaristan’ın orduyu kabul etmediği gibi. Fakat gemiler birbiri ardına gelmeye başladı. Ge-

libolu artık geride kalıyordu ve ordunun yaşamında yeni bir sayfa oluştu-
racak olan Bulgaristan yaşamı başlıyordu.

FRANSIZLARLA İLİŞKİLER

Rus gemileri İstanbul'a vardıklarında Fransız hükümetinin himayesi altına girdiler. Ordudaki silahların bir bölümü Fransızlara teslim edildi ve gemilere de Fransız bayrağı çekildi. Kolordunun bakımını üstlenen Fransızlar, bu ani ve kalabalık geliş karşısında güç duruma düştülerse de, kısa zamanda her şey düzene girdi.

Gelibolu'da ise Ruslarla Fransızlar arasında sürtüşmeler başladı. Fransızlar Rusları emir altına almak, silahtan tamamen arındırmak amacındaydılar. Fakat Ruslar, Fransızların emrine girmeyi kabul etmedikleri gibi, harb okulunun eğitimi için gerekli olan makineli tüfekleri de Fransızlara teslimi karşı çıktılar. Sonuçta da Rusların istedikleri oldu ve General Vrangeli 18 Aralık 1920'deki ziyareti sırasında, kolorduya, büyük devletlerin Rusları mülteci olarak değil, ordu olarak kabul ettiklerini ve askeri örgütlenmeyi korumalarını onayladıklarını bildirdi.

Daha sonra Fransız hükümetinin tutumu olumsuz yönde gelişti. İşgal kolordu komutanı General Şarpi, Gelibolu'ya gelişinde askerlere sıradan mülteci muamelesi yaptı ve kendilerini mülteci kabul ettiğini, en kısa zamanda diğer ülkelere dağıtılmaları için önlem alacağını belirtti. Bu davranışın asıl nedeni, Fransız hükümetinin çok masrafa girmesiydi ve Rusların bir aylık giderinin 40 milyon frankı bulunduğu belirtiliyordu.

Fransızlar, yayınladıkları bildirilerde, Ruslara dağıtılmakta olan yiyeceğin kesileceğini, bu nedenle kendileri için Rusya'ya dönmek Brezilya'ya gitmek veya burada kendi paralarıyla geçinmekten başka çıkar yol olmadığını belirtiyorlardı. Bildirilerde ayrıca, General Vrangeli'nin komutanlığının artık kabul edilemeyeceğinden, dolayısıyla diğer subayların da artık emir verme yetkisine sahip olmadıklarından söz ediliyordu.

Mart ve Nisan aylarında Fransızların olumsuz girişimleri daha da etkin bir hal aldı ve bu nedenle de oluşan gergin ortam sonucunda Ruslarla Fransızlar arasında kavgaya varan sert tartışmalar çıkmaya başladı. İstanbul'a gidiş gelişler güçleştirildi ve General Vrangeli'nin Rus ordusu kampını ziyareti yasaklandı.

Yaz başında Rus kolordusunun bazı birlikleri alarm durumuna geçirildi. Bunun üzerine Fransızlar kolordunun savaş durumuna geçtiğine ka-

rar vererek, İstanbul’a telgraf çektiler ve kolordunun saldırıda bulunabileceğini bildirdiler. Gerçekte ise Rus ordusu bunu bir eğitim çalışması olarak yapmaktaydı.

1921’de başlayan, kolordunun Slav ülkelerine dağıtımı sırasında da, Fransızların süvari birliklerinin Sırbistan’a nakli için çok küçük ve kötü gemiler tahsis etmeleri yüzünden de tatsız olaylar çıktı.

28 Ağustos 1921’de Fransız ordusu komutanı, Rus kolordu komutanına kenti 1 Ekim’e kadar boşaltmalarını talep eden bir mektup yolladı. Bazı birliklerin ve ailelerin dışında, ordu, belirtilen sürede kenti terketti.

Sonuç olarak, Ruslar Fransızlar tarafından kendilerine yöneltilen bu aşağılama ve hakaretleri unutmamakla birlikte, günlük iye temini için yapılan yardımları da unutmayacaktır.

KOLORDUNUN GELİBOLU’DAKİ HALKLA KARŞILIKLI İLİŞKİLERİ

Gelibolu kentinin nüfusu Yunanlılardan, Türklerden, Ermenilerden ve Musevilerden oluşmaktaydı. Musevilerin ataları 16. yüzyılda İspanya’dan gelmişler ve Akdeniz’in doğusundaki Türk limanlarına dağılmışlardır. Bunlardan başka, kentte, Fransız askerleri ve Fransız yönetiminin temsilcileri de bulunmaktaydı.

Rusların Gelibolu’ya çıkışı mağluplarla galipler arasında Sevr Antlaşması koşullarıyla düzenlenen yeni ilişkilerin kurulduğu bir devreye rastlamaktadır. Gelibolu sakinleri, Rusların gelişini, sonradan itiraf ettiklerine göre, korkunç bir olay olarak karşılamışlardır. Aç, pis, şaşkın, dil bilmeyen bir insan kalabalığının kentteki varlığı bu duyguyu daha da güçlendirmişti. Yunanlılar ve Türkler başlangıçta kadın ve çocuklara ilgi gösterdiler ve onlara yerleşim ve beslenme konusunda yardımda bulundular. Yerel halkla Ruslar arasında dostane ilişkilerin kuruluşu umulduğundan çabuk gelişti. Halk, her tür olanaksızlıklarla karşı karşıya bulunan bu kalabalığın kendilerine en ufak bir zarar vermediğini görerek hayrete düşmüştü. Yaz ortasında Rus generalini ziyaret eden Yunan prefekt Rusların bu tutumunu generale överek, Rusların beslenme gücünü içinde bulunmalarına karşın, altı aydır bir tek tavuk ve horoz çalmayışlarından övgüyle söz etti.

Kuşkusuz bazı istisnalar oluyordu, ama bu da genel tabloyu bozacak nitelikte değildi. Yağma amacıyla kentteki dış doktorunun evine saldıran

ve ölümüne neden olan bir kişinin hemen tutuklanarak kolordu mahkemesince ölüm cezasına çarptırılması, halka Rusların bu konulara karşı nedenli duyarlı olduğunu göstermişti. Kalınan süre boyunca bir tek kadının rahatsız edildiğine ilişkin bir şikayet de vuku bulmamıştı. Bu iyi ilişkiler, kuşkusuz yerel yöneticilerle ordudaki yönetim kadrosu arasında iyi ilişkilerin doğmasına da neden olmaktaydı.

Özellikle Yunanlılarla ilk günden itibaren iyi ilişkiler kuruldu. Yunan prefekti Rusların neden oldukları olaylarda güç kullanmadan, Rus komutanlığına başvurarak, olayların çözümünü talep ediyor, böylelikle iyi niyet gösterisinde bulunuyordu.

Dinsel bakımdan da Yunanlılar Ruslara yakınlık gösterdiler. Yunan metropoliti Konstantin, yalnızca Rusların kentte bulunan kiliseden yararlanmalarını sağlamakla kalmayıp alay kiliselerinin kurulmasında da yardımcı oldu. Dini bayramlarda kutlamalar da birlikte yapılmaya başlandı. Özellikle Yunanlıların 27 Aralık'ta Noel nedeniyle Rus çocuklarını davet etmeleri ve onlara hediyeler vermeleri unutulmayacak bir olaydı.

Savaştan yoksul düşmüş, Yunan hakimiyetine girmenin verdiği moral çöküntüsü içinde bulunan Türkler de Rusları dostça karşıladılar. Birbirleriyle sayısız savaşta karşı karşıya gelen Rus ve Türk askerlerinin barış zamanlarında birbirlerine dostça davrandıkları uzun zamandan beri bilinen, biraz da şaşırtıcı bir gerçektir. Bu durum Gelibolu'da da değişmemiştir. Ne Yunanlılarla kurulan dostane ilişkiler, ne de Mustafa Kemal'in Bolşeviklerle anlaşması bu ilişkileri bozmamıştır. Türk aileler, birçok Rus ailesini evlerinde barındırmış ve onlara çok iyi davranmışlar, birliklerin kervansaraylarda, okullarda, camilerde yerleşmelerine yardımcı olmuşlardır. Ayrıca, düzenlenen gecelere ve kutlamalara da sık sık katılmışlardır. Yoksulluk ve siyasal durum dolayısıyla kendilerine çok az yardımcı olabilen Türk "kardaş"larını Rus kolordusu daima minnetle anacaktır.

Ermenilerle olan ilişkiler de iyi olmakla birlikte daha mesafeliydi. Musevilerle ise Rusların hemen hemen hiç ilişkisi olamadı. Arada ne dostluk, ne de düşmanlık vardı.

Sonuç olarak Ruslarla yerel sakinlerin iyi ilişkiler içinde olduklarını söyleyebiliriz.

GELİBOLU'DAN AYRILIŞ

Kolordu Gelibolu'ya ilk geldiği andan itibaren, buradan bir an önce ayrılmayı düşlemekteydi. Fakat aradan haftalar, aylar geçtikçe, bunun uzun zaman alacağı anlaşıldı. Slav ülkeleriyle sık sık görüşmeler yapıldığı söyleniyordu. İlkbaharda, 2 Mayıs tarihli kolordu bildirisiyle, ilk kez, en yakın sürede kolordunun Sırbistan'a aktarılacağı bildiriliyordu. 22 Mayıs'ta yayınlanan bildiride ise, Slav ülkeleriyle yapılan anlaşmaya göre, Limni adasındaki Kazak birliklerinin öncelikle Sırbistan'a ve Bulgaristan'a, 1. Kolordu'nun tümüyle Sırbistan'a gönderileceği belirtiliyordu. Fakat aradan birkaç ay geçmesine karşın bu gerçekleşmiyor ve askerler arasında düş kırıklığı baş gösteriyordu.

Sonunda 4 Ağustos'ta süvari birliğinin ilk bölümü Gelibolu'dan “410” gemisiyle dua törenleri eşliğinde ayrıldı ve Selanik'e yola çıktı ve birkaç gün sonra, süvari alayının diğer bölümünü de götürmek üzere geri döndü. 28 Ağustos'ta bu alayın son bölümü “Giresun” gemisiyle nakledildi. Sıra Gelibolu kampının en büyük bölümünü oluşturan piyadelere gelmişti. 31 Ağustos'ta Türk yolcu gemisi “Reşit Paşa” Varna'ya doğru yola çıktı.

Bundan sonra taşıma işi uzun süre durdu. Yağmur ve soğuk da başlamıştı. 9-10 Kasım'da şiddetli bir fırtına kampı yerle bir etti ve kar yağmaya başladı. Kentte ve kampta yaşamın daha da güçleşmesine karşın, ordunun disiplini bozulmadı.

Ordunun Gelibolu'ya gelişinin 1. yıldönümü olan 22 Kasım 1921'de, ordu mensupları, ertesi gün “Giresun”, “Reşit Paşa” ve “Akdeniz” gemilerinin gelmekte olduğunu, Bulgaristan'a taşımının çok kısa sürede tamamlanacağını öğrendiler.

25,27 ve 29 Kasım'da yapılan sevkiyatla ordunun hemen tamamı Bulgaristan'a taşındı. Kampta kalan çok az sayıdaki asker de kente aktarılacak gönderilecekleri günü orada beklemeye başladılar.

7 Aralık'ta “Giresun” gemisi Gelibolu'ya geri döndü ve ertesi gün Selanik'e doğru yola çıktı. Nihayet 14 Aralık'ta “Akdeniz” gemisi son kalanları da almak üzere geldi. Kolordu komutanının karargâhla birlikte Gelibolu'dan ayrılmasıyla boşaltma resmen tamamlanmış oldu.

Konferanslar:

TÜRK – YUNAN BAŞBAKANLARININ 1974 HAZİRAN TOPLANTISI

KÂMURAN GÜRÜN

Türk-Yunan münasebetleri 1950'lerden itibaren, Yunanistan'da iç savaş sona erip de, Mareşal Papagos mustakar bir hükümet kurduktan sonra bozulmaya başladı. Bozulma sebebi, Yunan Hükümetinin Kıbrıs'la ilgili tutumu idi. Yunan Hükümetleri o tarihe kadar, kendi iç meseleri dolayısıyla başka konularla ilgilenmek imkânı bulamamışlardı. Kıbrıs, Papagos Hükümeti zamanında, 1952 yılından itibaren, Yunanistan'ın milli bir davası haline sokuldu. Bu davranış karşısında ilgisiz kalamayan Türk Hükümeti de konuya dahil olunca Kıbrıs, Türkiye ile Yunanistan arasında bir problem haline geldi.

Ondan sonraki gelişmeler malûmdur. Birleşmiş Milletler'deki mücadeleler, Zürich-Londra andlaşmaları, 1963/64 ve 1967 olayları, 1968 Haziranından itibaren adada toplumlararası görüşmeleri başlatmak suretiyle, Türkiye ile Yunanistan'ın aradan çekilmek istemeleri ve sonu gelmeyen müzakereler...

Kıbrıs'taki 1963/64 olaylarından ve Türk-Yunan ilişkilerinin ciddi bir kriz havasına girişinden sonra, iki ülke arasında, dialog kopukluğundan dolayı, yeni meseleler de çıkmaya, çıktıkları anda halledilemedikleri için de gün geçtikçe her biri kemikleşip, daha içinden çıkılmaz hale gelmeye başlamıştı. Bunların başında da, devamlı bir merdivenleşme eğilimindeki azınlık sorunu bulunmaktaydı.

Atina'ya, 1972 Kasımında büyükelçi olarak gitmiştim.

Bu makalenin konusu dışına taşan bir çalışmadan, daha doğrusu çabalamadan sonra, Yunanistan ile, bütün meselelerimizi, masanın üzerine koyup, karşı karşıya oturarak müzakere yoluyla halletmek fikri iki tarafça da kabul edilmişti.

6 Mayıs 1974 günü Türk Hükümetinin, bu çerçeve içinde görüşülmesini düşündüğü konuların bir listesini, Yunan Dışişleri Bakanı M. Tetenes'e verdim. Aslında bu liste, 1973 Eylülünde New York'ta yapılan bir toplantıda Yunan Bakanına verilmek üzere, çok daha önce hazırlanmıştı.

Fakat nedense o toplantıda verilmemişti. Yunan Hariciyesi de bize, kendi listelerini 31 Mayıs günü verdi.

Toplu bir müzakere kararına erişilmiş olmakla birlikte, 1974 Mayıs ayına gelindiğinde, iki memleket arasındaki ilişkiler, iç açıcı bir tablo oluşturmaktan ziyadesiyle uzak olup, her iki ülke basını, birbiri aleyhine bir kampanya başlatmış durumdaydı.

Bu konuların nasıl bir usulle müzakere edileceği hususunda bir ön çalışma teklifimi, Yunan Hariciyesi, bu konunun NATO Bakanlar Konseyi toplantısı münasebetiyle Ottawa'da buluşacak Dışişleri Bakanları arasında ele alınabileceği cevabı ile karşıladı.

19 Haziran günü, Ottawa'daki Türkiye Büyükelçiliğinde, iki Bakan beraberlerindeki yardımcılarla birlikte bu konuyu görüşmek üzere toplanıyorlardı.

Toplantıda Türk Dışişleri Bakanının ortaya koyduğu tutum şuydu: İki ülke arasında her konuda bir işbirliğine başlanması müşterek menfaat icabıdır. Bu hususta bir kararlılığımız olduğunu birlikte açıklamalıyız. İşbirliği, mevcut anlaşmazlıkların çözülmesinden önce başlayamayacağı cihetle, böyle bir açıklama bizi, milletlerimiz önünde bunları halletme taahhüdü altına sokar müzakerelerin usul ve metodu konusunda her görüşe açığız.

Yunanlılar böyle bir açıklama ile mutabık olduklarını, ancak bu takdirde anlaşmazlıkları çözemeyecek olursak daha ciddi bir krizin ortaya çıkabileceğini, bu sebeple işe basit konulardan başlamanın daha isabetli olacağı üzerinde durdular.

Biz, münasebetleri basit konuların değil, karışık ve zor problemlerin zehirlediğini, bunlar ortada durduğu ve değinilmediği sürece basit konuları da halledemeyeceğimizi, nitekim halledenemekte olduğumuzu, o sebeple milletlerimiz huzurunda böyle bir taahhüdü, başarı için bir garanti gibi saydığımızı söyledik. Niyet mevcut olduktan sonra halledilemeyecek konu olmayacağını ilave ettik.

Yunanlılar meselelerin çoğunun sun'i olduğunu kabul ettiklerini, ama Yunanistan'da büyük bir çoğunluğun Türkiye ile bir müzakerenin manası olmadığını düşündüğünü, ilk işin bu kanaati değiştirmek olması lazım geldiğini söylediler.

Biz, Türkiye'de böyle bir düşünce bulunmadığını, Yunanistan'da böyle bir düşüncenin doğmuş olmasının sebeplerini ortadan kaldırmanın

da bir müzakere konusu teşkil edebileceğini belirttik. Turan Güneş, toplantının sonunda “ben bir deklarasyon üzerinde ısrar ediyorum. İki Hükümet bütün anlaşmazlıkları halledip her sahada işbirliği ve dostluk havası yaratmaya kararlıdır demeliyiz. Ben böyle bir açıklamayı şimdi yapabilirim. Belki siz Atina’ya sormak zorunda olabilirsiniz. Başka bir imkân da, bu beyanı bir kaç gün sonra Brüksel’de buluşacak iki Başbakanın yapmalarıdır. Bundan sonra eğer bir müsbet neticeye varamazsak, mantıksız bir neticeye varmış, cümleten deli olduğumuzu ispatlamış oluruz” dedi.

M. Tetenes, bu hususu Atina’ya sorabileceğini belirterek üzerinde mutabık kalınacak bir metin tespit etmemizi istedi. Hemen müteakip metni hazırladık.

“Pek çok menfaatleri müşterek olan komşu iki ülkenin arasında samimi bir dostluk havasını yeniden yaratmak arsızundan hareket eden ve her sahada bir işbirliğinin zaruretine kani bulunan iki Başbakan, Hükümetleri adına, Türkiye ile Yunanistan arasında mevcut bütün anlaşmazlıkların halli için uygun prosedürü vakit geçirmeden işletmeye başlatmak hususunda mutabık olduklarını beyan ederler”.

Neticede bu metnin Başbakanlara sunulması ve usul meseleleri konusunda Başbakanlara arzedilmek üzere, Yunanistan’ın Ankara Büyükelçisi M. Cosmodopoulos ve Yunan Hariciyesi Türkiye Dairesi Başkanı M. Metaxas ile benim ve Türkiye Hariciyesi Yunanistan Dairesi Başkanı Ecmel Barutcu’nun 25 Haziran günü Brüksel’de buluşup bir çalışma yapmamız karara bağlandı.

Kanada’dan ayrılmadan önce, Brüksel’de yapacağımız müşterek çalışmada bir tasarı şeklinde ortaya çıkarmak üzere, iki metin hazırladım. Bunları Dışişleri Bakanı Güneş’e göstererek muvafakatini aldım.

Başbakanların, bütün anlaşmazlık konularını müzakere ve halletmek maksadıyla, Dışişleri Bakanlarının başkanlığında bir karma komisyon kurmaları düşüncesinden hareket edilerek hazırladığım, bu tasarılarından birincisi, Başbakanların bu komisyonun kurulduğunu bildiren deklarasyonu şeklindeydi. İkinci tasarı ise, Dışişleri Bakanlarının, derhal ilk toplantılarını yaparak takip edecekleri metodu tespit ettiklerini gösterir bir deklarasyon olacaktı. Orijinal metinlerin tercümeleri eklidir.

24 Haziran akşamı Brüksel’e geldim. Duyduğum ilk haber, Yunanlıların 25 Haziran toplantısından vazgeçmiş ve önce Başbakanlar toplansın, gerekirse Büyükelçiler daha sonra toplanırlar demiş olduklarıydı.

Bu haberin bende yarattığı intiba, Yunanlıların hiçbir taahhüd altına girmek istemeyecekleri ve gene fazla bir şey ifade etmeyen bir beyanla yetinmeye çalışacakları oldu. Yıllardan beri yapılagelen bu tür beyanlara rağmen, Yunanlılar daima, Türkiye'yi uzlaşmaya ve görüşmeye yanaşmayan ülke olarak göstermekten geri kalmamaktaydılar. Bu sebeple Yunanlıların hakiki niyetlerini ortaya koymalarını temin etmek gerekirdi. Bunun en pratik yolu da, hazırladığımız tasarıları kendilerine tevdi etmektir. Eğer reddederlerse hakiki niyetleri açığa vurulmuş olurdu. Tetkik edelim derlerse ilerisi için bir ümit doğardı, kabul ederlerse zaten mesele yoktu.

25 Haziran akşamı Başbakan Ecevit, Dışişleri Bakanı Güneş, Ecmel Barutcu ve ben toplantı yaptık. Bu görüşlerimi anlattım. Güneş beni kuvvetle destekledi. Başbakan, Dışişleri Bakanının zaten tasvip ettiği tasarıları, bir iki kelime düzeltmesi ile uygun buldu.

İki Başbakan riyasetindeki Türk-Yunan heyetleri, 26 Haziran 1974 günü saat 16.00'da NATO Karargâhında toplandı. Yunan heyeti, Başbakan Androtsopoulos, Dışişleri Bakanı Tetenes, Ankara Büyükelçisi Cosmodopoulos, NATO Büyükelçisi Chorofas, Türkiye Dairesi Başkanı Metaxas, Özel Kalem Müdürü Kerkenes'den; Türk heyeti ise, Başbakan Ecevit, Dışişleri Bakanı Turan Güneş, ben, NATO Büyükelçimiz Orhan Eralp ile Ecmel Barutcu'dan oluşuyordu.

Ottawa'daki görüşmelere iştirak etmiş olan, Yunan Hariciyesi Siyasi Daire Genel Müdürü Büyükelçi Tzunis bu toplantıya katılmamaktaydı.

Görüşmeler Ecevit'in konuşmasıyla başladı. Ecevit ilk nezaket sözlerinden sonra, "Her iki ülkenin etrafı tehlikelerle doludur. Aramızda anlaşmazlık bulunmaması gerekir. Mevcut bütün anlaşmazlık konularının müzakere yoluyla halledilebileceğine kaniim. Meseleler, eğer hemen üzerlerine eğilinmezse, zamanla büyük problemler haline geliyor. Bunlara uzlaşıcı ve barışçı bir yolla yanaşmamız gerekir. Gaye, sadece meseleleri halletmek de olmayıp, ekonomik ve politik işbirliğine girmektir. Ege'nin iki ülke arasında dostluk kaynağı olması lazımdır. Biz görüşmeye derhal başlamaya hazırız" dedi.

Androtsopoulos, "Yunan Hükümeti bu görüşü benimsemektedir. Biz de bütün anlaşmazlıkları barış yoluyla halletmeyi baştan beri söylüyoruz. Bazı insanlar zorluklara sürüklenir, geri dönmek istedikçe daha çok güçlük çıkar. Bir an gelir ki sebeple netice birbirine karışır. Kimin neyi başlattığı bilinmez. Bugün içinde bulunduğumuz durum buna benzer.

Bazı meseleler belirli zamanlarda halledilebilir. Kızgın havada bir serinleme olmadan halledilemeyebilirler. Halen, basın kızgın, kamuoyu gergindir. Ben şu anda spesifik problemlerin nasıl müzakere edilebileceğini göremiyorum. İlk iş havayı serinletmektir. Bana göre en mühim husus bugünkü gerginliğin ortadan kalkmasıdır. Ancak ondan sonra ilerleyebiliriz. Ne yapılabilir onu araştıralım” dedi.

Turan Güneş, “Öyle zannediyorum ki meselelerimizi müzakere ile halle başlamadan iki memleket arasındaki psikolojik havanın düzelmesi zor olur. Zira ortada duran meseleler daha gergin durumlar yaratabilir. Her iki memleket eskârı, kendi hükümetlerince ileri atılmış görüşlerin eksiksiz gerçekleşmesini ister. Halbuki müzakere, eşyanın tabiatı icabı, uzlaşmayı gerektirir. Binaenaleyh önce bir prosedürü derhal işletmeye başlatırsak, hem bugünkü gerginliği indirmek için, hem de meselelere hal sureti bulmak için isabet etmiş oluruz. Detant ancak müzakere ile paralel gider. Bence, iyi niyete dayanan müzakereler başlamadan ve asıl niyet, işbirliğini gerçekleştirmek olmadan, ne münasebetlerimizi düzeltebiliriz, ne de meselelere bir hal çaresi bulabiliriz. Yapılacak iş, şu anda bir beyanatla kamuoyuna, Türkiye ile Yunanistan’ın, bölgeyi ilgilendiren bütün konularda işbirliği yapmak ve anlaşmazlıkları tasfiye etmek kesin kararını aldıklarını açıklamaktır” dedi.

Uzun süren, mevcut güçlükler müzakere prosedürü olmayışından mı, yoksa problemlerin mevcudiyetinden mi doğuyor şeklinde sağırar dialoğuna benzer bir karşılıklı görüşme başladı. Sonunda Androtsopoulos, bizim nazıl bir mekanizma düşündüğümüzü sordu. Başbakan Ecevit, hazırladığımız tasarıları verdi. Yunanlılar 10-15 dakika kendi aralarında konuştular. Sonra Yunan Başbakanı, bu tekliflerin kendi düşündüklerinin çok ilerisinde olduğunu söyledi. Tekrar, basitten karışığa doğru gitmek fikri üzerinde münakaşa başladı. Her mesele için neden ayrı komisyon düşünmediğimizi, neden Bakanların, Başbakanların işe karıştırıldığını sordular. Androtsopoulos “Mesele nedir, diyordu, bugünkü gerginliği yumuşatmak mı, meselelerin halli mi, mekanizma eksikliği mi, hangisi daha mühim, karar vermiyiz, sizin teklifi kabul etmek, bugünü unutup, dünden yarına atlamak olur”. Nedense karma komisyon fikrine bir türlü ısınamıyorlardı.

Bir ara ben sözü aldım “Son 3 senede Dışişleri Bakanları 8 defa buluştu. Bu buluşmalar yazılı olmayan bir müessese halini aldı. Şu anda bizim yaptığımız teklif, fiili tatbikatı resmi karar diye açıklamaktan ibaret. Bunda ne bir yenilik, ne de bir fevkalâdelik var. Sayın Yunanistan Başba-

kanı, gerginliği mi azaltmalıyız, meseleleri mi halletmeliyiz, yoksa yeni mekanizma mı kurmalıyız, bir tercih yapmak zorundayız dediler. Gerginliği azaltmak şüphesiz çok mühim, bunun en isabetli yolu da gerginlik sebebini ortadan kaldırmak, yani meseleleri halletmektir. Mevcut mekanizmanın meseleleri halle imkân vermediği de son senelerin tatbikatı ile sabittir. Şu halde ortada tercih edilecek bir husus yoktur, birbirine bağlı konular vardır. Bir mekanizma kurup, meseleleri halledip, gerginliği ortadan kaldırmak durumundayız. Her mesele için ayrı komisyon kurmak isteniyorsa kurulabilir, ama ne değişir? Komisyonlar bağımsız değildir, talimatlarını Dışişlerinden alacaklardır. Karma komisyon kurmakla formaliteyi azaltmış, işleri hızlandırmış oluruz. Eğer hakiki bir işbirliğine gidiyorsak, zaman zaman Başbakanların toplanmaları da normal tatbikattır. Bu bakımdan bizim teklifin neresi çok ileridir, ben anlayamadım” dedim.

Saat 18.00’e gelindiğinde bu noktada idik. NATO Genel Sekreterinin Başkan Nixon için tertiplediği kokteyl vardı. Başbakanlar ve Dışişleri Bakanları oraya gideceklerdi. Yunan Büyükelçisiyle Metaxas’ın ve benimle Barutcu’nun, basına verilmek üzere bir bildiri hazırlamamızı istediler.

Turan Güneş, “biz kendi görüşümüze göre bir prosedür hazırladık. Yunan Hükümeti şu anda bunu aynen kabul veya red imkânı görmeyebilir. Bir tetkik veya düşünme süresi gerekli olabilir. Yunan delegasyonunu sıkıştırmayı düşünmüyoruz, bize daha sonra cevap verebilirler, veya mukabil teklifte bulunabilirler. Şu anda basına söyleyebileceğimiz şey, her anlaşmazlığın müzakere ile hallinde mutabık kalındığı, Türk tarafının usul hakkında bir teklif yaptığı, Yunan tarafının bunu tetkik için zaman istediği olabilir. Bu kadar bir deklarasyon dahi yapamazsak ortaya çok kötümser bir hava çıkar” dedi.

M. Tetenes, neden bir “tour d’horizon” yaptık demiyoruz diye sorunca, zannediyorum Güneş artık kendisini tutamadı ve “bir noktayı açıklığa kavuşturalım, biz cesur bir adım attık Başbakanım ne der bilemem ama, ben Dışişleri Bakanı olarak Meclise ve kamuoyuna ne yaptığımı anlatmak zorundayım. Ben, Yunan Hükümetini, benim teklifimi kabule icbar edemem. Ama bir teklif yaptığımı, Yunan Hükümetinin bunu tetkik edeceğini veya reddettiğini söylemeye mecburum” dedi.

M. Adrotsopoulos “aynı durum bizim için de mevcuttur” dedi.

Bizi yalnız bırakarak gittiler. Çalışmaya başladık. Ben, komünikeye en az 4 paragraf gireceğini, ilk iki paragrafın anlaşmazlıkların halli ve işbirliği

isteğinin dile getirilmesini, 3 'üncü paragrafın Türk tarafının yaptığı teklifi, 4'üncü paragrafın da Yunan cevabını ortaya koyacağını düşündüğümü söyledim. Bunda mutabık kalınca, ilk 3 paragraf için, Ottawa'da hazırladığımız müşterek beyanat formülünün hemen hemen aynı, müteakip formülü teklif ettim:

"26 Haziran 1974 günü Brüksel'de buluşan Türkiye ve Yunanistan Başbakanları, ülkeleri arasındaki ihtilaflı konuların barışçı yollarla halli gerektiği hususunda mutabık kalmışlardır.

İki Başbakan ayrıca, memleketleri arasında gerek politik, gerek ekonomik, her sahada sıkı bir işbirliği ve dostluk havasını yeniden tesis hususunda Hükümetlerinin aynı arzuda olduğunu tespit etmişlerdir.

Türkiye Başbakanı bu gayeye varmak ve aynı zamanda mevcut anlaşmazlıkları en kısa sürede halletmek için özel bir prosedür teklif etmiştir".

Son paragrafı Yunanlılar yazacaklardı. Saat 19.00'da Başbakanlar geri döndüklerinde bu paragrafı henüz yazamamışlardı. İki heyet kendi bürolarına çekildi. Yunanlılar saat 20.00'de hazır oldukları haberini yolladılar. Tekrar toplandık. Büyükelçi Cosmodopoulos, Türk teklifine Yunan cevabını teşkil edecek 4 'üncü paragrafı bize okudu. Metin şöyleydi:

"Yunan Başbakanı, pek çok menfaatleri müşterek olan komşu ülkeleri arasında işbirliği zarureti kani bulunan Hükümetinin, evvelce kararlaştırılmış olduğu şekilde, diplomatik kanalın, devletlerarası anlaşmazlıkların halli için imkânlar bahsettiğini düşündüğünü belirtti".

Okunan metin, zımnen Türk teklifinin reddi manasını taşıyordu. Belliydi ki Yunanlılar, bizim Ottawa'da kendilerine teklif ettiğimiz metni, bir ölçüde tadil ederek, burada yayınlamayı düşünmüşlerdi. Zira ilk iki paragrafa konacak temennilerden sonra, bu son paragrafta, Yunan Başbakanının, tek taraflı olarak yeniden işbirliğinin zarureti inandığını tekrar etmesinin hiç manası yoktu.

Böylece kendi yaptıkları tadilde dostluk havasının yeniden tesisi konusu üzerinde de durmamış olduklarını anlamak mümkün oluyordu. Fakat metnin en enteresan tarafı, bütün müzakere boyunca, diplomatik kanalın hiçbir işe yaramadığını anlatmış olmamıza rağmen, sanki bu konuda eski bir mutabakat varmış gibi bir ifade kullanılışı idi. Bu durumda, Türk Başbakanının, diplomatik yolla bugüne kadar hiçbir konunun halledilemediğine, problemlerin birikmiş olmasının ve iki Başbakanın toplanmak lüzumunu hissetmelerinin de bunu teyid ettiğine dair sözlerinin de

komünikeye ilavesi gerekebileceğini ve ayrıca, evvelce hiçbir zaman diplomatik yol üzerinde mutabık kalınmamış olduğu cihetle, bu ibarenin Yunan metninden çıkarılması, yahut Türk cevabı olarak böyle bir mutabakanın mevcut olmadığı hususununda komünikeye girmesi gerekeceğini Başbakan Ecevit'e hitaben izah ettim. Başbakan, bu düşünce doğrudur diyerek sözü Yunan Başbakanına bıraktı.

Uzun bir münakaşa çıktı. Yunanlılar böyle bir ilaveyi istemiyor ve kendi metinlerini değiştirmeyi de kabul etmiyorlardı. Neticede Ecevit, müşterek komünike yapılamıyorsa, her iki tarafın kendi görüşlerini serbestçe beyan etmelerini teklif etti ve toplantı bitti.

Toplantıdan çıkarken, Yunan Dışişleri Bakanına, "madem ki normal diplomatik yoldan her konu halledilebilir diyorsunuz, o halde insiyatifi ele alın. Ben 1,5 senedir bu yoldan, yıktırdığınız bir caminin yerine yenisinin inşa edilmesi müsaadesini alamadım" dedim. Tabii verecek bir cevabı yoktu.

Başbakan Ecevit toplantıyı, bizim yaptığımız teklifleri ve Yunanlıların mukabelesini, yazılı bir metin şeklinde 27 Haziran günü Brüksel hava meydanında yabancı ve yerli basına açıkladı.

Resmi Yunan ajansı 28 Haziran tarihli bülteninde bu açıklamayı oldukça objektif şekilde aksettiren bir haber yayınladı. Ancak herhalde bunun hatalı olduğu düşünülmüş ve Ecevit beyanat verir de Androtsopoulos susarsa muvazene bozulmuş olacağı akla gelmiş olacak ki, aynı gün öğleye doğru Yunan Başbakanının bir beyanatı yayınlandı. Bunda, yerleşmiş milletlerarası hukuk kaideleri bir tarafa itilerek Türkiye'nin, anlaşmazlıkların halli için, Dışişleri Bakanları başkanlığında komisyonlar kurulması gibi yeni fikirler ortaya attığı, normal diplomatik usulü reddettiği belirtilmekteydi.

Bir süre sonra M. Tetenes istifa etti. Sanayi Bakanı M. Kypreos bu Bakanlığa vekâleten tayin edildi. Kıbrıs Harekâtı onun döneminde cereyan etti. O sıralarda kendisiyle yaptığımız bir konuşmada M. Kypreos, Brüksel görüşmeleri sırasında Başbakanın, kendisine verilen hatalı bilgilerle yanıltılmış olduğunu, bunu daha sonra öğrenince çok kızdığını bana söyleyecektir. Bu yanlış bilgilerin kimler tarafından verildiğini öğrenemedim.

Birinci Tasarı

“Türkiye ve Yunanistan Başbakanları, 26/6/1974 günü Brüksel’de bir araya gelerek müteakip hususları kararlaştırmışlardır:

1. Dışişleri Bakanlarının Başkanlığı altında bir Türk-Yunan Muhtelit Komisyonu kurulmuştur.

2. Bu Komisyon, her defasında müştereken tespit edilecek mahallerde muntazam aralıklarla toplanacak ve iki ülke arasında gerek ekonomik gerek politik bütün sahalarda sıkı bir işbirliğinin gerçekleştirilmesi ve samimi bir dostluk havasının yeniden tesisi maksadıyla iki ülke arasında imzalanacak her türlü vesikayı hazırlamakla görevli olacaktır.

3. Muhtelit Komisyon, görevini kolaylaştırmak maksadıyla, belirli meselelere veya mesele gruplarına nihai hal çareleri aramakla görevlendirilecek teknik alt komiteler kurabilecektir.

4. İki Başbakan, her gerekisinde, Muhtelit Komisyonun görevini ifa babında gerçekleştirdiği ilerlemeleri gözden geçirmek ve bu Komisyona, icap ediyorsa, lüzumlu görecekları talimatı vermek maksadıyla buluşacaklardır.

5. Bu buluşmalardan ilkinin yeri ve tarihi diplomatik kanaldan tespit olunacaktır.

Brüksel’de, 26 Haziran 1974 günü, İngilizce ve iki nüsha olarak tanzim edilmiştir.”

İkinci tasarı

Bu tasarı da, Başbakanların kararı ile kurulan Bakanlar seviyesindeki Muhtelit Komisyonun hemen o gün yapacağı ilk toplantı sonunda almalarını düşündüğümüz kararları tespit ediyordu ve metni şöyleydi:

“İki ülke Başbakanlarının mutabakatı ile kurulan Türk-Yunan Muhtelit Komisyonu, birinci toplantısını, Başbakanların da huzuru ile, 26 Haziran 1974 günü Brüksel’de yapmış ve müteakip hususları kararlaştırmıştır:

1. Yüksek Komisyon, iki ülke arasında, gerek politik, gerek ekonomik her sahada hakiki ve verimli bir işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla, bir taraftan böyle bir işbirliğinin temellerini teşkil edecek vesikaları hazırlarken, bir taraftan da iki ülke arasında halen mevcut anlaşmazlıkların tasfiyesine girişecektir.

2. İhtiyaç hissedildiği takdirde, müşterek mutabakat ile diğer hususların da ilave edilebileceği kaydı ihtirazisi ile, 6/5/1974, 28/5/1974, 31/5/1974 ve 10/6/1974 tarihlerinde iki ülke arasında teati edilen notalarda yer alan, halli gerekli meseleler aşağıdaki şekilde gruplandırılmışlardır:

- a. Yunanistan ve Türkiye'deki Türk ve Yunan azınlıklarına ilişkin bütün meseleler.
- b. Ege Denizi'ni ilgilendiren bütün meseleler.
- c. İki ülke münasebetlerinin düzeltilmesine yardımcı olabilecek diğer bütün meseleler.

3. Yukarıda a ve b alt paragraflarında belirtilen meselelerle görevlendirilmek üzere iki muhtelit alt-komite kurulmuştur.

c alt paragrafının konusunu teşkil eden meseleler, doğrudan doğruya, Dışişleri Bakanları ile Ankara ve Atina'daki Büyükelçilikler arasında görüşülecektir.

4. Azınlık meseleleriyle görevlendirilen alt-komite çalışmalarına tarihinde Ankara'da başlayacaktır.

Ege sorunlarıyla görevlendirilen alt-komite, ön çalışmalara Caracas'de Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Konferansı çalışmalarına muvazi olarak başlayacak, Caracas Konferansı bittikten sonra görüşmelere Atina'da devam edecektir.

Kançılaryalar arası çalışmalar derhal başlayacaktır.

5. Alt-komite çalışmalarının ilk sonuçları, Muhtelit Komisyonun 1974 Aralık ayında Brüksel'de yapacağı toplantıya getirilecektir.

6. Yüksek Muhtelit Komisyon, bu ilk sonuçların ışığında, alt-komite-lerin çalışmalarını takribi olarak hangi tarihte bitirmeleri gerektiğini kararlaştıracaktır.

Alt-komitelerde ve Kançılaryalarda hazırlanacak anlaşma tasarıları Muhtelit Komisyonunda nihai hale getirilecek ve iki Hükümet arasında kararlaştırılmış işbirliğinin temelini teşkil etmek üzere hazırlanacak diğer bütün vesikalarla birlikte, iki ülke Başbakanlarınca imza edilecek bir bütün teşkil edecektir.

8. Muhtelit Komisyon, her toplantısında, aynı zamanda, Kıbrıs konusu da dahil olmak üzere, ikili ilişkilerinin bütün veçheleri hakkında bilgi ve görüş teatisinde bulunacaktır.

Brüksel'de 26 Haziran 1974 günü, İngilizce ve iki nüsha olarak tanzim edilmiştir."

ATATÜRK'ÜN TARIM VE ORMAN SEVGİSİ VE TARIM ALANINDAKİ GELİŞMELER *

KAMURÂN ARDIÇ

Sayın Başkan, aziz dinleyicilerim,

Kuşkusuz, bütün milletlerin tarihinde büyük ölçüde etkiler yapan, devrimler yaratan liderler yaşamıştır. Kimisi devrimci veya büyük devlet adamı, kimisi büyük kahraman ve askerdir. Fakat hiçbirisi Atatürk gibi çok yönlü olamamış, Atatürk'ün sahip olduğu özellikleri kendi kişiliklerinde toplayamamıştır.

O, mensubu olmakla övündüğümüz Türk milletinin en ünlü lideri; "Devletimizin banisi" unutulmaz adı daima yaşayacak olan büyük Atatürk'tür.

Mustafa Kemal Atatürk, kısa süren hayatında, bir insan ömrüne kolayca sığdırılamayacak kadar büyük işler başarmıştır. Atatürk, savaştaki kahramanlıkları kadar, devlet kurup yönetmekteki ustalığı, görüşlerinin genişliği ile de eşsiz bir liderdir.

Atatürk'ün sayısız hizmetlerinden sadece biri bile O'na tarihte çok şerefli bir yer sağlamaya yeterlidir.

Tarihte hiçbir millet, Atatürk'ün önderliğindeki Türk milleti kadar kısa zamanda, bu kadar mesafeler aşmamış, bu kadar büyük hamleler yapmamıştır. Aşılan mesafenin büyüklüğünü anlamak için, nereden yola çıkıldığını iyi bilmek lazımdır.

Yolu, limanı, enerji santralleri, yetişmiş teknik elemanları olmayan, eğitim ve teknolojiye geri bırakılmış, tarımı geri, sanayii sıfıra yakın bir ülkeye, her alanda büyük kalkınma ve dinamizmi getiren Mustafa Kemal Atatürk'tür.

Yabancı bir fikir adamının teşhisine göre: Kemalizm, on asra sığacak işi, on yılda başarmıştır.

* 18 Kasım 1983 tarihinde "Atatürk Yıllık Konferansları" XII. dizisinde verilmiştir.

Türkiye'yi ve Atatürk dönemini yakından incelemek imkânını bulmuş olan bir Amerikalı 1939'da Atatürk'ü şöyle tanımlıyor: "Son yüzyılların, belki de bütün tarihin en büyük Türk'ü, çağdaş dünyanın en dinamik lideri..."

Amerika Birleşik Devletleri'nin o yıllarda Ankara'daki büyükelçisi Sherrill, büyük adamlar yetiştiren bir milletin "Büyük Millet" olduğunu hatırlattıktan sonra, daha 1934'te O'nun hakkında şu hükmü veriyor:

"Bugün dünyanın hiçbir yerinde devlet adamlığı bakımından Atatürk'ten üstün bir kimse yoktur. Bir kurtarıcı, bir yeniden canlandırıcı, bir milli kahraman ve dünya çapında bir devlet adamı.."

Atatürk'ün hizmetleri ve yüceliği saymakla bitmez. Önderlik ettiği büyük değişiklik ve ilerlemeler, bir giriş yazısının sınırları içine sığmaz.

Yukarıya özet olarak aktardığım bu tespitler *Atatürk Yolu* adlı kitabın sadece giriş bölümünden alınmıştır. O'nun büyüklüğünü daha geniş açıdan incelemek isteyenler, beş seçkin ve üstad profesörümüzün müşterek çalışmaları mahsulü olan bu eserde ayrıntılı ve doyurucu bilgileri bulacaklardır ¹.

Atatürk 10 Kasım 1938'de İstanbul'da hayata gözlerini yumdu. Acı kayıp bir hükümet tebliği ile Türk milletine ve bütün dünyaya duyuruldu. O yıllarda devletler arası nezaket kaidelerini aşan bir ilgi ile bütün dünya devletleri O'na saygı gösterdiler. Başta Milletler Cemiyeti olmak üzere 26 devletten cenaze merasimine temsilciler geldi. Altı devlet askeri birlik (İran, İngiltere, Yugoslavya, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan) ve altı devlet harp gemileri (Sovyet Rusya, Almanya, Fransa, Romanya, Yunanistan, Yugoslavya) göndermek suretiyle cenaze merasimine katıldılar. 19 Kasım'da İstanbul'dan Yavuz zırhlımızla İzmit'e getirilen aziz naaşı, trenle 20 Kasım'da Ankara'ya vasil oldu ve Büyük Millet Meclisi önünde katafalka konulup halkın ihtiramına bırakıldı. 21 Kasım saat 9,45'te Etnografya Müzesi'ndeki muvakkat kabrine yerleştirilmek üzere son hürmet görevine başlandı. Gerek İstanbul, gerekse Ankara'da yapılan törenlere yabancı devlet temsilcileri ve askeri birlikleri katıldılar.

Atatürk'ün kaybına bütün millet acı duyarak yas tuttu. O'nun cenazesini eski düşman milletlerin mümessilleri, dost olarak ve ölümüne acı duyarak takip ettiler.

¹ *Atatürk Yolu*, Toplu Çalışma, Otomarsan Kültür Yayını, 1981.

Atatürk, bütün dünyanın ve devletlerin sevgi ve saygısına mazhar olmuş nadir insanlardan biri, belki de en başlıcası olmuştur. Ben, bu ihtişamlı merasimin Ankara'daki bölümünü izleyenlerden biriyim.

Atatürk'ün ölümü üzerine gerek dünya, gerekse Türk basınında dikkat çekici yazılar, yorumlar ve anılar çıkmıştır. İnkılaplara yürekten inanmış bir ilerici olmakla beraber İzmir'de zaferden sonra gazetecilerin kabul edilmeleri sırasında, inkılaplar konusundaki erken soruları yüzünden puan kaybetmiş bulunan o günlerin en güçlü yazarlarından biri sayılan Hüseyin Cahit Yalçın 11 Kasım 1938'deki başyazısında Atatürk'ün hayatını şu satırlarla anlatıyor:

"O'nun hayatı baştan başa bir mücadele ve bir destandır. O da hepimiz gibi bir insandı, fakat fani hayatı içinde, ebediyeti kucaklamak gibi bir harika göstermişti... Çokları için bir nisyan uçurumu olan ölüm, O'nu bütün bütün yüceltirmiştir. Atatürk'ün beş on sene içinde yaptıklarını biz, asırlar içinde bile millete nasip olmayacak saadetler diye hülya ederdik. Onda derin, uzak bir görüş, devamlı ve yılmaz bir irade ve siyaset aleminde büyük bir manevra kabiliyeti vardı.

Bu milletin ruhunu en iyi Atatürk anladı. O kadar büyük inkılapları, o kadar sehli mümteni ile (kaçınılmaz kolaylıkla) yaptı ki bunları hayret ve zevk ile temaşa etmemek kabil değildir" ².

Aramızdan ayrıldığı günlerde, en yakın arkadaşı İsmet İnönü'nün millete hitabesinde belirttiği gibi:

"Milletimizin büyüklüğüne, kudretine, faziletine, medeniyet istidadına ve mükellef olduğu insaniyet vazifelerine sarsılmaz itikadı vardı. 'Ne mutlu Türküm diyene' dediği zaman kendi engin ruhunun hiç sönmeyen aşkını, en manalı surette hülâsa etmişti" ³.

Bugün, Atatürk'ü sağlığında görüp tanıyan kişiler çok azalmış bulunuyor. Fakat gönüllerinde bütün canlılığı ile Atatürk'ü yaşatan, O'nun ideallerine bağlı Türk gençliği, Atatürk ilkelerini incelemek çabası içindedir. Bu canlı uğraşmayı devam ettirmek için Türk Tarih Kurumu tarafından her yıl sürdürülen Atatürk Konferansları'nı devamlı izleyenlerden biriyim.

Bu konferanslarda Atatürk'ün askeri ve siyasi hayatı, inkılapları, idealleri, başarıları çeşitli açılardan incelenmiş bulunuyor. Ancak temelleri o dönemde atıldığı halde, büyük asker ve devlet adamının Türk tarımına

² *Ayın Tarihi*, No. 60, Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayını 1938.

³ *Ayın Tarihi*, No. 60.

sağladığı imkânlar konusuna, gönlümüzün arzu ettiği genişlikte yer verilmediğini sanmaktayım. Bu sebeple geçen yıl, bu konuyu işlemek üzere Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na baş vurdum ve olumlu cevap aldım. Bugün sizlere hitap etmek fırsatını ve şerefini bu izin sayesinde elde etmiş oluyorum.

Konferansı hazırlamak için sahip olduğum bir yıla yakın süre içinde Atatürk döneminde hizmet görmüş devlet adamlarımızın, yazarların, siyasetçilerin, yakın arkadaşlarının meydana getirdikleri belgeleri dikkatle okudum. Devlet arşivlerinden, kitaplıklardan, hatıralardan, gazete koleksiyonlarından yararlandım. Kullandığım kaynakların "birinci ağız" olmasına özen gösterdim. Yeni dile aktarılan veya sadeleştirilmiş olan belgelerin orijinallerini bulmaya ve kabil olduğu kadar asıllarına baş vurmaya gayret ettim. Atatürk'ten aldığım cümleleri, kendisinin söylediği şekilde aynen aldım.

Araştırmasını yaptığım dönemde, sosyal hayatımızda büyük değişiklikler cereyan etmiştir. O zamana kadar baba adı ile anılan aileler soyadına sahip olmuş, miladi takvime geçilmiştir.

İncelediğimiz bu dönemde Atatürk'ü ilk defa, General Mustafa Kemal, olarak tanıyoruz.

Erzurum'da askerlikten istifası, rütbe ve nişanlarını geri vermesi üzerine, evvela Heyeti Temsiliye, sonra da Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal; 1921'de Sakarya Meydan Muharebesi kazanıldıktan sonra Meclis kararı ile Müşir rütbesine yükseltilip Gazi Mustafa Kemal; 1934'te özel bir kanunla Atatürk soyadı verildikten sonra, Gazi Mustafa Kemal Atatürk olarak görüyoruz ve anıyoruz.

Yanlışlıklara ve karışıklıklara meydan vermemek için tarihleri (sadece yılları) miladi takvime çevirdim. İsmi geçen zatları, olayın cereyan ettiği tarihteki adları ile söylüyorum. Ancak yazılı metinde, mümkün olduğu kadar, soy adlarını ekledim. Belli bir tarihten sonra bu iki işleme de lüzum kalmadı.

Yanılmıyorsam, bugün, Atatürk döneminde birinci derecede sorumluluk yüklenmiş ve yetkili olmuş devlet adamlarımızdan sadece İktisat Bakanını (sonradan Başbakan) Sayın Celal Bayar ile Tarım Bakanı Sayın Prof. Muhlis Erkmen hayatta bulunuyor. Kendilerine sağlıklı ve mutlu yaşamlar diliyorum. O dönemin hayata gözlerini yummuş olan devlet adamlarımızı da rahmetle anıyorum.

Osmanlı İmparatorluğu'nda general rütbesine yükselmiş bulunan Mustafa Kemal, Birinci Cihan Harbi neticesinin pek acı şekilde tecelli edeceğini başlangıçtan beri biliyordu. Nitekim bu sonuç geldi, çattı. Osmanlı İmparatorluğu, müttefikleri ile birlikte yenilgiyi kabul etti. Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918'de imzalandı. O zamanki düşmanlarımız, İtilaf Devletleri bu mütarekeye dayanarak yurdu işgale başladılar. 1919 yılının ilk beş ayında artık Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı, tamamen şüpheli bir duruma girmişti.

Aciz haline düşmüş imparatorluğun, belki de kaderin cilvesi, aldığı son bir kararla Mustafa Kemal, Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya gidiyordu. O ümitsiz günlerde ve Yunanlıların İzmir'i işgal etmelerinin hemen ertesi günü, 16 Mayıs 1919 gecesini, Mustafa Kemal, karargâhı ile birlikte İstanbul'dan ayrılmış ve 19 Mayıs sabahı Samsun'a vasil olmuştur.

Milli Mücadelenin temelini atıldığı bu çok kısa fakat çok dolu dönemin incelenmesi, en geniş şekilde yapılmıştır. Ben, bunun ayrıntılarına girecek değilim. Ancak şu noktaya işaret etmek zorundayım ki Afetinan'ın pek haklı olarak tespit ettiği üzere Mustafa Kemal "Türkiyeyi kurtarma ve yeni bir devlet kurma" devrine girmiştir. İşte bu sırada el koymuştur ⁴.

11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütakeresi imzalanmak suretiyle "sulh anlaşması" dönemine girilmiştir. Bu tarihten itibaren artık bir "Osmanlı Devleti" kalmamış ve ülkemizi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti temsil etmeye başlamıştır. Bu cihet, dost, düşman bütün devletler tarafından da zımni veya açık olarak kabul edilmiştir.

1922'nin Kasım ayında tarihi bir gün daha yaşandı. Saltanatın lağvedilmesiyle artık padişah, devlet reisliğinden çıkmıştı. Hilafet unvanının kalışı, daha bir müddet, 3 Mart 1924 tarihine kadar din reisliğini Osmanlı hanedanı uhdesinde bırakıyordu. Kasım 1922'den itibaren devlet reisliğini fiilen, Türkiye Büyük Millet Meclisi reisi sıfat ve selahiyeti ile Gazi Mustafa Kemal yapıyordu. Memleket, düşmanlardan kurtarıldıktan sonra dahili idare, Misakı Milli hudutları içinde, Ankara Hükümeti tarafından düzenlenmişti. Milletlerarası münasebetlerimizin düzenlenmesi ve yeni Türkiye Devleti'nin bütün devletlerce tanınması yolunda Lozan'daki müzakereler sona ermiş ve İsmet Paşa (İnönü) 24 Temmuz 1923'te bu muahedeyi müstakil Türk Devleti mümessili olarak imza etmiştir ⁵.

⁴ Prof. Dr. A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Yayını, 1982.

⁵ Prof. Dr. A. Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Yayını, 1959.

Büyük fedakarlıklarla ve titizlikle sürdürülen hummalı çalışmalara kısaca değinelim. 23 Nisan 1920'de 120 mebus ile toplanan, "Türkiye Büyük Millet Meclisi" derhal bir hükümet kurmaya karar vermişti. Afetinan, bu noktada hemen şunları ilave ediyor:

"Burada önemle şunu da işaret etmek gerekir ki, tarihte ilk defa resmen 'Türkiye' adı bu meclisin toplanması ile alınmış ve kullanılmaya başlanmıştır. Bu meclisin hukuki karakteri, hem bir kurucu meclistir, hem de kurtuluş hareketi zaferle sona erinceye kadar vazife başında kalacaktır" ⁶.

Bu incelemede Atatürk döneminin başlangıcı olarak 23.4.1920 tarihini esas aldım ve aramızdan ayrıldığı 10 Kasım 1938 tarihine kadar sürdürdüm.

Bu dönemde Atatürk'e başbakanlık yapan zatlar: Fevzi Çakmak, Hüseyin Rauf Orbay, Ali Fethi Okyar, İsmet İnönü ve Celal Bayar olmak üzere beş kişidir. İnönü 18,5 yıl hesaplanan Atatürk döneminde 13,5 yıl hizmet görmek suretiyle, çalışmalara en fazla katılan başbakan olarak görülüyor.

Tarım sektörü, bir müddet İktisat Vekâletine bağlı kalmış, kısa bir süre ayrılmış, tekrar İktisat Bakanlığına bağlanmıştır. 31.12.1931'de Muhlis Erkmen'nin atanması ile devamlı hale gelmiştir.

İlk müstakil Tarım Bakanı Zekâi Apaydın'dır. Onu takiben ve sıra ile şu zatlar atanmıştır: Şükrü Kaya, Hasan Fehmi Ataç, Sabri Toprak, Rahmi Köken (ki bu dönemde tekrar İktisat Vekâleti ile birleştirilmiş, 1931 sonlarında yeniden müstakil hale getirilmiştir), Muhlis Erkmen (Atatürk'ün altıncı ve en uzun süre -5,5- yıl, çalışmış Tarım Bakanı), Şakir Kesebir ve Faik Kurdoğlu.

Görüldüğü üzere Atatürk döneminde, İktisat Vekilliği ile birleşik olan yıllar hariç, müstakilen Ziraat Vekili olarak görev ve sorumluluk yüklenen 8 zattan en uzun süre vazife başında kalanı Muhlis Erkmen üstadımız olmuştur. Muhlis Erkmen beş buçuk yıl kadar devamlı olarak bu hizmette kalmıştır. Hayri Birler'in araştırmasında elde ettiği sonuçlara göre ⁷ Muhlis Erkmen, Atatürk tarafından 89 defa sofrasına davet ve kabul edilmek suretiyle huzura en fazla çıkan bakanlardan biri olmuştur. Hemen hemen

⁶ Prof. Dr. A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*.

⁷ Hayri Birler, "Atatürk ve Çevresi", *Milliyet Gazetesinde* yayınlanan araştırma.

aynı dönemlerde bakanlığa atananların kabulleri (Ali Rana Tarhan 16, Hilmi Uran 33, Ağralı 8, Abidin Özmen 45) oldukça düşük ve farklıdır. Atatürk'ün Erkmen'i bu kadar çok kabul etmesi, 1934'te 36 kere, 1935'de keza 36 kere sofrasına çağırması, o sıralarda tarım ve ormancılık reformlarına özel olarak gösterdiği ilgi ve üstadımızın bu konulardaki ehliyeti yüzündendir.

Bu ayrıntılı çalışmayı, Atatürk'ün "İşe Adam Seçme" konusundaki titizliğini ve dikkatini göz önünde tutarak yaptım.

9 Eylül'de İzmir'in kurtarılışından sonra Atatürk'e mülaki olan, 1923'te milletvekili seçilip ölünceye kadar Atatürk tarafından kurulan veya Halk Partisinin malı olan gazetelerde baş makale ve fıkra yazarlığı yapmış bulunan ve Atatürk'ü yakından izlemek imkânını bulmuş olan Falih Rıfkı Atay, Atatürk İnkılapları ile ilgili yazılarını sonradan *Çankaya* adlı kitabında toplamıştır ⁸.

Atay bu kitabında, Mustafa Kemal'in atılacak her adımı büyük bir dikkatle tespit ettiğini anlatırken:

"Haber vereyim ki Atatürk ne yaptığını, nasıl yapacağını, kimlere ne yaptıracağını, kimleri nasıl ve nerede kullanacağını bilir pek hesaplı bir adamdı" diyor ve ekliyor:

"Mustafa Kemal son derece hesapçı idi ve bir başarı hesapçısı idi." Savaş başlıklı bölümde o çekici ve sürükleyici üslubu içinde şu soruyu ortaya atıyor:

"Büyük adam, küçük adamdan bir yıl daha uzağı göremezse bu sığata nasıl hak kazanabilir?"

Ve bir başka yerinde de:

"Mustafa Kemal avarında bir süvarinin, seferde kendini dilediği konağa eristireceğinden şüphe ettiği atlara binmesi, akla gelir şeylerden midir?" ⁹ diyor.

Atatürk İnkılaplarının ve bu arada ekonomik sahada ve tarımdaki atılımların, tesadüfi olmadığı ve hepsinin de evvelden yapılmış inceleme ve araştırmalara dayalı olduğu, konulara derinliğine baktıkça daha açık ve seçik şekilde ortaya çıkıyor.

⁸ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, 2 Cilt, Dünya Yayını ilk baskı.

⁹ Falih Rıfkı Atay, *a.g.e.*

Atay *Çankaya* 'sının 'Sunuş' kısmında şöyle diyor:

"Harbin sonlarına doğru (Birinci Cihan Harbi'nin) Ruşen Eşref'in Pangaltı taraflarındaki apartmanında bir resmini görmüştüm. Fotoğrafın altındaki uzun ithaf yazısı, beyanname gibi bir şeydi. Bu yazı benim üzerimde Ruşen Eşref'e bir hatıra olmaktan fazla, onun evine gelecek bütün gençlere hitap ettiği tesiri bıraktı".

Söz konusu 'ithaf' beni de çok ilgilendirdi ve aradım. Bir gün Orman Genel Müdürlüğü binasında Atatürk'ün büyük boy bir resminin altında metnini de okuyabildim. Ancak resmin büyütülmesi sırasında, eski harfler çok karışmış ve galiba biraz da benzetmelerle düzeltilmek istenmişti. Sonradan Uluğ İğdemir'in bir kitabında metni bulmak kabil oldu ¹⁰.

Bu ithafı, İğdemir'in kitabından aynen aşağıya alıyorum.

"Herşeye rağmen muhakkaka, bir nura doğru yürümekteyiz. Bende bu imanı yaşatan kuvvet, yalnız aziz memleket ve milletim hakkındaki payansız muhabbetim değil, bugünün karanlıkları, ahlaksızlıkları içinde sırf vatan ve hakikat aşkı ile ziya serpmeye ve aramaya çalışan bir gençlik gördüğümüdür. İşte azizim, Ruşen Eşref Bey sizi, ben, bu mübarek hizbin tabii âzasından görüyorum. Gün geçtikçe daha mühim hizmetlerinize intizar ediyorum. Bugünden ziyade yarınların şükran ve şâbâşına namzet olan sizi bugünden tanıyabilmekle memnunum.

24 Mayıs 1918

M. Kemal"

Mustafa Kemal'in 1918 yılında 'Vatan ve hakikat aşkı ile ziya serpmeye ve aramaya çalışan bir gençlik görmesi' ve Ruşen Eşref'i 'bu mübarek hizbin tabii bir âzasından sayarak daha mühim hizmetlerine intizar etmesi' O'nun, vatanın içinde bulunduğu şartları ölçüp, tartıp bir takım ihtimaller üzerinde durduğunu ve çalıştığını göstermektedir.

18 Mart 1923'te Tarsus'taki konuşmasında da:

"Vatan en çok sizin emeğinize istinad ettiği halde en az bahtiyar ve mes'ut olan yine sizsiniz. Aziz çiftçiler, şimdiye kadar sizi anlayan, sizin büyük ruhunuzu takdir eden bu arkadaşınızın, sizin için, sizin refahınız ve istikbaliniz için neler düşündüğünü, bundan sonra inşaallah maddi semereleri ile öğrenmiş olacaksınız." diyor ¹¹.

¹⁰ Uluğ İğdemir, *Yılların İçinden*, TTK Yayını, 1976.

¹¹ *Atatürk ve Tarım*, Tarım Orman Bakanlığı ile Ziraat Fakültesi Yayını, 1981.

Atatürk'ün kişiliği hakkındaki bu müşahadelere, O'nun çevresinde çalışmış olanlardan aktarılan birkaç örnek daha vermek yerinde olacaktır.

Köşk mutemedi olarak 1924'te işe başlayıp ölümüne kadar emrinde çalışan ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne de atanan, aynı zamanda şahsi işleri için umumi vekilliğine haiz bulunan Hasan Rıza Soyak *Atatürk'ten Hatıralar*¹² adlı kitabının birinci bölümünde Atatürk'ün hususiyetlerini ve vazife telakkisini anlatırken:

“Atatürk, çalışmalarında zaman, mekân, imkân mefhumları ile ilgili değildi. Nerede, hangi şartlar altında olursa olsun bir vazife karşısında bulundu mu hiç vakit geçirmeden onun icabını yapmaya koyulurdu,” diyor.

“Yapmayı tasarladığı işlere girişmeden evvel, bütün ihtimalleri göz önüne almak suretiyle gayet titiz ve etraflı incelemelerde bulunurdu. Toplantılarda maksadını belli etmeden, konular üzerinde mübahaseler açar, mevzuu mütemadiyen işleterek büyük bir dikkat ve sükunetle dinlerdi. Başladığı bir işi bitirmeden rahat edemezdi. Zaruret olmadıkça, işi geriye bırakmak adeti değildi. Bazan 30-40 saat çalıştığı vakidir”, diye ekliyor.

Soyak aynı kitabında Falih Rıfkı Atay'a atıfda bulunarak devam ediyor:

“Mustafa Kemal'in hususiyetlerinin başında: çok düşünmek, çok danışmak, kendi inandıklarını iyice kontrol etmek ve başkalarının da buna inandıklarını görmek gelir. Anadolu'ya gitmeden önce İstanbul'da görüşmediği, danışmadığı ne dost ne de düşman kalmıştır. Sofralarını da bütün eserleri ve fikirleri duymak, kendisinininkilerle karşılaştırmak için başlıca vasıta olarak kullanmıştır”¹³.

Atatürk'ün okumayı çok sevdiği, genel bilgisini artırmak için çaba gösterdiği, zengin bir kitaplığa sahip bulunduğu, eline aldığı kitabı, eğer enteresan bulmuşsa bitirmeden bırakmadığı ve haşiyeler, notlar ilave ettiği, yakınında bulunanların ve beraber çalıştığı kişilerin beyan ettikleri müşterek kanaatlerdir.

Atatürk'ün ilgi çeken bir başka yanı da, siyasi olduğu kadar içtimai, iktisadi ve bilhassa fikri inkılapların öncüsü olmasıdır.

O'nun nazarında insanlar, yaşadıkları müddetçe, faal olmalıdır.

¹² Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, 2 Cilt, Yapı ve Kredi Bankası Yayını.

¹³ Hasan Rıza Soyak, *a.g.e.*

Bir insanın hayatı boyunca memnun ve mesut olması için lazım gelen tek şey, kendisi için değil, kendisinden sonra gelenler için çalışmaktır ¹⁴.

Vazife telakkisi ve sorumluluk duygusu bu derece üstün seviyede olan Atatürk'ün son derecede mütevazı bir insan olduğuna da işaret etmeliyim.

16 Mart 1923'te Adana'da çiftçilere içten gelen şu kelimelerle hitap ediyor:

“Diyebilirim ki hayatımda yaşadığım en ulvî, en sade, en mesut ve samimi gece bu gecedir. Çünkü bu gece, çok derin hürmetlerle, muhabbetlerle merbut olduğumuz milletimizin ekseriyeti azimesini teşkil eden çiftçilerimizle bir sofrada, onların emekleriyle husul bulmuş ekmeği, onlarla beraber yiyoruz” ¹⁵.

Atatürk'ü ilk defa, henüz tahsil çağında iken Milli Türk Talebe Birliği temsilcisi olarak dört arkadaşla (İbrahim Öktem, Ber'at Zeki Güngör, Ayet ve ben) 5 Haziran 1928'de İzmit'te karşılamaya gittiğimiz zaman görmüştüm. Kendilerine takdim edildiğimiz sırada, son derece mütevazı bir şekilde bizleri dinlemiş ve “Cumhuriyeti ve inkılapları vatandaşlara tanıtınız... Anlatınız ve daima vatanın teâlisi için çalışınız..” diye öğütlerde bulunmuş ve her birimizle ayrı ayrı meşgul olarak gönlümüzü almıştı. O günlerde, büyük nutkunu irad etmiş ve nazarımızda ilahlaşmış bir kahraman olan Atatürk'ün, bizlerle meşgul olabileceğini aklımızdan bile geçirmemiştik.

Atatürk'ün bir başka özelliği de bütün başarılarını millete mal etmeyi bilmesidir. Bu yoldan hem toplumu yüceltir, hem de yapacağı inkılaplar ve atacağı yeni adımlar için halkın vicdanında dost bir hava yaratmasını bilirdi.

Daha 1925 yılında:

“Türk milletinin son senelerde gösterdiği harikaların, yaptığı siyasi ve içtimai inkılapların hakiki sahibi, kendisidir. Sizsiniz.. Milletimizde bu istidad ve tekamül mevcut olmasaydı, onu yaratmaya hiç bir kudret ve kuvvet kâfi gelmezdi. Bizim ilham kaynağımız, doğrudan doğruya Türk milletinin vicdanı olmuştur.” diyordu ¹⁶.

¹⁴ Prof. Dr. A. Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*.

¹⁵ *Atatürk ve Tarım*.

¹⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*.

Yalnız milletimizin değil, insanlık aleminin pek nadir yetiştirdiği büyük bir insanın kişiliğini ana hatları ile belirtmek üzere derlediğim bilgilere son vererek konferansın ana konusuna geçiyorum.

Atatürk'ün tarım ve orman sevgisi, yetiştiği ortamdaki, ailesi çevresinden kaynaklanmaktadır. O'nun mütevazı bir ailenin çocuğu olarak, daha ilkokul çağlarında iken dayısının çiftliğinde yazları geçirdiği, ailesine, çiftlik işlerinde yardımcı olduğu biliniyor.

Yakınlarına ve arkadaşça konuştuğu kişilere, çocukluk çağındaki bu uğraşlarını anlatmaktan zevk alırdı. Çiftçiliği mukaddes bir meslek olarak kabul eder ve Milli Mücadele yılları ve sonrasında ülkenin kurtuluşunu, tarımdaki ilerlemelere bağlı gördüğünü sık sık tekrarlardı.

O'na göre çiftçi, memleketin efendisi idi. Kılıç ve sapan arasında, ikinci üstün tutan mukayeseler yapardı.

İzmir İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında:

"Arkadaşlar, sizler doğrudan doğruya milletimizi temsil eden halk sınıflarının içinden ve onlar tarafından mütahap olarak geliyorsunuz. Bu itibarla memleketimizin halini, ihtiyacını, milletimizin elemelerini ve emellerini yakından ve herkesten daha iyi biliyorsunuz." ¹⁷ diyordu.

Kendisi de, bu şekilde hitap ettiği halk arasından gelen bir insan, bir lider olduğu için çiftçinin çektiği sıkıntıları, özlediği tedbirleri çok açık bir şekilde biliyordu.

Tarım ve çiftçilik konularına olan merakını, hocam Sayın Süleyman Fehmi Kalaycıoğlu'nun bir anısını aktarmak suretiyle perçinlemek istiyorum.

Mustafa Kemal, Amasya'dan Erzurum'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Henüz kongreler yapılmamıştır. Yol boyundaki Sivas'a uğradığında, fidanlık müdürü olan Kalaycıoğlu ile tanışır. Bir ayran içimi sohbet sırasında tarla ziraati ile hayvan besiciliği mukayeselerini yaptırıp netice istihsaline çalışır. Çok kısa geçmesi gereken sohbet, uzunca bir süre devam eder. O günlerde vatanın kurtarılması çabası içinde didinen Mustafa Kemal'in tarıma olan ilgisini, bu canlı örnek, açık şekilde ortaya koymaktadır.

Modern çiftçilikte köylüye örnek olmak isteyen Atatürk, ekonomimizin temel taşı olarak tarım sektörünü görmüş ve köylü ve çiftçinin mutla-

¹⁷ Prof. Dr. A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*.

ka kaikındırılmasını en ileri bir amaç olarak kabul etmiştir. Köylümüzü yoksulluktan, fukaralıktan kurtarmanın, ona rahat bir geçim sağlamanın zorunluluğuna inanırdı. Türk ekonomisinin, ancak tarımsal gelişmeler sayesinde düzelebileceğine ve giderek tarım ürünleri sanayiinin gelişmesi ile sanayi aşamasına geçileceğine kanaat getirmişti.

Bu görüşle 1925'te Ankara civarında bir çiftlik kurmaya karar verdi. Şimdi "Atatürk Orman Çiftliği" olarak hepimizin tanıdığı bu işletme için aldığı araziye yerli ve yabancı tarım uzmanlarına inceletirmişti. Uzmanlar, fikir birliği halinde, bataklık ve çorak olan bu arazide başarı sağlamanın güçlüğüne dile getirerek "ya sabır tükenir, ya para" demişler ve bu yerde çiftlik kurulmasına karşı çıkmışlardı.

Atatürk, gerek yerli gerekse yabancı uzmanların görüşlerine uymamış ve :

"Evet, şurası Ankara'nın yanı başında hem bataklık, hem çorak, hem de fena bir yer. Ama biz burayı ıslah etmezsek, kim gelip ıslah edecek?" demiş ve hemen işe başlanmasını istemiştir. İşte bugün Ankaramızın yegane gezi ve dinlenme yeri olan çiftlik, böyle kurulmuştur. O, yaratıcı büyük adam, böylece tarımda da öncülük yapmıştır.

Atatürk'ün ağaç sevgisi de sonsuz, adeta bir aşk denecek kadar engin-di. Soyak, Orman Çiftliğinde şimdi Hayvanat Bahçesinin bulunduğu kavaklı yolda giderken, birden arabayı durdurup iğde ağacını aradığını anlatır ¹⁸. Ama kimse bu ağacı hatırlamaz. Çiftlikteki ıslahat ve inşaat sırasında kesildiği anlaşılan iğde ağacı, Atatürk'ü çok hüznendirir ve ihtarlarda bulunur. Çünkü Atatürk o yeşilliğin hasretini bütün İstiklal Harbi süresince Anadolu'da çekmiştir.

1938 ilkbaharında vazo içinde kendisine sunulan badem çiçeğini görünce "Bahar gelmiş, ne güzel, fakat bu çiçekler meyve vermeden solacak.. ne yazık" demiştir ¹⁹.

Atatürk, Balgat civarındaki Söğütözü mevkiini çok severdi. Küçük bir suyun aktığı bu yerde (onun deyimi ile) bir koliba (kulübe) ve bir çardak yaptırılmaya başlandı. Ancak kulübenin yapılacağı yerde bulunan 20-30 adet söğüt ağacının kesilmesi gerekiyordu. Atatürk buna razı değildi. Bu fidanların, inşaat alanının yakınlarına nakledilmesine bizzat kendisi nezaret etmiştir. Bu olayı da Hasan Rıza Soyak ayrıntılı şekilde anlatmıştır.

¹⁸ Hasan Rıza Soyak, *a.g.e.*

¹⁹ Prof. Dr. A. Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*.

Çankaya'da yaverlik binasının tevsii sırasında kesilmesi zorunluğu ile karşılaşılacak bir ağaç için Atatürk'ün çok üzüldüğünü ve "Yazık, çok yazık.. Bu iş, ağaca dokunmadan yapılamaz mıydı, sanki? Bana söyleseydiniz çaresini bulurdum.." dediğini gene Soyak anlatıyor ²⁰.

Atatürk 1934 yılında Kızılcahamam'a uğramış, çok beğendiği Soğuksu mevkiinde Temmuz ayının bir tam gününü geçirerek dinlenmiş, halkı huzuruna davet ve kabul ederek onlarla uzun uzun sohbet etmiştir. Bu ziyaretin anısı, o yerdeki kitabede yazılıdır.

Bu gezide sahip olduğu küçük bir orman sahasını, 3116 sayılı kanunun âmir hükümlerini de nazara alarak Kızılcahamam Belediyesine hediye etmiştir.

Yeni iktisap ve ilavelerle 66 hektara ulaşan ve içinde bir de kaynak bulunan bu orman, sonraları, mülkiyet hakkı Belediye uhdesinde kalmak üzere Soğuksu Milli Parkı sahasına ithal edilmiştir.

Atatürk'ün yeşil ve orman hakkındaki şu sözlerini de hatırlayalım:

— Ormansız bir yurt, vatan değildir.

— Yeşil görmeyen gözler, renk zevkinden mahrumdur.

Orman Çiftliğinin kuruluşu sırasında, şimdi Marmara Otel'i'nin bulunduğu tepede, çevresindekilere şu emri veriyordu:

"Burasını, öyle ağaçlandırınız ki bir kör insan dahi yeşillikler arasında olduğunu fark etsin."

Afetinan, *Hatıralar ve Belgeler* adlı kitabında şunları da belirtiyor:

"Mustafa Kemal, bir sahil çocuğu olduğu için denizi çok severdi. Fakat son hastalık günlerinde hasret çektiği yer, bir çam ormanlığı olmuştur. 'Bana memleketimizin ormanlık güzel yerlerinden tanıdıklarını anlat... arzum, yeşillik ve ağaçlık ve fakat yaz kış yeşil duran ağaçlar arasında olmaktır' diyen sesi hâlâ kulaklarımda akisler yapıyor."

Atatürk, Orman Çiftliğinin sadece tarlalarından istifade etmeyi hedef tutmamış aynı zamanda Ankara'yı ağaçlandırma işine buradan başlamıştır.

Kendi adını taşıyan Atatürk Bulvarı'na çam fidanları dikildiği vakit pek sevinmişti. "Bunlar tutursa, Ankara'nın yaz kış yeşil duracak bir tabi-

²⁰ Hasan Rıza Soyak, *a.g.e.*

at zenginliği olacak” demiş ve bu çamları Ankara’nın yeni devrinin bir sembolü gibi telakki etmişti.

Ve Hasan Âli Yücel, bu kitabın sunuş yazısında “..Atatürk’ün yeşil sevgisi ve hasreti, ne kadar içli, ne kadar duygulu.. İnsan bu satırları okurken sevgili büyüğümüzle berabermiş gibi oluyor ve onu, yanında bulamayınca büsbütün derin bir hüzne kendini kaptırıyor” diyor ²¹.

Atatürk döneminde Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem’inde çalışmış olan Sayın Haldun Derin’den konferans çalışmalarım sırasında aldığım mektupta “1934’te Pehlevi’nin Ankaraya gelişine pek az kala, Halkevi binasının çevresiyle yamaçlarının çimlendirilip ağaçlandırılması, Atatürk’ün istemesi ve izlemisi sonucu olmuştur. Yeşil tutkusu, komutanlarımızın bir tutkusu değil mi?” diye yazıyor.

Gerçekten komutanlarımızın yeşile ve ağaca ayrı bir düşkünlükleri daima göze çarpmıştır. Falih Rıfkı Atay *Çankaya*’sında şöyle anlatıyor:

“Kendi ağzından dinlemişim.Birgün Kurmay Başkanı İsmet Beyle (İnönü) Diyarbakır çöllerinde atla geziyorlarmış. Mustafa Kemal demiş ki:

— Çabuk bana bir din bul...

— Ağaç dini.. bir din ki ibadeti ağaç dikmek olsun” ²².

Atatürk’ün tarım ve orman sevgisi, yeşil sevgisi hakkında yazılmış, sayılmayacak kadar çok anı mevcuttur. Ben konferansıma bunlardan birkaç tanesini aktarmakla yetinmek zorunda kaldım.

Şimdi, Atatürk’ün Türkiye Cumhuriyeti’ni kurmak üzere el koyduğu, devraldığı Osmanlı İmparatorluğu’nun Türklerle meskûn bölümünün yani Misakı Milli Hudutları’nın zirai ekonomi bakımından gücü ne idi? Buna satırbaşları itibariyle ve kısaca değinmek istiyorum.

İmparatorluk döneminde istatistik bilgiler yetersizdir. Gerçi yıllık salnameler yayınlanmaktadır, ama bunlar “Sultana Övgü” belgeleridir. Nüfus sayımlarına başlanmıştır. Ama, belli sürelerde tekrarlanmadığı için karşılaştırmalar yapıp netice istihsaline elverişli değildir. Bugünkü Devlet İstatistik Enstitümüzün çekirdeğini teşkil eden Başvekâlet Merkez İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi’de, bir çok kuruluşlarımız gibi, Cumhuriyetimizin eseridir.

²¹ Prof. Dr. A. Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*.

²² Av. Kâzım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*, Ak Yayınları, 1968.

Bu genel müdürlük ilk defa 1927 yılında, dokuz bölge esası üzerinden Zirai Tahrir (tarımsal yapı ve üretim istatistiğini) yaptırmıştır ²³.

Sonuçlar şöyle özetlenmiştir:

Ülkemizin toplam nüfusu 13.517.385 kişi.. Ortalama beş nüfustan oluşan çiftçi ailesi sayısı 1.751.239. Zirai işletme sayısı da aynı rakam olarak kabul ediliyor. Tarımla uğraşan insan sayısı 9.216.918 kişi ve toplam nüfusun % 66,7'si. Bir tarım işletmesi 2,5 hektar araziye ekip biçiyor. Henüz makinalı ziraat yok. Ekili arazi toplamı 2,4 milyon hektar. Tarımda yararlanılan koşum hayvanı sayısı 1,9 milyon. Küçükbaşlar dahil (koyun-keçi) irad hayvanı sayısı 14,5 milyon. Bir çiftçi ailenin ortalama yıllık satış geliri 192 lira.

Bu tablo, değil 1920 yılı, 1927'de bile ekonomik yapımızın tarım ağırlıklı fakat çok fakir olduğunu ortaya koyuyor.

Bu konuda Vedat Eldem'in yaptığı araştırmanın önsözünde şu görüşe yer veriliyor ²⁴.

"Birinci Cihan Harbi'ne kadar dünyada mevcut paralardan en sağlamlarından biri Osmanlı lirası idi. Tahditsiz ithalata rağmen memleketin altın stoku, azalacak yerde durmadan artmakta idi. Bunun nedenleri açıklanmamakla beraber tarımsal üretim ile beslenen millî hasıla yanında halkın tasarruf kabiliyetine dayandığı sanılmaktadır."

Zirai bünyenin incelendiği bölümde de : "On dönümden küçük işletmelerin % 34, on ilâ elli dönüm arasındaki işletmelerin % 47 oranında olduğu ve bu yüzden rasyonel bir üretim politikası uygulanamadığı, tarım ürünleri ithalatının, daima ihracattan fazla olduğu tesbit olunuyor. Sonuç olarak Osmanlı döneminin sonlarında mümeyyiz vasıf olarak 'tarıma dayalı bir ekonomi ve geniş serbesti içinde fakat kifayetsiz bir üretim, harice doğru gittikçe artan bir bağımlılık, ağır bir mali müzayaka, istikameti belirsiz bir iktisadi siyaset' olarak tesbit olunuyor."

Tevfik Çavdar'ın incelemesinde de ²⁵ o dönemdeki tarımsal bünyenin bozuk ve kifayetsiz bulunduğuna işaret edilerek, Şark bölgelerinde feo-

²³ 1927 *Senesi Zirai Tahriri* (Eski yazı), Başvekâlet Merkez İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi Yayını, 1928.

²⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Yayını, 1970.

²⁵ Tevfik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzarai Umumiye*, Milli-yet Yayını, 1971.

dal biçimde üretim yapılan işletmelere rastlandığı, diğer bölgelerde ise iktisadi şartlara göre, pazar için çalışan irili ufaklı işletmeler olmakla beraber genellikle malın satış imkânı sınırlı ve az olduğundan, işletmelerin büyük kısmında mahalli geçimlik ihtiyaç kadar mahsul alındığı, geniş arazinin nadasa ve dinlemeye terk edildiği ve daha çok mer'a halinde kullanıldığı, bu yüzden tarımsal üretim içindeki hayvancılık geliri payının daha büyük olduğu, anlatılıyor ve Atatürk'ün deyimi ile şu hükme varılıyor: Millet yorgun ve fakir halde.

Bu görüşlere eklenmesi gereken bir takım konular daha var:

Çiftçi ve köylü tahsil olanağından yoksun bırakıldığı ve bir takım hurafelerin tesiri altında olduğu gibi, tarım alanındaki bilgileri de tamamen ampriktir. Ta, atalarından, dedelerinden hikâye yoluyla akılda kalan "çevre şartları"nı belirleyen köklü tecrübelerle sahip ise de modern çiftçiliğin koşullarını ve gereklerini bilmemektedir. Makinalı ziraatin tamamen yabancıdır. Tarla ziraatında yardımcısı, koşum hayvanı ve karasapandır.

Özellikle hurafelerin çok etkisi altındadır. Öyle ki, zaten sayısı çok az olan tarımsal konulu kitaplarda rastlanan aşağıdaki örneklerle bakmak bile durumu aydınlatmaya yetecektir.

*Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*²⁶ adlı kitapta şunlara değiniliyor. 1788 yılında bir kadının muhtelif yerlere gönderdiği emirnamelerden birinde "Çekirge ismiyle müsemma olan tuyûr" hitabıyla başlanıp zarardan vaz geçmeleri ve gitmeleri emrediliyor ve "gitmezseniz, haliki küllüşey olan Zülcelale havale olunursunuz (Allah'a havale olunmak)" deniliyor.

Yabanabad (Kızılcahamam)ın Şihlar köyünde²⁷ "ıtır kokulu toprağa defnedilmiş olan" kerametli şeyhin ahfadının, çekirge istilasına karşı sığırcık kuşları ile ve "kerametli sularla" mücadele yetenekleri, anlatılıyor.

Diyarbakır çevresinde bolca rastlanan akrebin "rutubetli binalarda ki-reçten hasıl olduğu mamafih patlıcan tohumundan dahi akrep husule geldiğinin rivayet olunduğu" ileri sürülüyor. İnsaf ile düşünmek gerekir ki yazılı metinleri inceleyen okur-yazarlar arasındaki bu bilgi alış verişine bakılarak, okumasız halk arasındaki bilgisizliği, hurafelere ve batıl itikadlara dayanmasını olağan görmemek kabil değildir.

²⁶ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, 1938.

²⁷ Bu köy halen Çamlıdere ilçesinin merkezidir.

Bu dönemde, ülkemizin ekonomik durumuna genel bir bakışla ihtiyaçların tespit edilmesini amaçlayan ilk kongre 1923 yılında ve henüz Lozan Anlaşması imzalanmadan evvel İzmir'de toplanmıştır. 17 Şubat'tan 4 Mart'a kadar sürmüş olan bu kongrede de iktisadi bünye envanteri belirlenmeden, genel ihtiyaçlar üzerinde durulmuştur. O tarihte kullanmakta olduğumuz eski harflerle basılmış olan kongre kararları ile bazı konuşmaları kapsayan *İktisat Esaslarımız* adlı kitap, Afetinan tarafından yeni harflere çevrilmiş ve yayınlanmıştır²⁸. Kitabın kapağındaki:

“Milletimiz mazisinden değil, artık istikbalinden mesuldür”, ibaresinden anlaşıldığına göre, kongrede mazi ile meşgul olunmamış, tamamen geleceğe yönelik çalışmalara girişilmiştir.

1135 delegenin katıldığı kongrede, Misakı İktisadi esaslarından başka 1-Çiftçi grubunun, 2-Tüccar grubunun, 3-Sanayi grubunun, 4-İşçi grubunun görüş ve istekleri ayrı ayrı tespit edilmiştir. Bu kitabın bir nüshası, zamanın İktisat Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) tarafından “Gazi Paşa Hazretlerine Hürmetle” haşiyesi ile 27.8.1923'te Mustafa Kemal'e sunulmuştur.

İkinci bir çalışma, sadece tarım sektörüne münhasır olmak üzere Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından tertiplenen 5 Ocak 1931 tarihli Birinci Ziraat Kongresi'dir. O tarihte derneğin müdürü Vedat Nedim Tör'dür. Derneğin yayınladığı iki ciltlik raporda, ülkemizin o günkü tarım istatistiklerine ve üretim rakamlarına rastlanmıyor. Mahsul çeşitleri itibarıyla bazı bilimsel yazılar yer alıyor. Kitabın kapağında: “Gayemiz, ananevi ziraatten rasyonel ziraate” haşiyesi yer alıyor. Önsözünde ise, her sene elli milyon lira dış ticaret açığımız bulunduğuna belirtiliyor.

Üçüncü bir çalışma ise 1938 yılında yapılıyor. Bu defa hedef, köy ve ziraat kalkınmasıdır. İlk mezunlarını vermeye başlayan Ziraat Enstitüleri mensuplarının da katıldıkları bu kongre daha ziyade bilimsel ağırlık taşıyor. Çeşitli kitaplar yayınlanıyor. Türk tarımının anatomisi sergileniyor.

Cumhuriyetimizin ellinci yılı kutlanırken de bu istikamette cereyan eden üç çalışmaya işaret etmek yerinde olacaktır. Bunlardan biri Türkiye Ekonomi Kurumu'nun Siyasal Bilgiler Fakültesi ile ortaklaşa düzenlediği seminerdir. Bu seminerde Doç. Dr. Çelik Aruoba; bu dönemde tarımın önemi, kamu yetkilileri yanında Atatürk tarafından da sık sık dile getiril-

²⁸ Prof. Dr. A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*.

mektedir, diyor ve tarımsal üretimin, toprak kullanımı bakımından düşük seviyede kaldığını, ancak savaş sonrasında hızlı bir gelişmenin başladığını tespit ediyor ²⁹.

Yapı ve Kredi Bankası'nın tertiplediği seminerin "Atatürk Döneminde Tarım Politikası" bölümünde Prof. Dr. Gülten Kazgan ³⁰ Mustafa Kemal'in, Müdafaai Hukuk Cemiyeti Başkanı sıfatı ile yayınladığı dokuz maddelik ilkelerden tarımla ilgili olanlarını özetleyerek ileri sürülen iyileştirme tedbirlerini şöyle sıralıyor:

— Aşâr usulünde halkın şikâyet ve mağduriyetine yol açan noktaların düzeltilceği,

— Tütün tarım ve ticaretinin, milletin azami yararına göre düzenleneceği,

— Mali kurumların, çiftçiye yardımcı olacak şekilde ıslah edileceği, Ziraat Bankası sermayesinin artırılacağı,

— Makinalı ziraatin gelişmesi için tedbir alınacağı,

— Hammaddesi ülkede yetişen mamulleri üretecek sanayiinin kurulacağı,

— Ormanlarımızdan, bilimsel ilerlemelere uygun biçimde yararlanılacağı,

— Ülkede emniyet ve asayişin kesinlikle sağlanacağı,

vaad ediliyor.

Atatürk, bu vaatlerini asla unutmamış ve herbirini, sırası geldikçe gerçekleştirmiştir. O dönemde tarımsal işlerle ilgili olmak üzere yayınlanmış bulunan kanunların bir listesi eklidir. İncelendiğinde görülecektir ki o günlerde atılan adımlara, sonradan eklenebilen kanunlar, kurulmuş düzenin daha iyi işlemesini sağlamak amacıyla yöneliktir.

Bu konuda bir başka çalışma Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi tarafından yapılmıştır. 12 Ekim 1981'de başlayan "Atatürk Tarım Haftası" Sayın Cumhurbaşkanımızın bir konuşması ile açılmıştır. Fakültenin bu

²⁹ *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Türkiye Ekonomi Kurumu'nun müşterek semineri, 1982.

³⁰ *Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri*, Yapı ve Kredi Bankası'nın Atatürk Yılı Armağanı, 1981.

münasebetle düzenlediği seminerde, bütün konular en yetkili kişiler tarafından incelenmiş, tebliğler sunulmuş ve tartışılmıştır. Ancak çok akademik olan seminer sonuçlarını, bu konferansın içine sığdırmak kabil olmamış, sadece işaret edilmekle yetinilmiştir ³¹.

Atatürk döneminde, tarım alanında sağlanan yeniliklerede, satırbaşları itibariyle göz atalım:

Her şeyin ikinci plana atıldığı Milli Mücadele dönemi sona erince, ilk iş olarak doğrudan doğruya köylü ve çiftçiden alınmakta olan ve para olarak değil, ürün halinde toplanan "Aşar Vergisi"nin ıslahına el atılmıştır.

Bu vergi, ekonomilerin tamamen tarıma dayalı olduğu devirlerde ihdas edilmiş en eski vergileme usullerinden biri idi. Elde olunan mahsul ile ödenmesi, başlangıçta çiftçi lehine görülmüştü. Mezopotamya devrinde intikal eden bu sistem, zamanla yozlaştırılmıştı. Mahsulün % 10'u alınırken yeni yeni payların eklenmesi suretiyle % 20'lere yükseldiği yıllar oluyordu. İşin asıl kötü yanı, bu vergiyi hükümet toplamıyor, belirlenen bir bedel karşılığında mülteim denilen araçlar topluyordu. Birinci Cihan Harbi'nde halk yorgun ve yoksul hale gelmiş, özellikle çalışma çağındaki dinç erkeklerin cephelerde bulunduğu dönemde tarımsal üretim, yaşlılara ve kadınlara kalmış, bu yüzden oldukça eksilmişti. Aşar yükü altında ezilen köylü, vergisini ödeyemez hale gelmişti.

Aşarın bir başka kötü yanı da, giderler hesaba alınmaksızın, gayri safi hasıla üzerinden tahmin ve tahrir yapılmak suretiyle tahsil edilmesi idi. Verimsiz ve yorgun topraklardan alınan düşük ürünün yüzde onu veya daha fazlası, çoğu zaman sağlanan safi kârın bütününe alıp götürüyordu. Bu acıklı durum yüzünden Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin ilk çıkardığı kanunlardan biri (12 no.lu kanun) ile daha 1920'de aşarın takside bağlanması kabul edilmiştir.

Büyük Zaferden sonra, aşardan köylünün nasıl kurtarılacağı ciddi araştırmalara konu olmuş ve İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçi grubunun başlıca temennisi, Anadolu köylüsünün asırlarca beklediği kurtuluş ümidi gerçekleşmiş ve 1925 yılında 552 sayılı kanunla "Aşarın lağvı ile yerine ikame edilecek mahsulatı arziye vergisi" hükümleri kabul edilmiş ve çok kritik bir atılıma cesaretle gidilmiştir.

³¹ Ata'nın Anısına Doğumunun 100. Yılında Tarım Semineri, Ziraat Fakültesi Yayını, 1981.

Yıllar sonra Sivas demiryolunun açılışında İsmet Paşa, bu konudaki ilk tereddütlerin çiftçiden geldiğini ve bu derecede büyük bir gelirden (toplam verginin üçte biri) mahrum kalacak devletin nasıl idare olunacağı endişesinin köylüler tarafından dile getirildiğini anlatmış ve ilk uygulama yıllarında çiftçinin hasat mevsimlerinde aşara dönülmesi ihtimalini ciddi şekilde düşünüp tedbirli davrandığını söylemiştir.

Gerçekten o yıllar, bütün dünyayı saran büyük iktisadi buhran yüzünden, her devlet güç durumunda idi. Türkiye Cumhuriyeti, bu güçlüklerle göğüs germiş ve aşara geri dönmemiştir. Bunun yanında buğdayın himayesi tedbirlerinden de asla geri kalınmamıştır. Buğday Koruma Kanunu çıkarılmış ve arkadan bir takım ek kanunlarla bu himaye işleri sürdürülerek Ziraat Bankası tarafından yürütülmüş ve sonunda Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur (1938 yılında).

Yalnız tarımsal üretim açısından değil, tüm iktisadi alanda önem taşıyan bir başka konu karayolu ve demiryolu meselesi idi. O günlerde gerek köy yolları gerekse şehir ve kasabalar arasındaki yollar taşımacılığa ve yolculuğa pek elverişli değildi. Yağışlı dönemlerde sel, çamur, kar ve fırtına yüzünden yollar kapanır, köy ve şehirler aylarca mahsur kalırdı. Demiryolu, toplam olarak üçbin kilometre kadardı ve belli bölgelerde kümelenmişti.

Milli Mücadele yıllarının 150-200 milyonluk bütçeleri ile ve onu takip eden gelişme yıllarında çıkarılan yetki kanunları ile demiryolu şebekemiz, yurdun dört yanına ulaşmış ve 1938'de altıbin kilometreyi aşkın seviyeye varmış, ayrıca imtiyazlı şirketler elinde bulunan kısmı da satın alınarak hepsi devletin malı olmuştur.

Karayollarımız da, yine o dönemden başlanarak parça parça Turuku Umumiye meyanına alınmış ve bugünkü Devlet Karayolları şebekemizin öncülüğü sağlanmış ve ekonominin can damarı, ulaştırma şebekemiz vücuda getirilmeye başlanmıştır. Örnek olarak karayolu konusunda birkaç kanundan bahsedelim. 1921 yılında 96 ve 97 no.lu kanunlarla Merzifon-Havza-Çalatlı yolunun; Tarsus-Silifke-Mut-Karaman yolunun; 121 no.lu kanunla Ordu-Sivas yolunun; 213 no.lu kanunla Kars-Ardahan-Borçka-Hopa yolunun; devlet yolları arasına alınması, yeni yapım, bakım ve onarımının devlet tarafından deruhde edilmesi kabul edilmiştir.

Harp ve işgal sonrasının en önemli sorunlarından biri olan asayiş konusunun da o dönemde kesin olarak çözümlenmiş bulunduğuna işaret etmek gerekir.

Tarım alanındaki en önemli ikinci atılımın, tarım eğitimi devrimi olduğuna şüphe yoktur. Osmanlı döneminde biri İstanbul'da (Halkalı) diğeri Selanik'te olmak üzere iki yüksek ziraat mektebi açılmış ise de Selanik'teki mezun veremeden kapanmış, öğrencileri İstanbul'a aktarılmıştı. Pratik alanda eğitim yapmak üzere ziraat ameliyat mektepleri (Bursa, Adana, Ankara'da), çiftlik mektepleri, amele mektepleri (makina kullanımını öğreten okullar), bazı dallarda ihtisas mektepleri (ipek böceği, sebze, çiçek, tavuk ve arıcılık konularında) açılmış ise de bunlardan beklenen verim elde edilememiştir ³².

İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçi grubunun ısrarla üzerinde durduğu konuların başında "Ziraat ve Maarif" meselesi gelmektedir.

Çiftçi; ziraatin muhtelif şubelerini ameli surette öğretecek kitap; ilkokullarda ameli ziraat dersleri; her sancakta ziraat mektepleri açılmasını istiyor. Yüksek tahsil için tek ziraat mektebinin kâfi olduğu, ancak İstanbul'daki Halkalı Ziraat Mektebi Âlisinin bütün malzemesi ile Anadolu'ya naklini teklif ediyor. Bununla da yetinmeyerek yurt dışında yüksek tahsil yapmış olanların, hatta medrese mezunlarının, birer yıl köylerde vazife görmeye mecbur tutulmalarını istiyor ³³.

Atatürk ve çevresindeki üst kademe yetkili ve sorumluları, Türk çiftçisinin bu isteğini önemle ele almış ve 1923'ten itibaren geleceğin bilgili ve yetenekli bilim ve uygulama adamlarını yetiştirmek üzere ülkemizde ziraat tahsili yapmış veya lise tahsilli pek çok genci, yabancı ülkelere (Almanya, Fransa, Macaristan hatta Amerika'ya) göndermeye başlamışlardır.

1927'de Almanya'dan bir heyet (Oldenburg grubu) gelerek ülkemizin durumunu incelemiş ve "Modern bir ziraat öğretim kurumu" meydana getirilmesini tavsiye etmiştir. Öneriye uyularak 1927'de yayınlanan bir kanunla (1109 no.lu kanun) Ziraat Vekâletine 1,5 milyon ödenek veriliyor. Mevcut yüksek ve orta derecedeki Tarım Bakanlığı meslek okullarının ıslah edilmesi, bazılarının beş yıl için kapatılmaları, dış ülkelere de araştırma ve tahsil yapmak üzere pek çok genç gönderilmesi için yetki veriliyor. Ben bu tarihte Halkalı'da öğrenci idim. Bu kanunla, 1882'de açılmış olan ve 1928 yılına kadar pek çok ziraat ve orman mühendisi, hatta bir aralık veteriner yetiştirmiş bulunan okulumuz kapatıldı. Mevcut sınıflar, ya hızlı eğitim temposu ile tahsilini tamamladı veya başka bir okula aktarıldı. Şu-

³² Zirai Öğretimde 110 YIL, *Zirai Dergisi*, Ziraat Mühendisleri Derneği Yayını, 1959.

³³ Prof. Dr. A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*.

nu da belirtmek gerekir ki hocalarımızın (o zamanki adı ile müderrislerimizin) hemen hemen hepsi, yabancı ülkede tahsil görmüş, doktora vermiş değerli kişilerdi. Ancak Birinci Cihan Harbi'nin verdiği bezginlik, yorgunluk ve bazıları Milli Mücadeleye katılamamış olmanın yol açtığı eziklik duygusu içinde idiler. Ayrıca okulun İstanbul'da oluşu da ayrı bir puan kaybı sebebi idi.

Bu yeni düzenlemede ilk olarak Ankara'da Keçiören yolundaki eski Ziraat Mektebi binasında "Ankara Yüksek Ziraat Mektebi" açılmış, müdürlüğüne Halkalı'daki hocamız Aziz Meker getirilmiştir. Temel bilimler dersleri için ikisi Türk (fizik ve matematik) diğerleri yabancı olmak üzere yeni bir öğretim kadrosu kurulmuştur. O günlerde Tarım Bakanı Sabri Toprak, ziraat enstitüleri binalarının temelini atmıştır.

1932 yılı sonlarında Prof. Dr. Falke Ankara'ya davet edilerek Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kuruluşu için çalışmalara başlanmış ve öğretim kadrosunu tespit etmek ve tamamlamakla görevlendirilmiştir. Bu arada ders verecek yabancı hocaların profesör payesinde olmaları koşulu kabul olunmuştur.

Kendisi de Almanya'da tahsil yapmış müderris (profesör) olan Muhlis Erkmen'in 31.12.1931'den itibaren Ziraat Vekili olması nedeniyle, iki bilim adamı, bu değerli kuruluşumuzun inşasından, öğretim üyelerinin atanmasına kadar, bütün işlemleri tertip ve tanzim etmişlerdir.

Geçen yıl ziyaret ettiğim sayın hocam Muhlis Erkmen sohbet esnasında:

Ziraat Vekili olarak atandığı zaman, Atatürk tarafından kabul edilmeleri sırasında Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kurulması hakkındaki emirlerini aldığını, bu muazzam tesisin bütünü ile Atatürk'ün emir ve direktifleri mahsulü olduğunu, kuruluş safhalarına ait resmi belgelerin devlet arşivinde bulunacağını, kendi özel dosyalarını ise enstitüdeki Muhlis kitaplığına armağan olarak bütün kitapları ile birlikte verdiğini, bu eserin meydana getirilmesinde sadece emeği geçmiş bulunmaktan dolayı büyük bir kıvanç duyduğunu anlattı.

Prof. Dr. Arif Akman, enstitü hakkındaki kitabında daha etraflı bilgiler veriyor ³⁴. 2291 sayılı kanunla kurulan enstitü, bir üniversite için ge-

³⁴ Prof. Dr. Arif Akman, *Türkiye'de Ziraat Yüksek Öğretim Reformu'nun Anatomisi*, Ankara Ziraat Enstitüsü Yayını, 1978.

rekli olan bütün organlara sahiptir. Rektör, divan tarafından seçilir, Ziraat Vekâletinin inhası suretiyle ve kararname ile (yüksek tasdik) atama işlemi kesinleşir. Enstitü divanı, Ziraat Vekâletinin bir nevi danışma heyetidir de. Doğrudan doğruya veya bakanlığın isteği üzerine her konuyu inceleyip bilgi vermeye yetkilidir.

Tabii Bilimler, Ziraat, Ziraat Sanatları, Veteriner ve Orman fakülteleri olmak üzere beş fakültesi vardır.

Öğretim üyeleri, belli ilkelere ve sürelerle tabi olarak yetişirler ve şube şefliği sırasında habilitasyon yapıp doçent olduktan sonra ders verme yetkisini kazanırlar.

Cumhuriyetimizin onuncu yılında İsmet İnönü tarafından açılışı yapılmış olan bu irfan ocağımızın çalışmalarında, Ziraat Vekili Erkmén büyük bir dikkat ve titizlikle enstitü kanununu uygulamıştır. Bu kuruluş, sonradan Ankara ve İstanbul üniversitelerine, fakültelerini devretmek suretiyle artık tarihe karışmış bulunuyor.

Cumhuriyet hükümetleri, bu enstitüler yanında, Tohum Islah ve Deneme ayrıca Meteoroloji istasyonları, Zirai Mücadele merkezleri, pamuk, zeytin, incir, bağcılık ve narenciye istasyonları; İstanbul, İzmir, Bursa, Adana, Kastamonu gibi büyük merkezlerde ziraat ameliyat mektepleri; haralarda hayvan bakımı, binicilik ve nalbat okulları; ipek böceği, tavukçuluk, arıcılık merkezleri; fidanlıklar ve deneme tarlaları tesis etmek suretiyle de çiftçinin ziraat bilgisini artırmak ve desteklemek yolunda önemli hizmetler ifa etmiştir.

Uygulama alanında başka büyük bir gelişme, yine Atatürk'ün bir lütufları ile meydana gelmiştir. Atatürk, sahip olduğu mameleki, çiftlikler dahil, Hazineye hediye ettiğini 11.6.1937 tarihli mektubu ile Başvekâlete bildirmiştir.

Bu olayı Hasan Soyak, *Hatıralar*'ında ³⁵ ve Atatürk Orman Çiftliği'de özel bir yayınında ayrıntılı olarak açıklamaktadır ³⁶. Özet olarak bilgiler sunmak istiyorum.

Hazineye hediye edilen çiftlikler: Ankara'daki Orman Çiftliği ile Silifke'deki Tekir ve Şövalye; Tarsus'da Piloğlu; Yalova'da Baltacı ve Millet; Dörtöl'da Karabasmak çiftlikleri ile yine Dörtöl'da portakal bahçesinden

³⁵ Hasan Rıza Soyak, *a.g.e.*

³⁶ *Atatürk Orman Çiftliği*, Orman Çiftliği Yayını, 1953.

ibarettir. Bunlar için alınan araziye 100-120 bin lira para ödenmiştir. Ancak arazi ıslahı ve 10-12 yıldır yapılan yatırımlarla çiftliklerin değeri çok yükselmiştir.

Atatürk'ün bağış mektubu, Büyük Millet Meclisi'nin bilgisine bizzat Başbakan tarafından sunulmuş ve ateşli müzakereler cereyan etmiş, meclisin ve hükümetin şükranları, Devlet Başkanına arz edilmiştir. O, büyük adam ise "bu bağışın en tabii bir iş olduğu" görüşünde idi.

Millete devredilen bu çiftliklerin idaresi için derhal yeni bir Devlet İşletmesinin kurulması zorunluğu hasıl olmuş ve 1938 de 3308 sayılı kanun ile Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu teşkil olunmuştur. Kıymet belirlenmeden yapılan bağış nedeni ile arazi, sabit kıymetler ve ambar mevcutları için özel bir komisyon tarafından kıymet takdir edilmesi bu kanunla ön görülmüştür. Devir bilançosunda takdir ve tahmin edilen kıymet takriben onbuçuk milyon liradır.

Ne yazık ki Atatürk, meydana getirdiği bu yeni eserin işlemlerini, gelişmesini ve çiftçiye sağladığı yararı görmeden, aramızdan ayrılmıştır. Bununla beraber, bu çiftlikler sonradan zirai kombinalarla birlikte şimdiki Devlet Üretme Çiftlikleri'nin çekirdeğini teşkil etmiştir. Özellikle işletme ve maliyet hesapları açısından, kurumda edinilen tecrübeler, üretme çiftlikleri için başlıca kaynağı teşkil etmiştir. Ancak Atatürk'ün bağışladığı çiftliklerden en iyi vasıflı ve sulu ziraate elverişli olanları, yani güney illerdeki çiftlikler ile Yalova Millet Çiftliği arazisinden büyük kısmı, politik amaçlarla köylüye dağıtılmıştır.

Bu konuda bir noktaya daha işaret etmekten kendimi alamıyorum: Orman Çiftliği'nde bizzat Atatürk tarafından yaptırılmış "Marmara Köşkü" mevcut idi. Atatürk bu köşkü çok sever, hatta yabancı ülkelerden gelen devlet misafirlerini bile burada kabul etmekten zevk alırdı. O'nun en neşeli fotoğrafları bu köşkte çekilenlerdir ve özlediği yeşillikler arasında bu köşkte yaşamıştır.

Atatürk'e en yakın kişi olduğu imajı yaratılmak istenen bir zatın Devlet Başkanı bulunduğu sırada bu köşkün tevsiiine girildi. Devlet Misafirhanesi haline getirildi. Bu tutumun, yanlışlığı ve Atatürk'ün kendi eseri ve malı olan bu köşkün olduğu gibi korunması hakkında YDK tarafından yapılan uyarılar dikkate alınmadı. Ama zannedersem bu amaçla da hiç kullanılmadı.

Çok sonraları, yine bir Devlet Başkanımız zamanında, Atatürk'ün Selanik'te doğduğu evin bir benzeri yapıldığı dikkate alınırsa, ilk uygulama-

daki hatalı tutum, daha belirgin hale gelir. Kalbimde, bu yanlış davranışın, bir gün tahsis edileceği ümidini taşımaktayım.

Ülkemizin, ormancılık alanındaki devrimini de Atatürk dönemine borçluyuz. Osmanlının 1869'da yürürlüğe koyduğu "Orman Nizamnamesi" bu varlığı sadece bir gelir kaynağı olarak ele almıştı. Kuşkusuz, uygulanma süresince bir takım düzeltmelere ve iyileştirme tedbirlerine baş vurulmuştur. 1917 yılında yayınlanmış bulunan "Ormanların Usulü İdaresi Fenniyesi" hakkındaki kanunda olduğu gibi, orman fennine atıfta bulunan mevzuata bile rastlanmaktadır.

Orman nizamnamesi, prensip itibariyle ormanların korunmasını amaç edinmekle beraber, uygulamada yararlanmaya ağırlık vermiş ve ormanların "Cibali Mübaha" yani her türlü yararlanmanın tabii bir hak olduğu görüşü, kökleşmiştir. Bu yanlış, düzeltilmedikçe, orman varlığımızı harap olmaktan kurtarmak mümkün olamayacaktır.

Ülkemizde ormancılık teşkilatı, Meşrutiyet dönemi ile gelişmeye başlamıştır. Meslek öğretimi, ilk olarak madencilikle birlikte ele alınmış, sonradan tarımla aynı okulda tedris edilmiştir. 1910'da İstanbul, Bahçeköy'de tesis edilen "Orman Mektebi Âlisi" bugünkü orman fakültemizin çekirdeğini teşkil etmiştir. Bunun yanında yardımcı teknik personelin yetiştirilmesi için meslek okulları kurulmuş bulunuyordu.

Gerçi meslek adamları yetiştirilmişti ama, kökleşmiş bulunan gelenekler yüzünden ormanlarda silvikültür ve amenajman kaidelerinin uygulanmasından ziyade, kaçakçılığı önleme çabalarına yani alınacak rüsumun tahakkuk, takip ve tahsiline önem veriliyordu. O yıllarda yer etmiş ve kökleşmiş bulunan bu görüşün izlerine, bugün bile rastlanmakta olduğu, bir gerçektir.

Kurtuluş Savaşı'ndan yorgun, perişan halde çıkan Anadolu halkı İzmir İktisat Kongresi'nde isteklerini dile getirmiştir.

Genel prensip olarak:

"Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakıftır. Ormanlarını, evladı gibi sever. Bunun için ağaç bayramları yapar, yeniden orman yetiştirir." diyor. Çiftçi grubu kararlarında da ormanların muhafazası ve arazinin yeniden ağaçlandırılması, ilk sırada yer alıyor ³⁷.

³⁷ Prof. Dr. A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*.

Ama halkın evi, barkı, ağılı, çiftliği, camisi, köprüsü yakılmış ve yıkılmış, perişan durumda olduğundan bunları yeniden yapmak ve yaralarını sarmak zorunda idi. Bu sebeple ormanlardan intifa hakkı ve rüsum ödemekten varestesiz tutulmasını bekliyordu.

Kurtuluş Harbi'nden sonra bu isteklerin hemen hemen hepsi cevaplandırılmış, ilk olarak Baltalık Kanunu (39 no.lu kanun) arkasından İntifa Kanunu (484 no.lu kanun) yayınlanmış ve mevcut kanunlara ek maddeler getirilerek "Vatanın İmarı" için elden gelen her şey yapılmıştır. Bu arada 504 no.lu kanun yayınlanarak "Türkiye'de Mevcut Bilumum Ormanların Fenni Usulde İdare Edilmeleri ve İşletilmeleri" de hükme bağlanmıştır. Yabancı ağaçların aşılansarak zeytinlik, kestaneliklerin kurulması, okullar, camiler, ağıllar için vergisiz kereste verilmesi, köylüye zati ihtiyaç için kereste, yakacak tahsis, akla gelen her çeşit yardım sağlanmıştır.

İmar hareketi sonuçlanıp vatan az çok mamur hale geldikten sonra ormanların korunup, ıslah edilmesine sıra geldi. Tabiaten orman dostu olan Mustafa Kemal, vatanın ağaçlandırılması ve ormanların korunması konusunu bizzat ele almıştır.

Afetinan "O, orman mevzuu ile Ankara'nın ağaçlandırılması işinde Orman Çiftliği'nden başlamak suretiyle bizzat meşgul olmuştur. Fakat memleket ormancılığını, mütehasıs kimselere bırakmayı uygun görmüş; kendisi, tabiatın zevk alan bir insan olarak yeşilliği ve ormanı daima seviyor"³⁸.

1937'de yayınlanan 3116 sayılı Orman Kanunu, bütün ormanları devletin murakabası altına almış ve Devlet Orman İşletmeciliği prensibini getirmiştir. Bu kanuna sonradan getirilen ek hükümler ile de ormanların yetiştirilmesi, korunması, işletilmesi, ormanla ilgili her çeşit işlerin yapılması belli ilkelere bağlanmıştır. Ayrıca, ilk defa Orman Genel Müdürlüğüne tüzel kişilik verilmiş ve mülhak bütçeli, döner sermayeli genel müdürlüğü kuran 3204 sayılı kanun da yayınlanmıştır.

Bu iki kanunun hazırlığında emeği geçmiş bulunan Prof. Dr. Bernhart yanılmıyorsa, bizzat Gazi tarafından kabul edilmişti. Muhlis Erkmen'in Tarım Bakanı olduğu dönemde başarılan bu reform da, Atatürk'ün sahip çıkması ve İnönü'nün engin çabası ile başarılabilmıştır. Bu iki kanunun meclisteki görüşmelerini, Genel Müdürlük teşkilatının en

³⁸ Prof. Dr. A. Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*.

alt kademesinde yer almış bir meslek adamı olarak ben de izledim. Kanunlar görüşülürken, ormanlarımızın tahbirinde büyük payı olan kara keçinin resimleri elden ele dolaştırılır ve mizah konusu yapıldı. Bazı milletvekilleri, seçmene şirin görünmek çabası içinde, kanunu engellemek için ellerinden gelen çabayı gösteriyorlardı. Buna rağmen encümen üyeleri, ki çoğu sonradan daha üst kademelerde görev almışlar ve hepsi fani hayata veda etmişlerdir, yılmaz bir azim içinde kanunları müdafaa etmişler ve Erkmén hocamızın, bakan sıfatı ile, inandırıcı konuşmaları ve şeqkin kişiliğı, ormancılık mesleğine bu kanunları kazandırmıştır.

Ne yazık ki Atatürk, bu eserinin de meyvelerini tam olarak göremeden, genç yaşında aramızdan ayrılmıştır.

Atatürk, tarım alanında çalışanların örgütlenmesi ve kredi ihtiyacının karşılanması konuları üzerinde de engin girişimlerde bulunmuştur. O, çiftçiliğı çok iyi biliyor ve şunları söylüyordu:

“Ben de çiftçiyim, ziraatin ne kadar güçlükleri olduğunu iyi bilirim”³⁹.

Konuya, kendisi de çiftçi imiş gibi bakar, halkın ihtiyaçlarını derinden incelemekle kendini görevli sayardı. Halkın en büyük sıkıntısının zirai kredi noktasında düğümlediğini bilirdi.

O yıllarda zirai kredi konusu ile ilgilenen tek kuruluş Ziraat Bankası idi. Bu kuruluş Osmanlı döneminin ünlü devlet adamlarından Mithat Paşa'nın himmetleri ile meydana gelmiştir. “Menafi ve Ziraat Sandıkları” halinde başlayıp muhtelif aşamalardan sonra yoktan var olmuştur.

Bu sandıklar, o zamanki teamüle göre mahalli vilayetlerin kanunları ile kurulmuşlardır. Çiftçinin elde ettiğı mahsulün, kendi ihtiyacından fazla olan kısmı satıldığında, sağlanan satış gelirinden belli bir miktar (Akçe olarak) alınıp satışı yapan kişinin payı olmak şartı ile “Sandık Sermayesi” olarak toplanmaya başlanmış ve zamanla büyük miktarlara baliğ olmuştur. Münferit sandıklarda biriken bu paralar; harp, işgal, imparatorluktan ayrılma gibi toplumsal sebepler veya ölüm, veraset gibi şahsi sebepler yüzünden asıl hak sahiplerinin adları bile kaybolmuş, zamanla sandığın mülkiyeti altına girmiştir. İşte bu birikimlerden Osmanlı uhdesinde kalan miktarlar, şimdiki Ziraat Bankamız sermayesinin çekirdeğini teşkil etmiştir.

³⁹ Atatürk ve Tarım.

Zirai kredi konusunda çalışmalar yapan Dr. Yusuf Saim Atasagun ⁴⁰ bankanın hukuki bünyesinde üç aşama olduğunu tespit ediyor:

- 1 – Hükümet himayesinde, tamamen resmi bir devlet dairesi karakterinde çalıştığı dönem (1888-1924).
- 2 – İktisadi devlet teşekküllerimizin ilk modelini teşkil eden: Tüzel kişiliğe sahip, ayrı bütçeli, mali açıdan özel hükümlere tabi tutulan Türkiye Ziraat Bankası Anonim Şirketi (1924-1937).
- 3 – 3202 sayılı kanunla kazandığı son T.C. Ziraat Bankası statüsü (ki 3460 sayılı kanunla iktisadi devlet teşekkülleri arasına alınmış ve 1937'den bugüne kadar bu topluluk içindedir).

İşte bu kuruluş, çiftçi ve köylünün tarımsal alandaki kredi ihtiyacını gerek kendi kaynaklarından, gerekse devletçe çeşitli hesaplardan sağlanan kredileri kullanarak karşılamaktadır. Atatürk döneminde, pek mahdut olan sermaye ve bütçe yardımları ile, bu görev sınırlı bir şekilde karşılanabiliyordu. Milli Mücadele yıllarında yalnız işgal kuvvetleri değil, Kuvayı Milliye adı altında toplanan sivil mücahitlerimizin bile banka kaynaklarına el attıkları, sonradan meydana çıkmış ve devlet, bu haksız iktisapları ödemiştir.

İzmir İktisat Kongresi'nde çiftçi grubunca, Ziraat Bankası ve itibarı zirai meseleleri bölümünde ilk madde olarak "Hükümetin Ziraat Bankası'ndan aldığı paraları mümkün mertebe sür'atle ve her borca tercihen iade etmesi, bundan böyle banka sermayesinin hükümet tarafından hiçbir sebep ve bahane ile bir diğer yere sarfedilmemesinin temini" isteniyor ve bundan sonra diğer konular dile getiriliyor ⁴¹.

3202 sayılı kanun görüşülürken Ziraat Bankası'nın tamamen tarım sektörüne kredi sağlayan bir kuruluş haline getirilmesi üzerinde ısrarlı çalışmalar cereyan etmiş ise de bu amaç temin olunamamış ancak, zirai kredi konusunda bir ölçüde ağırlık sağlanmıştır.

Genelde, ucuz faizle verilen zirai kredilerin sağladıkları gelir toplamı da düşük olduğundan idareciler, mümkün olduğu kadar yüksek gelir sağlayan konulara yönelmektedir. İki taraflı olan mahzur ve faydaları birleştirmenin çok güç olduğu meydandadır. Ne olursa olsun, çiftçinin kendi birikimi ile meydana gelmiş, ancak bütçe yardımları ile bugünkü duru-

⁴⁰ Dr. Yusuf Saim Atasagun, *Türkiye'de Kredi*, Ziraat Bankası Yayını, 1939.

⁴¹ Prof. Dr. A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*.

muna ulaşmış bulunan bankanın, tam zirai krediye yöneltilmesi, her bakımdan üzerinde durulması gereken bir konudur.

Atatürk'ün sağlığında ve yine O'nun öncülüğünde tarımsal amaçlı kooperatiflerin kurulmasına başlanmış ise de bunların, arzulan seviyeye ulaşması ne o gün, ne de bugün sağlanamamıştır. Çiftçi birliklerinin kurulması, çiftçi şirket ve ortaklıkları gibi iktisadi alanda çalışacak örgütler de, henüz meydana getirilmemiştir.

Atatürk çiftçiye hitab ederken:

“Tarım işçiliğinin güçlüklerini bilirim. Makina kullanarak kolaylık sağlayınız. Makina kullanmak suretiyle bir dönüm yerine on dönüm, hatta yüz dönüm eker, böylece daha fazla ürün alır, daha çok kazanırsınız.” diyordu ⁴². Çiftçi ile her karşılaşmasında çağdaş tarım yöntemleri üzerinde uzun boylu konuşmalar yapardı.

O'nun son günlerinde el attığı, ancak sadece o günlerde değil, sonradan da gerçekleştirilmeyen bir isteğine değinmek istiyorum.

1 Kasım 1937'de Büyük Millet Meclisi'nin açılışında, bizzat yaptığı son açılış konuşmasında, tarımla ilgili olarak şunları söylüyordu:

“Milli ekonominin temeli ziraattir. Ziraatte kalkınmaya büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yayılacak programlı ve pratik çalışmalar, bu maksadla erişmeyi kolaylaştıracaktır.

Bu maksada erişmek için ciddi çalışmalara ihtiyaç vardır. Memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve suretle bölünmez bir mahiyet alması, büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliği, bölgelere ve nüfus kesafetine ve toprağın verim derecesine göre sınırlandırmak lazımdır.”

Görüldüğü üzere Atatürk, akılcı bir yaklaşımla toprak ve tarım reformuna da el atmış, ancak bu konunun halline sağlığı mani olmuştur. Bu iş onun sağlığında ele alınabilmiş olsaydı, şüphe yok ki çok ciddi şekilde incelenir. Sofrasında başlayan çalışmalarla meclise intikal etmeden ikna metodları işletilir ve kesin sonuç alınır.

⁴² *Atatürk ve Tarım.*

Türk tarımının gelişmesinde büyük bir paya sahip olduğuna şüphe bulunmayan şeker pancarı ziraati ile şeker sanayii konularına kısaca değinmeme müsaade etmenizi rica ediyorum ⁴³.

Beslenmede, en önemli maddeler arasında karbondhidratlar ve şeker yer almaktadır. Şeker, doğuda milattan evvel biliniyordu, Hindistan'da tropik bölgelerde, şeker kamışından elde olunuyor ve basit teknoloji uygulanıyordu. Ancak tüketilmek üzere çok uzak bölgelere taşınması, o günlerin şartları dahilinde, pahalıya mal oluyor ve bu yüzden lüks bir madde niteliğini taşıyordu. Araplar aracılığı ile Hindistan'dan Akdeniz'e ve dolayısı ile Avrupa ülkelerine tanıtılıp çok tutulmasına rağmen, pahalı ve lüks bir madde idi. Tıpkı günümüzün petrolü gibi, spekülasyonlara müsait ve stratejik bir madde olma niteliğini uzun yıllar korumuştur. Öyleki 1800 yılında bir kilo şekerin fiyatı 2,70 Mark idi. Bu durumda şeker kamışına rakip olarak pancar ele alınıyor. Uzun uğraşlardan sonra bugün kamış şekerine rekabet edebilen pancar şekerinin gelişmesi sağlanıyor.

Ülkemizdeki şeker sanayiinde de, pancar hammaddesi işlenmektedir.

Türkiyemizde şeker sanayii kurulması çabaları 1840'da başlıyor, ama uygulamaya geçilebilmesi, Cumhuriyet döneminde mümkün oluyor. İlk müteşebbisler Müslüman olmayan Osmanlılar. Kısaca adlarını veriyorum: Dimitri Efendi, Davut Oğlu Karabet, Fenerler İdarei Umumiyesi Müdürü Michel (sonradan paşalık tevcih olunmuş) derken devreye Türkler giriyor. Yusuf Bey, Afyon civarında bir fabrika kurmaya teşebbüs ediyor. Rauf Paşa, Trakya'da kurmak istiyor. Bu teşebbüs sırasında Cumhuriyet Hükümeti'nin ilk dönemlerinde Tarım Bakanlığı Müsteşarlığı yapmış olan Aziz Meker hocamız, Avrupa'da tahsil görmüş genç bir ziraat mühendisi olarak çalışmalara katılmış. Bu çalışmalar, zamanın hükümetlerine intikal ettirilip bir takım yasal işlemler yapılmasına rağmen, bir türlü amaca ulaşmıyor.

Cumhuriyet döneminden evvel şekerin ithal malı lüks bir şey olduğuna benim çağımızdaki dinleyiciler hatırlayacaklardır. Şeker sadece sahil veya hudutlardaki vilayetlerimize gelen, büyük şehirlere mahsus bir madde idi. Orta Anadolu için, hele tren hattına uzak yerler için, köyler için elde olunması çok güç bir şeydi. Bunun yerine kullanılan şey pekmez, bulama, bal, kuru incir ve üzüm gibi maddelerdi.

⁴³ Turan Veldet, *Otuzuncu Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, Türkiye Şeker Sanayii A.Ş. Yayını, 1958 (bu konuda adı geçen şirketin çeşitli yayınlarından da faydalanılmıştır).

Türk şeker sanayii şu aşamalardan geçmiştir.

İlk teşebbüs Uşaklı rahmetli Nuri Şeker'in öncülüğünde başlamıştır. Türk tarım tarihine adı yazılmış olan bu mücadeleci, tatlı yüzlü insan 300 bin lira sermaye ile Uşak Terakkii Ziraat T.A.Ş. kurmuştur. Şirketin kuruluşundan evvelki günlerde gerek Nuri Şeker, gerekse diğer Uşaklı çiftçiler, pancar ziraati konusunda kabaca tecrübe sahibi idiler. Çok girgin ve takip fikrine sahip, uğraşıcı, engel tanımaz karaktere sahip bulunan Nuri Şeker, merkezi İzmir'de bulunan o zamanki Adalar Denizi Mıntıkası Ziraat Müdürü'nü, Yaşar Özey'i (Almanya'da tahsil görmüş genel ziraat uzmanı, sonradan Manisa Milletvekili) Uşak'ta incelemeye davet ediyor. Nuri Şeker'in fabrika kurulması hakkındaki girişimleri, henüz Cumhuriyet bile kurulmamış iken 1923 Şubatında başlıyor. Başvekil (Rauf Orbay) ve Ziraat Vekili (Sabri Toprak) ile görüşüyor. Başbakanı, ikna ediyor ve Hükümetçe desteklenmesi kararlaştırılıyor. Ticaret Bakanlığınca da (Ali Cenani) desteklenip Sanayi ve Maadin Bankası'ndan kredi verilmesi sağlanıyor.

İlk fabrika olduğu için, uzunca süren araştırmalardan sonra temeli 6.12.1925'te atılıyor. Bir yıl sonra çalışmaya başlıyor ve 7.12.1926'da Alpullu Fabrikasından birkaç gün sonra, ilk şekerin elde edilmesiyle açılış merasimi yapılıyor.

Nuri Şeker'in gayretli çabaları sonucunda, şeker sanayinin Hükümetçe benimsenmiş olmasının etkisi ile Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyazlar, Muafiyetler hakkında 601 sayılı kanun, yerli şeker, ithal malı şeker karşı korumak üzere 724 sayılı Şeker İhisarı Kanunu çıkarılıyor. Başka kanunlarla Şeker İstihlak Vergileri ihdas olunuyor.

Nuri Şeker'in anlattığı çok tatlı hatıralardan ikisine burada bilhassa değinmek istiyorum:

30 Ağustos zaferi dolayısı ile Dumlupınar'da inşa edilen abidenin açılış törenine gelen Atatürk'e şirketini tanıtmak istiyor. Atatürk şeker sanayii ile yakından ilgilenmiş ve Nuri Şeker'i kabul ederek onu dinlemiştir. Girişken Nuri Şeker, fırsatı ganimet bilerek Atatürk'e hisse senedi satmak istiyor. Üzerinde parası olmayan Atatürk, İsmet İnönü'ye hisse almasını tavsiye ediyor ve İnönü alıyor. Ama Nuri Şeker yılmamıştır. Atatürk, Latife Hanımla evlidir, Latife Hanım Uşak kökenlidir. Ona baş vurup hisse senedi almasını sağlıyor. Fabrika çalışmaya başladıktan sonra, Atatürk bir başka gelişlerinde, ekonomik bunalımdan perişan halde olan fabrikanın

durumunu Nuri Şeker'den soruyor. Nuri Şeker, kendi ön sezilerine ve bilgilerine göre şirketi müdafaa ediyor. Fabrikanın ilk şekerini Atatürk'e armağan olarak sunuşunu ve iki saat kadar Atatürk'ün kendisini dinleyişini anlatıyor. O tarihteki Millet Meclisi Başkanının da (Kâzım Özalp) kendisini göz yaşları ile kabul edip "Ben bu fabrikayı desteklememiştim. Şimdi başarıya ulaşmanız, beni mahcup etti" dediğini anlatıyor.

Şeker pancarının mücahidi Nuri Şeker'in ölüm tarihini de buraya kaydediyim: 9 Temmuz 1958.

Uşak Şeker Fabrikası'nın kuruluşu Trakyalı girişimcilerin dikkatini çekmiş ve ikinci fabrika 1925'te tesis olunan İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları A.Ş. tarafından meydana getirilmiştir. Şirketin sermayesi 500 bin lira, kurucular arasında önemli politikacılar ve bankalar var.

İş Bankası % 68 hisseye, Ziraat Bankası ve Trakya İlleri Özel İdareleri % 10 hisseye sahip. Gerçek şahısların hisseleri, mahalli çiftçiler dahil % 22.

Alpullu Fabrikası'nın temeli, Uşak'tan 46 gün sonra 22.12.1925'te atılıyor ve Uşak'tan biraz evvel 26.11.1926'da açılışı yapılıyor. O günün şartlarına göre, küçük kapasiteli de olsa fabrikaların bir yılda tamamlanmaları, ibret teşkil edecek bir nitelik taşıyor.

Bu iki fabrika 1933 yılına kadar şeker sanayiine öncülük etmekte, gerek çiftçinin pancar ekimine alışması, gerekse işletmeciliğin tecrübe devresini geçirmesini mümkün kılıyor. Ama bu neticeler Atatürk'ü tatmin etmemektedir. Nitekim 20.12.1930'da Alpullu Şeker Fabrikası'nı gezen Atatürk, hatıra defterine şunları yazıyor:

"Alpullu Şeker Fabrikası'nı gezdim, gördüğüm vaziyetten çok memnun kaldım. Müessesenin daha tevessü etmesini, şimdiye kadar olduğundan fazla muvaffak olmasını dilerim.

Memleketimizin her müsait mıntıkasında şeker fabrikalarının çoğaltılması ve bu suretle memleketin şeker ihtiyacının temini mühim hedefler arasında tanınmalıdır.

Gazi M. Kemal"

Bir başka yurt gezisinde Pertek'teki aşağıda yazılı beyanı da şeker üretiminin artırılmasına verdiği önemi gösteriyor:

“Şeker fabrikalarının sayısı yirmiye çıkmaz ve şekeri, ekmek kadar kolay alınır hale getirmezsek gürbüz çocuklara hasret kalacağız.

1937

M. Kemal Atatürk”

Atatürk'ün direktifleri ve teşvikleri sayesinde üç milyon lira sermaye ile kurulan Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş. Eskişehir'deki şeker fabrikasının temelini Şubat 1933'te atıyor. Fabrikanın işletmeye açılışı 5 Aralık 1933. Bu defa fabrika inşaatı on ay gibi çok kısa bir süreye sığdırılıyor. Şirket sermayesine İş Bankası, Ziraat Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası ortak olduklarından kredi konusunda bankaların yardımı temin edilmiştir.

Aynı günlerde Turhal Şeker Fabrikası T.A.Ş. kurularak 3 milyon lira sermayesi İş Bankası ile Ziraat Bankası arasında yarı yarıya taahhüt edilip, 7.10.1933'te fabrikanın temeli atılıyor. 26.9.1934'te (bir yıl kadar sonra) fabrika işletmeye açılıyor.

Şeker fabrikaları üzerinde biraz ayrıntılı şekilde durumunun başlıca nedeni, bu fabrikaların zirai üretimle olan ilgisindendir. Bu sanayi, doğrudan doğruya pancarı kullanarak bir yandan insan, bir yandan hayvan gıdası üretirken, tali ürün niteliğindeki hayvan yemi dolayısı ile süt ve et üretiminde başlıca destekleyici bir âmil olmakta, hayvancılığın gübresi, toprağın zenginleşmesini sağlamakta, öte yandan münavebeli tarla ziraati uygulanması yolu ile devrî bir şekilde tarımı desteklemektedir.

Uşak Fabrikası günlük 500 ton, Alpallu 500 ton, Eskişehir ve Turhal 1.000 ton pancar işleyecek kapasite ile kurulmuşlar ve Atatürk döneminde bazı tevsî programları uygulanmıştı. 1938'de Atatürk aramızdan ayrıldığında bu dört fabrikanın toplam pancar işleme kapasitesi beşbin ton/gün civarında idi. O acılı yılda 49.185 çiftçi ailesi 21.022 hektar arazide pancar ekip bu fabrikalara teslim etmişler, o yıl kampanya döneminde toplam 42.527 ton şeker elde olunmuştu. 1926'dan 1938 yılına kadar elde olunan şeker toplamı (ilk yıl 500 ton ve müteakip yıllarda artarak bazı yıllar 65 bin tonu aşkın şekilde) on üç yılda 418.553 tona ulaşmıştır.

Yukarda kısmen değinildiği üzere şeker, dünya çapında spekülasyonlara müsait bir madde idi. Öyleki Avrupa ülkelerinden çoğunda kamış şekeri ile pancar şekeri arasındaki rekabeti önleyecek himaye tedbirleri alınıyordu. Ülkemizde ise şeker sanayiinin kurulduğu yıllarda Lozan Antlaşmasına bağlı Ticaret Sözleşmesi gereğince ancak beş yıl geçtikten sonra gümrük tarifelerinde değiştirmeler yapılması kabil olacaktı. Yani 1929'a

kadar, henüz kuruluş halinde bulunan şeker sanayiini, dünya rekabetinden kurtaracak, koruyacak gümrük tedbirleri alınması mümkün değildi. Bununla beraber açık bir kapı bulundu. 25 Ocak 1926'da 724 sayılı Şeker İnhisarı Kanunu yayınlandı. Böylece şeker ithalatı devletçe ele alındı. Şeker İstihlak Vergisi uygulamaları başladı. Bu yoldan hem şeker ihtiyacının düzenli bir şekilde karşılanması, hem de şeker sanayiinin korunması imkânları arandı.

Ufak sermayelerle kurulmuş olan Alpullu ve Uşak fabrikaları, biriken zararları yüzünden 1930'lu yıllarda büyük ölçüde yabancı kaynak (beşer milyon lira) kullanır hale gelmişlerdi. Yabancı kaynağın yol açtığı ağır faiz yükü, öte yandan çiftçinin henüz layığı ile başaramadığı pancar ziraatindeki yüksek masraflar, pancar hastalıkları ile zararlılarına karşı yapılan mücadele masraflarının yüksekliği, maliyetlere tesir ediyor ve şeker sanayii bir bocalama devresine girmiş bulunuyordu. Kredi ihtiyacı devletçe çeşitli kaynaklardan karşılanmakla beraber faiz ve masraflar yüksek seviyelere çıkmakta ve netice itibariyle zarar halinde birikmekte idi.

Zirai buhranın bütün ülkeleri acımasız bir şekilde kıvrandırdığı yıllarda, dört özel şirketin meydana getirdiği şeker sanayii, gerek mali yetersizlik gerekse bu alandaki tecrübesizlik yüzünden büyük sıkıntılarla karşı karşıyadır. 1934 yılında hükümetçe davet olunan bir yabancı uzman (Uluslararası Şeker Statistikleri Birliği Şefi Dr. Mikusch) derdin çözümü için yeterli bir tavsiyede bulunamıyor. Türk uzmanlardan kurulan Şeker Rasyonizasyon Komitesi durumu inceliyor. (Komite üyeleri Hasan Saka'nın başkanlığında, İlhami Nafiz Pamir, Şakir Kesebir, Muammer Eriş, Kemal Zaim, Nurullah Esat Sümer, Türk Ofis'ten Rauf Sarper beylerden kurulu) 17.1.1935 tarihli bir rapor hazırlanıyordu.

Gerek bu raporda tavsiye edilen tedbirler, gerekse konunun hükümetçe incelenmesi sonunda şeker sanayiinin, imkânları pek sınırlı olan ufak şirketler halindeki özel teşebbüsce başarılmaması mümkün görülemeyerek Türk ticaret hukuku çerçevesinde çalışan 22 milyon lira sermayeli Türkiye Şeker Fabrikaları T.A.Ş.'ne devredilmesi kararlaştırılıyor. Devlet bankalarına borçlu ve aşağı yukarı aciz haline düşmüş durumda olan dört şirketin mameleki ve bütün borç ve taahhütleri bu yeni şirkete devredilerek tasfiyeleri karara bağlanıyor.

Şeker sanayiimizin bugününe kısaca bakacak olursak göreceğimiz manzara şudur. 8 milyarı öz, 112 milyarı yabancı olmak üzere takriben 120 milyar sermaye kullanan ve ülkemizin dört bucağına dağılmış olan

yirmi şeker fabrikasına sahip bulunuyoruz (Beş tane de inşa halinde olanı var).

Bu fabrikalar, kampanya dönemi kapanmış ve hesapları kesinleşmiş 1982 jestiyonunda 435.965 çiftçi ailesi ile pancar ekim anlaşması imza etmiştir. Satın alınan pancar 12.732.461 ton, fabrikalarda işlenen pancar 12.108.600 ton, elde olunan şeker 1.710.828 tondur.

Ülkemiz için yeni bir bitki olan şeker pancarı ekiminin bu derecede gelişmesini, şeker sanayiinin yaygınlaşıp inkişaf etmesini, Atatürk döneminde alınmış bulunan tedbirlere borçlu bulunuyoruz.

Bu baş döndürücü ve seriler halinde gerçekleştirilen başarıların sırrı nedir? sorusunu cevaplandırabilmek için konuyu şöyle özetlemek gerekir:

Akılci, bilimci ve gerçekçi olan, çok berrak ve aydınlık bir görüşe sahip bulunan Atatürk, daha yolun başlangıcında hedefini çok iyi bir şekilde seçmişti. Aklın, bilimin önderliğinde, eğitimin hayatî öneminin gereklerini uygulamaya koydu. Harf İnkılabı, okuma-yazma seferberliği gibi atılımlarla millî eğitimi geliştirdi. Batılılaşmaya yöneldi, milleti hurafelerden, dini bağnazlıktan kurtarıp hukuka bağlı devleti kurdu ⁴⁴.

16 Temmuz 1921'de, savaşın en kritik anında, ateş çemberi içinde toplanan Milli Eğitim Kongresi ile henüz Lozan Muahedesi imzalanmadan toplanan İzmir İktisat Kongresi, O'nun akılcı ve inkılapçı ruhunun belirgin örnekleridir.

Atatürk, bütün atılımlarını çok ciddi hesaplara dayandırmıştır. 3 Nisan 1923'te mecliste seçim kanunu görüşülmektedir. "Şu kadar kişi başına bir milletvekili" hesabının esas alınması tartışılırken, kadın nüfusun da sayıya katılmasını teklif eden milletvekiline karşı bağnazlar kükreymiş, hatibin sözünü kesmişlerdir. Mustafa Kemal, meclisin başkanı olduğu halde konuya müdahale edip ağırlığını koymaz. Sonraları, Afetinan bu durumu sorduğunda şu cevabı alır:

"Başarmak için zemini ve zamanı daima hesaba katmak lazımdır. O gün mecliste hava, elverişli değildi" ⁴⁵.

⁴⁴ Atatürk Yolu.

⁴⁵ Dr. Bernard Caporal, *Kemalizm'de ve Kemalizim Sonrasında Türk Kadını*, Türkiye İş Bankası Yayını, 1981.

Atatürk'ün bir başka özelliği, Türk'ü ve onun hasletlerini çok iyi bilmesidir:

“Bu memleket behemehal medeni olacaktır. Bizim için bu, hayat davasıdır. Halk ile çok temasım vardır. O saf kütle, bilemezsiniz, ne kadar yenilik taraflarıdır?” diyordu ⁴⁶.

Falih Rıfkı Atay *Çankaya*’sında Ankara’nın kuruluşunu anlatırken:

“Lider olarak Mustafa Kemal, hükümet reisi ve bütçenin hakimi olarak İsmet Paşa, iyi fikirlerin yürütülmesi için herkese yardım etmeye hazırdılar. Fakat bu fikirlerin hepsini kendi kendilerine yaratamazlardı. Her türlü işle kendileri uğraşamazlardı. Onun için bir çok iyi teşebbüsler, her ikisinin medeni anlayışlarından faydalanmasını bilen bakanlara nasip olmuştur” diyor ⁴⁷.

Atatürk, Türkiye gerçeğinde tarımın temel niteliğini ve tarım kesiminin ağırlığını en doğru şekilde değerlendirerek ulusumuzun temelini köylü ve çiftçilerimizin oluşturduğunu ve gerçek efendinin çiftçi olması gerektiğini sık sık vurgulamış, bu konuda bütün aydınları göreve çağırarak, kendi davranışları ile bizzat örnek olmayı amaç edinmiştir.

Ulus ve ülkenin gerçeklerini en iyi ve en doğru şekilde gören, bilen ve değerlendiren Atatürk olmuştur. Eksiklerin ve kusurların giderilmesi için çözüm yollarını arayan, bulan, uygulayan, en iyi örneği veren hep O olmuştur ⁴⁸.

Prof. Dr. Arif Akman, “Atatürk, çevresinde yarattığı sıcak ve büyük sevgi halesi, otoriter tumumu, ince taktığı sayesinde amaçladığı her işi başarmıştır” diyor ⁴⁹.

Bu görüşe ben de şunu ilave etmek isterim:

Atatürk, yalnız amaçları ve taktığı tespit etmekle kalmamış, sahip olduğu takip fikri ile uygulamaları sonuna kadar izlemiş, kararları kesinlikle tatbik ettirmiş, uygulama sırasında beliren aksaklıkları gidermek için yeni tedbirler bulmuştur.

⁴⁶ *Atatürk ve Tarım*.

⁴⁷ Falih Rıfkı Atay, *a.g.e.*

⁴⁸ *Atatürk ve Tarım*.

⁴⁹ *Atatürk ve Tarım*.

Atatürk'ün başardığı işler ve yarattığı Türkiye yalnız kendi tarihimizin değil, insanlık tarihinin baş döndürücü bir olayıdır. Onun çok kısa bir hayata sığdırdığı mücadelenin ve başarıların büyüklüğü karşısında hayranlıkla ve hürmetle eğilmek gerekir ⁵⁰.

Sözlerimi bitirirken, ben de üstadım Arif Akman gibi, O'nun en yakın arkadaşından esinlenerek:

Eşsiz Kahraman Atatürk!

Vatan (ve Tarım Sektörü) Sana Minnettardır.
diye sesleniyorum.

O DÖNEMDE YAYINLANAN KANUNLAR

Numarası	Tarihi	K o n u s u
1	24. 4.1920	Ağnam vergisinin eskisi gibi dört kat alınması hk.
12	17. 8.1920	Aşar vergisinin takside bağlanması hk.
36	6.10.1920	Ziraat Bankası muvakkat bütçesi hk.
39	11.11.1920	Baltalık Kanunu
239	18. 6.1922	Meccanen kereste kesilmesine izin verilmesi hk.
254	24. 8.1922	Türkiye dahilinde açılmış ve açılacak muntaka ziraat mekteplerinin Ziraat Bankası tarafından idaresi hk.
329	12. 4.1923	Ziraatte kullanılan ve Ziraat Bankası tarafından ithal edilecek bazı maddelerin gümrük ve istihlak resiminden muafiyetleri hk.
330	12. 4.1923	Hariçten ithal edilecek hayvanatın gümrük resminden muafiyeti hk.
407	6. 2.1924	Rize ve Borçka'da fındık, narenciye ve çay yetiştirilmesi hk.
432	28. 2.1924	Ticaret ve Ziraat Vekâleti teşkili hk.
442	18. 3.1924	Köy Kanunu
444	19. 3.1924	Ziraat Bankası hakkında kanun
484	15. 4.1924	Devlet ormanlarından köylülerin intifai hk.
498	17. 4.1924	İtibari Zirai Birliği hk.

⁵⁰ *Atatürk Yolu.*

- 504 22. 5.1924 Ormanlarda katiyatın işletme planı gereğince yapılması hk.
- 549 26. 1.1925 Ziraat Vekâleti müesseselerine sabit sermaye verilmesi hk.
- 552 17. 2.1925 Aşarın ilgası ile yerine ikame edilecek vergi hk.
- 558 26. 2.1925 Tütün idarei muvakkatesi ve sigara kâğıdı inhisarı hk.
- 682 14.12.1925 Fidanlık Kanunu
- 858 16. 5.1926 Çekirge Kanunu
- 859 26. 5.1926 İpek Böceği Kanunu
- 904 29. 6.1926 İslahı Hayvanat Kanunu
- 1036 19. 5.1927 Ziraat müdür veya memurlarının görevleri hk.
- 1109 20. 6.1927 Ziraat ve baytar enstitüleri ile âli mekteplerin tesisine ve ziraat tedrisatının ıslahına ait kanun.
- 1200 18. 1.1928 Ticaret ve Ziraat vekâletlerinin tevhidî ile İktisat Vekâleti teşkili hk.
- 1234 3. 5.1928 Hayvanların sağlık zabıtası hk.
- 1423 15. 6.1929 Ağıllar Kanunu
- 1470 28. 6.1929 Ziraî Kredi ve Kooperatifler Kanunu
- 1528 3.10.1929 Yabani ağaçların aşılınması hk.
- 1703 10. 6.1930 Merinos Kanunu
- 1797 26. 3.1931 Pulluk Kanunu
- 1833 27. 6.1931 Arazi Vergisi Kanunu
- 1839 6. 7.1931 Hayvanlar Vergisi Kanunu
- 1910 29.12.1931 Ziraat Vekâleti teşkiline dair kanun
- 1967 30.12.1931 Ziraat Bankası Kanuna ek kanun
- 2061 3. 7.1932 Afyon Yetiştiricileri Birliği Kanunu
- 2291 20. 6.1933 Ankara Yüksek Ziraat Enstitüleri hakkında kanun
- 2303 30. 6.1933 Silo ve ambarlar hk.
- 2466 29. 5.1934 Buğday Koruma Kanunu
- 2479 29. 5.1934 Ziraat Enstitüleri 1934 yılı Bütçe Kanunu
- 2505 11. 6.1934 Ekiciden Tütün Alma Yetki Kanunu
- 2524 18. 6.1934 Ziraat Enstitüleri Kanununda değişiklik hk.
- 2538 23. 6.1934 Orta dereceli orman mektebi açılması hk.
- 2582 5. 7.1934 Merinos yetiştirilmesi ve çiftlikleri hk.
- 2664 23.12.1934 Ziraat Enstitüleri ve mekteplerinde çalıştırılacak yabancı uyruklu profesör ve uzmanlar ve ustalar hk.

2903	27. 1.1935	Pamuk Islah Kanunu
2906	29. 1.1935	Nebatları Hastalık ve Zararlı Böceklerden Koruma Kanunu
3039	11. 6.1936	Çeltik Kanunu
3116	18. 2.1937	Orman Kanunu
3157	5. 5.1937	Orman Koruma Teşkilâtı Kanunu (Askeri nitelikte)
3167	13. 5.1937	Kara Avcılığı Kanunu
3186	31. 5.1937	Çiftçilere eski yıllarda yapılan yardımlardan doğan borçların ve faizlerinin affı hk.
3202	12. 6.1937	Ziraat Bankası kurulması hk.
3203	14. 6.1937	Ziraat Vekâleti Vazife ve Teşkilât Kanunu
3204	14. 6.1937	Orman Genel Müdürlüğü Vazife ve Teşkilat Kanunu
3308	13. 1.1938	Devlet Ziraat İşletmeleri Kanunu
3347	25. 6.1938	Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu
3491	13. 7.1938	Toprak Mahsulleri Ofisi Kanunu

Çeviriler :

TÂRİH- İ BEYHAĞ¹

MÎRZÂ MUHAMMED HÂN KÂZVİNÎ

Çev.: Doç. Dr. MÜRSEL ÖZTÜRK

Beyhağ, en önemli şehri bugünkü Sebzevâr olan Horasan'a bağlı bir bölgenin eski adıdır². Tarihler, devlet adamlarından, şeyhlerden, hadis ve fıkıh âlimlerinden bahseden kitaplar, şair tezkireleri, her devirde bu bölgeden çok sayıda âlim ve yazarın çıktığını yazarlar. Bunlara örnek olarak, Sunen ü delâilu'n-nubuvvet'in yazarı, ehli sünnet âlimlerinin en tanınmışlarından Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyin Beyhağî'yi; Târîh-i Beyhağî olarak bilinen Târîh-i Mes'udî'nin yazarı, Gaznelilerin saray kâtibi ünlü tarihçi Ebu'l-Fazl Muhammed b. el-Huseyin Beyhağî'yi; yazma bir nüshasının fotokopisi elimizde bulunan ve konumuz olan Târîhi Beyhağ'ın yazarı Ebû'l-Hasan 'Alî b. Zeyd Beyhağî'yi ve daha pek çoğunu gösterebiliriz.

Târîh-i Beyhağ'ın konusu, adından da anlaşılacağı gibi, İran'ın bu bölgesinin tarihinden, oraya mensup olan âlim, edip, şair, seyyid, vezir, saray kâtibi, filozof, tabib gibi kimselerin tanınmışlarının hayat hikâyelerinden, eskiden beri orayı yurt edinmiş veya başka yerlerden oraya göçmüş büyük ailelerin soy kütüklerinden ve hatta bir ölçüde o bölgenin coğrafyası hakkında verilen bilgilerden ibarettir. Her ülkenin genel tarihi hakkındaki bilgiler, az çok o ülkenin muhtelif bölgelerinin özel tarihiyle tamamlanır. Bunun için, son zamanlarda çok konuşulan ve yakında gerçekleşeceğini ümit ettiğimiz İran'ın geniş kapsamlı ve mükemmel bir tarihinin yazılabilmesi için bu ülkenin muhtelif bölgelerine ait mevcut mahalli tarihlerin önem sırasına göre yayınlanması, en azından bunların yabancı kütüphanelerde bulunan yazmalarının (eğer İran'da mevcudu yoksa) mikrofilm veya fotokopilerinin alınarak

¹ Mîrzâ Muhammed Kâzvinî, Târîh-i Beyhağ, Bîst Makâle, 1313 ş./1934, s. 76-86.

² İran tarihinin ve dolayısıyla Türk tarihinin önemli kaynaklarından biri olan Târîh-i Beyhağ ve yazarı İbn Funduk adıyla da bilinen Ebu'l-Hasan 'Alî b. Zeyd Beyhağî hakkında yazılanların kaynağı ve en önemlisi sayılan Mîrzâ Muhammed Hân Kâzvinî'nin bu makalesinin yazılışının üzerinden yaklaşık yarım yüzyıl geçmiş olmasına rağmen, ona ilave edilecek fazla bir şey bulunmamaktadır. Ancak yazarın zikrettiği eserlerden bazılarının bugüne kadar bir veya birkaç baskısı yapılmıştır. Bu konuda araştırma yapacaklara yardımcı olur düşüncesiyle bunlardan tesbit edebildiklerimizi dipnot olarak gösterdik. Yazarın dipnotlarına ise, Romen rakamları verdik.

bilim adamlarının hizmetine sunulması gerekir. Bu şekilde sözünü ettiğimiz genel tarihin yazılması için gerekli kaynaklar hazırlanmış olur.

Mahalli tarihler, Müslüman âlimler tarafından doğdukları yerlerde yetişmiş olanların eserlerini korumak ve çağdaşlarının hatıralarını yaşatmak amacıyla kaleme alınmışlardır. Bunlara örnek olarak Târîh-i Kum, Târîh-i İsfahân, Târîh-i Rey, Târîh-i Kazvîn, Târîh-i Nîşâbü'r, Târîh-i Buḥârâ, Târîh-i Semerkand, Târîh-i Bağdâd, Târîh-i Dimeşk ve daha pek çoğunu gösterebiliriz. Eskiden sayıları çok daha fazla olan bu tür eserlerin çoğunun kaybolmuş olmasına rağmen bir kısmı elde bulunmaktadır. Mahalli tarihlerden Tevârîh-i muhtelif-e-i Mâzenderân (Dorn neşri, 4 cilt, Petersbourg 1850-1858)³, Kirman tarihi hakkında yazılmış olan 'Ikdu'l-^culâ li'l-mevkîfi'l-^calâ (Tahran 1293/1876)⁴, Fars-nâme-i Nâşirî (Tahran 1313/1934), Fars-nâme-i İbnu'l-Belhî (Leyden 1921)⁵, Şeref Hân Bidlisî'nin Şeref-nâme'si (Petersbourg 1276/1860)⁶, yazarı bilinmeyen Târîh-i Sîstân (H. 1296 yılında çıkan İran dergisinin sayılarında tefrika edilmiştir)⁷, Narşehî'nin Târîh-i Buḥârâ'sı (Paris 1892)⁸ gibi en tanınmışları basılmış, İbn İsfendiyâr'ın Târîh-i Taberistân'ı da 1905 yılında Browne tarafından özet olarak İngilizceye çevrilerek neşredilmiştir⁹. Bu tür tarih kitaplarından bir kısmı daha az tanınmış olup, bunların yazma nüshaları azdır ve herkesin yararlanacağı yerde değildir. Bunlara örnek olarak Ḥasan b. Muḥammed Kummî'nin Târîh-i Kum¹⁰, Londra ve Paris'te yazma nüshaları bulunan ve başka bir Kirman tarihi olan Semṭu'l-^culâ li'l-hazreti'l-^culyâ¹¹, yine Sistan tarihi hakkında yazılmış olan ve Londra'da bir nüshası bulunan İhyâu'l-mulûk ve elimizde üçten fazla nüshası bulunmayan ve konumuz olan Târîh-i Beyhak¹² gibi eserleri verebiliriz. Bunlardan başka Şuster, Yezd, İsfahan, Kazvin, Kaşan, Belh, Semerkand, Herat gibi şehirlere ait tarih kitaplarının yazma nüshaları Avrupa'nın muhtelif kütüphanelerinde mevcuttur.

³ Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân, 4 cilt, neşreden ve Almancaya çeviren B. Dorn, St. Petersbourg 1850-1858.

⁴ İkinci Neşri: 'Ikdu'l-^culâ li'l-mavkîfi'l-^calâ, Tahran 1311/1932-3.

⁵ Üç neşri yapılmıştır: a) R.A. Nicholsun ve G. le Strange neşri, London 1921; b) Seyyid Celâleddîn Tehrânî neşri 1353 k./1934; c) 'Alî Nâkî Behrûzî neşri, Şiraz 1343 ş./1964.

⁶ İkinci neşri, Kahire 1931.

⁷ İran dergisinin 474-546 (1299-1302/1881-1885) sayılarında tefrika halinde yayınlanmış olan bu eserin ikinci neşri de yapılmıştır: Târîh-i Sîstân, Meliku's-Şu'era Bahâr neşri, Tahran 1314/1935.

⁸ Târîh-i Buḥârâ, Müderris Razavî neşri, Tahran 1317/1939.

⁹ Târîh-i Taberistân, Tahran 1320/1941-2.

¹⁰ Târîh-i Kum, Tahran 1353 k./1934.

¹¹ Semṭu'l-^culâ li'l-hazreti'l-^culyâ, 'Abbâs İkbâl neşri, Tahran 1328/1949.

¹² Târîh-i Beyhak, Â. Behmenyâr neşri, Tahran 1317/1938.

Konumuz olan Târîh-i Beyhak 6/12. yüzyılın tanınmış âlimlerinden Ebû'l-Hasan 'Alî b. Ebî'l-Kâsım Zeyd b. Muḥammed b. el-Ḥuseyin el-Beyhakî tarafından yazılmıştır. 490/1096-7 yıllarında doğmuş (I) ve 565/1169'da vefat etmiş olan Beyhakî, Milel u Nahl'in yazarı Muḥammed b. 'Abdu'l-Kerîm Şehristânî (ö. 548/1153) ile Zâhire-i Harzemşâhî'nin yazarı Seyyid İsmâ'îl Curcânî'nin (ö. 531/1136) çağdaşı ve arkadaşı idi. Daha sonra da bahsedeceğimiz gibi genç yaşında 'Ömer Hayyam'ın zamanını idrak etmiş ve onun meclisinde bulunmuştur. Kendi ifadesine göre (II), Târîh-i Beyhak'ı Sultan Sencer'in (511-552/1118-1158) memurlarından olan ve onun ölümünden sonra Horasan'ın yönetimini eline geçiren Ay Âbe zamanında, 563/1167, yılında yazmıştır. Zamanının tanınmış âlimlerinden olan Beyhakî çok sayıda Arapça ve Farsça eserler vermiştir. Yâkût, Mu'cemu'l-udebâ adlı kitabında (c. 5, s. 208-218), Beyhakî'nin hayatını anlatırken onun 74 eserinden söz etmiştir. Hâcî Halîfe de Keşfu'z-zunûn'un muhtelif yerlerinde onun eserlerini zikretmiştir. Maalesef bugün bu değerli eserlerden yalnız Târîh-i Beyhak ve konusu filozoflar tarihi olan Tetimmet Şivânu'l-hikmet elde bulunmaktadır.

Beyhakî'nin adı en çok duyulan eserlerinden birisi, Târîh-i Yemînî'ye yazdığı zeyil olan Meşâribu't-tecârib ve ġarâibu'l-ġarâib'dir (III). Bu zeyil, Târîh-i Yemînî'nin sona erdiği zamandan itibaren 150 yıl zarfında, yani 410/1019 ile 560/1164-5 yılları arasında meydana gelen tarihi olayları konu alır. Başka bir deyişle Gazneliler ve Selçuklular devirlerinin aşağı yukarı tamamı ve Harzemşahlılar devrinin de ilk yarısı hakkında bilgi verir. Yâkût, Mu'cemu'l-udebâ'nın birkaç yerinde; İbnu'l-Eşîr, Târîh-i Kâmil'de; İbn Ebi Uşaybia, Tabakâtu'l-eṭibbâ'da, Aṭâ Melik Cuveynî, Târîh-i Cihân-guşâ'da bu kitaptan nakiller yapmışlardır. Ḥamdullah Mustavfî de Târîh-i Guzî'de adlı eserinin önsözünde onu kaynakları arasında saymıştır. Buradan kitabın 8/14. yüzyılın ortalarına kadar elde bulunduğu anlaşılıyor. Maalesef bugün ne İran'da, ne de basılı katalogları bulunan diğer ülkelerin kütüphanelerinde, onun izine rastlanamamıştır. Ancak Türkiye, İran, Hindistan, Afganistan, Türkistan ve öteki İslâm ülkelerinde bu kitabın bir veya birkaç yazma nüshasının mevcut olması ve bir gün ortaya çıkacağı ihtimali hiç de uzak bir ihtimal değildir.

Ebû'l-Hasan Beyhakî'nin diğer bir eseri de, Vişâḥ Dumyatı'l-kaşr veya kısa adıyla Vişâḥu'l-dumyat adındaki Baḥerzî'nin Dumyatı'l-kaşr'ına yazdığı zeyildir. Bu zeylin konusu yazarın çağdaşı şairlerin biyografileridir. Yâkût, Mu'cemu'l-udebâ'nın birkaç yerinde bu kitaptan nakiller yapmış, İbni

Hallikân, Bâherzî'nin hayatını anlatırken ona değinmiş, Hâcî Halîfe de ondan Vişâh Dumyatu'l-kaşr ve likâh ravzatu'l-âşr adıyla söz etmiştir. Kitabın tam adının bu olduğunu söylerler.

Beyhakî'nin bir başka eseri Arap atasözleri hakkında yazdığı 2 ciltlik Gururu'l-emşâl ve dururu'l-akvâl'dir (IV). Hâcî Halîfe, Keşfu'z-zunûn'da Meydânî'nin Mecmau'l-emşâl'inin kaynağının bu kitap olduğu hakkında şunları söylemiştir: "... yılında ölen Ebi'l-Hâsan 'Alî b. Zeyd el-Beyhakî, Gururu'l-emşâl ve Dururu'l-akvâl adlı eserinde, atasözlerini harf sırasına göre dizmiş, söyleniş sebeplerini zikretmiş ve daha sonra da açıklamıştır. O, Meydânî'nin kaynağıdır." Hâcî Halîfe'nin bu sözü yanlıştır. Bu yanlışlık onun Beyhakî'nin yaşadığı devri bilmediğinden kaynaklanıyor. Çünkü Beyhakî, Yâkût tarafından Mu'cemu'l-udebâ'da bir bölümü nakledilen Meşâribu't-tecârib adlı eserinde Meydânî'nin öğrencisi olduğunu, ondan onun eserleri Sâmi fi'l-esâmî ve Mecmau'l-emşâl'i okuduğunu söylemektedir (V). Meydânî'nin ölüm tarihi 518/1124, Beyhakî'ninki ise 565/1169'dur. Bu tarihleri gözönünde bulundurursak, gençliğinin ilk yıllarında bulunan Beyhakî'nin ömrünün son yıllarındaki Meydânî ile karşılaştığı anlaşılır. Yaşlı bir hocanın genç bir öğrencisinden iktibasta bulunması uzak bir ihtimaldir. Belki de bunun tam tersi, yani Beyhakî'nin Meydânî'den iktibas etmiş olması akla daha yakındır. O halde Hâcî Halîfe'nin bu sözü gerçeğe dayanmamaktadır.

Beyhakî'nin bir başka eseri de, Ebû Suleymân Muhammed b. Tâhir b. Behrâmu's-Secezi'nin filozoflar tarihi hakkındaki Şivânu'l-hikmet adlı kitabına yazdığı zeyildir. Beyhakî'nin bu zeyli Tetimmet Şivânu'l-hikmet adıyla bilinir. Bu kitabın biri Berlin'de tam, diğeri Hollanda'nın Leydan şehrinde özet olmak üzere iki yazma nüshası vardır¹³.

Beyhakî'nin daha önce de sözünü ettiğimiz Târîh-i Beyhak adlı eserinin yazma nüshalarının sayısı çok azdır. Bildiğim kadarıyla elde üç nüshası bulunmaktadır. Bunlar arasında en eskisi, en mükemmeli ve en doğru olanı elimizde fotokopisi bulunan Londra'da Britanya Müzesi'ndekidir. 835/1431-2 yılında istinsah edilmiş olan (bkz. s. 170 b) bu nüshanın 171. sayfasından sonraki kısım, kitabın aslından olmayıp muhtemelen nüsha sahipleri tarafından ilave edilmiştir. Çünkü bu kısımda ele alınan tarihi olaylar, Beyhakî'nin ölümünden sonra meydana gelen olaylardır. Esas nüshada kırmızı mürekkeple yazılmış olan konu başlıkları fotokopiye siyah olarak çıktığından, foto-

¹³ İki neşri yapılmıştır : 1 - Tetimmet Şivânu'l-hikme, M. Şafî neşri, Lahore 1935.

2 - Târîh-i hûkâmau'l-İslâm, M. 'Alî neşri, Damas 1946.

kopide konu başlıklarını ayırt etmek zorlaşmaktadır. Rieu, Britanya Müzesi'nde bulunan Farsça yazmalar kataloğunun ekinde bu nüshanın kısa bir tanıtımını yapmış ve önemli gördüğü konu başlıklarını zikretmiştir (s. 60-61).

Târîh-i Beyhak'ın ikinci nüshası Berlin Genel Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Çok yeni olan bu nüsha, 1265/1848 yılında Luknow'da istinsah edilmiştir. Kitabın başında birkaç sayfa eksiktir. Fakat istinsah eden veya bu kitabın sahiplerinden biri, eksik belli olmasın diye, birkaç satırlık bir önsöz yazarak kitabın başına eklemiştir. Alman müsteşriki Pertch, Berlin Devlet Kütüphanesi'nde bulunan Farsça yazmalar kataloğunda bu nüshanın kısa bir tanıtımını yapmıştır.

Târîh-i Beyhak'ın üçüncü nüshası ise Taşkent'te, Türkistan Genel Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Berlin'dekine nazaran nisbeten eski, Londra'dakine nazaran çok yeni olan bu nüshanın istinsah tarihi 1057/1647 olup, baş kısmı eksiktir. Ünlü Rus müsteşriki Barthold, İslâm Ansiklopedisi'nin "Beyhakı" maddesinde ve Türkistan adlı eserinin İngilizce çevirisinde (s. 31-32) bu nüshaya kısaca değinmiştir.

Son iki nüsha, yani Berlin ve Taşkent nüshaları, hakkındaki bilgileri halen Târîh-i Beyhak'ı tez konusu olarak araştıran genç Hint bilginlerinden Kelimullah Kârî Haydarâbâdî'den aldım. Kendisine burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

KAYNAK

Târîh-i Beyhak'ın yazarı Ebû'l-Hasan Beyhakî'nin hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyenler için onun kaynaklarından da kısaca bahsedelim:

1 — Yâkût, Mu'cemu'l-udebâ'da (c. 5, s. 208-218)¹⁴, Beyhakî'nin Meşâribu't-tecârib ve ğarâibu'l-ġarâib adlı eserinde kendi hakkında söylediklerine dayanarak onun hayatını ve eserlerini geniş olarak anlatmış, aynı kitabının bir başka yerinde ise, Meşâribu't-tecârib ve Vişâhu'l-dumyat'ten muhtelif bölümler nakletmiştir. Bu nakillere örnek olarak Şâhib b. 'İbâd'ın (VI), 'Ali b. Ahmed Fancekerdî'nin (VII) ve ünlü Dumyatı'l-kaşr'ın yazarı Baherzî'nin (VIII) hayatını anlatan bölümleri gösterebiliriz. Yine Yâkût diğer eseri Mu'-

¹⁴ Yâkût, Mu'cemu'l-udebâ, al-musammâ bi irşâd el-arib ilâ Ma'rifat al-adîb, D.S. Margoliouth neşr. I-VII Gibb mem. VI, Leyden-London. 1907-1931.

cemu'l-Buldân'da¹⁵ Karî, Beyhak ve Nîşâbü'r bölgelerinin yerleşim yerlerinin coğrafyası ile ilgili bölümleri kaynak göstermemesine rağmen büyük bir ihtimalle Târîh-i Beyhak'tan almıştır (IX). Çünkü o, kitabının bir yerinde Târîh-i Beyhak'ı gördüğünü söylemiştir (X). O halde ondan yararlanmamış olması imkânsızdır. Eğer Yâkû't'un yukarıda sözünü ettiğimiz bölgeler hakkında verdiği bilgileri Târîh-i Beyhak'ınkilerle karşılaştırsak, bu sözümüzün doğru olduğu kolayca anlaşılacaktır.

2—İbnu'l-Esîr, Târîh-i Kâmil'deki¹⁶ Harzemşahlılar ile ilgili bölümde, 568/1172 yılında meydana gelen olayları anlatırken Beyhakî'nin Meşâribu't-tecârib'inden nakiller yapmıştır (XI).

3—İbn Ebi Uşaybia^c, 'Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ¹⁷ adlı eserinde Beyhakî'nin Meşâribu't-tecârib'inden isim vererek nakil yapmıştır (XII).

4—İbni Hallikân¹⁸ kendi ifadesine göre, Şeyhu'r-reis Ebû 'Alî Sînâ'nın hayatı hakkındaki bilgilerin tamamını Beyhakî'nin Tetimmet Şivânu'l-hikmet'inden almış (XIII), Dumyatı'l-kaşr'ın ünlü yazarı 'Alî b. Hasan Baher zî'nin özgeçmişini anlatırken Beyhakî'nin Vişâhu'l-dumye'sine kısaca değinmiştir (XIV).

5—Alâuddîn Âtâ Melik Cuveynî, Târîh-i Cihân-guşâ'nın¹⁹ ikinci cildinde Harzemşahlılar tarihi ile ilgili bölümün ilk sayfasında Beyhakî'nin Meşâribu't-tecârib'inden alıntı yapmıştır. Fakat burada Cuveynî yanlış olarak Meşâribu't-tecârib'in, Miskaveyh'in Tecâribu'l-imem'inin zeyli olduğunu söylemiştir. Meşâribu't-tecârib'in Tecâribu'l-imem'in değil, Târîh-i Yemînî'nin zeyli olduğunu Beyhakî'nin Târîh-i Beyhak'ta söylediği şu sözlerden anlıyoruz: "Ben Yemînî'nin kitabının sonuna bir tarih kitabı yazarak ekledim. Onun adı Meşâribu't-tecârib ve ġarâibu'l-ġarâib'dir. (s. 12)". Burada Cuveynî'yi "tecârib" kelimesi yanıltmış, bu kelimenin Miskaveyh'in eserini gösterdiğini sanmıştır. Zaten bu iki kitabın, yani Târîh-i Yemînî ile Tecâribu'l-imem'in, konuları tarih olup yazılış tarihleri de birbirine yakındır. Tecâribu'l-imem 370/980, Târîh-i Yemînî ise 410/1019 yılında yazılmıştır. Meşâribu't-tecârib'deki "tecârib" kelimesi hiç şüphesiz tecrübenin çoġulu anlamında kullanılmıştır.

¹⁵ Yâkû't, Mu'cemu'l-Buldân, Kahire 1906.

¹⁶ İbnu'l-Esîr, Târîhu'l-kâmil, 12 cilt, Kahire 1302/1885.

¹⁷ İbn Ebi Uşaybia^c, Geschichte der Aerzte, München 1885.

¹⁸ İbn Hallikân, Vefâyâtı'l-ayan ve anbau'z-zaman, Mısır 1299/1882.

¹⁹ Alâuddîn 'Atâ Melik al-Cuveynî, Târîh-i Cihân-guşâ, 3 cilt, Muhammed b. 'Abdu'l-Vahâb Kazvinî neşri, Leiden 1911-1937.

6—Hamdullah Mustavfî, Târih-i Guzîde ²⁰ (yazılış tarihi 730/1329-30) adlı eserinde Meşâribu't-tecârib'i kaynakları arasında saymıştır.

7 — Hacı Halîfe, Keşfu'z-zunûn'da²¹ Beyhakî ve eserleri Dumyetu'l-kaşr, Gurêru'l-emsâl ve Dureru'l-aqvâl, Kitâbu'l-ʿarûz, Kenzu'l-haccac fi'l-uşʿûl, Meşâribu't-tecârib ve ġarâibu'l-ġarâib, Vişâh Dumyatu'l-kaşr, Kavâm ʿUlûm't-tıbb'dan bahsetmiştir.

8—Ünlü Hollandalı müsteşrik R. Dozy²², Leiden'de (Hollanda) bulunan Türkçe-Arapça ve Farsça yazmalar kataloğunda (c. II, s. 294-295) Tetimmet Şivânu'l-hikmet'in özet yazması ve yazarı hakkında değerli açıklamalarda bulunmuştur.

9—Tanınmış Alman müsteşriki E. Sachau²³, Âsâru'l-bâkiye'ye yazdığı girişte (s. 60-61) kitabın yazarı Ebû Reyhân Birûnî'nin hayatını anlatırken Tetimmet Şivânu'l-hikmet'teki bilgileri aynen nakletmiş, bu vesileyle Beyhakî'nin hayatına da kısaca değinmiştir.

10—Ünlü İngiliz müsteşriki Charles Rieu²⁴, Britanya Müzesi'nde bulunan Farsça yazmalar kataloğunun zeylinde (s. 60-61) Târih-i Beyhak ve yazarı hakkında değerli bilgiler verirken kitabın önemli konu başlıklarını da zikretmiştir.

11—Tanınmış Alman müsteşriki Wilhelm Pertche²⁵, Berlin Devlet Kütüphanesi'nde bulunan Farsça yazmalar kataloğunda (s. 516) Târih-i Beyhak ve yazarından söz etmiştir.

12—Tanınmış Alman müsteşriki W. Ahlwardt²⁶, Berlin Devlet Kütüphanesinde Arapça yazmalar kataloğunda (c. 9, s. 457-458) orada bulunan Tetimmet Şivânu'l-hikmet'in bir yazma nüshası dolayısıyla Beyhakî'nin hayatı ve konu başlıklarından seçmeler yaparak eser hakkında değerli bilgiler vermiştir.

²⁰ Hamdullah Mustavfî Kazvinî, Târih-i Guzîde, E. G. Browne neşri, Leiden-London 1910-1913.

²¹ Hacı Halîfe (Kâtib Çelebi), Keşfu'z-zunûn, 7 cilt, London 1835-1858.

²² R. Dozy, P. de Jong, M. J. de Goeje, M. Houtsma, Catalogus cedd. or bibl. Lugd. B Batav, Lug. Bat, 6 cilt, 1851-1877.

²³ Birûnî, Chronology of the Ancient Nations, ed. and transl. by E.C. Sachau, London 1879.

²⁴ Charles Rieu, Supplement to the Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum, London 1895.

²⁵ Wilhelm Pertsch, Die Persischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Berlin, Berlin 1877.

²⁶ Ahlwardt, W. Verzeichnes der ar. Hdss. der Königl. Bib. zu Berlin, 10 cilt, 1887-1899.

13—Ünlü Rus müsteşriki Barthold²⁷, İslâm Ansiklopedisi'nin "Beyhakî" maddesinde, Beyhakî'nin hayatını anlattıktan sonra onun Meşâribu't-tecârib ve Târîh-i Beyhak adlı eserlerini tanıtarak, Târîh-i Beyhak'ın İran tarihi bakımından son derece önemli olduğunu ve mutlaka basılması gerektiğini söylemiştir. Yine Barthold, son zamanlarda Rusçadan İngilizceye çevrilen ve Gibb Vakıfları serisinde yayınlanmış olan "Türkistan" adlı eserinde Târîh-i Beyhak, Tetimmet Şivanu'l-hikmet ve Meşâribu't-tecârib hakkında değerli bilgiler vermiş, kitabının birkaç yerinde Târîh-i Beyhak'tan bölümler nakletmiş veya o kitaba başvurulmasını istemiştir.

14—Bu satırların yazarının Kitâbu'l-muzafferiye'den, onun da Mevlâna Husrev Ebrkûhî'nin Firdevsu't-tevârih'inden aldığı bir bilgiye dayanarak Nizâmî Semerkandî'nin Çehâr Makâle'sine²⁸ yazdığı dipnotta, Târîh-i Beyhak'ın yazarı Ebu'l-Hasan Beyhakî'nin 505/1111 yılında 'Ömer Hâyyam'la görüşmesi ve 'Ömer Hâyyam'ın ondan bir destanın beyitlerini açıklamasını istemesi hakkındaki bir hikâyeyi nakletmiştir. Fakat Firdevsu't-tevârih'te ve Kitâbu'l-muzafferiye'de kaynak gösterilmediği için bu hikâyenin Beyhakî'nin hangi eserinden alındığı belli olmamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi 490/1096-7 yılında doğan Beyhakî'nin, görüşmenin yapıldığı 505/1111'de 15,16 yaşlarında bir genç olduğu ortaya çıkıyor. O sırada 'Ömer Hâyyam yaşlı biridir. Çünkü İbnu'l-Esîr, 467/1074 yılının olaylarını anlatırken 'Ömer Hâyyam'ın zamanının tanınmış müneccimlerinden olduğunu, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın (465-485/1072-1092) bir rasathane kurmak ve Celâlî takvimini düzenlemek için tanınmış müneccimlerden meydana gelen grupla beraber 'Ömer Hâyyam'ı görevlendirmişti (XV). O halde o tarihte 'Ömer Hâyyam'ın yaşını 30 kabul edersek, görüşmenin yapıldığı 505/1111 tarihinde en azından 70 yaşlarında yaşlı biri olması gerekir. Buna göre 'Ömer Hâyyam'ın Beyhakî'den bir destanın beyitlerinin anlamını sorması, hiç şüphesiz yaşlı bir bilginin genç bir öğrencinin gönlünü alması ve onu teşvik etmesi içindir. Yoksa böyle durumlarda adet olduğu üzere bu sorunun, bir bilginin bir bilgiden, aynı seviyede olan iki insanın birbirinden bir şeyler öğrenmesi için sorulduğunu sanmamak gerekir.

²⁷ Barthold, W. Turkestan Down to the Mongol Invasion, 2. baskı, London 1928, Gibb Memorial Series : 5.

²⁸ As-Semerkandî, Ahmed 'Ömer b. 'Alî an-Nizâmî al-'Arûzî, Çahâr Makâle, 'Abdu'l-Vahâb Kazvinî neşri, Berlin 1927.

MÎRZÂ MUHAMMED HÂN KÂZVÎNÎ'NİN DİPNOTLARI

I. Mu'cemu'l-udebâ'da Beyhakî'nin doğum tarihi olarak verilen 499/1105-6 tarihi, bu kitabın özensiz baskısı nedeniyle rakamların yer değiştirmesinden doğan bir hatadır. Kitapta buna benzer yanlışlıklar pek çoktur. Beyhakî, 499/1105-6 yılından en az 10 yıl önce doğmuştur. Bunu, Târîh-i Beyhak'ta söylediği şu sözlerden karine yoluyla çıkarıyoruz: "Fahru'l-Mulk'un öldürülüşü 500/1106 yılının aşure günü oldu. Ben onu hatırlarım. O tarihte küçüktüm ve Nişabur'da okula gidiyordum. (s. 42 b)" 1 yaşındaki bir çocuğun okula gidemeyeceğine ve aklında bir şey kalamayacağına göre 500/1106 yılında onun 10,12 yaşlarında olması gerekir. Buna göre, söylediğim gibi Beyhakî'nin doğum tarihi 490/1096-7 civarında veya bu tarihten biraz önce veya sonra olabilir.

II. s. 170 b'de "Müellif bu kitabı yazmayı 5 Şevval 563/11 Haziran 1167 tarihinde tamamladı" ve s. 166 a'da da : "Allah devletini daim etsin, devleti ve dini güçlendiren Horasan padişahı, doğunun meliki Ay Âbe 10 Muharrem 561/ 20 Kasım 1165 tarihinde süvari ve piyadeden meydana gelen kahredici bir ordu ile kasabanın kapısına geldi..." diyor.

III. Bkz. Târîh-i Beyhak, s. 12 a; 568/1172 yılı olayları hakkında İbnu'l-Eşîr tarihine (Mısır bs. c 11, s. 170), İbn Ebi Uşaybia^c, c. 1, s. 72, Hâcî Halîfe'nin "Meşâribu't-tecârib" başlığı altındaki bölümü ve daha sonra değineceğimiz kaynaklara. İbnu'l-Eşîr ve İbn Ebi Uşaybia'da "meşârib" kelimesindeki ş harfinin üzerindeki üç nokta konmamış "mesârib" şeklinde yazılmıştır. Diğer kaynaklarda metinde olduğu gibi "meşârib" olarak yazılmıştır.

IV. Mu'cemu'l-udebâ, c. 5, s. 211 satır : 3 ve Hâcî Halîfe, c. 2, s. 153, gayin bölümünde.

V. "Sonra hocaların imamı, bilginlerin sadrı Ahmed b. Muhammed el-Meydânî'nin dersinde 516/1122 yılının Muharrem (Mart) ayında hazır bulundum. Ondan, onun yazdığı Kitabu'l-esâmî, Kadî'nin kitabı'l-meşâdir'ini, Ebi 'Ubeyd'in Muntehil ve Garibu'l-hadîs kitaplarını, onun yazdığı İşlâhu'l-mantık ve Mecmu'l-emşâl kitaplarını okudum (Mu'cemu'l-udebâ c. 5, s. 209, Beyhakî'nin Meşâribu't-tecârib'inden naklen).

VI. Mu'cemu'l-udebâ, c. 2, s. 314-315, Meşâribu't-tecârib'den naklen.

VII. Aynı eser, c. 5, s. 103, Vişâhu'l-dumye'den naklen.

VIII. Aynı eser, c. 5, s. 121, kitabın adını zikretmeden ve s. 124-128, Meşâribu't-tecârib'den naklen.

IX. Mu'cemu'l-buldân'ın Beşt, Beştenfrüş, Bişek, Tekâf, Roḥ, Rîvend, Zâm, Zâvet, Zûzen başlıkları altındaki kısımlara ve bu kitabın Leipzig baskısının "El-Beyhakî, Ebu'l-Ḥasan (Ali b. Zeyd)" başlıklı fihristine (s. 353) bakınız.

X. Mu'cemu'l-udebâ'da (c. 5, s. 213) Beyhakî'nin hal tercümesi hakkında şöyle diyor: "Onun Farsça Târîḥ-i Beyhak ve Lubâbu'l-ensâb kitaplarını buldum."

XI. İbnu'l-Eşîr'in Târîḥ-i Kâmil'inin tamamlanış tarihi 628/1230-ı'dır.

XII. 'Uyûnu'l-enbâ, Mısır bs. c. 1, s. 72. 'Uyû nu'l-enbâ fî tabakâti'l-eṭibbâ'nın yazılış tarihi 643/1245'tir.

XIII. "Dedi : Bunun tamamını Şeyḥ Zahiru'd-dîn Ebi'l-Ḥasan b. Ebi'l-Kâsım El-Beyhakî'nin Tetimme Şivânu'l-ḥikmet adlı kitabından aldım." (İbn Hallikân, Tahran bs. c. 1, s. 169).

XIV. "Ebû 'l-Ḥasan 'Alî b. Zeyd el-Beyhakî bu kitaba Vişâḥu'l-dumye adını verdiği bir zeyil yazmıştır." (Aynı eser, s. 395).

XV. O tarihte yani 467/1074 senesinde Sultan Melikşah ve Nizâmu'l-Mulk, müneccimlerin ileri gelenlerinden bir grubu takvim düzenlemek ve rasathane kurmak için topladı. (.....) Bu müneccimler arasında 'Ömer b. İbrâhim el-Ḥayyam, Ebu'l-Muzafer el-İsfezârî, Meymûn b. el-Necî b. el-Vâsîî vb. vardı. Çok para harcadı. Rasathane 485/1092 yılında sultan ölünceye kadar ayakta kaldı. Onun ölümünden sonra da yok oldu (İbnu'l-Eşîr 467/1074 olayları hakkında).

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ
8. sayısı çıktı

İÇİNDEKİLER

Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel İlkelerinden Lâiklik (Panel)	219
Yöneten : PROF. DR. UTKAN KOCATÜRK	
Konuşmacılar : PROF. DR. TURHAN FEYZİOĞLU	
PROF. DR. İSMET GİRİTLİ	
PROF. DR. BÜLENT DÂVER	
ORD. PROF. DR. REŞAT KAYNAR	
PROF. DR. HAMZA EROĞLU	
PROF. DR. AHMET MUMCU	
PROF. DR. ERGUN ÖZBUDUN	
ORD. PROF. DR. SADI IRMAK : Atatürk ve Meclis	247
PROF. DR. TURHAN FEYZİOĞLU : Mustafa Kemal Atatürk, Oeuvre Et Influence	287
PROF. DR. İSMET GİRİTLİ : Atatürkçü Çağdaşlaşmada Bilim ve Teknoloji	359
PROF. DR. AHMET MUMCU : Atatürkçü Düşünce Sistemi'nde Millî Birliğin Yeri	371
E. GEN. FAHRİ ÇELİKER : Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Ke- mal Paşa	379
PROF. DR. TURHAN BAYÇU : Yabancı Gözüyle Atatürk ve Türk İnkılâbı (Çeviri)	393
E. TÜMG. MUZAFFER ERENDİL : Atatürk'ün Güvendiği Gençlik ve Eğitim	401
BEKİR TUNAY : Atatürk ve Millî Birlik	409
PROF. DR. ZİYA BURSALIOĞLU : Atatürk, Barış ve Eğitim	421
NİYAZİ AHMET BANOĞLU : Atatürk'ün Sipariş Ettiği Bazı Ki- taplar	425
YRD. DOÇ. DR. İHSAN GÜNEŞ : Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş	427
ENGİN BERBER : Kurtuluş'tan Sonra İzmir'de Yu- nan İşgal Dönemine Tepkiler	443
BÜLENT ÇUKUROVA : 15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi	461
HABERLER :	473

Fiyatı : 1000 TL., Abone ücreti : Yıllık (3 sayı) 3000 TL.
İsteme adresi : Atatürk Araştırma Merkezi P. K. 60
Kavaklıdere - ANKARA

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

E R D E M

Atatürk Kültür Merkezi Dergisi

6. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler:

Sayfa

AYDIN SAYILI: Atatürk'e Bir İthaf	713
M. SPREGLING: Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şahasesi	717
———: Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece (Çeviren, Mehmet İnhan)	729
OKTAY ASLANAPA: Atatürk'ün Kültür ve Sanat Faaliyetleri	741
CEVAT MEMDUH ALTAR: Müzikte Neden Çokseslilik	749
NECATİ ÖNER: Mantıkçı Baba-Oğul, Ahmet Cevdet, Ali Sedat	769
RECEP DURAN: Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi	801
OKTAY ASLANAPA: Türk Minyatür Sanatının Gelişmesi	851
ÖRCÜN BARIŞTA: Türk El Sanatlarından El Örgüsü Çoraplar	867
———: Turkish Handicrafts, Hand-Knitted Socks and Stocking	883
ERCÜMENT BERKER: Türk Musikisinin Toplumsal Değeri	887
SAİM SAKAOĞLU: Gerede'de Fıkra Anlatma An'anesi	907

Yayın Tanıtmaları:

MAHMUT ŞAKIROĞLU: Benjamin Braude-Bernard Lewis: <i>Christians and Jews in the Ottoman Empire</i>	923
———: <i>Travaux et Recherches en Turquie</i> , 2. cilt	925
———: Turhan Baytop <i>Türkiye'de Bitkilerle Tedavi</i> (Geçmişte ve Bugün)	927
———: Aryeh Shmuelevitz, <i>The Jews of the Ottoman Empire in the Fif- teenth and Sixteenth Centuries</i>	928
———: Daniel Panzac, <i>La Peste dans L'Empire Ottoman 1700-1850</i>	929
———: Carlo Coco-Flora Manzonetto, <i>Baili Veneziani alla Sublime Porta</i>	931

	Sayfa
————: <i>Studi in Onore di Francesco Gabrieli nel suo Ottantesimo Compleanno</i> ...	934
————: <i>Les Ottomans en Méditerranée</i> ...	936
————: <i>L'Empire Ottoman, La République de Turquie et la France</i> ...	939
İNCİ ENGİNÜN: <i>Yılmaz Gürbüz, Acılar Masal Oldu</i> ...	943
————: <i>Sevinç Çokum, Hilâl Görününce</i> ...	946
————: <i>Rıza Hekim, Alpler Geçit Vermiyor</i> ...	950
————: <i>Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, 3</i> ...	953
MELEK DOSAY: <i>Muammer Dizer, Astronomi Hazinesi</i> ...	959
Gözlemler ve Yankılar:	
EMEL ESİN: <i>Yirmidokuzuncu Uluslararası Altaistik Konferansı (Türkçe-İngilizce)</i> ...	961
Merkezimizden Haberler: ...	979
Kütüphanemize Armağan Edilen Nazlı ve Cemal Köprülü Koleksiyonu Kitapların Listesi (H-P) ...	981

Erdem yılda üç defa çıkar, Türk kültürünü en geniş anlamı ile inceler. Yazılar Türkçe ve kısmen de yabancı dilde veya yabancı dil özetlidir.

İsteme adresi : Atatürk Kültür Merkezi, Atatürk Bulvarı 217,
Kavaklıdere, Ankara
Tel :128 61 00

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİLİ DERGİSİ

422. sayısı çıktı.

İÇİNDEKİLER

PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN	: “Ben Anadolu” Hakkında	65
MEHMET ÇINARLI	: Mısralarda Gezinti (III)	67
FUAT BAYRAMOĞLU	: Rubailer (Şiir)	71
NEVZAT YALÇIN	: İpek Yolu (Şiir)	73
MÜNİRE DIRANAS	: Atomyum (Şiir)	74
YAHYA AKENGİN	: Bağısız ve Gülsüz (Şiir)	75
HATİCE EREN	: Ben Türküm (Şiir)	76
PROF. DR. ZEYNEP KORKMAZ	: Ahmet Vefik Paşa	77
YRD. DOÇ. DR. KÂZIM YETİŞ	: Türkçenin Aktüel Meseleleri Karşısında M. Fuad Köprülü	99

DEĞERLENDİRMELER

PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN	: A. Turan Oflazoğlu, <i>Sevgi Hakanı</i>	110
DOÇ. DR. İSMAİL PARLATIR	: Feyzi Halıcı, Mevlâna, <i>Mesnevî</i> ..	113
DR. SABAHATTİN KÜÇÜK	: Cevdet Kudret, <i>divan şiirinde üç büyükler 2. BAKİ</i>	116

**BAŞARILI ÖĞRETMENLERE, MEMURLARA, ÖĞRENCİLERE
VE ÇOCUKLARINIZA VERİLEBİLECEK EN GÜZEL ARMAĞAN
KİTAPTIR.**

Dergilerimiz tek olarak, cilt olarak veya ilerde çok değerienecek olan Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi ile, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi (ERDEM) birinci sayısından son sayısına kadar armağan olarak verilebilir.

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

Sayı : 1-7 (8'inci sayı Mart 1987)
Cilt : 1-3 (Birinci cilt), 4-6 (İkinci cilt)
Fiyat : 1000 TL (Her sayı)
Yıllık Abone : 3000 TL (Yılda 3 sayı)
İsteme Adresi : Atatürk Bulvarı No: 217, Kavaklıdere - ANKARA

TÜRK DİLİ (Türk Dil Kurumu Dergisi)

Sayı : 422
Fiyat : 400 TL (Her sayı)
Yıllık Abone : 4000
İsteme Adresi : Atatürk Bulvarı No: 217, Kavaklıdere - ANKARA

BELLE TEN (Türk Tarih Kurumu Dergisi)

Sayı : 199
Fiyat : 1000 TL (Her sayı)
Yıllık Abone : 3000 TL
İsteme Adresi : Kızılay Sokak No: 1, Sıhhiye - ANKARA

ERDEM (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi)

Sayı : 1-5 (6'ıncı sayı Eylül 1986)
Cilt : 1-3 (Birinci cilt), 4-6 (İkinci cilt)
Fiyat : 1000 TL (Her sayı)
Yıllık Abone : 3000 TL (Yılda üç sayı)
İsteme Adresi : Atatürk Bulvarı No: 217, Kavaklıdere - ANKARA

- Belleten yılda üç defa çıkar, Türk Tarihini en geniş anlamı ile inceler. Yazılar Türkçe ve kısmen de yabancı dilde özetlidir.
- Fiyatı: 1000 TL., Abone Ücreti: Yıllık (3 sayı) 3000 TL. (Yabancı ülkeler için 48 dolar)
- Yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler sahiplerine aittir.
- Yazarlar yeni eserlerini Kuruma gönderdikleri takdirde dergimizde tanıtımları yapılacaktır.
- Belleten'in bu sayısı altıbin adet basılmıştır.
- İsteme Adresi: Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No. 1 Sıhhiye - Ankara
- Telefon: 3104535

Propriétaire et rédacteur en chef :
Au nom de la Société d'Histoire Turque
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes:	Page
A speech Given By His Excellency President Kenan Evren to a Conference entitled "Bulgaria and the Turks" February 13th, 1987	
GÜNBATTI, DR. CAHİT: Une Tablette regravée de Kültepe (Kt. g/t 42+z/t II) (en turc, avec 5 illustrations)	1
———: Re-examination of the Kültepe Tablet (Kt. g/t 42+z/t II) (Summary)	9
ERKUT, DR. SEDAT: Le mot <i>Huḫurtalla</i> Hittitien et son Equivalent sumerien (en turc)	11
BLOEDOW, E. F. : Mycenaean Fishing in Troubled Waters	15
GÜLENSOY, DOĞ. DR. TUNCER: Altan Topçi III (en turc)	19
AYYUBİ, DR. N. AKMAL: Contributions of Muslim Turks to Geography ..	67
DELİLBAŞI, DOĞ. DR. MELEK: L'Etablissement de l'Hégémonie Ottomane à Salonique et à Ioannina (en turc, avec 4 documents)	75
———: Abstract	102
BACQUE - GRAMMONT, JEAN - LOUIS: Un Rapport inédit sur l'Insurrection de 1527 en Anatolie (en turc, avec documents)	107
ÜNAL, DR. M. ALİ: Harput au Milieu du XVIIIe Siècle d'après le Cahier d'Avârız daté de 1056/1646 (en turc)	119
TUNCER, DR. HÜNER: Les Lettres de l'Ambassade de Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet (1132-33 H./1720-21 A.D.) (en turc)	131
AKGÜNDÜZ, YRD. DOĞ. DR. AHMET: Les Origines Judiciaires de la Loi pénale, son Application et la Loi contre la Corruption (en turc, avec 12 documents)	153
KORAY, ENVER: Une Tentative d'Assassinat contre Sultan Abdülaziz Pacha et Hüseyin Vasfi Pacha (en turc)	193
BALTALI, DR. KEMAL: Comment l'Insurrection de Hersek de 1875 a-t-elle revêtu un caractère international? (en turc)	205
SONYEL, SÂLAHİ R.: Comment le Colonel T.E. Lawrence a-t-il amené les Arabes Hachémi à se révolter contre l'Empire Ottoman d'après les Documents secrets anglais? (en turc, avec 7 documents)	231
———: How Colonel T.E. Lawrence Deceived the Hashemite Arabs to revolt against the Ottoman Empire. In the Light of Secret British Documents	256
TANSEL, A. FEVZİYE: Les Premiers Sociétés, Revues et Journaux de Notre Pays pour les Jeunes (1913-1920) (en turc)	281
DURU, PROF. DR. REFIK: Rapport Sur les Fouilles du Kuruçay Hüyük (en turc, avec 18 illustrations)	305
SÜER, AYDIN: Les Russes à Gallipoli (en turc, avec 12 illustrations)	315
Conférences:	
GÜRÜN, KÂMURAN: La Réunion des Premiers Ministres Turcs et Grecs tenu en Juin 1974 (en turc)	357
ARDIÇ, KÂMURAN: L'Amour d'Atatürk pour l'Agriculture et la Forêt et les Développements agricoles (en turc)	367
Traductions:	
ÖZTÜRK, DOĞ. DR. MÜRSEL: L'Histoire de Beyhak (en turc)	407

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARU TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LI

No. 199

Avril 1987

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 7